

اورتاعصر

آذربايجان عايله سى

شیرین بونیادوا

دکتر شیرین بنیاد اوا

اورتا عصر آذربایجان عایله سی

رئداكتور: پروفيسور دكتور نرگس قوليبوا

رايچيلر: قصفنر رجيلي

بهمن عليو

الهامه محمداوا

«اورتا عصر آذربايجان عايله سي» كتابيندا خلقيميزين اورتا عصرلرده كي عايله و عايله معيشتي مسئله لري اطرافلي شكيلده ايشيقلانديريلميشدير. اثرده عايله نين قورولوشو، نكاحين نؤعلري و نكاحاغيرمه فورمالاري، توي مراسمي ايله علاقه دار اجرا اولونان مختلف مراسملر (قيزبه ينمه، آغيزآراما، ائلچيلىك، نشان، خنايخدي)، حمام مدنيتي، چيله كسمك آييني، آد قويما مراسمي، عايله تربيه سي، دايه ليك، قوناقسئورليك، سنت، طلاق، دفن عادتى ايله باغلى مسئله لر هرطرفلى آراشديريلىر.

آنام زيور خانيمين

عزيز خاطره سينه اتحاف ائديرم.

اُون سۆز

معاصر دؤوروموزده میلی اویانیشلا باغلی اولاراق قدیم تاریخیمیزه حدسیز مارق یارانمیشدیر. بو مارق نینکی آذربایجانین تاریخ علمی، ائلجه ده اونون ترکیب حیصه سی اولان ائتئوقرافییا علمینین اینکیشاف ائتدیریلمه سی اوچون تکان وئریجی قوه اولاییلر. علمین هرطرفلی اینکیشافیندا قدیم تاریخیمیزین احاطه لی شکیلده آراشدیریلماسی مهم اهمیت کسب ائدیر. بو پروبلئم بیر سیرا مسئله لرین اورتایا چیخماسیندا بؤیوک اهمیته مالیکدیر. دئمه لی، بیزدن چوخ-چوخ قاباقکی نسللرین زنگین ارثینی اویرنمک ائتئوقرافییا علمینین داها دا گئنیش اینکیشافینی تامین ائده ییلر.

تدقیقات اوبیئکتی خالق اولان ائتئوقرافییا علمی نین ترکیب حیصه سی کیمی عایله و عایله معیشتی نین اؤز یئر یاردیر. بو خصوصدا قید ائتمک اولار کی، «هر بیر بشر ائتئوسونون مدنیتی اونون معیشتیله قیریلماز تئلرله باغلیدیر. فیکریمیزجه، معیشت دئدیکده، اونلارین گونده لیک حیاتینداکی، ینی همیشه ستایل اولاراق باش وئرن گون، ایل و حیاتی بویو عرضینده کی شرایط، عینی زاماندا انسانلار آراسیندا یارانان قارشیلیقلی مناسبتلر، اونلار طرفیندن مادی و معنوی طلباتلارین اؤدنیلمه سینه خیدمت ائدن اشیا لارین استفاده اصوللاری، انسانلارین اوزونه مخصوص داورانیش قایدالاری باشا دوشولمه لیدیر. دئمه لی، استحصال، اجتماعی و عایله، یاخود ائو معیشتیندن دانشماق اولار. هر بیر کونکرئت انسان کوللئکتیوی نین حیاتی (حتی قصامدتلی) همیشه معیشت طرفی واردیر» (۷، ۱۷۵). بو معیشت خصوصاً عایله مناسبتلرینده اؤزونو داها قاباریق عکس ائتدیریر.

قید ائتمه لیگیک کی، عایله پروبلئمی ایله نینکی ائتئوقرافییا علمی، عینی زاماندا، سوسیولوگیا، پسیخولوگیا، تیبب، حقوق، دئموقرافییا کیمی ساحه لر ده مشغول اولور. س.ا.توکارئوین وئردیگی معلوماتدا دئییلیر کی، بعضی حسابلامالاراً گۆره ۱۹۰۰-۱۹۶۰-جی ایللر عرضینده تکجه قرب اؤلکه لرینده عایله یه حصر اولونموش ۱۲ مین کیتاب و مقاله درج اولونموشدور. عایله و نکاحین اؤیره نیلمه سی ساحه سینده کی بئله ماراغین سببی ندیر؟ بورادا عایله

موضوع سونا اولان یوکسک ماراغین دوغوردوغو اجتماعی احوال-روحیه نین بلاواسطه تاثیرینی انکار ائتمک اولماز (۱۵،۱۳).

معلومدور کی، " اتئوقرافییا علمی عایله مناسبتلرینی اتولیلیک-والدینلیک-قوهوملوق وحدتینده گؤتورور. او، بو وحدتی عایله نین حیات طرزی نین اتئیک خصوصیتلری، عادت و عنعنه لری پریزماسیندان حل ائدیر. اتئوقرافییا عایله معیشتی نین کئچمیشده اوزونه مخصوصلوقونو، عایله قانونلاری نین اؤتورولمه سینی، حیات طرزی فورمالاری نین چوخساحه لیلیگینی بلاواسطه عایله نین قورولماسیندا تاریخی-اتئیک رنگارنگلیگی، بؤیوکلرین و کیچیکلرین روللاری نین قارشیلیقلی راضیلاشدیریلماسینی، قادین و کیشی نین، والدینلر و اوشاقلارین عایله داخلی داورانیش سترئوتیپلرینی و س. تحلیل و تصویر ائدیر " (۱۴، ۲۲). البته بورادا هر بیر خلقین قطع اتدیگی تاریخی اینکیشاف یولونو و پسیخولوژی باخیمدان مناسبتینی، دیرلندیرمه و یاناشما خصوصیتلرینی نظره آلماق لازیمدیر.

قافقازین دیلبر گوشه سینده یئرلشن آذربایجان ائله بیر مملکتدیر کی، طبیعت گؤزللیگی، سخاوتی، بوللوقو بو تورپاقدان اسکیک ائتمه ییب. بو زنگینلیک تکجه طبیعتین اؤزونده دئییل، عینی زاماندا انسانلارین یاشام طرزینده ده اؤزونو گؤستریر. خصوصا عایله معیشتی مسله لرینده بو داها قاباریق شکیلده اؤزونو بروزه وئیریر. بئله کی، اوخشار ماهیت داشییان عایله عادتلری ایله یاناشی، مختلف بؤلگه لریمیزده عایله معیشتی ایله باغلی اجرایی بیر قدر فرقلی اولان عادت و عنعنه لرین موجودلوقو بؤیوک مارق دوغرور. عصرلردن بری سوزولوب گلن و اهالی طرفیندن هوسله اجرا اولونان، اونلارین معیشتی نین بیر پارچاسی کیمی اوزون مدت حفظ اولوناراق قورونوب ساخلانان او قدر مترقی ماهیت داشییان عادت و عنعنه لریمیز واردير کی... زامان-زامان اونوتوموشوق، بعضا ایسه عادى بیر حال کیمی قبول اتدیگیمیزدن فرقینه وارمامیشیق، بیگانه یاناشاراق آرخا چیخمامیشیق معنوی ثروتلریمیزه. لاکین اونوتمامالیییق کی، کئچمیشیمیزه خور باخا بیلیمیک، چونکی او تاریخیمیزین بیر پارچاسیدیر. بیر ده یاددان چیخارمامالیییق کی، خلقین تاریخی تکجه اونون حادثه لرله دولو اینکیشاف مرحله لرینده دئییل، همچنین بو گونوموزه گلب چاتان عادت و عنعنه لرینده ده یاشاییر. بو مملکتده اوزون عصرلر بویو مختلف دیله و دینه منسوب اولان اهالی قایناییب-قاریشمیش و برابر شرطلر اساسیندا حیاتلارینی سوردورموشلر.

آذربایجاندا یاشایان مختلف خالقلارین اوزون عصرلر بویونجا برابر بیرگه یاشاییشی اونلارین عادت و عنعنه لری نین ده چولغالاشماسینا گتیریب چیخارمیشدیر. اونلار تاریخن بوتون

سیناقلارینا بیرگه سینه گرمیش، مختلف چتینلیکرده چیگین-چیگینه چالیشمیش و عینی زاماندا، قدیم کؤکلر اوزرینده فورمالاشان واحد بیر مدنیتین داشیییجیسینا چئوریلیمیشلر. البته، هر بیر خلقالین و یا ائتتیک قروپون اوزونه مخصوص کتیفیتلری ده یوخ دئییلدیر. بو اؤزونو معین قدر عایله مسئله لرینده ده بروزه وئیریر. اما اونو دا نظره آلماق لازیمدیر کی، اسلام دینی آذربایجاندا یاییلیب گئیشلندیکدن سونرا اونون تاثیر دایره سی خصوصاً عایله و معیشت مسئله لرینه داها چوخ سرایت ائتمیشدیر. بو دا دینی قبول ائدنلرین هامیسی نین عادت و عنعنه لرینده معین ایزلر بوراخمیشدیر.

عایله معیشتی مسئله سینده آذربایجاندا یاشایان مسلمان اهالی نین دئمک اولار کی، اکثریتی عینی نورمالاراً رعایت ائتمیشلر. بو بیر سیرا عادتلرین (قوناقسئورلیک، تربیه، دفن مراسمی و س.) اجرا سیندا اؤزونو باریز گؤستریر. هر بیر خلقی اطرافلی تدقیق ائتمه نین یولو دا محض عایله معیشتیندن کئچیر.

عایله مناسبتلری نین ماهیتی هم اسلام دونیاسیندا و هم ده قافقاز خالقلاری نین اکثریتینده دئمک اولار کی، عینیدیر. قافقاز عایله‌سی بو بیر آنلایشدیر، تاریخی کئچمیشلرینه، عنعنه وی مدنییتلرینه، تصروفات-معیشت خصوصیتلرینه گؤره معین معنادا بنزریلیک، بیر اوخشارلیق تشکیل ائدیر. یاخین قونشولوق علاقه لری قافقاز عایله لری نین بیر-بیرینه تاثیر دایره سینى گئرچکلشدیرمیشدیر. باخمایاراق کی، بو مختلف شرایطده موجود اولموش، ائتتیک عنعنه لرین مختلفلیگی اؤزونو فرقلی شکیلده بروزه وئرمیش، مختلف تاریخی حادثه لرین تاثیرینه معروض قالمیشدیر.

عایله ائله بیر قورومدور کی، بورادا هم مادی مناسبتلر تنظیمله نیر، هم ده معنوی دیرلر اوزون عصرلر بویو قورونوب ساخلانیلیر. بئله کی، عایله داخیلینده مختلف اینانجلارلا باغلی مسئله لر و دینی مناسبتلر ده اؤز عکسینی تاپیر. ینی بوتون بو سادالانانلار بیرلیکده جم شکیلده عایله معیشتینده موجوددور. لاکین آیری-آیریلیقدا گؤتورولدوکده بو مسئله لرین هئچ بیرى عایله نین مضمونونو تشکیل ائتمیر. چونکی همین مناسبتلر بیر-بیرله چولغالاشمیش شکیلده عایله یه داخلدیر و اونلارین قارشیلیقلی علاقه لری داها دا سیخ اولاندا بیر او قدر ده عایله دایاقلاری محکم اولور. اودور کی، گؤستریلنلرین عایله حیاتینا بؤیوک تاثیرى اولدوغو دانیلمازدیر. اونو دا علاوه ائتمه لیگی کی، عایله داخیلینده پسیخولوژی، بیولوژی، اقتصادی و معنوی عامللرین تاثیرى همیشه عینی اولمور، بو و یا دیگر سببلردن آسیلی اولاراق فرقلی چالارلار مالیکیدیر.

گۆرۈندۈيۈ كيمي، عايله مناسبتلىرى نىن اۆزۈندە داھا چۈخ مسئلە لرین بىرلشدیگی، مختلف حیات شرطلىرى نىن و قايدالارى نىن وحدت شکیلندە جملشدیگی آیدین اولور.

عايله ائله بىر آنلايشدیر کی، او، جمعیتده ان اهمیتلى بىرلىك سايلىر و هامى طرفیندن بىر سوسىال قروپ كیمی قبول ائدیلىر. عايله، عضولى نىن اورتاق باخیشلارینا سۆيكن و اونلارین بو زمینده فعاً لیبتینی گرکلى ائدن بىرلىکیدیر. او، واحد قايه اوغورندا بىرلىکده وار اولوب چالیشان عضولرین، قوهوم-اقربالارین جمعیدير، اونلارین یاشایش طرزینده ان اهمیتلى بىر یئر توتان تملدیر. عايله داخلینده هر کسین آرالاریندا قارشیلیقلى اولاراق بۆلۈشدۈرۈلمۈش اوزۈنه مخصوص وضعیقلری اولمۈشدۈر. اونلارا هامى طرفیندن برابر یاناشیلماسى، مسؤلیییتلى داورانما عايله نىن گۈجلۈ وضعیته مالیک اولماسینی تامین ائتمیش اولور.

اثرده بیزیم مقصدیمیز ایسه اونون اورتا عصرلرده کی یئری و وضعیتی ارأشیدرماقدان عیبارتدیر. ایندییه ده ک بو مسئلە نین تدقیق اولونماماسى اورتا عصر عايله معیشتی نین اۆیره نیلمه سی نین اهمیتی داھا دا آرتیریر. بئله کی، قدیمده باش وئرلری بو گونوموزله مقایسه لی شکیلده تحلیل ائدرکن بىر سیرا مسئلە لر لازیمینجا دیرلندیریلدیکده، اونلارین بعضیلری نین کئچمیشدن بیزه میراث قالدیغینی و نلرین ایسه تاریخ صحنه سیندن سیلینیب گئتدیغینی داھا یاخشی معینلشدیره بیلیریک. بو باخیمدان دا تاریخمیزین بىر پارچاسى اولان اورتا عصرلر دۆورو عايله سی نین ارأشیدریلماسى علمى جهندن اولدوقجا ضرورى بىر پروبلمدیر.

خلقیمیزین تاریخی کئچمیشی نین اۆیره نیلمه سی مسئلە سی هله ده اۆز آکتوالیغینی قورویوب ساخلايیر. عايله پروبلمی نین هرطرفلى تدقیقی اوچون اونون یاراندیغی واختدان بو گونه ده ک کئچدیگی یولا نظر سالماق اهمیت کسب ائدیر. اورتا عصرلرده عايله معیشتی نین اۆیره نیلمه سی بیزه اونون اینکیشاف دینامیکاسینی ایزله مک ایمکانی وئریر. اورتا عصرلرین عايله معیشتی نین علمى باخیمدان تحلیل اولونماسى نین اهمیتی اوندان عیبارتدیر کی، بو موضوعون ایندییه ده ک تدقیقی ساحه سینده موجود اولان بوشلۇغو دولدورماغا یاردیم ائدیر.

اورتا عصرلرین آذربایجان عايله سی نین وضعیتی و اونون معیشت طرزى نین آیریجا تدقیقات اوبیئکتى كیمی ائتئوقرافیک ادبیاتدا اۆز حلینى ایندییه ده ک تاپماماسى معلومدور. بونون دا بىر سیرا اوبیئکتیو سببلری واردیر. بئله کی، بعضى منبعلرده آرا-سیرا وئرلن اۆتری معلوماتلار، شاعر و متفکرلرین اثرلرینده کی معین تصویرلر نظره آلینمازسا، بلاواسطه بو موضوعا حصر اولونمۈش آیریجا یازیلی منبع یوخ درجه سینده دیر. بعضى تاریخی منبعلرده آرا-سیرا وئرلن اۆتری معلوماتلار ایسه بىر او قدر ده قناعتبخش ساییلا بیلمز. منبعلرین وئریدیگی معلوماتلارین

آز اولماسینا باخمایارق، اونلار اورتا عصرلرده موجود اولان نکاح نۆعۆلری نین موجودلوقو و کبی نین اکثر ابرابر سوسیال زومره لر آراسیندا تطبیق اولوندوغونو تصدیق ائتمه یه ایمکان وئریر.

اورتا عصرلرده مختلف خالقلارین حیات طرزی حقیقده بو دؤورده آذربایجاندا اولموش سیاح، تاجیر و دیپلوماتلارین وئردیکلری بیر سیرا مهم معلوماتلار دا عوضسیر رولا مالیکدیر. بیر سؤزله، منعلرین وئردیگی معلوماتلار اولمادان علمی جهندن محاکمه یوروتمک اولماز. یالنیز شاعر و متفکرلریمیزین اثرلرینده کی عایله مسله لری ایله باغلی مهم تصویرلر نظره آیینمازسا، ماتریال توپلاماق چتینلیک توره دهردی. ائله بیزیم ده کؤمگیمیزه گلن محض اورتا عصر شاعر و متفکرلری نین الیمیزده اولان زنگین یارادیجیلیق نومونلریدیر. بیر سؤزله، اونلارین یارادیجیلیغی اهمیتلی اینفورماسییا منبعی کیمی دیرلندیریلمه لیدیر.

فتودال مناسبتلری قرب اولکه لرینه نیسبتن شرقده داها اثرکن فورمالاشماغا باشلامیشدی. اورتا عصرلر دؤورو آذربایجان تاریخینده هم مهم سیاسی، اقتصادی، هم ده مدنی حادثه لرین باش وئرمه سی ایله مشایعت اولونور. بو زامان کسیگینده اینکیشافلا یاناشی، معین واختلاردا تنزولون اولدوغو منعلرین وئردیگی معلوماتلارلا و مختلف تاریخی فاکتارلارلا تصدیقله نیر.

بوئۆلۆکده اورتا عصرلر دؤورونده آذربایجان یادنللیلرین چوخسایلی هوجوملارینا معروض قالیردی. ائدیلن بو هوجوملار خلقین مدنیتینه زیان وورسا دا، اونو معین قدر لعنگیته ده، تامامیله یوخ ائده بیلمه میشدیر. اونلار خلقین نه دیلینی، نه عادت و عنعنه لرینی، نه ده عصرلره داوام ائدن مدنیتی اونوتدورا بیلمه میشلر. عکسینه، ساسانیلر و عربلر زامانی کؤچ ائدن طایفالار اؤزلری یئرلی اهالی ایچریسینده ارییه رک طبعی آسیمیلیاسییا اوغرامیشلار. یئرلی اهالی نین معیشت و حیات طرزی اونلارین دا یاشامینا اؤز گوجلر تاثیرینی گؤستمیشدیر. لاکین آذربایجان اراضیسینه اورتا عصرلرین مختلف زامانلاریندا کؤچوروله رک مسکونلاشان بیر سیرا آرسایلی خالقلار اؤزلرینه سیغیناجاق سئچدیکلری بؤلگه لرده کومپاکت شرایطه یاشایارق اؤز دیلرینی ایندییه ده ک قورویوب ساخلا یا بیلیمیشلر. بورادا خصوصا اسلام عاملی مهم رول اوینامیشدیر. بو دینی قبول ائدن خالقلارین واحید معیشت طرزی نین چوخدان بری فورمالاشماسی بوتون اولکه داخلینده اونلارین عینی عادت و عنعنه لره رعایت ائتمه سینه گتیریب چیخارمیشدی.

بشر تاریخی نین عمومی گئدیشینده عینیله سئزیلن، فتودالیزمین اساس ماهیتینه داخل اولان مسئله لر واردیر. بئله کی، بوئۆلۆکده اورتا عصرلر بیزه خصوصی ملکیت، صنیفلر، ناتورال

تصرفاتداكى قاپالىلىق، دۆولت و اىستىثمار آنالایشلاری ایله برابر، همچنین بیر سیرا ائلمی - تئخنیکی كشفلر، امك بۆلگوسو، تجارت مناسبتلری نین آرتماسی، فئودال شهرلری نین فورمالاشماسی، بونونلا باهم ایسه دونیا دینلری اولان خریستیئانلیق و اسلامى اؤیرنمه یه ایمكان یارادیر. عینی زاماندا مادی ایستحصالین رولو، خالق آنالیشی، تاریخی شرایطین اوزونه مخصوصلوغو، مدنی نایلیتلر و اونلارین اینکیشافی، علم ، اینجه سنت، اینتیباه، خالق یارادیجیلیغی نمونه لری و س. باره ده فیکیر سؤیله مک ممکن اولور. همچنین انسانلارین فعالیتی نین دینی قایدا - قانونلارلا چرچیولنمه سی، رایبطه علاقه لری نین ضعیف اینکیشاف ائتمه سی، عایله معیشتینده حکم سورن دییشیلمز قایدالار و حیات طرزى نین محدود، قاپالی آهنگ اوزره داوام ائتمه سی ده دؤورون خصوصیتلرینه داخلدیر. بیر سؤزله، اورتا یوزیلیکلری کؤهنه لیکله یئنیلیک آراسیندا بیر کۆرپو حساب ائتمک اولار. او، یئنی ایله کؤهنه نین علاقه مقامیدیر، بشریتین اولدن باشلایان اینکیشافی یولوندا معین بیر مرحله تشکیل ائدیر. فئودالیزم داخلینده مثبت اولان عنصرلرین گله جکده ده ساخلانیلماسی و داها یوکسک اینکیشاف سویه سینه چاتماسیندا اورتا عصرلرین اؤز پایى واردیر. «سیاسی عاملر بو و یا دیگر شکیلده ایلکین اورتا عصرلرده بۆلگه خالقلاری نین فورمالاشماسیندا آز اهمیت کسب ائتمیردی. بو عاملر خصوصیه اینکیشاف ائتمیش فئودالیزمین مرکزی و مرکزدن قاقما عنعنه لری نین کسکین موباریزه سی نین اییئرارخیک سیاسی قورولوشا خاراكتئریک شرایطینده اؤزونو بروزه وئردی. بونون نتیجه سینده غیری-ثابت دۆولت سرحدلری و هله ایلکین اورتا عصرلرده فورمالاشان ائتنیک بیرلیکلرین سرحدلری چوخ واخت اوینون گلمیردی. ایری سیاسی تشکیلاتلارین سقوطو ائتنیک پارسىاسىیا پروسئسى ایله مشایعت اولونوردو» (۱۶، ۲۸۴).

انسانلارین مختلف حیاتی اهمیت کسب ائدن طلباتلاری نین اؤدنیلمه سی نین سویه سی، تامينات درجه سی اونلارین گؤذارانینى عکس ائتدیرن آینادیر. بو گؤذران بوتون دؤورلرده مادی و معنوی گؤستریجیلرین اؤلچو معیارى نین رئال وضعیتى ایله باغلیدیر. مادی نعمتلرین بوللوغو، یاشایش شرایطی، تحصیل و مدنیتین سویه سی و س. مسله لردن آسیلیدیر. خلقلین گؤذرانی ایلک نؤوبه ده جمعیتین اقتصادى اساسلاری نین وضعیتیه معینلشیر. بو ایسه طبیعی و سیاسی عاملرله ده سیخ صورتده علاقه لیدیر. طبیعتده اولایيله جک فلاکتلر، اورتا عصرلرده موحاربه لر، عایله نین ثابت گلیر قایناقلاری و س. کیمی بوتون بو دئییلنلر خلقلین حیات سویه سی نین گؤستریجیلریدیر. اینکیشاف قانوناویغونلوقلارینا و حیات سویه سینه گؤره معین

داورانیشلار فورمالاشیر. جمعیتین حیات طرزى اونون مختلف دؤورلره اوینون شکیلده سوردوردو بو حیات فعالیتى نین کومپلئکس تظاهرو دور.

ورتا عصرلرده عایله مناسبتلرینده معین خصوصیتلر آیدین سئزلیلر. مثلاً، حکمدارلارین و دیگر یوکسک مقام صاحبیلری نین چوخ آرواد آلماسی، کنیز ساخلاماسی، حرمین موجودلوغو صیرف اورتا عصر گئرچکلیگیدیر. اورتا عصر مؤلفی ابو جعفر محمد بن جریر الطبری «تاریخ الرسول والمولوک» اثرینده بابکین اوشاقلاری و آروادلاری نین اسیر آلیندیگی باره ده معلومات وئیر (۸۵، ۱۱). کنیزلرین هدیه اولاراق وئریلمه سی حاللاری اورتا عصر مؤلفیلری طرفیندن قید ائدیلمیشدیر.

اورتا عصرلری اؤیرنمکله بو دؤورده اراضیسینه اولونان تجاوزلرین آذربایجاندا یاشایان خالقلارین سیاسی و اقتصادی حیات طرزیه یاناشی، مدنیتینه تاثیرى نین ایزلرینی ده آشکار ائتمک ممکن دور. محض بو باخیمدان آذربایجان خلقی نین تاریخی ائتئوقرافیاسی نین اؤیره نیلمه سی آکتواللیق کسب ائدیر. آذربایجاندا ائتئوقرافیا علمی نین بو تئوولوگده اینکشاف تاریخینى برپا ائتمک اوچون اورتا عصرلرین تاریخی-ائتئوقرافیک نقطه-نظر دن هر طرفلی تدقیقی واجب مسئله کیمی قارشیدا دوروردو. باشقا سؤزله دئسک، تقدیم اولونان مونوقرافیا اورتا عصرلرده خلقین سیماسی نین، حیات طرزى نین ماهیتی نین آچیلماسیندا معیشت و مدنیتی نین گئرچک وضعیه-تی نین اؤیره نیلمه سینده مهم مرحله تشکیل ائدیر.

اورتا عصر شاعرلری اؤز اثرلرینده هانسی دؤورو تصویر ائتدیکیلریندن آسیلی اولما یاراق زمانه لری نین عایله و عایله معیشتی مسئله لرینی، گونده لیک حیاتدا یاشادیقلا رینی عکس ائتدیرمیشلر. شاعرلریمیزین اثرلریندن الده اولونان معلوماتلاردا بیر داغینیقلىق گؤزدن قاچمیر. یعنی، بیر مؤلفده اولان معلومات دیگرینده یوخ دور. لاکین بو معلوماتلار بیر یثره توپلانديقدان اولنلارین اهمیتی خیلی آرتیر.

ایندییه ده ک اؤیره نیلن عایله معیشتی مسئله لری بالنیز ۱۹ عصرین سونلاری و ۲۰ عصرین اوللرینه آیددیر. عایله معیشتی نین بو دؤورونون اؤیره نیلمه سی معاصر عایله حیاتی نین ائتئوقرافیک باخیمدان مقایسه لی تحلیلی اوچون مهم اهميته مالیکدیر. آذربایجاندا عایله و عایله معیشتی نین تدقیقی نین بعضی مسئله لری بیر سیرا آراشیدیرجیلارین اثرلرینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر: ر. بابایثوا، م. آتاکیشیثوا، ح. قولیثوا، ح. محمد اوو، ق. غیب الله یثو، آ. صادق اوو، آ. علیزاده، ش. صالح اوو، گ. سیدووا، م. جبرائیل اوو، آ. تروفیمووا، ق. قدیرزاده، ن. قولیثوا، م. پاشایثوا و باشقالاری. بونولا یاناشی، بیر سیرا شاعر و متفکرلرین اثرلرینی ائتئوقرافیک

باخیمدان تدقیق ائدن مؤلیفلرین ده تدقیقاتلاریندا عایله معیشتی مسئله لری قیسمن ده اولسا، یئر آلماقدادیر. بونا میثال اولاراق ا.جوادووانین حسن بی زردابی نین، ش.بونیادووانین نظامی گنجوی نین، ر.ابراهیمووانین یوسف وزیر چمنزینلی نین، م.لیئونین جلیل ممدقولوزاده نین، ح.زاهدووانین ج.جابرلی نین یارادیجیلیغینی و س. انتتوقرافیک باخیمدان تدقیق ائدرکن تصویر اولونان عایله مسئله لرینه مراجعت ائتمه لرینی ده بورایا علاوه ائتمک اولار. بونونلا برابر شیفاهی خالق یارادیجیلیغی نمونه لری ده، همچنین انتتوقرافیک تدقیقات اوبیئکینه چئوریلیمش و محض بورادا اورتا عصرلرین عایله مسئله لرینه معین قدر یئر وئرلمیشدیر. نظره آلماق لازیمدیر کی، یالنیز ق.غیب الله یئوین «آذربایجانلیلاردا عایله و نکاح» اثری نین بیرینجی جیلدینده بعضی اورتا عصر شاعرلری نین اثرلرینه معین درجه ده توخونولموش، شیفاهی خالق یارادیجیلیغی نمونه لریندن ده یئری گلدیکجه خلاصه شکلینده استفاده ائدیلیمیشدیر. بو دا همین اثرین علمی مزیتینی آرتیریر.

عایله معیشتینه و عایله مناسبتلرینه حصر اولونموش آیری-آیری کیتابلارین و دؤوری مطبوعاتدا چیخان مختلف سپگیلی مقاله لرین ده خلقیمیزین عایله حیاتی ایشیقلا ندیرماسی باخیمیدان اؤز یئری واردیر. بوراداجا اونو دا علاوه ائده بیلریک کی، مقایسه لی تحلیل آپارماق باخیمیدان شخصی انتتوقرافیک مشاهدله لرین ده بو ایشده یاردیمی اؤز حلدیجی سؤزونو دئییه بیلر. اثرده تصویر اولونان عایله معیشتی اساسا خی-خوی عصرلرین معلوماتلاری اساسیندا قلمه آلینمیشدیر.

اورتا عصرلرده عایله نین وضعیتینی آراشدیرمازدان اول عایله نین یارانیدیغی ابتدایی جمعیت حقینده قیساسا دا اولسا، معین معلوماتی نظره چاتدیرماق لازیمدیر. ابتدایی انسانلار آراسیندا عایله آنالیشی باره ده دانشماق اولماز، چونکی اونلار سورو حالیندا یاشاییردیلار و نظامسیز علاقه لر ساخلا ییردیلار. باخوفتن «آنا حقوقو» اثرینده گؤستریر کی، «...اووللرده انسانلار غیری-محدود جینسی علاقه (پرومیسکویتت) شرایطینده یاشاییرمیش کی، بو جور مناسبتلر شرایطینده آنانی دوزگون معین ائتمک غیری-ممکن ایدی. بونا گؤره ده قوهوملوق و منشایی یالنیز قادین خطی اوزره - آنا حقوقو اوزره معین ائتمک ممکن ایدی. بئله لیکله، باخوفتنه گؤره بیر وخت وار ایمیش کی، اجتماعی قورولوشدا قادینلار گنج نسلین یئگانه و قطعی معلوم والدینی اولماق اعتباری ایله یوکسک درجه ده حرمت و ایخلاص گؤستریلیردی. بونا گؤره ده

قادینلار تام حکمرانلیق رولونا مالیک اولموشدولار (قنئوکراتییا)» (۱، ۳۰). قادینلارین بئله حکمرانلیغی تاریخی ادبیاتدا ماتریارخات - آناخاقانلیغی آدلانیر.

عایله نین نه زامان یاراندیغینی دقیق سؤیله مک ممکن دئییلدیر. اونون یارانماغا باشلادیغی زامان نئولیت و ائنتولیت دؤورو تخمین ائدیلیلر. بشر تاریخی نین اینکیشاف سویه سینده اؤزونو گؤسترن اقتصادی، سیاسی و مدنی ساحه ده کی مهم دییشیکلیکلر عایله معیشتینه ده سرایت ائتمیشدیر.

تدقیق اولونان دؤور اورتا عصرلره آید اولدوغوندان آرتیق عایله نین چوخدان فورمالاشاراق محکم‌لندیگینی قید ائتمه لیگیک. بئله کی، «ساس ایستحصال ساحه لرینده کیشی پئشه لری نین اوستونلوگو (ونوتامالیدیر کی، بو مرحله ده ییغجیلیق دا آرتیق اؤز اهمیتی ایتیرمیشدی)، ائو تصرفاتی نین اؤزونده بئله معین بؤلگونون عمله گلمه سی تدریج قادینلارین فعالیتینی تامامیله ائو ایشلرینه تابع ائتمیشدی. بو ایسه، قادینلارین اجتماعی موقعینه حلئدیجی تاثیر گؤستره رک حتی اونون آلینیب-سطیلماسینا گتیریب چیخارمیشدی. اونا بیر ایشچی قوه سی کیمی باخیلماغا باشلانمیشدی. قیزی اره وئررکن اونون عایله سی معین ایشچی قوه سینی ایتیرمیش اولوردو و بونا گؤره ده همین ایتکی نین عوضی نین اؤدنیلمه سینی طلب ائدیردی» (۱، ۱۶۸). پاتریارخال مناسبتلرین فورمالاشماسی ابتدایی جمعیتین گله جگینی معینلشدیرمه یه تکان وئرمیشدیر، ابتدایی اجماع قورولوشو داغیلماغا باشلامیشدی.

اورتا عصر عایله سی حقیقده معلومات وئررکن ایلک نؤوبه ده اونون ترکیبی و قورولوشو باره ده فیکیر یوروتمک لازیمدیر. اورتا عصرلرده عایله لرین ترکیبی مختلف اولوردو.

هر حالدا بیر سیرا اورتا عصر شاعرلری نین اثرلرینه استناد ائده رک محض او دؤورده ده اساسا مونوقام عایله فورماسی نین اوستونلوک تشکیل ائتدیگینی سؤیله مک اولار. بونونلا دا عایله لرین اساسا کیچیک ترکیبده اولدوغونو قید ائتمک اولار. اتئوقرافیک مشاهده لرله ده پاتریارخال عایله لرین ۲۰ عصرین ۳۰-جو ایللرینه ده ک موجودلوغو تصدیق اولونموشدور. لاکین پاتریارخال عایله لر حقیقده معلوماتا اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده راست گلمک دئمک اولار کی، ممکن دئییلدیر. بو او دئمک دئییلدیر کی، اورتا عصرلرده پاتریارخال عایله لر موجود اولمامیشدیر، عکسینه اگر ۱۹-۲۰ عصرین اوللرینه ده ک بو جور عایله لر قالیق شکلینده موجود ایدیسه، دئمه لی، اورتا عصرلرده ده اونلارین وار اولماسی شبهه سیزدیر. هم ده بونو آذربایجان اراضیسینده موجود اولموش بیر سیرا تیکیلیلر، او جمله دن قارادام تیپلی ائولرین وارلیغی بیر داها تصدیق ائدیر. سولا بئنئتین معلوماتلاریندا قافقاز عایله لرینده محکم

باغلیلیغین اوستونلوگوندن بحث ائدیلمیر، بؤیوک عایله لرین کئچمیشده اولدوغو کیمی مهربانلیق شرایطینده یاشامالاری، قارشیلیق کؤمک و اقتصادی جهندن یاردیملاشما و بیرگه فعالیت اساسیندا قورولدوغو قید ائدیلمیر. بوندان علاوه مؤلف گؤستریر کی، قافقازلیلارین گوجو، قدرتی نسله و کؤکه باغلیلیقلاریندادیر (۱۵، ۳۳۷-۳۳۸؛ ۳۴۰).

آیدیندیر کی، عایله نین ترکیبی مسئله سینی اؤز اثرلرینده شرح ائتمیی قایه سئچمه یین اورتا عصر مؤلفلری آیری-آیری بؤلگه لرده یاشایان اهالی نین سایی باره ده اؤتری ده اولسا، هئج بیر معلومات وئرمه میشلر. یالنیز نظامی گنجوی یارادیجیلیغیندا راست گلدیگیمیز «کلفت» سؤزونو پاتریارخال عایله فورماسینا آید ائده بیلریک. «لیلی و مجنون» اسرینده نظامی اووچونون دیلیله «بیر ائو کلفتیم وار»-دئیر (۲، ۱۲۰). بورادا عایله نین بؤیوک اولدوغونا اشاره ائدیلمیر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، خالق آراسیندا دا بؤیوک عایله لر بیر بؤلوک کلفت، بیر چتن آدیلا ائیلیر. قافقاز خالقلاری نین اکثریتی نین دیللرینده بؤیوک عایله یه خاص کلفت کلمه سی (کولپت، کولپت، کولپات، کلفت، کیفلت) ایشلنمکده دیر (۳، ۳۴-۳۵).

سونراکی دؤورلرده ینی ۱۹ عصرده ه.ق.ویلیئوین ده گؤستریدیگی کیمی، آذربایجانین مختلف بؤلگه لرینده محله آدلاری (محله، دنگه (دینگ)، تابون، اووال، حیط، جوما و س.) موجود اولموشدور (۸، ۱۱). اصلینده بو جور محله لرین اولماسی بیر طرفدن اونلارین صنعتکارلیق باخیمیندا اهمیتی گؤستریرسه، ایکینجی بیر طرفدن ده پاتریارخاللیغین اولدوغونو تصدیق ائدیر. بئله کی، محله لرده ده قهوهوملار، قارداشلارین عایله لر یییرلیکده یئرلشیردیلر. بوندان علاوه اونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، بئله محله لرده ع.ق.ویلیئوین گؤستریدیگی کیمی پاترونیمیک عادتلرین کئچمیشده چوخلو یئرلی آدلاری موجود ایدی. مؤلف طایفا، اوشاگی، تۆرمه، اقربا، ائولاد، کورک (احمدلی ک. آبشرون)، تیره، زو و یا چو (تورکان ک. آبشرون)، سیمسار، باسالخ، باسماخ، آرخا، اووا، دیننیخ (گنجه، توووز، شمکیر، قازاخ)، چوغا (شیروان)، اویماخ (صابیرآباد)، تابون (زاقاتالا، قاخ) و س. بو کیمی آدلارین اولدوغونو قید ائدیر. تکجه قوبادا «پاترونیمیانین مختلف آدلاری: طایفا، توخوم، شاققا، نسیل، تۆرمه، تیره، جدد (آذربایجانلیلاردا)، جینس، توخوم (لزگیلرده)، توم، شیر، اقربا، اوولاد (تاتلاردا)، یوخ (بودوقلاردا) گئیش یاییلمیشدی» (۸، ۱۱).

قید ائدک کی، عایله نین قورولوشو قافقاز خالقلاریندا دا عینیت تشکیل ائدیر. ۱۹ عصرده آبخازیادا کند اجماعسی («اکیت») واردی. لاکین اساس تصروفات کوللکتیوی بؤیوک عایله ایدی (۴، ۱۱۴). یالنیز ۲۰ عصرین اووللرینده بؤیوک عایله یئرینی تدریجن کپچیک عایله یه

وئریردی. ۱۹ عصرین ۱-جی روبونده بؤیوک عایله اجماعسی «ایندو» (بؤیوک ائو) و یا «آناسوارادو» (بؤیوک عایله) موجود ایدی (۴، ۱۱۶-۱۱۷). گورجولرده بؤیوک عایله نی آنلادان بیر سیرا آنالیشلار عایله اجماعسی نین تصروفات بیرلیگینی گؤستریر: ائرتوییس ساخلی، سائرتو ساخلی، دیدی اوجاخلی، جالابی اوجاخلی (۶، ۹). گوروندیو کیمی «اوجاق» سؤزو گورجولرده ده ایشلنمیشدیر. بو دا عایله نین بیر اوجاق اطرافیندا ییغیشماسینی گؤستریر. گورجوستاندا اوزون یوزایللیکلر بویو بؤیوک عایله اجماعلاری اؤز وارلیقلارینی فردی عایله لرله برابر داوام ائتدیرمیشدیر. بئله اجماعلار همچنین قدیم عادت و عنعنه لرین داوامچیسى اولوردو (۵، ۴۴).

قافقاز خالقلاری نین دیلینده پاترونیمیا آنالیشی نین خصوصی و مختلف آدلارلا ایشلندیگینی قید ائدن م.و. کوسوئنین میثال گتیردییی نمونه لرده کی تصویرى افاده لرده مؤلیف عمومی اولان ماهیتی بئله آچیقلایر: اوستینلرده، کارتلیلرده «بیر اوجاقدان آیریلانلار»، ختوسورلاردا «بیر اوجاقدان چیخانلار»، آدیقلاردا «بیر اوددان بؤلونلر»، کومیکلاردا «بیر اوجاقدان آیریلانلار»، آبخازلاردا «ئوی اؤز آرالاریندا بؤلنلر»، چئننلرده «بیر ائوین آدمالاری» و س. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، تورک منشالی «تیر» سؤزو عینی مضمون کسب ائده رک نوقایلاردا، لزیگیلرده، آذربایجانلیلاردا و اثرمنیلرده ایشله نیر (۱۷، ۱۸۷-۱۸۸).

آذربایجاندا پاترونیمیانین اولدوغونو تصدیقله یین بیر سیرا آنالیشلار واردیر کی، بونلار طایفا، نسبل، کؤک، اوجاق، توخوم، تورمه، توستو، اوشاغی، ائوی و س. آیددیر. تصادفی دئییلدیر کی، یئر آدلاریندا بو جور سؤزلردن استفاده اولونور. بؤیوک کندلرده مختلف نسیللرین عایله لری کؤک سالیب یاشاییرلار و یا اونلاردان بیر باشقا یئر کؤچوب مسکونلاشاندا یئنه ده اؤز کؤکلری نین آدینی ساخلائییرلار. انسانلار اوزون مدت منسوب اولدوقلاری طایفالارین آدلارینی داشیمیشلار. مثلا، آغقویونلو، قاراقویونلو. توستو عایله لرین یاشادیقلاری ائولرین دامیندان چیخان توستویه اساسا بیر ائو حساب ائدیلیردی. روسییا چار حکومتی نین هر بیر عایله اوزرینه توستو پولو قویماسی وئرگینی اؤده یه بیلمین قارداشلارین بیر بؤیوک عایله ده بیرلشمه سینه زمین یارادیردی.

سؤزلرین سونونا منسوبیت شکیلچیلری آرتیرماقلا (لی، لی، لو، لو) سالینان یوردلارا مختلف آدلار وئرلیردی. معاصر دؤوروموزده بیر بؤلگدن اولانلار اؤزلرینی «ائلی» و «یئرلی» کیمی آدلاندیرییرلار. سؤزلرین سونونا اوبا، قیشلاق، اویماق و س. کیمی سؤزلر علاوه ائدیلیردی. تورکلرین یاییلدیغی گئیش آرئالدا (قافقاز، اورتا آسیا، یاخین و اورتا شرق) اوبا آنالیشی گئیش

یایلمیشدی. اوبا عادتین بیر بؤیوک نسیلدن عیبارت اولوردو. لاکین بعضی حاللاردا آیری-آیری عایله لردن تشکیل اولونموش معین بیرلیگی اؤزوندە بیرلشدیریردی. معاصر دؤورده ده قدیمدن موجود اولوب بو گون ده ثابت قالیب دییشمه یین یئر آدلاریندا یاشایاراق بو خصوصیت عصرلردن بری قورونوب ساخلانیلیر. مثلن، توووزدا بؤیوک قیشلاق، خاچمازدا فرضعلی اوبا، ماسالیدا یئددی یویماق و س. قید ائتمک اولار. آذربایجان دیلینده ایشله دیلن ائل-اوبا کلمه سی ده معین اجماعنین وارلیغینی تمثیل ائدیر.

بؤیوک عایله نین اوزون زامان بویونجا حفظ اولونماسی ابتدایی-ایجمادا انسانلارین سورو حالیندا یاشاماسی نین قالیغی کیمی دیرلندیرمک اولار. عینی زاماندا بئله عایله لرین موجودلوغو بیرگیاشاییشین اوستون جهتلری نین عایله ده قورونوب ساخلانیلماسی آرزوسوندان دا دوغور. پاتریارخال عایله لرین اولماسینی گئرچکلشدیرن اوستونلوکلر اونون عضولری نین بیرگه قورونماسی، اجماع آراسیندا واحید گوج، قوه کیمی قبول ائدیلمه سی، داخلی یاردیملاشما، تصروفاتین بیرگه ایداره اولونماسیندا امک بؤلگوسو و نهایت، اؤولادلارین بؤیودولمه سی و تربییینده کوللکتیوچیلیک روحونون اشیلانماسی کیمی خصوصیتلردن عیبارتدیر.

بؤیوک عایله لرده پاتریارخال عادت و عنعنه لر حکم سوروردو. آذربایجاندا بؤیوکلره دده، قاغا، لعله و س. کیمی مراجعت ائدیلمسی ده عایله نین ایداره اولونماسیندا اونلارین اهمیتی رولونا دلالت ائدیر. عایله نی ائوین بؤیویو اولان کیشی ایداره ائدیردی. عایله ده سؤز و نفوذ صاحیبی او حساب اولونوردو. ایلک اوغولون عایله داخلینده بؤیوک رولو وار ایدی. بئله کی، بؤیوک اوغول آتائین کؤمکچیسایلیبیردی. بو جور عایله لرده سؤزسوز تابعچیلیک پرینسیپی حاکیم ایدی. ائوین بؤیویو ساییلان آتایا قارشى چيخماق گوناھ ساییلیردی. بیرگه یاشاییش مناسبتلرینده ایللرین تجروبه سینه اساسا ائوین بؤیویو تصروفات ایشلری نین تشکیلاتچیسایلیبیردی. بو ایسه عایله ده امک بؤلگوسونون فورمالاشماسینی تامین ائدیردی. آیدین مسئله دیر کی، بؤیوک عایله لرین اولماسی داها چوخ تصروفاتی بیرگه ایدارئتمه ضرورتیندن دوغوردو.

آذربایجاندا اورتا عصرلرده کیچیک عایله لرین اولماسی نین دا معین سببلری اولوردو. بو هئج شبهه سیز عایله داخلینده باش وئرن معین ناراضیلیقلار نتیجه سینده یارانیردی. عایله نین بؤلومنه سببلرینده اقتصادى دوشونجه لرله یاناشی، داخلی آنالاشیملارلیقلارین دا اؤز یئری واردیر. بئله کی، کؤورک عایله داخلی مناسبتلرده اؤزونو گؤسترن بیر سیرا موناقیشه لر ایستر-ایسته مز اونون مووازیئتینی پوزور و داغیلما سینین گئرچکلشدیریردی. کیچیک عایله لر محض بؤیوک عایله دن قوپوب آیریلان و مستقیلیک الدۀ ائتمیش اؤزکله چئوریلیردی. اومومییته،

عصرلردن بری قالان ائل قایداسینا گۆره والدینلرله کیچیک اوغول قالیردی. ایستر-ایسته مز آیریلماق مجبوریتینده اولان دیگر عضولر کیچیک عایله نین اساسینی قویوردو. ائل آراسیندا عصرلرین سوزگچیندن کتچیب گلن بئله بیر مثل ده واردیر کی، «یاخشی قارداشین آخیری آیریلیقدیر.» بو مثله اول-آخیر هر بیر موسستقیل یاشاماق ایسته ین عایله باشچیسی نین کیچیک عایله یاراتماسینا اشاره ائدیلیلر.

بۆیوک عایله لرین بۆلونه سی اساسا ائوین آغساقالی وفات ائتدیکدن سونرا باش وئیردی. بعضا بو اونون ساغلیغیندا دا اولای بیلیردی. آتا ملکو اوغلان اوؤلادلارین سایینا گۆره بۆلونوردو. تورپاغین چاتیشماماسی، اوغوللارلا برابر نوه لرین ده بۆیومه سی ایستر-ایسته مز بونا زمین یارادیردی. معاصر دؤورده ده اولکی دؤورلرده اولدوغو کیمی آتانیین یوردو کیچیک اوغولا قالدیغی اوچون دیگرلری اؤزلرینه یئنی ائو تیکه رک آیری-آیری اوچاقلارین صاحیبلرینه چؤریلیرلر.

تاریخن عادت شکلینی آلمیش مال بۆلگوسونده هامی نظره آلینیردی: «اگر عایله ده وفات ائتمیش قارداشین اوشاقلی دول قادینی قالیردسا، اونا دا پای چاتیردی. موجود عاده گۆره ائوده اولان باجیلار قارداشلارلا نیسبتن ایکی دفعه آز پای، آنا ایسه عمومی پایین ۸،۱ حیصه سینی آلیردی. آنا قارداشلاردان بیرى نین یانیندا قالدیقدا اونون پایى همین قارداشین اختیارینا کئچیردی. بۆیوک قارداش علاوه اولاراق، هم ده آتانیین پالتارینی و سیلاحینی آلیردی. سوبای قارداشا توی خرجی اولاراق (بونا) «یرنجلیک» و یا «یره نی» - سوبایلیق دئییلیردی) علاوه پای وئریلیر، سوبای باجی اوچون جهیزلیک آدی ایله علاوه حیصه آیریلیردی. آتا و آنا یا «خیراتلیق» دئییلن آیری پای نظرده توتولوردو. آتا ائوی قییمتلندیریلیر و مبلغ بۆلوشدورولوردو. بعضا ائو بۆیوک قارداشا قالدیقدا دیگر قارداشلارین پایینی املاک حسابینا بیر قدر آرتیریر، یاخود بیرلشیب اونلار اوچون تصروفات بیناسی و یا ائو تیکیردیلر.» (۸، ۹)

م.مرادی قید ائدیر: «منبع لردن آیدین اولور کی، ساسانیلرین حاکیمیتی دؤورونده ایراندا قیز ۱۵، اوغلان ۲۰ یاشیندا عایله قورا بیلردی. قید ائدیلمه لیدیر کی، بو قایدا ایندی ده قاماقدادیر. بو اونونلا باغلی ایدی کی، ایران آذربایجانلیلاریندا عایله ده اسلاما قدر ورثه‌لیک حقوقونا گۆره واریادت بۆلوشدورولدوکه اوغلانلار برابر میقداردا پای آلیردیلار، اره گئتمه میش قیزلار اوچون یاریم پای آیریلیردی. املاک بۆلگوسو عادت اوزره یئرینه یئتیریلیردی.» (۱۲، ۸)

کیچیک عایله دئیکده، آتا-آنا و اونلارین اوشاقلاری ایله برابر یاشاماسی نظرده توتولور. بعضی حاللاردا ایسه کیشی نین آتا آناسی دا اونلارلا برابر یاشایا بیلردی. بو جهت خصوصاً

کیچیک اوغوللارین عایله لرینه آید اولوردو. کیچیک عایله لرین ده داشیدینی فونکسییالار بویوک عایله لرده اولدوغو کیمی عینی ماهیت کسب ائدی. بیر سیرا عایله عنعنه لری اولکی کیمی قالیردی. مثلن، کیشی یئنه عایله بویویو ساییلیدی. قالدین اساسا ائو، کیشی ایسه چؤل ایشلریله مشغول اولوردو. لاکین کیچیک عایله لرده موسیقیلیک اؤزونو هر ساحه ده قاربایق شکیلده تظاهر ائدی. قادی نین دا، کیشی نین ده اؤز فعالیتلرینده تام سربستلیگی تامین ائدی. عایله ده قادی نین امگی چوخ ایدی. او، مختلف ائو ایشلریله برابر، هم ده خالچا توخویور، تیکمه صنعتی ایله مشغول اولور، قیشا تداروک گؤرور، باراما ساخلاییر و س. ائو تصرفاتیندا محصولدارلیغین آرتماسی اوچون فعال قوه یه چئوریلیدی.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینه اساسا بئله فیکیر سؤیله مک اولار کی، تدقیق اولونان دؤوره کیچیک عایله لر اوستونلوک تشکیل ائدی. بو دا بیر سیرا عامللردن آسیلی ایدی. بئله کی، آرتیق چوخدان بری تصرفات حیاتیندا باش وئرن بیر سیرا دییشیکلیکلرین موجودلوغو، امک آلترلی نین تکمیلشدیرلمه سی، امک محصولدارلیغی نین آرتماسی، صنعتکارلیق ساحه سینده ایختیصاصلاشمایین گئتمه سی، تجارتین دورمادان گئیشیلنمه سی و س. کیمی عامللرین تاثیر اولموشدور. بوندان علاوه ، مادی مدنییت نمونه سی کیمی بیر سیرا ائو تیپلری نین آدلارینا منبعلرده راست گلمگیمیز اونو دئمه یه اساس وئیر کی، بئله ائولر یالینز کیچیک عایله لره مخصوص اولموشدور. فیکریمیزه اونو دا علاوه ائده بیلر کی، بویوک عایله لرین داغیلماسی پروسسی کندلرده لنگ گئتسه ده، شهرلرده داها اینتئنسو صورتده گئدی. ق.

غیب الله یئو حاقلی اولاراق آذربایجاندا قدیمده اهالی نین بویوک پاتریارخال عایله لر شکلینده یاشادیغینی قید ائدی. او، بویوک عایله لرین پارچالاناراق کیچیک عایله لره چئوریلدیگی دؤورو دقیق معین ائتمین غیری-ممکنلوگونو گؤستریر. مؤلیف بیر سیرا عالیملرین ایران و اورتا آسیادا و عصرده پاتریارخال عایله لرین داغیلدیغی باره ده ملاحظه لرینی اساس گؤتوره رک آذربایجاندا دا همچنین بو پروسسی همین عصره آید ائدیله بیله جگینی گومان ائدی. (۱۰) بویوک عایله لردن کیچیک عایله لرین آیریلدیغی واختی دقیق معین ائتمک ممکن دئییلدی. س. حاجیوا بو خصوصدا قید ائدی کی، بویوک عایله لرین پارچالانماسی نین داها اینتئنسو پروسسی ۹-۱۴ عصرلرده باشلامیش و قوهوملوغون (توخومون) ضعیفه مه سی و ایری مسکنلرین یارانماسی ایله سیخ باغلی اولموشدور. (۳، ۲۶) مؤلیف بونو بیر زامانلار آذربایجانین اراضیلرینه داخل اولان شیروانشاهلار دؤولتی نین ترکیب حیصه سی اولان ایندیکی داغیستانا شامل ائده رک قید ائتمیشدیر. معلوماتچیلار اساسلاراق ۱۹ عصرده ده

بؤیوک عایله لرین اولدوغونو سؤیله یین مؤلیف گوستریر کی، «نوه لرین نوه لری اولونجا بؤیوک آتالار بیرگه یاشاییردی.» (۳، ۳۱)

اورتا عصر مؤلفی ف.رشید الدین یازیر کی، قدیملردن تورکلرده و مونقوللاردا بئله بیر عادت واردی کی، هله ساغلیغیندا اؤز بؤیوک اوغلانلارینی آبییردیلار، اونا مال-قارا، قویون سوروسو و س. وئرلییردی، یئرده قالان ایسه کیچیک اوغولا مخصوص اولوردو. کیچیک اوغل «اودچیگین» (یعنی اودا و عایله اوجاغینا آیددیاتی اولان معناسیندا - ش.ب.) آدلانیردی، بونوندا دا اونون ائوین دایاغی، اودون امیری، صاحبی و عایله نین اساسی اولدوغونو وورغولاییردیلار. بعضا اونلارا اودچی ده دئییردیلر. (۹، ۱۰۷)

تویدان سونرا قورولموش یئنی عایله نین قارشیلیقلی مناسبتلری، ائولنلرین اوزرینه دوشن وظیفه لر و بؤیوک مسؤلیت مهم مسله لر کیمی اؤن پلانا چیخیر. ائولمه یالنیز ایکی گنجین جوتلشمه سی دئمک دئییلیر. بورادا عایله نین حیاتا کئچیردیگی فونکسییالار اؤزونو گوستریر. عایله نین فونکسییالارینا نسلین داوام ائتدیریلمه سی، تصروفاتین ایداره اولونماسیندا ایشتیراك، عایله داخلی مناسبت و اؤولاد تربیه سی داخلدیر.

ایک نؤویه ده اورتا عصرلرده عایله نین داخلینده بوتون مسئله لرده اساس سؤز صاحبی نین کیشی اولدوغونو قید ائتمک لازیمدیر. عایله نین باشچیسى اولان کیشی بوتون مسئله لرین تنظیم له یجیسی ایدی. هر شئی ائوین آغساققالیندان آسیلی ایدی. چونکی عایله قورولارکن اونون مصلحتی نظره آلینیردی.

عایله نین فونکسییاسی کیمی نسیل آرتیرما ائولن طرفلر اوچون مهم اهمیت داشیییردی. نسلین داوام ائتدیریلمه سی عایله ده اساس مسله حساب اولونوردو. خصوصاً ازه گلن قیز اوچون بو اؤزونو یئنی عایله ده معین قدر تصدیق خاراكتیری داشیییردی. بئله کی، اؤولادی اولمایان قادى نین همین ائوین تام حقوقلو بیر عضوو کیمی گله جکده یاشایا بیلمه سی سوال آلتیندا قالیردی. جمعیت طرفیندن ده اوشاغی اولمایانلارا قارشى بعضى مسئله لرله باغلى منفى مناسبت هر آددیمباشى نظره چارپیردی. مثلن، تزه گلین اوستونه، دوغولموش اوشاق و زاهى یانینا گئتمه مک کیمی مانعه لر اورتایا چیخیردی. چوخ تأسوف کی، بو جور گئریدقالمیش دوشونجه طرزى نین کند یئرلرینده ایندی ده قالماسى مشاهده اولونور.

اؤولادی اولماق هر بیر عایله اوچون بؤیوک سئوینج و فرح گتیرن حادثه دیر. واریلیکده و تصروفاتین گله جکده ایداره اولونماسیندا اؤولاد مهم اهمیت کسب ائتدیردی. بئله کی، او تصروفاتین ایداره اولونماسی مقصدیله تورپاق پایچیسی سایلییردی. آتا ائویندن اونا دا معین

تورپاق پای چاتیردی. بیلدیگیمیز کیمی، هر بیر دؤورده تصرفاتین داوام ائتدیریلمه سی، عایله نین دولاندریلماسی و معیشتین اینکیشاف ائتدیریلمه سی ضروری حیات مسئله لری سایلمیشدیر. خلقیمیزین اوزونه مخصوص معنوی ثروتلری و عصرلرین سرحدینی آشراق بو گونوموزه قدر گلیب چاتان معین اخلاقی دیرلری، معنوی کئیفیتلری و بونلاری اؤزونده احتیوا ائدن عادت و عنعنه لری واردیر.

عایله انسان حیاتیندا ائله تظاهر دور کی، اونون حیاتی نین بوتون طرفلرینی اؤزونده احتیوا ائدیر. انسانین مادی و معنوی عالمی نین ترکیب حیصه سی اولماقلا عایله هم ده بوتون جمعیتین قبول ائدیگی بیر اؤزکدیر. او عینی زاماندا حقوقی باخیمدان دا تصدیق اولونان و جمیت طرفیندن قبول اولونان بیر اینستیتوتدور. اوشاقلارین تربیه اولونماسیندا عایله عوضسیر بیر واسطه دیر. او بوتون بو سادالانان خصوصیتلرین جمع شکیلده بیرلشدیگی، وحدت تشکیل ائدیگی مناسب فورماسیدیر. اونو فرقلی ائدن جهت ده محض بودور. عایله تمه لینی محکم توتان اونون مختلف مسئله لرده کی قارشیلیقلی مناسبتلرینده کی بوتونلوگو و بیرلیگیدیر. عکس تقدیرده عایله تملی بودریر و معین چاتلار وئره بیلر. ابتدایی جمعیتدن بو گونه قدرکی اینکیشافدا انسانلارین معین اساس قایغیلاری اؤزونو عایله داخلینده یاشاما موجدایله سینده، پاتریارخال مناسبتلرین قورونماسیندا، تصرفات علاقه لری نین ساخلانیماسیندا، معنوی پسیخولوژی عامللرین رولونون محکمئلندیریلمه سینده گؤستمیشدیر. بورادا عصرلردن گلن عنعنه لر ده اؤز سؤزونو دئمیشدیر. خصوصاً عایله نین مقدسلیگی و قورونماسی ایله باغلی خلقالین پسیخولوگیاسیندا یئر توتان مقاملار برابرینده قارشیلیقلی گوزشتلرین اولماسینی ضروری ائتمیشدیر. بو کئیفیییت عایله نین قورونماسی نین تامیناتچیسى اولموشدور.

بشر جمعیتی نین اینکیشافیندا اهمیت کسب ائدن عایله اونون مدنی سویه سی نین گؤستریجیسیدیر. انسانلارین داورانیشى جمعیتین اینکیشاف سویه سیندن آسیلیدیر. فعالیت و داورانیش طرزینده تظاهر اولونان خالقا مخصوص خصوصیتلرین، ینی ائلیمیزین-اوبامیزین همیشه یاشار عادت و عنعنه لری نین هرطرفلی اؤیره نیلمه سی، اونلارین درین کؤکلره مالیک اولدوغونو ثبوتاً یئتیرمک اوچون مهم اهمیییت کسب ائدیر. بیر سیرا عنعنه لری اؤزونده احتیوا ائدن مراسم-لرده و تاریخن فورمالاشان عادتلرده خالقا خاص اولان کئیفیتلر اؤزونو بوتون چالارلاری ایله بیرلیکده قاباریق شکیلده تجسسوم ائتدیریر. خلقالین پسیخولوگیاسینی، دونیاگوروشونو، بو و یا دیگر مسئله یه بسله دیگی مناسبتینی، عینی زاماندا دینی تصورلرینی اوزه چیخارماغا ایمکان یارادان عادت و عنعنه لر اؤیره نیلمه یه دیر. گؤرونویو کیمی، عایله

معیشتی اوزونه مخصوص چالارلارا مالیک اولموشدور. آذربایجانین عایله معیشتی نین اتئوقرافیک جهتدن اؤیره نیلمه سینده اهمیت کسب ائدن عادتلردن بیرى ده قیزیه ینمه، ائلچیلیک و نشانلانمادیر.

قىزىنمە و ئىلچىلىك

قىزىنمە، ئىلچىلىك و نىشانلارغا ئادىتىلىرى تۈى مەراسىمىنە قەدەر ئاجرا اولونان ئىلچىلىك مەرحىلە نى تەشكىل ئاتىدىر. ئورتا ئەسىرلەردە بۇ ئادەتتىن ئاجرا اولونماسى بارە دە مەلۇماتلار ئىمىزىن مەنبەئىنى خالق يارادىچىلىقىنى نەمۇنە لىرى و ئورتا ئەسىر مۇئەللىفلەرى نىن ئىثرلەرى تەشكىل ئاتىدىر.

گەلە جەك ئايىلە ئىياتى نىن قورۇلماسىندا ئاساس مەسىلە لىرىن بىرى مەھسۇ گەلەنلىيە نامىزە دىن سەچىلمە سىدىر. بۇ ئاجىب مەسىلە كىمى ئايىلە نىن ئائىلىلىك پىلانلارنىدا ھەر بىر دۆۋر ئوچۇن ئاممىتىلى يىر تۇتمۇشۇدۇر. بىلە كى، ھەر بىر ئايىلە ئۆز ئاخلى قايىدالارنى ئويغۇنلاشا بىلە جەك، ئاتۇن ئىلچىلىك ئويغۇن شەكىلدە داوراناجاق و اصلى، نەسلى ئۆز سۈيە لىرىنە مۇوافىق اولان بىر قىزى ئۆزلىرىنە گەلەن سەچمەسىنى ئاساس شەرت ئاتىمىشىدىر. ئىنى زاماندا گەلەن سەچىلەن قىزىن ساغلاملىقى، تەسۋۇقاتدا ئاخشى ئىشلە يە بىلە سى، زىرەك اولماسى، ئاممىسۇرلىقى دە ئاكتەر ئايىلە لىر ئوچۇن ئاجىب شەرت سايىلمىشىدىر. بۇتۇن بۇ دىئىلەنلەر ئورتا ئەسىرلەر دۆۋرىدە دە ئاممىتىلى مەسىلە لىرىن ئايدى.

ئورتا ئەسىرلەردە ئائىلىلىك مەسىلە لىرىندە قىزلارنى ئۆزلىرى نىن بىلاۋاسىلە گەلە جەك ئىيات يولداشنى سەچمە ھەققو يۇخ ئايدى. بۇ مەسىلە بۇيۇكلەرنى مەسلىتى و ئاخىن ئادەملەرنى تەۋسىيە لىرى ئايىلە ھەل ئاتىلىرىدى. قىزى سۆز ھەقى دۇشمۇردۇ. بۇ ئايسە بىر ئورەك ئانىسىنى چەۋرىلە رەك ئاشاغىداكى باياتىلارنى يارنامىسىنى سەبب اولمۇشۇدۇر. باياتىلاردا بىرىندە بىلە دىئىلىر كى،

كىسە تەكىدەم اولمادى،

سۈيا سالىدەم، سولمادى،

ئالچى دىلەن قورۇسۇن

ئۆزۈم سۇن اولمادى (۳۲، ۱۶).

اصلىنىدە بۇرادا ئومۇمىيەتلىك قانۇن مەناسىب مەسىلە سى بىلاۋاسىلە ئۆزۈنە گۆستىرىر. گۆركەملى تەدقىقاتچى س. ئ. تۈركار ئۆ قەد ئاتىدىر كى، ئايىلە مەنۇياتىنى و جىنەسلىر ئاراسىنداكى مەناسىبلەر ئاسلامى ئاخشىلاردا پاتىرىئارخال نەسلى قورۇلۇشۇن تائىرى ئۆزۈنە ئەكس ئاتىدىرىدى. قانۇن تەبەق اولان وارلىقىدىر. بۇنۇنلا ئاناشى، قانۇن قانۇن نىن ئانسانى و ۋەتەنلىك ھەققۇلارنى دا تانىنىر. كىشى

نین قادینا حدسیز ظولمکارلیغی قینانیر، ملکی و ایرثی حقوقونون اولدوغونا اشاره ائدیلیر. (۲۵، ۵۲۷)

عایله ده آتائین سۆزو اساس اولسا دا، لاکین بو بوتونلوکله اورتا عصرلرده قادینلارین سوسیال ستاتوسونون یوخلوغو دئمک دئییلیر. سادجه قیزلار اثرکن یاشلاریندان اره وئرلیردی و بورادا اساس قایغی آنایا مخصوص اولوردو. قیزی راضیلیغا گتیرمک، تبلیغات آپارماق و مصلحت وئریمک آنائین عهد ه سینه دوشوردو.

عایله ده بوتون پروبلملری تکجه اونون باشچیسى ساییلان کیشیدن آسیلی دئییلدی. بورادا عینی زاماندا ائوین خانیمیندان دا طلب اولونان ایشلر واردی. بو مسئله اؤزونو خصوصا قیزیه ینمه و ائلچیلیکده داها قبارریق گوستریردی. اوغلان ائوینده قیزین سئچیلیب بیه نیلمه سینده اساس رول آنایا مخصوص ایدی.

ئلچیلیک عادتى عایله قورولماسیندا اهمیتلى مرحله دیر. قید ائتمه لیگیك کی، ائتتوقراف عالیم حاجی قادیر قدیرزاده ده عایله معیشتی ایله باغلی عادتلى و ائتتوگئتتیک علاقه لری تدقیق ائدرکن قیزیه ینمه عادتى نین تورکدیللى خالقلاردا موجودلوغو مسئله سینه توخونموشدور. بیر عادت کیمی ائلچیلیک نینکی بوتون تورکدیللى خالقلاردا اجرا اولونور، ائلجه ده دیگر خالقلار اوچون ده خاراکتربکدیر.

قیزیه ینمه عادتى اورتا عصرلرده مختلف شکیلده اجرا اولونوردو. بیرینجیسی اودور کی، آنالار اؤز ائولیلیک چاغینا چاتمیش اوغوللارینی ائولندیرمک اوچون خیر مراسملرینده و خصوصا ده حمامدا قیزلارا گۆز قویوردولار. بو ایشده اساس رول آنایا و باجییا (بزی حاللاردا ایسه یاخین قوهوملارا) مخصوص ایدی. ایکینجیسی ایسه، اوغلانلار اؤزلری گۆروب بیندیکلری قیزلارا ائلچی گۆندریلمه سینی آرزو ائدیردیلر. نهایت، یاخین دوستلار و یا قوهوم عایله لر خالق آراسیندا موجود اولان گۆبک کسمه (بئشیک کیرتمه) عادتى ایله کۆپه یاشلی اوشاقلارینی اثرکن واختلاردان اعتبارا دئییکلی ائلان ائدیردیلر و معلوم اولدوغو کیمی، بورادا اساس سئچیم والدینلردن آسیلی اولوردو. بو عادت تکجه آذربایجاندا دئییل، عینی زاماندا باشقا تورک منشالی خالقلاردا دا ایندییه ده ک موجوددور. عینی واختدا یاخین دوستلارین بیرى نین قیزی، او بیرى نین اوغلو اولاردیسا و یا بیرى نین اوغلونا موافق دیگرى نین قیزی معین یاش فرقیله اوغون گه لردیسه، والدینلر آراسینداکی سۆزleşمه ایله اونلار دئییکلی ساییلردیلار. بو حال «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دا بئله عکس اولونموشدور: «باییجان بی ددی: «بیلر، سیز شاهد اولون، الله-تعالی منه بیر قیز وئرسه، باییوره بین اوغلونا گۆبککسمه آدالخی اولسون!» (۳۱،

۱۵۰) اتنوقرافیک معلوماتلار تصدیق ائدیر کی، بو زامان قیزین بئش یگینی بیر بالا جا کرتیدیلر. بعضا ایسه ها می اوشاقلاری نین دا بئشیککسمه سی اولدوغو بیر سیرا منبعلردن آیدین اولور. قیزیه نیمه و ائلچیلیگین اورتا عصرلرده نه جور اجرا اولوندوغونو هر طرفلی اویرنمک اوچون همین دؤورلرده یاشاییب-یارادان مختلف مؤلیفلرین (شاعر و متفکرلرین، مختلف منبع مؤلیفلرینین) اثرلرینه مراجعت ائتمک ضروریدیر. بئله کی، هر بیر مؤلیفین اؤزونه-مخصوص شکیده تصویر ائدیگی عایله ایله باغلی مسئله لر اونلارین اثرلری بویونجا سېلمیشدیر. بونا گؤره ده اونلارین هامیسینی سئچیب تقدیم ائتمک واجیبیدیر.

اورتا عصرلرده قیزیه نیمه و ائلچیلیک مسئله لری ایله باغلی اونو دا قید ائتمه لیگی کی، نکاح علاقه لری اکثر وخت سوسیال برابرلیک اساسیندا قورولوردو. برابر زومره لر آراسیندا نکاحین رسمیشدیریلمه سی مسئله سی قیزیه نیلرکن ده اساس شرط حساب اولونوردو. لاکین ان اساس قیز آناسی نین اؤز شخصی حرمتی ساییلیردی. آتالار مثلرینده ده دئییلدیگی کیمی، «قیراغینا باخ، بئزینی آل، آناسینا باخ، قیزینی آل»، «آناسی چیخان آغاجی بالاسی بوداق-بوداق گزر».

اورتا عصرلرده سئچیله جک گلی نین هانسی جهتلرینه دقت یئتیریلدیسی مارق دوغور. بو باره ده اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده مهم معلوماتلار موجوددور. مثلن، اورتا عصرین بؤیوک متفکری غزالی قادیندا گؤستریلن خصوصیتلرین اولماسینی مهم ساییردی کی، بو دا آشغیداکیلاردان عیبارتدیر: دین، خوش خاصیتلیک، گؤزلیک، مهر یونگوللوگو، دوغماق قابیلیتی، باکیره لیک، اصل-نسب (۳۰، ۷۳). فارس نثری نین گؤرکملی اثری «قابوسنامه» ده ده قیزیه نیمه ایله باغلی مقاملار واردیر. بورادا دئییلیر کی، حیات یولداسی سئچیلرکن اوندا اساس خصوصیتلر عیصمت، ناموس، دیندار، ائودار، تمیزکار، باشی آشاغی، اوزویولا، الیدوز و مالیغان اولماسیدیر. (۳۳، ۱۱۳) بو آذربایجان خلقی ایله مین ایللیکلر بویو یاناشی، یاشایان فارسلا رین واحد بیر تفکر طرزینه مالیک اولمالاری باره ده فیکیر سؤیله مه یه ایمکان وئیر. عینی ماهیت داشیيان فیکرلری ن.طوسی یارادیجیلیغیندا دا ایزله مک ممکندور.

۱۳-عصرین تانیمیش متفکر عالیمی، گؤرکملی شخصیتی و دؤولت خادیمی اولان نصرالدین طوسی اؤزونون مشهور «اخلاقی-ناصری» اثرینده دئییلن مسئله ایله علاقه دار یازیر کی، «باکیره باکیره اولمایاندان داها یاخشیدیر: ارین تربیه سینی قبول ائتمه یه، اونون خاصیتینه اویغونلاشماغا، قاید-قانونا تابع اولماغا داها چوخ تمایل ائدر، بونلارلا یاناشی، اؤزو گؤزل، اصلی نجیب، عایله سی دؤولتلی ایسه، بوتون مزیتلر بیر یئره توپلانمیش اولار، اوستونه علاوه

یه هئچ بیر احتیاج قالماز. بو خصوصیتلرین بعضیسی اولماسا دا، عقل، عیفت (عصمت) و حیا مطلق واجیب‌دیر. یئرده قالان اوچ خصوصیتی: گؤزلیک، ثروت، اصل-نسبی او بیرلریندن اوستون توتماق، دین و دنیا ایشلرینه خلل گتیریب فلاکت و هلاکت سبب اولا بیلر» (۱)، ۱۵۲). گؤرونویو کیمی، ن.طوسی بورادا گؤزلیگی، ثروتی و اصل-نسبیلیگی باشقا کئیفیتلردن اوستون توتماقی واجیب سایمیر. چونکی بونلار دوغرودان دا قالیجی شئیر دئییلدیر. عایله یه داخل اولوناجاق قیزین سئچیلیب بیه نیلمه سی مسئله سینده ن.طوسی نین وئردیگی بو مصلحتلری تقدیرلا ییق‌دیر. گؤرونویو کیمی، مؤلیف بورادا توی مراسمیندن اول اجرا اولونان قیزین بیه نیلمه سی کیمی ائل عادتینه اشاره ائتمیشدیر.

ماراقلی جهت بودور کی، «اخلاقی-ناصری» اثرینده بو گؤستریلنلر اورتا عصرلرده قیزین سئچیلیمه سی مسئله سینه خصوصی اهمییت وئریلدییینه مؤلیف طرفیندن دقتین آیریلما سیدیر. ن.طوسی نین بو اثرینده بئله بیر فیکیر ده واردیر کی، او قیزلاردان صحبت آچارکن دئیر کی، حدی-بولوغا چاتمیشلاری بابینا اره وئرمک لازیم‌دیر (۱، ۱۶۲). بو چوخ دیرلی فیکیر‌دیر. بئله کی، خالق آراسیندا دا یایلمیش مثل واردیر کی، تای تاینی تاپماسا، گونو آه-وایلا کئچر. بابی دئدیکده، گؤرونور کی، مؤلیف ایلک نؤوبه ده عایله سویه سی و سوسیال دورومو اویغون گلن، ائل آراسیندا معین حرمت صاحیبی اولان، اصیللی-نسبیلی عایله عضوونو نزرده توتوموشدور. اونا گؤره ده هره اؤز بابینی تاپماغا اوستونلوک وئریب. گومان ائده بیلریک کی، ن.طوسی باب دئدیکده، هم ده یاش مسئله-سینده کی اویغونلوقا دا توخونماق ایسته میشدیر. حدی-بولوغا چاتمیش قیزلار حقیقده ائل آراسیندا دئییرلر کی، «قیزلار بولاغیندان سو ایچیب». بو او دئمک‌دیر کی، آرتیق قیزلار ارگنلیک یاشینا چاتمیشلار. بو خصوصدا دا محض بئله آتالار سؤزلری یارانمیشدیر: عایله نین سادتی یوز اولچوب بیر بیچمکده دیر. عایله ده یانیلماق یامانلیق گتیرر. عایله نین اوزوآغلیغی ناموسدور. آناسی حالال اولانین بالاسی دا قانان اولار. (۱، ۱۲۰) قیزین عیصمتی - آتانبین دؤولتی! (۳۸، ۷۳) ائل-اوبادا گؤزلیگی دیلره دوشن قیزلار حقیقده دئییرلر کی، «قیزیل قوش الده گزر، گؤزل قیز دیلده». (۳۹، ۳۱۷) بوندان علاوه ، «آناسینا باخ قیزینی آل، قیراغینا باخ بئزینی آل» ائل سؤزو دیلر ازبری اولموشدور. سولی فقیه یازیر:

گؤزل اولدور کی، ملاحتلی اولا،

هم سؤزی دخی حلاوتلی اولا (۳۴، ۷۳).

اٹل آراسیندا بٹله دئییرلر کی، «اٹلینی اورکوت، آغساغیندان یاپیش». بو بلاواسطه اؤز اٹلیندن کنار دوشمه، اوباندان اولان قیز آل آنلامینا گلیر. ینی، اؤز آخساغین باشقاسی نین ایتی گزنیندن داها یاخشیدیر و هم ده یاخیندیر. اودور کی، اوزون عصرلر بویو عادتین هر بیر کند ساکینی اؤز طایفاسی ایچیندن ائولمه یه اوستونلوک وئریردی.

اورتا عصر مؤلیفلری نین یارادیجیلیغیندا نظری جلب ائدن بیر مسله واردیر کی، بو دا اونلارین عابله حیاتی نین قورولماسیندا مهم شرط سایدیقلاری قارشیلیقلی محبت کیمی مقدس حسی ترنوم ائتملریدیر. صمیمی عشق دویغوسو و گوژله بسله نیلن اولوی حسلر اونلارین اثرلری بویونجا وصف اولونان اساس خصوصیتلردن بیریدیر. فیکریمیزی تصدیق ائتمک اوچون اورتا عصرین گؤرکملی شاعرلری نین بعضیلری نین یارادیجیلیغیندا یئر آلان بیر نئچه فاکتا مراجعت ائدک. مثلن، خیی عصرین گؤرکملی شاعره سی مهستی گنجوی نین عشق حقیقده دئدیکلریندن:

عشقین مینبرینه چیخاندان کی، بیز

عشقدن باشقا سؤز بیلمه دیک هرگیز.

بیزیم بو منزله آیاق قویماسین

عشق ایله یانمایان، بوز کیمی حسسیز (۱۲، ۶).

مهستی گنجوی کیمی همین دؤورون تانینمیش سؤز اوستاسی افضل الدین خاقانی یارادیجیلیغیندا دا عینی دویغولار ترنوم اولونور. انسانین داخلی ائموسیونال وضعیتینی دولغونلوقلا عکس ائتدیرمه یه چالیشان خاقانی ایسه عشقی بٹله وصف ائدیر:

عاشیقلیک دونیاسینا قدم قویمایان انسان

اورگینه گوژوندن آخیتمامیشدیر آل قان.

هر کسه کی، وورماییب غم اوخونو محبت،

او، عشقین احوالینی بیله جکدیر هارادان؟

سؤگی نین معناسینی دویا بیلمز او کس کی،

هم نفسی اولماییب بیر نازنده مهربان (۱۳، ۳۰۸).

مثلاً، ۱۳-عصر آذربایجان ادبیاتی نین نوهایندلریندن بیرری عزالدین حسن اوغلونون زمانمیزه گلیب چاتمیش غزلرینده گؤزلرین وصفی، اونا بسله نیلن صمیمی عشق دویغولاری بئله عکس اولونموشدور:

آند ایچرم سندن آرتیق سئومه یم،
سنین ایله خوش کئچر جانیم بنیم.
هوسن ایچینده سانا مانند اولمایا،
اصلی یوجا، کؤنلو آچاغیم بنیم (۲، ۲۵).

بورادا مؤلیفین قید ائتدیگی «اصلی یوجا» - یعنی، اوجا، یوکسک اصیله، نسيله مالیک اولان» دئمکدیر، «کؤنلو آچاغیم» ایسه «تواضعکار» مناسیندا ایشلنمیشدیر. شاعر گؤرونویو کیمی، بورادا اوستوورتولو ده اولسا، عایله ده اساسا اصیللی-کؤکلو، نجابتلی و داخلن، معنوی چهتدن زنگینلیگی ایله سئجیله رک دایم تواضعکارلیق نمایش ائتدیرن خانیملارا اوستونلوک وئریلدیگینی گؤسترتمک ایسته میشدیر. بئله میثاللاری چوخ چکمک اولار. چونکی اولوی حسلر اورتا عصر مؤلیفلری نین هامیسی نین اثرلرینده ترننوم اولونموشدور. بئله کی، «اصل محبت شخصییتی فعاللاشدیریر. انسان سئورکن، جواب سئوگیسینه نایل اولماق ایسته ییر؛ بو اوندا یارادیجی انرژینی، ان یاخشی انسانی کثیفیتلری اویادیر، اونو فاسیلسیز اینکیشافا، تکمیلشدیرمه یه، معنوی جومردلیگین تامامیله آشکارا چیخماسینا تحریک ائدیر. انسان اؤزونه قارشى داها طلبکار اولور، اونون خاراكتئرینده خیرخاه، یاخشی نه وارسا، هامیسینی حیاتا کئچیریر. اونا گؤره ده محبت ان یوکسک درجه ده اخلاقی حسدیر، او، انسانی یئنی اخلاقی یوکسکلییه قالدیریر، اوندا اؤز حرکتلری اوچون مسؤلیت حسینی گوجلندیریر، کسکینلشدیریر» (۲۹، ۲۶۲). محبت حیاتی بیر-بیرینه حصر ائتمک دویغوسودور.

باشقا اورتا عصر مؤلیفلری کیمی، عماد الدین نسیمی ده عینيله عایله مناسبتلری نین اساسیندا عشق و محبتی گؤرور. او، حتی عشقه گونا کیمی باخان آداملارین اؤز لرینی گوناهاکار آلدانديرير. شاعر بوتون یارادیجیلیغی بویو ان اولوی دویغو حساب ائتدیگی محبت حسینی ترننوم ائده رک اونو «محکم ایش» آلدانديرير. (۲۳، ۲۵۳) بو خصوصدا شاعر یازیر:

ای طیب - آمی، ال چک چاره قیلماقدان مانا،

عاشیقین جانیندا دایم دردی - جانان گیزلیدیر (۲۳، ۲۷۹).

نسیمی اساسا لیریک موضوعلاردا مراجعت ائتدیگی اوچون اثرلرینده گؤزلرین وصفی معین یئر توتور. اونو دا قید ائتمه لیگی کی، «نسیمی لیریکاسیندا ان یوکسک رومانئیک محبت ترنوم اولونور. قادین وفالی، صداقتلی کؤنول احمده می کیمی تصور ائدیلیلر. عاشیقه ایسه تۆوصیه اولونور کی، بئله اینجه، ظریف و وفالی وارلیغین اعتبار و ائتقادینی دوغرولتسون، اونون یولوندا هر جور فداکارلیغا حاضیر اولسون» (۲۱، ۱۶۷-۱۶۸).

نسیمی قادینا ان گؤزل، اینجه بیر مخلوق کیمی باخیر. رومانئیک روحلو نسیمی قادینا قمر اوزلو، گول یاناقلی، عنبر ساچلی، حاق صیفتلی نیگار، پری، دیلدار، دیلبر، حوری و س. کیمی خوش سؤزلرله مراجعت ائدیر. حتی نسیمیه گؤره «قادین ان گؤزل و ان یوکسک بیر وارلیقدیر. اونون جمالی «ایلاهی حوسنون» تجلیسیدیر.» (۲۲، ۲۸۱) شاعر اونا او قدر اینجه مناسبت بسلیه رک مراجعت ائدیر کی، نسیمی شعریتی باشدان-باشا قادینا حرمت، محبت و احتراملا دولودور - دئسک، یانیلماریق. اونو دا علاوه ائتمک لازیمدیر کی، «نسیمی قادین لیاقتینی، گؤزلیگینی قییمتلندیریرکن، عمومیتله نفرت ائتدیگی دین خادیملرینه بو جبهه دن ده هوجوم ائتمه لی اولوردو.» (۲۲، ۲۵) عمومیتله، اورتا عصر مؤلیفلری محض قارشیلیقلى محبت حسلرینی اساس گؤتوروره رک عایله خوشبختلیگی نین و سعادت نین ده اساسی نین محض بوندا اولدوغونو دؤن-دؤنه قید ائدیلیلر. آیدیندیر کی، گله جک عایله حیاتی نی قورماق ایسته ین انسانلار آراسیندا قارشیلیقلى ایستک اولارسا، او دا اؤز برابرینده قارشیلیقلى حرمتی، احترامی و همچنین گوزشتی ده گتیرر.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده دقتی جلب ائدن مهم جهت بیر ده بودور کی، اونلارین یارادیجیلیغیندا قیزیه نیمه عادتلی اوغلانلا قیزین محض بیر-بیرینی گؤروب بینمه سی کیمی تقدیم اولونور. مثلن، خیی عصرین گؤرکملی متفکر شاعری، دنیا شهرتلی نظامی گنجوی نین بوتون اثرلرینده تصویر اولونان اوברازلارین هامیسی بیر-بیرینی اؤزلری گؤروب بیندیکدن سونرا سؤییرلر. ینی، بو ایشده کنار آدمالارین ایشتیراکی یوخدور. بو خصوصیت اؤزونو هله مشهور «کتابی دده-قورقود» داستانیندا دا گؤستریر. بئله کی، داستاندا قارشیلیقلى بینیلیب خوشلانماق مسئله سی بئیرکله بانچیچک آراسینداکی مناسبتده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. عمومیتله، قیزیه نیمه و ائلیچلیک عادتلی ایله باغلی موتیولر دیگر داستانلاردا دا موجوددور. بو خصوصدا آذربایجانین محبت داستانلارینی ائتئوگرافیک منبع کیمی تدقیق ائدن ووساله وئیسلووانین

کتابیندا اؤز عکسینی تاپان معلوماتلار دا مارق دوغور (۱۸، ۹۳-۱۰۱). خصوصاً ده ناغیللاری- میزدا و داستانلاریمیزدا قیزلا اوغلانین بیر-بیرینی گۆروب «بیر کۆنولدن مین کۆنوله عاشیق اولماسی»، یوخودا قیزلا اوغلانین بوتاسی نین وئريلمه سی حاللاری عکس ائدیلیلر. بو دا اونو دئمه یه اساس وئریر کی، گۆروب قارشیلیقلی بیه نیلمه حاللاری اورتا عصرلرده ده موجود ایدی. بوندان علاوه کئچمیشده بئله بیر عادت اولوب کی، قیز بیندیگی اوغلانا اؤز قیرمیزی رنگلی باش اؤرتوبونو وئریردیه، بو بیرباشا راضیلیق علامتی کیمی قبول اولونوردو. ائلچیلر بو یایلیغی ائلچیلیک زامانی قیز ائوینه گۆسترمکله اونون اولجه دن راضی اولدوغونو والدینلرینه ایهام ائدیردیله. (۲۰، ۳۵۵) یایلیغین بینیلن اوغلانا قیز طرفیندن وئريلمه سی باشی نین اونا باغلانماسینا، ائل ایچینده آدی نین اونولا برابر چکیلمه سینه، اونا منسوب اولوب نکاحینی قبول ائتمه سینه راضیلیق علامتیدیر.

آذربایجان خالق داستانلاریندا یوخودا بوتا وئريلمه سی گئنیش عکس اولونموش بیر مسئله دیر. سولی فقیه «دوش ایچینده عهدلرین برگیتدیله» دئمکله، یوخودا بوتا وئريله رک عهد اولوندوغونو سؤیله ییر. (۳۴، ۵۹)

عموما بوتا بیر ناخیش نؤوو کیمی ده مختلف معنا چالارلارینا (سؤگیلی بوتا، کوسولو بوتا، قوشا بوتا و س.) مالیک اولماقلا آذربایجان تطبیقی صنعت نمونه لرینده گۆرونمکده دیر. بو بوتانین نینکی یوخولاردا، عینی زاماندا تفکرون محصولو کیمی، معیشتده معین یئر اَلماسیندا دا اؤزونو گۆستریر. تورک دیللرینده بوت سؤگیلی آنلامی وئریر. «اوستا»دا سؤگیلی سؤزو «بوتای» کلمه سی ایله علاقه داردیر. ق. قتیب الله یئو ۴- عصر مؤلفی تانایسه اساسلاراق گۆستریر کی، یوخودا بوتا وئريلمه سی عقیده‌سی قدیم تورک طایفالاری اولان ساکلاردا دا واردی. (۲۰، ۳۵۰) یوخو انسانلارین تام آیدینلاشدیرا بيلمه دیگی غیری-عادی گۆرونن بیر تظاهر دور. اونا گۆره ده بورادا انسانا وئریلن بوتا ایلاهی قوه طرفیندن تقدیم اولونان بیر عمرلوک باغلیلیق رمزی کیمی قییمتلندیریله بیلر. تصادفی دئییلدیر کی، آذربایجان داستانلاریندا بوتاسی نین آردینجا اوزون یول قطع ائده رک اوزاق مسافه ده یاشایان سؤگیلیسینی آختارماغا گئدن قهرمانلار تصویر اولونور. بئله قهرمانلار مین بیر عذابا قاتلاشاراق بوتاسینا قوووشور. بعضا بوتا کلمسینی بوددا ایله علاقه لندیرنلر ده اولور. (۳۵، ۷۷-۷۸) بوتانی بوددا ایله علاقه لندیرمک علمی و دینی نقطه-نظر دن یانلیش فرضیه دیر و هئچ بیر منطیقی اساسا سؤیکنمیر. چونکی بوددا ایلاهی ساییلان قوه ده دیر، او اؤزو نه لریسه ائتمه یه قادیر مقدس وارلیق ساییلیر، اونو گۆتوروب کیمه ایسه یوخودا وئرمک دینی باخیمدان دا قبول ائدیله بيلمز.

۱۳- عصرین مؤلیفی بللی اولمایان «داستانی-احمد حرامی» پوئماسیندا توپا قدرکی مختلف عادت و عنعنه لر اؤز گئیش عکسینی تاپمیشدیر. بونلاردان بیرى ده ائلچیلیکدن اول قیزیه نیمه عادتیدیر. بو ایشده ان چوخ مسؤلیتین یئنه ده آنانین اوزرینه دوشدیو ایشیقلا-دیریلیر. بئله کی، اثرده آنانین بیندیگی قیزی اؤز اوغلونا کبین ائتمک ایستگی تصویر ائدیله. نین اولجه آنا قیزی «گؤزالتی» ائدیر. بورادا دئییلیر:

دئر ایدی کیم گئجه - گوندوز آراسام،

سراسر دونیایی بیر - بیر داراسام.

بونون کیمی لطیف قاندا بولا دیدیم،

کی، اوغلوما آنی کبین قیلا دیدیم (۲، ۱۳۳).

گول اندام ایله اونسیته اولدوقدان سونرا قیزی بیه نیب اونو اؤز اوغلونا آلماق ایسته ین آنا اوغلونون یانینا گئدیر. او مصلحت گؤرور کی، اوغلو دا عینی زاماندا اؤزو قیزی گؤروب بینسین. بو منوالا دا اوغلو ایله صحبتینده آنا قیزین گؤزلیگی و صف ائتمکله یاناشی، عینی زاماندا اونون هانسی عایله یه منسوب اولدوغونو، عایله نین یئگانه اؤولادی اولدوغونو دا وورغولامای اونتومور. اوغلانین آناسینا بو خصوصدا جاوابی ایسه بئله اولور کی، اگر اونون دا جانی سئوسه و قیزا کؤنول وئرسه، بو ایشده راضیلیق حاصل اولونا بیلر. آناسی دا اولجه دن اوغلو ایله شرطلندیردیگی کیمی، آینبندین اؤنوندن قیزی گتیررکن اونو گؤرمه سی اوچون اوغلونون کؤشکون پنجره سیندن بویانماسینی مصلحت گؤرور (۲، ۱۳۳-۱۳۴). بئله لیکله ده، قیزین بیه نیلمه سینده ایلک اولاراق اساسا آنانین رایینه اوستونلوق وئریلدیگی اثردن آیدین گؤرونور. قیز بینیلدیکن سونرا آتیلان آددیم اوغلان طرفی نین قیز ائوینه ائلچی گؤندرمه سیدیر. آذربایجانین قدیم عادتلریندن بیرى اولان «ئلچیلیک عایله نین قورولماسیندا ایلک آددیمدیر، ائولنمک مقصدیله اوغلان ائوی نین یاخین قوهوملاریندان عیبارت نماینده لرین قیز ائوینه ائلچیلیک گتتمه سیدیر. لاکین هر بیر عایله ده ائلچیلیک گتتمزدن اول اوغلان ائوینده آغساقالار مصلحتلشیر و راضیلیق الده اولونور. بو مسئله یه گئیش یئر وئرن نظامی ائلچیلیکله باغلی شرطلردن اطرافلی بحث ائتمیشدیر (۳، ۷۲-۷۳). مثن او، ائل آراسیندا «آغیز آراماق» آدلانان عاده توخوناراق یازیر:

او خزینه دن اینجی ایسته ینلر طرفیندن
مین ائلچی قالدین گئدیب گلیردی» (۷، ۱۳۱).

بورادا شاعرین دئمک ایسته دیگی اودور کی، قیز باشقاسی ایله سؤزلو اولمادیغینا گؤره، اوندان مختلف عایله لرین ایستگی اساسیندا قیز ائوینه آغیز آراماق بهانه سیله قالدینلار گؤندریلیردی. چونکی عادتدیر کی، باشقاسینا وئریلمیش قیزی ایسته مزله. کیشیلر ائلچیلییه گئتمزدن اول قیز عایله سی نین مناسبتینی اویرنمک مقصدی ایله ایلک نۆوبه ده اونون ائوینه اوغلان اتوی طرفیندن یالنیز قالدینلار گئدیر. بو خصوصیت هم اورتا عصرلرده، هم ده معاصر دؤوروموزده اجرا اولونان دییشمز عادت اولاراق قالیر. معاصر دؤورده ده محض یاشلی قالدینلار ائلچی گئدیرلر. ائلچیلیگین نتیجه سی ایسه موخته لیف اولاییلر. بو باخیمدان دا ایلک اولاراق قالدینلارین گئتمه سی قیز اتوی نین راضی اولوب-اولمایاجاغینی اویرنمک مقصدی داشیییر. قطعی اولاراق «بوخ» جاوابی آلینارسا، کیشیلر ائلچی صیفتیله او ائوه گئده بیلمزله. ائلچی گئتمزدن اول کیشیلرین مصلحتلشمه سی حقیقته «کتابی-دده قورقود»دا بئله دئییلیر: «بایبوره بی دندی: «اوغول، قالین اوغوز بیلرینی اتویمیزه دعوت ائدک، نتیجه مصلحت گؤررلرسه، اونا اوینون دا ایش گؤرک.» بوتون قالین اوغوز بیلرینی چاغیریب اتولرینه بیغدیلار. زنگین قوناقلیق وئردیلر. قالین اوغوز بیلری دئدیلر: «بو قیزی ایستمه یه کیم گئده بیلر؟» مصلحت گؤردولر کی، دده قورقود گئتسین.» (۳۱، ۱۵۳)

ئلچیلیک زامانی کیشیلر گئدیرسه، قیز بییه سینه اساسا هانسی سؤزلرله مراجعت ائدیلدیگی «کتابی-دده قورقود»دا شرح اولونموشدور:

قارشى ياتان اوجا داغینی آشماغا گلیمیشم.
جوشوب داشان تمیز سويونو کنچمه یه گلیمیشم.
گئن اتگینه، دار قولتوغونا قیسیلماغا گلیمیشم.
تانری نین امرییه، پیغمبرین رایى ایله
آیدان آری، گوندن دورو باجین بانچیچیگی
بامسی بئیره یه دیله مه یه گلیمیشم! (۳۱، ۱۵۴)

نظامی یارادیجیلیغیندا باش توتان و باش توتمايان ائلچیلیک حقیقنده اطرافلی معلومات واردیر. شاعر «للی و مجنون» اثرینده بونون هر ایکیسینی اینجه لیکلرینه قدر تصویر ائتمیشدیر. مثلن، اوغلان ائوی نین آغساقالارلا مصلحتلشمه سی، ائلچی گئدرکن قیز ائوینه معین هدیه لر تقدیم ائتمه سی و قیز ائوی نین ده یوخ جاوابی وئرمه سینه باخمایارق، گلن ائلچیلری بیر قوناق کیمی لیاقتله قارشیلاماسی کیمی مسئله لر اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

ائل عادینه گۆره ائلچی ده بیر قوناق حساب اولوندوغوندان اونو تحقیر ائتمک، قووماق ادبسیزلیک ساییلیر. چونکی «هله قدیم دؤورلردن باشلا یارق ایندییه ده ک داوام ائدن قوناقسئورلیک عادتی نین، خصوصیه ائلچیلیک، نشان و توی مراسملری زامانی اجراسی دها دیقته لایقیدیر. بئله کی، بورادا قوناقسئورلیک اوزونه مخصوص طرزده اجرا اولونور. قیز ائوینه اوغلان ائوی هدیه لر تقدیم ائدیر. ائو صاحیبی ده گلن قوناقلاری لازیمی قایدادا قارشیلایب یولا سالماغا جیدی رعایت ائتمه یه چالیشیر» (۱۷، ۹۴). قید ائتمه لیگی کی، ائلچیلیکده ماهیت اعتباریه قوناقپورولیه خاص اولان علامت لر اؤزونو بروزه وئیر. ائردن آیدین اولور کی، «ائلچیلیک زامانی والدین لر آراسیندا آپاریلان دانیشیق لار دا سؤودلشمه یه بنزه بیر» (۱۰، ۴۵).

محمد فضولی نین «للی و مجنون» اثرینده توپا قدر کی ائل عادتلریندن بیر ی اولان ائلچیلیک حقیقنده بحث ائدیلیر. فضولی مجنونون آتاسی نین اؤز یاخین آدمالارینی جمع ائدیپ لیلینی آتاسیندان ایستمیه گئتدیگینی قید ائتمیشدیر. دانیشیق ائناسیندا مجنونون آتاسی اصلی-نسبی باره ده قیز ائوی نین معلوماتی اولدوغونو سؤیله ییر. سونرا بئله دئییر:

بیر لعلین ائشیتیمیشم سنین وار

کیم، لؤلؤمه اودور سزاوار.

لطف ائيله، عینایت و کرم قیل!

اول لعل ایله دررو محترم قیل!

قیلسین گولو سرو سایه پرور،

اولسون گوله سرو سایه گستر.

فهم ائت سؤزومو، تغافل ائتمه،

بیر خیر ایشیدیر، تللول ائتمه!

گر حاصل اولور بو کام سندن،

هر نه کی، دیرسن، ایسته مندن (۲۶، ۸۹-۹۰).

لیلی نین آتاسی قیزینی او زامان قئیسه وئره بیله جگینی سؤیله بیر کی، آتاسی اوغلونون دیوانه لیگینه علاج قیلسین، چاره ائتسین. مجنونون آتاسی ائشیتدیکلریندن مایوس شکیلده ائوینه قایدیر. بو خصوصدا م.و.کوسوئن یازیر کی، ائلچی تاجیره، گلین ایسه مالا چئوریلیر. (۱۰، ۲۱۴) نظامی گنجوی «لیلی و مجنون» اثرینده آتاسی نین اوغلو اوچون ائلچیلییه گئتمه سی مقامینی بئله تصویر ائتمیشدیر:

احوالاتی ائشیدیپ بو قرارا گلدی کی،
 گولونون (اوغلونون) اوزوندن او تواضو سیلسین
 دونانی ایشیقلا ندیران او اینجینی
 اؤز مراد تاجینا تیکسین.
 قبیلہ نین او زینتینی یوز طمطراقلا
 اؤز گولونون ایشیغینا (اوغلونا) ایسته سین.
 قبیلہ آغساقالاری نین هامیسی دا
 هامان مراد اوچون راضیلیق وئردیلر کی،
 او قبیلہ ده کی باکره اینجینی (لیلینی - ش.ب)
 اؤز تک گوهری ایله (یئگانه اوغلو ایله) قوشالاشدیرسین (۷، ۷۱-۷۲).

شاعر بو تصویریه آذربایجان خلقی نین ائلچیلیک عادتینده موجود اولان آغساقالارلا مصلحتلشمه نی میثال گؤستریمیشدیر. او، عینی زاماندا راضیلیق حاصل اولدوقدان سونرا ائلچیلییه گئدنلرین معین تداروک گؤردوکلرینی ده سؤزلرینه علاوه ائتمیشدیر:

او طایفانین فیکری اونونلا نتیجه لندی کی،
 اورادان سفره حاضیرلا شسینلار.
 اگر باجارسالار، کبین یولو ایله
 او عقلینی ایتیرمیشی آیا چاتدیرسینلار.
 آمیریلر آغاسی (ایشی) بئله گؤردوکه،
 آغلاماگی بوراخیب یئنه گولمه یه باشلادی.

بۇيوك بىر دستە ايله قالخاراق،
 هر جهتدن يول تداروكونو گۆردو.
 ائله بىر دستە ايله بزمىش حالدا،
 بۇيوك جاه-جالالا يول گئديردى. (۷، ۷۲)

اثردن ده گۆرۈندۈيۈ كىمى، اوغلان ئۈي قىز ئۈيىنە البيوش گئمىردى. البتتە، بورادا آپارىلان شىيلرىن ماهىتى آچىقلانماسا دا، شىيرىن بۇيوك جاه-جالالا يول گئتمە لرى — دئمە سى قىز ئۈيىنە معین هدىيە لىر تقدیم ائدىلمە سىنە بىر اشاره دىر. نظامى قارشى طرفىن ده اوغلان ئۈيىندن گلن ائلچىلرە مناسبته اۋزونو نه جور آپارماسىنى تصوير ائتمىشدير:

خبر توتدوقدا بۇيوكلو-كىچىكلى
 وفا و مهربانلىق يولو (نىتى) ايله
 قوناقسۇرلىكلە پيشوازا (قارشىيا) چىخدىلار.
 حرمت منزىلىندە محكم داياندىلار.
 نه كى، وارلا رييدى، اورتايا قويدولار.
 سونرا آميرىلر آغاسىنا (باشچىسىنا) دئدىلر:
 ايستىگىن ندير، آچ، سۇيله؟!
 مقصدىنى دى! (دىنلە مى) حاضىرىق،
 اونو وئرمكده (يئرینه يئتمىرمكده) مضايقه ائتمىرك.
 دئدى: مرادىم (مقصدىم) دوستلوقدور،
 او دا ايكى ايشىغىن (اۋولادىن) خاطىرىنه دىر.
 سونرا گلى نىن (قىزىن) آتاسىنا دئدى:
 (قوى) تاي تابى ايله زىنتلىسىن.
 من محبت و قوهوملوق قايداسى ايله
 سنىن قىزىنى اۋز اوغلوما ايسته يىرم (۷، ۷۲).

لاكىن قىز ئۈيى طرفىندن رد جاوابى آلان اوغلان ئۈيى نىن آدمالارى پرت و ناوميد وضعىتده، اينچىك حالدا گئرى قايتىمالى اولورلار. بىر سۇزله، بورادا باش توتمايان ائلچىلىك حقىندە

صحت گئدير. باش توتمايان ائلچیلیکله یاناشی، ائله همین اثرده نظامی باش توتان ائلچیلیکدن خبر وئر رک گؤستریر کی، «ابن سلام لیلینی گؤروب بیندیکدن سونرا اونا «دیلی-دیلاور» بیر ائلچی گؤندریر، واسطه چی سالیر، چوخلو هدیه لر تقدیم ائدیر. بورادا اونا دا قید ائتمک لازیمدیر کی، ائلچیلیکده واسطه چی صیقتیله تشریف بویوران آدمین اؤزونون دانیشیق قابیلیتی و اونسیته اولارکن قیز ائوینه تاثیرئتمه باجاریغیندان دا چوخ شئی آسیلیدیر. لیلی نین والدینلری اؤز راضیلیقلارینی بیلدیرسه لر ده، هله اوغلان ائوی نین گؤزله مه لی اولاجاقلارینی سؤیله بیرلر. چونکی قدیم ائل عادتیله گؤره ائلچی گلن اوغلان ائوینه بیرینجی دفعه دن «هه» دئیلمزدی. قیزین والدینلری بو وخت تام جاواب وئرمه ییب بیر داها مصلحتلشمک لازیم اولدوغونو بیلدیردیلر. بو قیز ائوی نین اؤز لیاقتینی ساخلاماسی ایله علاقه دار ایدی» (۳، ۷۵-۷۶).

قیزه ینمه و ائلچیلیک کیمی عادتلرین اجراسیندا والدینلرین خصوصی رولونو قید ائتمک لازیمدیر. بئله کی، گنج عایله نین یارانماسیندا مادی و معنوی تامینات مسئله لری محض اونلارین اوزرینه دوشن مسؤلیتلی ایش اولاراق قالیر. قیز ائوینه مختلف مراسملرله علاقه دار تقدیم اولوناجاق هدیه لر و باشلیق پولو شخص اوغلانین اؤزونون دئییل، محض اونون آتا-آناسی نین و قوهوم-قرباسی نین عهد ه سینه دوشور. ائلچیلیک عادتلی عایله نین بوتون عضولرینی واحد بیر مقصد یو-لوندا سفربر ائدیر و بیرگه فعالیتته سؤوق ائدیر. اونا گؤره ده قیز بیه نیلرکن ده سون سؤز یئنه والدینلره مخصوصدور. نکاح اولدوقجا جیدی بیر مسئله ساییلدیغیندان گلی نین سئچیمله سی مسئله سینده اجتماعی فیکیرله یاناشی، همچین اوزون عمر یولو کئچیب بؤیوک حیات تجروبه سی قازانان والدینلرین ریینه خصوصی قییمت وئرلیردی. ائلچیلیگی والدینلرین آرزولارینا چاتماسی، اؤولادلاری نین خوشختلییه قووشماسینی گؤرمک یولوندا آتیلان آدیم کیمی دیرلندیرمک لازیمدیر. بو عادت هم ده اذیتله اؤولاد بؤیوتموش آتا و آنانین شخصیتینه حرمتدیر. بئله بیر ایشده والدینلرین ده اؤولادلارینا و اونلارین دویغولارینا قارشى حرمتله یاناشا بیلمه سی، اونلارین سئچیمینی راضیلیقلا قارشیلاماسی داها یاخشی اولار. بو خصوصیت اؤز عکسینی نظامی نین «لیلی و مجنون» اثرینده ده گؤستریر.

ئلچیلیگی قورولاجاق عایله حیاتی نین آچاری حساب ائتمک اولار. او، مترقی خاراكتیره مالیک اولماقلا توی مراسمین گئئن یولون موؤدجیسیدیر، بیر وسیله دیر، عایله خوشختلیگینه گئئن یولون ضروری اولان باشلانغیج مرحله سیدیر. ائلچیلیک اوغلان ائوینده اؤنجه دن

دوشونولموش خیرلی نیتین قیز ائوینه بیان ائدیلمه سی شکلینده تظاهر ائدیر. او، هم قیز، هم ده اوغلان ائوی نین آراسیندا یارانان خوش اونسیت و علاقه نین تمل داشیدیر، همچنین گله جک قوهوملوق مناسبتلری نین اینکیشافینا اساسلی زمین یارادیر و بو ایشده کۆرپو رولونو اویناییر. ائلچیلیک واسطه سیله گله جک اونسیته یول آچیلیر، علاقه لر ضروریلشیر. اگر ائلچیلیکده ایشتیراک ائدن طرفلر عینی ائلین - اوبانین بیر - بیرینی اوزون مدت تانییان عایله لریدیرسه، بوراداکى اونسیتده بیر او قدر ده پروبلئم یارانمیر. عایله لرین بیر-بیرلرینه اولان قارشیلیقلی مناسبتلرینی اؤنجه دن معینلشدیرمک ده ممکندور. لاکین مختلف بۆلگه لرین اجماعلارینا مالیک اولوب بیر-بیرلری نین عادت و نعنه سینه بلد اولمایان عایله لر آراسیندا مناسبتلر قورولورسا، اوندان ائلچیلیک زامانی ایلک تانیشلیق باشلاپیر و بو گله جک قوهوملوق علاقه لرینده کی فعالیتین نظاملانماسیندا اهمیتی رول اویناییر. ن. گنجوی «خسرو و شیرین» اثرینده ائلچیلیگین اهمیتی و ورغولایاراق قید ائدیر:

سنی وفالی و ناموسلو گۆرسه،

ائل قایداسی ایله گلیب سنی مندن ایستر. (۱۱، ۱۱۶)

۱۴-عصر آذربایجان پوئزییاسی نین گۆرکملی شاعری یوسف مداح «ورقا و گولشاه» پوئماسیندا ائلچیلیه گئتمزدن اول ده آغساقاللارین بیر بئره توپلاشاراق مصلحتلشمه سی مسئله سینه اؤتری توخوناراق ائلچیلیک مراسیمینه حاضیرلیق حقیقنده بئله یازیر:

اول خلائققر جمع اولدو بیر بئره،

قؤومی تا گولشاهی ورقایه وئره.

دئدیلر کی، ائی ریس لر بیز قامو،

جمله میز آنا راضیبوز، ای عمو،

مصلحتدیر کیم، باخاسان حالینه،

وئره سن گولشاهی ورقا الینه،

تا مرادینا دگه لر بولار،

هم سیزه رحمت قیلا پروردگار.

مصلحتدور دئیو قیلدیلر قبول،

اول رئیس‌لر ائولرینه قیلدی یول.

گلدیلر ائولرینه، اوتوردولار،

اول مبارک ایش اوچون اود اوردولار. (۲، ۱۵۱)

گۆروندوبو کیمی، شاعر بورادا بیغجام شکیلده ائلچیلیک عادت‌ی ایله علاقه دار آغساق‌لارین مصلحت‌لشمه سی باره ده سؤز آچمیشدیر. معاصر دؤوروموزده ده خصوصاً کند عایله لرینده بو جور مصلحت‌لشمه لر قالماقدادیر. مثلن، قاراباغ بؤلگه سینده بو مسئله داها قاباریق شکیلده اؤزونو گۆستریر. لاهیجین عایله معیشتینده کی عنعنه لری تدقیق ائدن آل‌یزاده ده تصدیق ائدیر کی، کئچمیشده اولدوغو کیمی، ایندی ده اوغلونو ائولندیرمه یه قرار وئرن آتا (اکثر حاللاردا) حرمتلی آغساق‌لارلی بیغیب اؤز مقصدینی بیلدیریر و اونلارین دا بو ایشه فیکیر بیلدیرملرینی خواهیش ائدیر. لاکین قیزین سئچیمینده والدین اساسا اؤز دوشوندوکلرینی رهبر توتوردو (۱۴۷-۱۴۸).

م.فضولی نین عایله ایله باغلی فیکیرلری واردیر. او، اهتیراسلی و آلولو محبتله سئومگی، لیلی ایله مجنونون قارشیسالینماز مئیلینی تصویر ائتمیشدیر. بو خصوصدا چ.قاجار حقلی اولاراق یازیر: «وئرگیلی عشق شاعری ایلاهی عشقی، یارادانا - یارانانا سئوگینی، پوئیک اوپرازلارلا، زرگر اینجه لیگی ایله ایشلیه رک غیری-عادی صنعت سویه سینه اوجالتمیشدیر». (۵، ۲۱۱) فضولی جانفدا بیر محبتی ترنوم ائدیر. اونون عالمینده یوکسک عشق دوغوسونون اساسیندا قارشیلیقلی باغلیلیق، صداقت، فداکارلیق، عذابک‌شلیک و عزمکارلیق دورور. شاعر زمانه سی نین گئرچکلیکلرینی جانلاندیرماغا چالیشسا دا، هاراداسا دؤورون عادت و عنعنه لرینی تصویر ائتمه ده، اصلینده بوتون یارادیجیلیغی بویو داها چوخ گۆرمک ایسته دیگی دونیانی وصف ائتمه یه چالیشمیشدیر. اونو دا علاوه ائدک کی، بو جهتدن فضولی نین یارادیجیلیغی آچق‌دیر، آیدیندیر، صمیمیتله یوغرولموشدور. بئله کی، «فضولی لیریکاسیندا محبت فردی، جینسی دوغولارین تصویریندن اوزاق اولوب، درین اجتماعی-فلسفی مضمون کسب ائتمیشدیر.» (۶، ۳۷۰)

ایلیک اولاراق اونو قید ائتمه لیگی کی، شاعر عایله نین تمه لینده عشقی اساس گۆتورور و اونو ابدی‌یاشار بیر حس کیمی «لیلی و مجنون» اثرینده اؤلومسوزلشدیریر. شاعر اثرین قهرمانی مجنونو انسانلار اولمایان سهرایا آپاریب چیخاریر. حیوانلارلا اونسیت باغلایان مجنون انسانلاردان اوزاق‌لاشاراق تنها حیات طرزی سورمه یه چالیشیر. اونو یاشادان ایسه یالنیز لیلیه اولان سئوگیسیدیر. لیلی اونو حیاتا باغلایان قوه، ایلهام پریسی و سئوینج منبعیدیر. دوزدور، بیر

جانفزا لیلی یولوندا قئیس مجنون اولور، اثر چوخلو اولوم حادثه لريله، بیر سؤزله، فاجیعه ایله نتیجه له نیر. لاکین فضولی نین قایه سی بو دئییلدیر. چونکی مقصدی باشقا اولان شاعر دئمک ایسته بیر کی، عشقه بو دونیادا انگل اولماق ممکن اولا بیلر، لاکین او بیرى دونیادا اصلا. چونکی بو دونیادا بیرلشه بیلمه ین اثرین قهرمانلاری اؤز محبتلرینی جتته یاشادیرلار. بئله کی، اثرین سونوندا لیلی ایله مجنون اؤلدوکدن سونرا دوستلاری نین اونلاری یوخودا جتته گورمه سی دئدیکلریمیزی بیر داها تصدیقله ییر. بو اونو گؤستریر کی، فضولی «آخیره سیغینماغی اوستون توتوب» (۸، ۱۸۱). اثر بویو صاف و تمیز بیر عشقین طنطنه سی و ظفر چالماسی نین لابلولویو تصدیق ائدیلیلر. شاعرین اوریژیناللیغی دا محض بوندادیر. فضولی نین اوزونه مخصوص دونیاسیندا مهم یئر توتان محبت مسئله سینده مختلف عالیمترین ده مناسبتی ماراق دوغرور. مثلاً، ز.جؤیوشو «حظ و ایضطیراب» کتابیندا فضولی یارادیجیلیغینا اساسلاراق شاعرین عشق فلسفه سینى بئله آچیقلا ییر: «تشی، محبتی چوخ گئیش و چوخ احاطه لی شکیلده باشا دوشن فضولی نین شرحینده محبت چوخ بؤیوک معنوی قدرته مالیک اولان اولوی و مقدس بیر حسدیر. اونون فیکرینجه محبت عاشیققرین حیات یولونو ایشیقلا ندیران بیر قووه دیر. حقیقت یولونون یولچولاری محبتدن قوت آلمالیدیر. محبت ائله بیر کامیل نشه دیر کی، شراب اؤز حرارتینی، موسیقی صداسی تاثیر قیداسینی اوندان آلمیشدیر. محبت عالمی برابرلیک، بیرلیک عالمیدیر.» (۹، ۲۸۷) بو شرح فضولی یارادیجیلیغیندا ترنوم اولونان محبت حسینى دولغونلوغو ایله عکس ائتدیریر. شاعرین «لیلی و مجنون» اثرینده ائلچیلیک عادتى حقیقده بحث ائدیلیلر. هرچند کی، لیلی نین آتاسی ائلچیلری خوش قارشیلاییر. لاکین لیلی نین آتاسی قیزینی او زامان قئیسه وئره بیله جگینی سؤیله بیر کی، آتاسی اوغلونون دیوانلیگینه علاج قیلسین، بیر چاره ائتسین. مجنونون آتاسی ائشیتدیکلریندن مایوس شکیلده یاخین آداملاری ایله برابر ائوینه قاییدیر. (۷، ۷۴) بحث ائتدیگیمیز موضوع ایله باغلی مراغه لی اوحدی یازیر:

اؤلنمک ایسته سن ناچار قالاراق
باکیر بیر نیگارلا حیات قور آنجاق.
اصیللی-نسبلی ائله بیر قیز آل،
آنجاق سنی گوروب سئوسین او مارال.
یاشامیش اولار سا غیر ایله فقط،

چتیندیر باغلا سین سنه محبت.
پولو و حسنو ده اولار سا اگر،
بئله بیر خوشبختلیک آز اله دوشر.
قادیندا اساس شئی حیا، عیصمتدیر،
بونلار قادین اوچون بؤیوک ثروتدیر. (۲، ۲۱۸)

عادتین ائلچیلیگین جمعه گونه سالیناماسی اهمیت کسب ائدی. (۲۴، ۹۴)
ائتوقرافیک مشاهدله لرله معین اولونموشدور کی، «ئلچیلر قیز ائوی نین رسمی راضیلیغینی
آلدیقدان و همین گوندن بیر جمعه آخشامی کئچدیکن سونرا یئنه ده قیز ائوینه «کسی-
بیچی» یه گندیرلر. «کسی - بیچی» قیز ائوی نین طلبلری و اوغلان ائوی نین طلب اولونان
خرچلرله راضیلاشماسی صحبتینه دئییلیر» (۲۷، ۱۶۱). بو مراسم تئز توی ائتمک ایستینده
ئلچیلیکن سونرا باشلاییر. عایله سی قیزی تئز وئرمک ایستمه دیکده، نشان مراسمی
کئچیریلیر.

ئلچیلیک زامانی قیز ائوی نین ده مناسبتی مهم مسئله لردن بیریدیر. بو مسئله یه ده اورتا
عصر مؤلیفلری اؤز اثرلرینده یئر وئرمیشلر. بئله کی، «داستانی-احمد حرامی» ده ائلچیلیک ائدنه
قیزین آتاسی طرفیندن بیلدیریلن مناسبت اثرده بئله تصویر اولونور:

بو دنلی کی کرم لر قیلدی بانا
قیزی می وئیریم شوکرانه اونا.
بانا بیر قول - قاناد اولسون اوتورسون
اثلینه گئتمه سین، بنیمله دورسون. (۲، ۱۱۸-۱۱۹)

بورادا ماراقلی بیر مقام نظری جلب ائدیر. بئله کی، هر بیر والدین کیمی، آتانین دا قیزی نین
اوزاق ائللره قسمت اولماسینی ایستمه می بللیدیر. گؤزوندن اوزاق اولماسینا کؤنلو دایانمایان
آتا قیزی نین و کورکه نی نین اونونلا برابر قالماسینی آرزولاییر. ائردن آیدین اولور کی، آتا اؤز
قیزینی اره وئرمه یه راضی اولسا بئله، یئنه ده یئگانه اوولادی نین ربینی نظره آلماغی واجب
ساییر. ائله بو مقصدله ده او قیزی نین یانینا گئدیپ اؤز فیکرینی بئله بیان ائدیر:

آنا سۆيلن، ندير فيكرى بيلگين.
مبارك دوگون انديد باشلاياووز.
آنا گۆره ايشيميز ايشله يوز.

هله بير قيزا دخى سۆيله يهليم
نه دورلودور آئين كۆنلوم گۆره ليم. (۲، ۱۱۹)

اثرده ماراغا سبب اولان بير شئى واردير كى، بو دا آتائين قيزى ايله صحبتينده گۆزله ديگى
حدير. آتائين نئجه مهربانچىلىقلا، خوش سۆزلرله اوولادينا مراجعت ائتمه سىنى گتيرديگيميز
نمونه ده ايزله يك:

عياليمسان بنيم سن، هم جانيمسان،
جيگريمسن، داماريم، هم قانيمسان.
غرض بير بوشلوق ايسه بو زاماندا
نئچون ايستمه يه سن آنى سن ده؟!
ايراق يئره سنى وئرير اولورسام.
بنه (بير) دردودورور سنسيز اولورسام.
سنى بو ييگيده كبين ائدم بن،
يوزونو گۆره دوروم دمبه دهم بن.
سۆزوم يانليش اولور ايسه اوتانام.
عياليمسان، سنه ياووزمو سانام.

آتائين قيزى ايله نئجه شفقته دانىشديغىنى، اؤز مراجعتلريله اونون فيكرينه نئجه حرمت
ائتديگىنى و اوولاد فيكرى نين اونون اوچون نه قدر اهميت كسب ائتديگىنى بو شعر
پارچاسيندا گۆرمه مك ممكن دئيلىدير. ائردن آتائين اوولادينا مناسبتينده طبعى بير
نيگارانچىلىق آيدىن سۆزليير. بورادا تصوير اولونان بو مراجعت قيزىنى ياد ائللره وئرمك ايستمه
ين، گۆزوندىن اوزاق اولماسينا دۆزمه ييب دايم اؤز يانيندا ساخلاماغا چالیشان ناراحات بير آتائين
اورك سۆزلىدير. عىنى شفقت قيزين جاوايندا دا سۆزىلمه يه بيلمز. ميثال اوچون:

آتاسين دينله دى اول مهربانى،

قیزاردی گول کیبی بنزی، اوتانی.
تری در کیبی یوزونده دوزولدو،
گۆزو نرگیزلرین اول دم سوزولدو.
یاناغی گول کیبی اؤیله قیزاردی
آتاسیندان اوتانیر، هم قیزاردی.
ادب بیرله دئر: ای دؤولتلی آتا
سخت کانی، ای موروتلی آتا.
سیزه بیز قارشی سؤیله مک عبیدیر،
اولولار بو سؤزو بؤیله دئییدیر.
بیزه سؤز سؤیله مک دوشمز قاتیندا،
همین قوللوق گرکدیر حضرتینده.
نه دئییه یین، آتا، فرمان سنیدیر،
اگر دردلی ایسم درمان سنیدیر. (۲، ۱۲۲)

اؤولادین دا آتایا عینی حرمتله یاناشماسی، ادبلی داوانیشی دیقتمدن یایینمیر. قیزیندان بئله
سؤزلر ائشیتدیکدن سونرا آتا ائل عادتینجه توی تداروکونه باشلاییر.
اورتا عصرلرده قیزا آتالارین مراجعت ائتمه سی مارق دوغرور. بو قیلدن ائلچیلیکله باغلی آتالار
دئییل، بیرباشا آتالارین قیزینا مراجعت ائتمه سی سولی فقیه طرفیندن ده قید ائدیلمیشدیر:

چوره بئله دن کیشیلر گلیدیر،
هر بیرسی سنی اوغلینه دیرلر.
ائلچیلر شهریم ایچی تلموشدور،
قاموسی سنون چون گلیمشدور.
بن بونلاره نه جاواب ائيله یه لیم،
آی قیزوم، بونلاره نه سؤیله یه لیم.
بونجا ارمغان بنا گتوردیلر،
مقصودی سنسن، بولر سنی دیرلر.
نئیلیلوم ایمدی تدبیر ائیلگیل،

بنه نه اؤگوت وئیرسین، سؤیگیل! (۳۴، ۶۱-۶۲)

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده راست گلدیگیمیز بیر مسئله ده عایله معیشتینده اهمیت وئرلمه سی گرکلی حساب اولونان اصل-نجابته مناسبتدیر. بئله کی، بو خصوصاً قیز ییه نیلرکن دیقّت یئتیرلمه سی واجیب اولان مسئله کیمی اورتایا چیخیر. لاکین نظره آلماق لازیمدیر کی، خالق آراسیندا ائله ایندی ده اوغلان طرفه ده قییمت وئرلرکن اونون دا هانسی نسلین نماینده سی اولدوغونا دیقّت وئرلییر و نامیزدلیگی نین مقصده اوغون گؤرولوب-گؤرولمه مه سینده عایله طرفیندن مهم شرط کیمی قبول ائدیلییر. بو باخیمدان ۱۴ عصرین تانیمنیش شاعرلریندن بیر ی اولان عاریف اردبیلی یارادیجیلیغیندا اؤتری ده اولسا، قید اولونان معلوماتلارا دیقّت یئتیرک. اونون «فرهادنامه» اثرینده بو مسئله آشغیداک ی شکیده وورغولانیر:

فرهادی او گۆره رک احوالینی یازیمیش،

اؤولادیندان، نسلیندن هم ده او دانسییمیش. (۱۵، ۲۷)

عاریف اردبیلی نین «فرهادنامه» سینده توی مراسمی ایله باغلی مقاملارا یئر وئرلرکن تویدان قاباقکی مرحله اولان ائلچیلیک عادت ی حقیقنده دا صحبت آچیلییر. بو باره ده شاعرین اثرینی تدقیق ائدن نوشابه آراسلی یازیر: «ضیافت زامانی فرهاد شکلینی چینه گؤرموش اولدوغو گولوستانی گؤرور. او، فورصت دوشدوکجه اؤز محبتینی قیزا بیلدیرمه یه چالیشیر. گولوستان دا بونو حس ائدیر. او دا فرهاد حسن-رغبت بسله ییر. سونرا فرهاد اؤز محبتینی آچیب شاورا دئییر. شاور فرهاد طرفیندن گولوستان اوچون ائلچیلیک ائدیر. بو زامان او قیزین آتاسینا فرهادین چین شاهزاده سی اولدوغونو سؤیله ییر. آنجاق اوستا قطعی بیلدیریر کی، او، قیزی نی داش صنعتینه اؤزو کیمی یاخشی بلد ییر صنعتکارا وئرگینه آند ایچمیشدیر. اونلار بئله قارار گلیرلر کی، فرهاد ائله صاباحدان داش صنعتینی اؤیرنمک اوچون اوستا ایله ایشه باشلا سین.» (۱۴، ۶۲) بو شرط قارشیسیندا فرهاد یئنیلمیر، عکسینه قارشیسیندا مسؤلیتلی بیر وظیفه نین دوردوغونو بوتون وارلیغی ایله حس ائدیر. بو خصوصاً ن. آراسلی بئله یازیر: «بو محبت فرهادا الهام وئریر، اونو داش سنتینی اؤیرنمه یه روحلاندیریر. فرهاد محض اؤز محبتی نین شدتی ایله آز بیر مدته مشهور صنعتکاری ایستعداد و باجاریغی ایله حئیرتده قویا بیلیر. پونمادا بیرینجی حیصه ده قارشیلیقلی محبت افاده اولونور. عاریف گولوستانین دا صاف محبتله سؤدیگینی

گوستریر». (۱۴، ۶۷) بورادان گورونور کی، بعضی حاللاردا ائلچیلیکده اوغلان طرفین راضیلیق جاوابینی الدۀ ائتمه سی اوچون حتّی قیز ائوی نین قویدوغو بیر سیرا اجراسی اوزون واخت طلب ائدن آغیر شرطلری بئله یئرینه یئتیرمک لازیم گلیر.

ابو بکر التبی الاهی یازیر: «شیخ حسن اورایا گئندیکده شاهزاده علی پادشاهین قارداشی محمد بین قیزی ایسته دی، بوندان سونرا محمد بین مقامی یوکسلدی و اونون آدی عالمه یایلدی». (۲۸، ۴۱) بو اونو گوستریر کی، ائلچیلیک واسطه سیله، قوهوملوق علاقه لری یارادیلدقدان سونرا حتّی معین مقاما چاتانلار دا اولوردو.

ع.سارابسکی دوورونون عادت و نعنۀ لرینه یئر وئره رک عصرلر بویو عینی ماهیت داشییان و ایچریشهرده ۲۰ عصرین اوللرینده ده دییشمز قالان قیزه ینمه عادتیی حقیقده معلومات وئرمیشدیر. قیزه ینمه حقیقده ه.سارابسکی نین معلوماتلاریندان دا بللی اولان مسله واردیر. بورادا عکس اولونان مراسم هم ده اورتا عصرلرله سسلشیر. اورتا عصرلرده اولدوغو کیمی ۲۰ عصرین اوللرینده ده قیز ینمه عینی قایدادا اوغلان آناسی نین قایغیسی ایله حل ائدیلمیشدی. سارابسکی گوستریر کی، بئله ایشلرده خصوصی قادینلارین رولو اولوردو. بئله قادینلار اوغلان و قیز ائوی آراسیندا واسطه چی رولو اویناییردی. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، قیز ائوینه چاغریلمادان قفیل قوناق گندیب سلیقه-ساهمانا نظارت ائتمک ده اوغلان آناسی نین قایه سی اولوردو. (۲۴، ۹۰-۹۱) مؤلف اوغلان آناسی نین دیلیله بئله قید ائدیر: «اصل منیم ائومین آدمیدیر. دیلسیز-آغیزسبز، سرری-ساهمانلی، هر شئین یئرینی بیلن، ییرتیقلی-یاماقلی، شیرۀ لی-شفته لی، بیر دقیقه ده الیر، یوغورار، یاپار. قیز دؤیو بالام ییخیلمیش ائوین دیرگیدیر. بئله تیکه نی الدن وئرمک اولماز...هله گونو بوگون دور منیلن قفیلدن گئدک ائولرینه». (۲۴، ۸۵) بو او مقصدله ائدیلمیشدی کی، قیزین بزگی-دوزگی اولماسین. هم ده ائوده تمیزلییه رعایت اولونماسینا، گئییمین سلیقلیلیگینه خصوصیه دیقت وئرلیردی.

نمچیلر، آی نمچیلر،

قایینی کسب ائلچیلر.

آنام دئیر وئرم،

آتام دئیر دور گؤرک. (۲۴، ۹۱)

سارایسکی نین قیدلریندن آیدین اولور کی، قیز ائوی ده «هه» جاوایی وئرمزدن اول داییسینی چاغیریردیلار، یاخین قوهوملارلا مصلحتلشیردیلر.

آذربایجاندا «گونون واختلاری (دان، آژیم، اوونه، ایکیندی، یاخود گونباتان) ایچریسینده ایکیندین یاخود آقارالیقدان، آلتورالیکدان سونرا جشت (آخسام ساعات ۸-۱۰ آراسی) ائلچلیک اوچون مناسب واخت ساییلیدی.» (۲۰، ۳۵۶)

مسلمانلاردا «ایسلام ائلچلیک و نشانی خطبه آدی آلتیندا تانییر. خطبه اودور کی، کیشی قادینا، یاخود اونون ولیسینه-حیمایه چیسینه (حیمایچی آتا، بابا، ه می، قارداش، یاخود دیگر یاخین قوهوملار اولاییلر) ائولمک تکلیف ائتسین. قادی نین، یاخود اونون حیمایه چیسینی نین راضی اولدوغو تقدیرده خطبه بیتیر، باش توتور. خطبه ائله بیر ایلکین راضیلاشمادیر کی، اونا اساسا قیز اوغلانین اولور، اوغلان دا قیزین.» (۳۰، ۸۹) تاتارلاردا ائلچلیک سورات آدلانیر.

اوروج بی باباتین معلوماتلاریندان آیدین اولور کی، قیز بین اوغلانلار بعضا ایستکلیرینه بزکلی مکتوبلار گؤندریرلر. حتّی اؤز محبتلری نین بؤیوک گوجونو گؤسترمک اوچون بدنلری نین بعضی یئرلرینی یاندیریرلار و سونرا ایسه قیزین قارشیسینا چیخیب گؤستریرلر. قیز ایسه اوغلانا دسمال، یارانی باغلاماغا اپیک شال و گئییم گؤندریر. داها چوخ یانیق یئری گؤسترن گنج قادی نین اورگینی قازاناراق اونولا داها تئز نکاحا گیره بیلیر. (۳۶، ۳۶) ناخچیواندا اوغلان ائوی قیزین «هه» سینی آلمازدان اول، اونلارین حیطیندن بیر داش اوغورلایب گتیردیکدن سونرا بیر هفته گؤزله یه ر. اگر اوغلان ائوی خیبر چکسه، قیزین آیاغی نین «دوشوملو» اولدوغونو سینایار و ائلچی گؤندرلر. (۳۷، ۵۴)

یوخاریدا دئییلنلره بئله بیر خلاصه وئرمک اولار کی، قیزبینمه و ائلچلیک کیمی عادتلر عایله داخلی قطعی فورمالاشمیش قرارین یئکونلاشمیش نتیجه سیدیر. بو عادتلر خیرلی وسیله ایله بیر عایله نین دیگرینه خوش مناسبتینی عکس ائتدیرن بیر واسطه دیر، بیر باشلانغیج دیر. عینی زاماندا بو عادتلر عایله حیاتی ایتیقاملندیریر و ائولنه جک انسانین حیات طریزینه معین معنادا مهر وورور. همچنین نظره آلماق لازیمدیر کی، بو عادتلر اؤز نؤویه سینده هر ایکی عایله نین ده ماراقلاری نین اساسینی تشکیل ائدیر. عایله محض ائلچلیکله باشلانان بیر بونؤوره اوزرینده قورولور. اوزون عصرلر گلیب کئچسه ده، زامان بو عادتلرین مضمونونو و ماهیتینی اصلا دییشمه میشدیر. بئله کی، «کئچمیشده اولدوغو کیمی اولجه قیز ائوینه آنا، خالا، بیبی گئدیر. بو، «آغیز بیلیمک»، «آغیز آراماق»، «اؤیرنمک» آدلانیر (۱۶، ۱۸۲).

بئله لیکله ده، اورتا عصرلر دؤورونون عایله مناسبتلرینده مهم رولا مالیک اولان قیزی یئمہ و ائلچیلیکله یاناشی، دیگر عادت و عنعنہ لرین ده اؤیره نیلمہ سی واجیب مسئلہ دیر. قیزی یئمہ و ائلچیلیک عادتلی اورتا عصرلر دؤورونده اولدوغو کیمی، معاصر دؤوروموزده ده عینی اهمیت داشیماقدا داوام ائدیر.

شیرین خسرون شکلینه باخیر.
خسرو شیرینین گؤروشونه گئدیر.

نشان مراسمی

تویلا باغلی مراسملردن بیر ده نشانلانمادیر. ایندییه ده ک داوام ائدن نشان مراسمی نین خاراکتیریک خصوصیتلی اساسا اوندان عیبارتدیر کی، او هر ایکی طرفین یاخین قوهوملاری نین ایشتیراکی ایله کتچیریلیر. نشان مراسمی اوغلان طرفین خرجی حسابینا ائدیلدی. ائلچیلیکدن سونرا باشلانان بو مراسمه بلگه گتیریلر و شادیانالیق اولاردی. نشاندا قیز اوچون گتیریلن ان واجیب اشیا اوزوک، باش اؤرتویو و شیرنیات شیلری اولاردی (۷). اوزویون رمزی معناسی ابدیلیکدیر، باش اؤرتویو ایسه قیزین باشی نین محض نشانلاندیغی آداما باغلانندیغی اشاره دیر. شیرنیات دا مناسبتلرین شیرین اولماسی دیلگیدیر. بوندان علاوه ، اوغلان ائوی طرفیندن هر کس اؤز ایمکانینا گؤره قیزا و اونون یاخین قوهوملاری اوچون خونچادا مختلف گئییم اشیا لاری تقدیم ائدیلدی. بئله لیکله، بوندان سونرا قیز نشانلی حساب ائدیلیلر و باشقا بیر عایله نین اونون آدینی توماغا اختیاری اولموردو. نه قدر کی، نشان مراسمی اولموردو، قیزا باشقالاری طرفیندن ائلچی گلک ممکن ساییلیدیر. لاکین بلگه قویلدوقدان سونرا قیز آرتیق باشقاسینا آید اولدوغو اوچون اونون آدینی چکمک عاده گؤره دوزگون سایلمیردی.

نشانلانمیش قیزین عایله و جمعیتده ستاتوسو دییشردی. بئله کی، او اؤلچولو-بیچیلی دورایش نمایش ائتدیردی. قیز اوغلان طرفین آداملاریندان گیزلر، اوتانیب چکینردی. نشانان سونرا دا اوغلانلا قیزین گؤروشمه سی قاداغان ایدی. قیز نشانلی قالدیغی مدته اونا بایراملاردا پای آپاریلیدیر. بیی گلمیشکن قید ائدک کی، عصرلردن بری اجرا اولونان بیر عادتدیر کی، نشانلی قیزا قوربان بایرامی زامانی قویون آیینیر و قیز ائوینه گؤندریلدی. بو عادت ایندی ده داوام ائدیر.

تحلیللر اونو دئمه یه اساس وئیر کی، ائلچیلیکله نشان مراسملری بیر-بیریندن فرقلی ماهیت داشیمیشدیر. ائلچیلیکدن سونرا راضیلیق الده اولونان، لاکین هله بارماغینا اوزوک تاختیلمايان قیزا بایراملیق آپارمازدیلار، لاکین نشانلانمیش قیزا آپاراردیلار. یئنی چیخان مئولردن محض نشانلی قیزا «نوبارلیق» گؤندریلیردی. حتّی ناخچیواندا پاییزین سون-چیلله گئجه سی نشانلی قیزا «چیلله پای» آپاریلیردی. بورادا موخته لیف میوه لر، هدیه، شیرنیات ایله برابر چیلله نین رمزی حساب اولونان قاریز دا گؤندریلیردی. (۲، ۵۹) خصوصاً، نووروز بایرامی زامانی قیز ائوینه بایراملیق پایي تقدیم اولونوردو. عادتین نووروز بایرامی گلنده گلین اوچون آپاریلان بایرام خونچاسینا شیرنیات شئیلری قویولوردو. لاکین بؤلگه لر اوزره فرقلر موجود ایدی. بئله کی، لنکران-آستارا بؤلگه سینده دویو ایله برابر، قوش اتی، بالیق دا قویاردیلار. بالیغین آغزینا هیل قویاردیلار، ایندی ایسه گلین اوچون اوزوک قویورلار. بایراملاردا نشانلی قیزا پای آپاریلماسی عنعنه سی نین تبریژه کئچمیش زامانلاردا موجودلغو مارق دوغورور. اوغلان ائوی بایرام زامانی «نصیب چۆرگی آدلانان» سودلو چۆرک و کۆکه بیشیریپ قیز ائوینه یولا سالاردیلار. (۲۰، ۱۶)

بوتون بو دئییلنلر اونو گؤستریر کی، نشان مراسمی قیزین رسمن باشقا عایله یه منسوبیتی نین، اوغلان ائوینه آید اولماسی نین رمزی ساییلیر. نشانلا توی مراسمی آراسینداکی زامان کسینگینه بیر سیرا عادتلر اجرا اولونوردو. بایراملاردا پای آپارماقلا یاناشی، قیز ائوی «آیاقادچی» ائیدردی. بورادا مقصد گله جک کورکه نین چکینمدن قیز ائوینه گئدیب-گله بیلمه سی ایدی. ینی بو وعدهدن سونرا اوغلانین قیز ائوینه گلمه سینه بؤیوکلرین راضیلیغی ایله ایزین وئریلیردی. اوغلانین سونرالار آچیقجا گلیب-گئتمه سی ممکن سایلسا دا، بیر سیرا ائتییک نورمالاری گۆز-لمک واجیب ایدی. اوغلانین قیز ائوینده حدسیز چوخ اوتورماسی، بؤیوکلرین یانیندا قیزلا صحبتلشمه سی قینانیردی، او، گئجه نی اورادا قالا بیلمزدی. گلنده اوغلان اؤزویله میوه، شیرنیات، نشانلیسی اوچون بخشیشلر و س. گتیریردی. آما قیز اوچون «آیاقادچی» مراسمی کئچیریلیردی. اونون اوغلان ائوینه گئتمه سی عادتیه گۆره دوزگون ساییلیردی.

نشانلا توی آراسینداکی واخت عایله لرین بو ایشه حاضیرلیق درجه سیندن آسلیی اولوردو. اگر هر ایکی طرف توی تداروکونه تام حاضیر اولاردیسا، اوندا گون تعیین اولونار و مراسم باشلاردی. عموماً ایسه قیزی چوخ نشانلی ساخلاماق، تویون واختینی اوزاتماق ائل آراسیندا

یاخشی سایلمیردی. اونا گۆره ده، اکثر حاللاردا هر ایکی طرف چالیشیردی کی، توپو تتر باشا چاتدیرسینلار.

نشان زامانی قیزا گتیریلن گئییمدن او، گونده لیک واختلاردا استفاده ائده بیلردی، خصوصیه ده باش اورتویو و نشان اوزویو تاخماق مصلحت گؤرولوردو. اوغلان ائوی نین گتیردیگی نشان خونچاسی و یا بوخچاسیندا قیزا گتیریلن اشیالار قبول ائدیلیر، ایچینه اوغلان اوچون لازیم اولان گئییم اشیالاری قویولور و اونون ائوینه آپاریلیردی. بو بعضی یئرلرده (ناخچیواندا و س.) «تاباق قایتارماق»، آبشرونون بعضی یئرلرینده ایسه «اوزود» آدلانیردی. ینی قیزا گتیریلن شئیلرین موقاییلینده اوغلان طرفه اونون قارشیلیغینی وئرمک معناسی داشیییردی، یوخسا، گتری قایتارماق آنالامی کسب ائتمیردی. معاصر دؤورده ایسه قیزا گتیریلن نشان تورتونون اوزرینده قیز و اوغلانین آدلاری یازیلیر، تورت اورتادان ایکییه بؤلونور، قیزین آدی یازیلان حیصه اوغلان ائوینه گؤندریلیر، اوغلانین آدی یازیلان حیصه ایسه قیز طرفه قالیر.

عادتین نشانلی قیزا اوغلان ائوی آیریجا خونچا حاضیرلاییر. بونا «خونچا توتماق» دئییرلر. خصوصاً، نشان مراسمی زامانی توتولان خونچایا قویولان سووقات ایچریسینده شیرنیات، خوشگبار، زینت اشیالاری و باشقا شئیرلر سینیلره قویولور و آل رنگلی ایپک پارچا ایله باغلانیردی.

۲۰ عصرین ۴۰-جی ایللرینه قدر قوبا کندلرینده موجود اولان عادته گۆره «نشانلانمیش قیزی عایله سی نین و خصوصیه داییمسی نین راضیلیغی ایله اوزونه آغ و یا قیرمیزی کلایاغی سالیب نؤوبتی بیر توپدا اوینادیردیلار. اوغلانین توپدا ایشتیراک ائدن قوهوملاری قیزا شاباش وئیر، پولو اونون کلایاغیسی نین اوجلارینا باغلايير و اللرینی دولدوروردولار. موجود عادته گۆره، قیزین اللرینه ییغیلان پوللار خاندنه لر، کلایاغیسینین اوجلارینا باغلانانلار ایسه اؤزونه چاتیردی. ائل عادتینه اساساً، همین پوللار قیزین جهیزینه خرجه نیردی.» (۳، ۶۹)

نشانلی قیزلار جهیزلری نین حاضیرلانماسیندا بلاواسطه اؤزلری ده ایشتیراک ائدردیلر. اوزون عصرلر بویو قادینلار معیشتده دیگر ایشلرله یاناشی، خالچا توخوماقلا و تیکمه صنعتی ایله مشغول اولوردولار. بیر صنعت کیمی توخوجولوغو قادینلار قیزلارینا دا اؤیره دیردیلر. اونا گۆره ده عایله داخلینده قیزلار اؤز جهیزلرینی معین واختا قدر حاضیرلامیش اولوردولار. خصوصاً، نشان قویولدوقدان سونرا جهیزده اسکیک نه وارسا، اونلاری تاماملاماق لازیم گلیردی. قدیم زامانلاردا پرده، سفره، یاتاق دستی، کیسه، مختلف تیکمه لر و ائوه لازیم اولان دیگر

لوازیما تالار ال ایله تیکیلر، مهارت گۆستریجیسی ساییلاردی. حتی نشانی قیزین حاضیرلیق ایشلرینده اؤزو ایله برابر یاخین قوهوملار و رفقه لری جانلا-باشلا ایشتیراک ائدریلر. گلینه وئرلن جهیز ایچریسینده ان مهر جاناماز، چیراق، صاندیق، یورغان، دۆشک، بالیش و س. اولوردو. قالان شیئرلر عایله نین مادی ایمکانی باخیمیندان تداروک ائدیلمیدیر. ماراقلیدیر کی، گورجوستاندا دا نشان مراسمی نین اولماسی باره ده معلوماتلار واردیر. ۱۹ عصرده نشانی و یا بئلقا سؤز کسیدیی زامان بی و یا اونون اعتبارلی آدمی طرفیندن پول و یا اشیا شکلینده تقدیم اولونان ایلک هدیه دیر. (۱، ۵۵) نشان و بلگه سؤزلری نین گورجولرین ده توپلا باغلی مراسملرینده آدی چکیلمه سی مازاق دوغورمایا بیلیمز. نشان بوتون تورک خالقلاریندا و مسلمانلاردا قید اولونان مراسمدیر.

اسلامین یاییلماسیندان سونرا نشان اوزویونون مهر شکلینده تقدیم اولونماسی باره ده فیکیرلر ده موجوددور. مثلن، «نشان اوزویونون مهر قبول ائدیلیب-ائدیلمیه جگی، بونون مجبوری بیر عادت اولوب-اولماماسی، قادی نین دا کیشیه عینی قییمته اوزوک تقدیم ائدیپ-ائتمه مه سی مباحته موضوعسو اولا بیلر. لاکین کیشی نین قادینا هانسی نؤودن اولورسا-اولسون، ایمکانی داخلینده بیر اوزوک هدیه ائتمه سی اسلام دینینه ضید بیر حرکتدیر دئمک اولماز» (۱۶۸،۸).

انتونوگرافیک معلوماتلار گۆستیرر کی، «معین حاضیرلیقلار باشا چاتدیقدان سونرا اوغلان طرفی تویون واختینی معینلشدیرمک و وئرله جک باشلیق حقیقده مصلحتلشمه اوچون بیر نئجه آغساقاللا قیز ائوینه گلیردیلر. بورادا هر ایکی طرف حاضیرلیغین نه وضعیتده اولدوغونو، چاتیشمامازلیقلاری موذاکیره ائدیردیلر. عینی زاماندا «توی خرجی» مسئله سی دانیشیلیر. بو خالق آراسیندا «کسیر-بیچیر» آدلانیردی» (۲، ۶۷). نشانلا باغلی بایاتیلاردا بئله دئییلیر:

بیزده اولان گۆزلر

باغ-باغچانی بزرلر؛

نشان گونو سفره یه

شیرین، شربت دوزرلر (۵، ۲۲۵).

ب. عبدالله حقلی اولاراق قید ائدیر کی، نشاندا شیرنیلرین دوزولمه سی عادت‌ی نین «مخصوصی رمزی معناسی واردیر. بورادا جوانشیرلارا شیرین، دادلی حیات، مهربان یاشاییش آرزوسو افاده اولونموشدور.» (۴، ۱۲۶)

اورتا عصر مؤلیفلری نین یارادیجیلیغیندا معین معلوماتلار ماراغا سبب اولور. مثلاً، محمد فضولی نین بیر توی عادت‌ی حقیقده معلومات وئرمه سینی ق.غیب الله یئو بئله ایضاح ائدیر: «آذربایجانلیلارین توی عادت‌لری ایچریسینده کئچمیشده نشانلی اوغلانین اوژ آدخالیسینا واخت آشیری قیرمیزی ألما هدیه آپارماسی عادت‌ی ده واردی. بو باره ده فضولی نین «سؤهتول اسمار» پوئماسیندا دئییلیر. میوه لر بیر-بیریله بحث ائدرکن ألما ارییه دئییر کی، من خلوتگاه-یاره اهلی سیررم. معشوقینه عاشیقی یئتیررم.» (۶، ۵۷) بو مسئله یه شاعرین اسرینده معین یئر وئرمه سی ابدییارشار خالق عادت‌لریمیزین رنگارنگلیکینه و زنگینلیکینه دلالت ائدیر. اثرده ائتئوقرافیک باخیمدان اهمییت کسب ائدن مسئله لرین تصویری بیزه عایله معیشتینده یئر آلان عادت‌لرین داها اوزاق کئشمیشه گئدیب چیخدیغینی سؤیله مه یه اساس وئریر. اوغلانین نشانلاندیقدان سونرا خلوتی اولاراق قیزی گؤرمه یه گئتمه سی ۲۰ عصرده ده داوام ائدیردی. بو اوژ عکسینی حتّی مینیاتور صنعتی نومونلرینده ده تاپمیشدیر. معلومدور کی، «آذربایجاندا ائولنمک عادت-لرینده بئله بیر دب وار ایدی کی، آدخالی اوغلان آخشاملار قیزی گؤرمک اوچون آدخالیبازلیغا گئدر، اونولا صحبت ائدر، گؤروشر، یایلیقدان شیریندن، قوغالدان وئرر و قاییداردی. اگر اوغلان گؤروشه گلمسیدی، دئیردیلر کی، اوغلان قیزی سؤمیر.» (۱۳، ۱۳۸) گؤرونویو کیمی، زنگین ائل عادت‌لرینده ماراقلی ائتئوقرافیک مقاملار اوژونو گؤستریر.

قوبادا «اوزوک-شال نشان» آدلانان نشان مراسمی حقیقده وئرلن معلوماتا اساسا بورادا شیرینی ایچیلندن بیر نئچه گون اول اوغلان طرفین قادینلاری قیزیل اوزوک و باش اوژتویو آلیب قیز ائوینه گئدیرلر. قیز ائوی نین حاضرلادیغی یئمکلر یئییلدیکدن سونرا ایسه آدخالی قیزین باشینا اوژتوک آتیلیر، بارماغینا اوزوک تاختیلیر. سونرا اوغلان طرفین گتیردیگی مختلف هدیه لر قیزین باشینا یاغدیریلیر. قیزا گتیریلن اشیالار ایسه بونلاردان عیبارت اولور: ایک جوراب، شال، خلت، اوزوک، سیرغا، قاباقلیق، سانجاق و س. (۱۰، ۵۱-۵۲) شیرنیلک زامانی نشان تاختیلدیغی اوچون معاصر دؤورده اونا نشان دئییرلر.

نشان مراسمی بؤیوککلرین ایشتیراکی ایله کئچیریلن بیر مراسمدیر. معاصر دؤورده نشان مراسمینده هم قادینلار، هم ده کیشیلر ایشتیراک ائدیرلر. نشان مراسمینده ایشتیراک

اڭدن آغساقالار و آغیرچکلر خیر-دعا وئریر و اوزویو ده محض اونلاردان بیر
نشانلارین بارماغینا تاخیر. بو دا بؤیوکله حرمتین باریز نمونه سیدیر.

اونو دا قید اڭدک کی، «اڭچیلیک مراسمی بعضا، عمومیتله، نشان مراسمی سویه سینده اولور.
اکثر حاللاردا ایسه بو، «کیچیک نشان» آدلانیر و بیر نئچه گون سونرا ایسه «بؤیوک نشان»
اولور. «کتابی-دده قورقود»دا اڭچیلیک «کیچیک دویون»، «آغیر دویون» آدلانیر» (۱۵)،
(۱۱۱). داستاندا بئله بیر مقام دقتی جلب ائدیر. بئیرک بارماغینداکی قیزیل اوزویو چیخاریب
قیزین بارماغینا کئچیریر و دئییر کی، «بو اوزوک آرامیزدا نشان اولسون، خان قیزی!» (۹)،
(۱۵۳) نشان کلمه سی نین ما-هیتی بورادان بیر باشقا جور آنلاشیلیر. یعنی ایکسی نین
آراسیندا بیر اشاره، بیر باغ کیمی باشا دوشولور. «یالانچی اوغلو کیچیک نشانینی ائیله دی.
بؤیوک توی گونو اوچون وخت قویدو.» (۹، ۱۵۶) بورادا آدی چکیلن نشان ایسه مراسم
معناسینی بیلدیریر.

هله لاپ قدیم زامانلاردا عادت وار ایدی کی، آداخلی قیز نشانلیسینا کؤنک توخیاردی. بونون
تصدیقی کیمی «کتابی-دده قورقود» داستانیدان میثال گتیرمک اولار: «اداخلیسینا آپارین،
گؤرسون. او یاخشی بیلر. چونکی او تیککیدیر، یننه او تانیبار.» (۹، ۱۵۶) بو عادتین جنوبی آذر-
بایجاندا موجودلوغو گؤرکملی شاعر م.شهریار یارادیلیغیندا دا معین قدر عکس اولونور. شاعر
«حیدربایا سلام» شعرینده «آداخلی قیز بی جورابین توخوردو»-دئمکله عادتین سون زامانلار
قدر داوام ائتمه سینه اشاره ائتمیشدیر. عمومیتله، «آداخلی» کلمه سی محض نشانلی گنجلره
دئییلیر. ینی قیز آداخلی اولماقلا آرتیق باشقاسی نین آدینی داشیییردی. بو سؤزلرده عادتین
بوتون ماهیتی دئمک اولار کی، آچیقلاانیر. نشان مراسمی زامانی اوزویون تاخیلماسی قیزلا
اوغلانین بیر-بیرینه آد ائیدیلدیگی نین، باغلانیدیگی نین سیموولودور. تصادفی دئییلدیر کی، ائل
ایچینده ده نشانلی قیز و یا اوغلانا آداخلی دئییلیردی. بو چوخ ماراقلی خصوصدور. بئله کی، ۲۰
عصرین اوللرینده ده قادینلارین و قیزلارین شخصی آدلاری چکیلمز، اونلار مراجعت
ائیدلیکده کیشی نین آدی ایله آروادی و قیزی دئییلردی، حتی ائل آراسیندا «فیلانکه سین
قیزی فیلانکه سین اوغلونا آد ائله دیلر»- دئییه بیلدیریلردی. بو باخیمدان دا آداخلی اولماق
کیشی نین آدینی داشیماق آنلامینا گلیردی.

انتونوگرافیک مشاهده لر (آغستافا بؤلگه سیند) اونو دئمه یه اساس وئریر کی، نشان مراسمی
زامانی اوغلان آدمالاری نین گلین قیزا گتیردیگی هر بیر شئی قیز ائوینده باشیوتوؤ قادین
طرفیندن بوتون مراسمه ییغیشان قوناقلارا اشیالارین آدلاری سادالاناراق گؤستریلیردی.

مجلسه تشریف بویوران قادینلار بیر آغیزدان «الله مبارک ائیلین»، «خوشبخت اولسونلار»، «خیرلی اولسون»، «جان ساغلیغی ایله ایشلتسین» دئییه رک یئنی قورولاجاق عایله یه اوغور دیله یریلر. اوردوباددا بو مراسم «یایلیق اؤرتمه» آدلانیر. قید ائدک کی، باشی بوتؤو قادین دئییکده، اری اولان، اوشاقلاری ساغ-سالامات قالان، عایله سینده خوشبخت ساییلان آدام نظرده توتولور.

قیزلارین نشانلی واختینداکی و عموما قادینلارین وضعیتینی باره ده یوسف وزیر چمنمینلی یازیر: «آروادلار حسرتله قیزلیق زامانلارینی آرزو ائدیرلر و قیزلیغی سلطانلیغا تشبیه وورورلار:

قیز ایدیم، سلطان ایدیم،

نشانلاندیم خان اولدوم،

گلین اولدوم قول اولدوم،

ایاقلارا چول اولدوم.» (۱۱، ۱۴۲)

بورادان دا آیدین اولدوغو کیمی قیزین نشانلی قالدیغی مدت اونون اؤزونو خان کیمی حس ائتمه سینه سبب اولور. بو مدته قیزا وئریلن دیر اره گئتدیکدن سونرا بیر او قدر ده تامین اولونموردو. بو دا محض بئله بایاتیلارین مئیدانا گلمه سینه سببیت وئریردی. نشانلی قیزا توپا قدرکی مدت عرضینده مختلف بایراملاردا بایرام خلتنی، نوبارلیق میوه، قوربانلیق قویون و س. گؤندریلمه سی باره ده ع.سارابسکی ده معلومات وئریر. (۱۳، ۱۰۰)

نشان مراسمی زامانی گلینه گتیریلن اشیالاردان ساوایی، ائوین آغبیرچکلرینه، بؤیوکله و یاخین قوهوملارا تقدیم اولونماق اوچون معین پای دا قویولوردو. بو ایسه آنا، آتایا، ننه، بابا و دیگر قوهوملارا چاتیردی. آبشروندا بونا «خلعت» دئییلیردی. دئمه لی، بو پای قیز طرفین یاخین قوهوملارینا وئریلن دیری احتیوا ائدیردی.

وزوک و باش اؤرتوسو شال گتیریلمه سی نشان مراسمی نین باشلیجا علامتی ایدی. بوندان علاوه شیرنیات شئیرلی ده گتیریلیردی. (۱۲، ۱۸۲) نشان مراسمی زامانی گلین ائوینه آینا و خونچا آپاریلدیغی قید ائدیلیر. (۱۳، ۹۶-۹۷)

نشان مراسمی نین طمطراقلا کنچمه سی عصرلردن گلن بیر عنعنه دیر. بو گونه ده ک گلیب چاتان فولکلور نمونه لرینده نشانلانما زامانی اوخونان ماهنیلار دا مهم یئر توتور. بونلاردان ان چوخ دئییه نی «خونچایا دوزدوک نوغولو بادامی، مبارک اولسون گلی نین قدمی» دیر.

خصوصاً، ناخچیواندا بو عنعنه داها چوخ قورونوب ساخالنیمیشدیر. بئله ماهنیلارین ماهیتی خیرلی ایشله باغلی اولان مقاملاردان عیبارت اولوردو. مثلاً:

قارداش اووونا گئدر،

باخار بویونا گئدر،

بو بایرامین خونچاسی

قارداش تو یونا گئدر. (۱۹، ۲۹۱)

عمومیتله، «ایسلامین نشانلا باغلی ائله بیر آیینچیلیگی، یاخود واجب ساییلان تدبیری یوخدور. اساس اودور کی، طرفلرین بیر-بیرینه رغبتی اولسون و اولار ائولمه یه وعده وئرسینلر. عادتین نشاندا قرآنین «فاتحه» سوره سی اوخونور و قیزا نشان اوزویو هدیه وئرلیر. نشان اوزویو باشقالارینا قیزین نشانلی اولدوغونو بیلدیرمک اوچوندور. لاکین بو اوزوک ده نشانی «ئولنمک باره ده وعده لشمه دن» آرتیق بیر شئی اتمیر». (۱۶، ۹۲)

اورتا عصر مؤلفی قوربانلی نین نشانلا علاقه دار وئردیگی معلومات ماراق دوغرور. او دئییر:

آدنا آخشامیندا بلگه قویاسیز،

کسیله قووقاسی، قالی قیزلارین (۱۴، ۱۰۷)

دئمه لی، نشان مراسمی نین ائل آراسیندا محض آدنا آخشامینا سالینماسی و اوچوک آپاریلماسی مصلحت بیلینیرمیش.

نشانلانما زامانی «قیز ائوی نین تام راضیلیغی آلینیر، ائلچیلیک رسمیلشدیریلیردی. نشانلانما مراسمی زامانی قیزا گتیریلن لازیمی هدیه لر تقدیم ائدیلیردی. بوتون بو مسئله لر حل اولوندوقدان سونرا بئله، نشانلانمیش قیز اوغلانلا گؤروشه بیلمزدی. نظامی بونو «لیلی و مجنون» اثرینده تصویر ائده رک گؤستریر کی، لیلی ایبن سلاما وئریدیکدن سونرا اونو ایلک دفعه یالتیز توی گونو گؤرور». (۱۷، ۷۷) نشان مراسمی حقیقته نظامی سادجه «گؤزل، مجلسیه یاراشان قیز نشانلاندی»-دئمکله کیفایتلنمیشدیر. (۱۸، ۱۱۸)

نشان مراسمی ایله باغلی ائل آراسیندا عصرلردن بری موجود اولان اینانجلاردا دئییلیر کی، نشان اوزویونو اؤزگه یه وئرمزلر. نشان اوزویونو گیروو قویمازلار. نشان گلن گون پالتار

یومازلار. نشان گلن گون اوغلان ائوی خونچالاردان بیرینه قایچی قویار کی، اوغلانین آغزی کسرلی اولسون. نشانا دوز و سوغان آپارمازلار. نشاندا داعوا سالسان، خیر اولماز. نشان تاخیلاندا قیزین ساجینا قایینانا سیغال چکسه، مهربانچیلیق اولار. نشان مراسمی ماهیتینی او قدر ده دییشمه میشدیر. معاصر دؤورده سادجه خونچالاری بزکلی سبتلر عوض ائدیر. ایندی ده نشان شادیانالیقلا قید ائدیلیلر.

جوئید همایون همایا داروازا اؤنونده گؤز قویور. حاجی کرمانی «اوج پوئما» ۱۳۹۶-جی ایل. بریتان کیتابخاناسی، لوندون.

خینایاخدی مراسمی

آذربایجانلیلارین قدیمدن بری یاشادیب محافظه اتدیگی زنگین و رنگارنگ توی عادتلری ایچریسینده خینایاخدی عادتدی ده واردیر. بو عادت اوزون زامان مسافه سی قطع ائده رک بو گون ده اجرا اولونماقدادیر. بو باره ده مختلف منبعلردن، او جمله دن، شاعر و یازیچیلاریمیزین یارادیجیلیغیندان معلوماتلار الده ائتمک ممکندور.

طبیعتله تماسدا اولان انسان حیاتدا باش وئرن مختلف حادثلرله یاناشی، عینی زاماندا رنگلره ده معین مناسبت بیلدیرمیشدیر. ابتدایی انسانلارین ان چوخ ماراقلاندیغی رنگ چالاری قیرمیزی اولموش-دئسک، یانیلماریق. گونشین قوروب چاغی نین، اوجاغین آلووونون، گول-چیچکلرین و نهایت، قانین رنگی اولان قیرمیزی نین طبیعتده داها چوخ مشاهده اولوندوغونو سؤیله مک اولار. ائتئولیت دؤورو ساکیلری نین دفن پروسئسینده اولولرین اوزرینه قیرمیزی اوخرا سیلمه سی آل رنگین دیگرلریندن سئچیلدیگینه اشاره دیر. بشرین قدیم تخیولونده ایستیلیک، حرارت آنلامی وئرن، شر قووه لردن و بد روحلاردان قورویوجو فونکسییا داشییان بو رنگ چالاری معیشتده داها چوخ نظری جلب ائتمیشدیر. اودور کی، انسانلارین تصورورنده حک اولوناراق مختلف مراسملرده اوندان گئنیش ایستیفادنی ضروری ائتمیشدیر. بو خصوصدا ووه لیگئو گوستریر کی، «بیزده قیرمیزی گئیینمک، اله خینا یاخماق سئوینج و خوشبختلیک رمزیدیر. قدیم زامانلاردان دؤوروموزه کیمی گلیب چاتان بو عادت قدیم آذربایجانلیلارین گونشه، اودا سبتاییشی ایله داها چوخ علاقه داردیر. گونشین یئرده نشانه سی حساب ائدیلن اودون قیرمیزی رنگده اولماسی انسانلارین بو رنگه مثبت مناسبتینی مئیدانا چیخارمیشدیر.» (۱۰۳، ۳)

ماراقلی فاکتدیر کی، «بیر وخت آذربایجاندا نشانلی اوغلانلار و قیزلار تانیشسینلار دئییه قیرمیزی رنگلی پالتارلار گئیرمیشلر. اوغلان ائویندن قیز اوچون قیرمیزی رنگلی دون آپاریلارمیش، قیز دا شانلیسی اوچون قیرمیزی رنگلی کؤینک توخویوب گوئدررمیش. بونونلا دا اونلار اطرافلاریندا اولانلاردان سئچیلرمیش. و هامی اونلارین نشانلی اولدوقلارینی بیلرمیش.» (۴، ۴۲۹) بورادان دا آیدین اولدوغو کیمی قیرمیزی خصوصا فرقلیلیک علامتی اولاراق دا قبول ائدیلیر.

زامان کئچدیکجه قیرمیزی رنگی سیمولیزه ائدن خینا توی مراسملری نین واجیب بیر ائلئمئنتینه چئوريله رک معین معنا یوکو داشیماغا باشلامیشدیر. خالق یارادیجیلیغی نمونه لرینده توی مراسمی زامانی خینادان استفاده ائیلدیگی قید ائدیله. حتّی اونون یاخیلماسی تویون خصوصی مراسمین چئوریلیمیشدیر. «کتابی-دده قورقود» داستانیندا خینایاخدی عادتى باره ده خاطرلارتما واردیر. (۷، ۱۶۶) آرتیق عصرلردن بری عادت حالینی آلمیش خینایاخدی باره ده مختلف مؤلفلر ده معلومات وئرمیشلر.

آراشديرمالار اونو دئمه يه اساس وئير كي، خینایاخدی مراسمی ماهییت اعتباريله قیز تویو دئمکدير و گلی نین آتا ائوینده کی سون گونونون قید اولونماسیدیر. بو مراسمدن سونرا قیز آتا ائوینی ترک ائدیپ ار ائوینه کؤچور.

اورتا عصر منبعلرینده خینایاخدی عادتى نین موجودلوغو حقیقنده خاتیرلاتمالار اساسا بونلاردان عبارتدیر: ایندییه ده ک اجرا اولونان «خینایاخدی» عادتى باره ده داھی نظامی گنجوی یارادیجیلیغیندا وئریلن معلوماتدا دئییلیر:

شاهین یاخین آداملاری نین الیندن
بیر یآدک توی رنگی (یعنی خینا) گئتمه دی. (۱، ۳۰۳)

«خسرو و شیرین» اثرینده مؤلفین گلی نین رفقه لری نین اللرینه خینا چکدیکلرینی سؤیله مه سینی موجود ائل عادتینی تصدیق ائتمه سی کیمی قییمتلندیره بیلرک. نظامی ایله برابر مهستی یارادیجیلیغیندا دا گلین گئدرکن اله خینا یاخیلماسی عادتى حقیقنده صحبت آچیلیمیشدیر. خاقانی ده مهستی کیمی، قدیم عادتلردن اولان تویدا اله خینا یاخیلماسینا توخونموشدور. اورتا عصر شاعری قاضی برهان الدین بئله یازی:

بویامیشسون قانونا خود الونی
بارماغونا اورما خیناسین، بگوم. (۶، ۳۳۳)

بورادا شاعر الینی قانیم بویامیسانسا، خینا وورما دئمک ایسته ییر.

ف. رشیدالدین بیر امیر قیزی نین ائولیلیک مراسمینده اونون اللرینه و آياقلارینا خینا یاخیلیدیغینی قید ائتمیشدیر. (۲، ۴۸) اورتا عصرلرده توی مراسمینده خینا یاخدی عادتى نین یئر آلماسی آدلاری چکیلن موللیفلرین معلوماتلاریلا اؤز تصدیقینی تاپیر.

معاصر دؤوروموزده ده مشاهده ائتدیگیمیز عادتین ماهیتی بئله دیر کی، تویدان اول اوغلان ائوی قیز ائوینه خونچادا خینا گتیریر و بورادا توپلاشان خانیملار اللرینه خینا یاخیرلار. بو عادت هر ایکی طرفین یالنیز قادینلاردان عبارت عضولری نین ایشتیراکی ایله کئچیریلیردی. آذربایجانین بوتون بؤلگه لرینده خینا یاخدی مراسمی حیاتا کئچیریلیمیشدیر. گوئیجه ماحالیندا یاشامیش دیلبر اوروج قیزی مازانوا بیلدیریر کی، عاده گؤره، گلین گئدن قیزین بیر گون اول آخشام چاغی ایله و آياغینا خینا قویوب بالاجا دسماللا باغلایب سحر ایسه آچیب یویاردیلار. بو خینادان بی ائوینه ده گؤندریدیلر، بئله کی، او دا آزاجیق ال و آياغینا سورته بیلردی. ماراقلیدیر کی، اینفورماتور قید ائدیر کی، تصویره گؤره خینا «پیغمبر نشانه سی» ساییلیردی. (۸) بو دوشونجه سونرالارین محصولودور. عادت کیمی ایسه خینا یاخدی اسلاما قدر ده موجود اولموشدور.

باکیلیلاردا دا بو عادتین اجراسی ائتئوقرافیک باخیمدان مارق دوغورو. اینفورماتور باکی نین بینقه دی کند ساکینی ۲۰ عصرده کئچیریلن خینا یاخدی عادتى باره ده بئله معلومات وئیر کی، ائلیمیزین بیر سیرا عادتلى ایندی شهر یئرینده بیر او قدر ده اولکی کیمی قید اولونمور. لاکین بونا باخمایارق، خینا یاخدی عادتى هله ده کند یئرلرینده قالماقدا داوام ائدیر. عاده گؤره اوغلان طرفین قوهوملاری بیر یئره ییغیشیب قیز ائوینه گئده جک خونچانی حاضرلادیقدان سونرا قیز ائوینه یوللانیردیلار. قوهوملار ایچریسینده اساسا اوغلانین ننه سی، خالاسی، باجیسی و دیگرلری ایشتیراک ائدیرلر. قیز ائوی نین یاخینلاری دا قوناقلاری قارشیلاییب قبول ائدیرلر. گتیریلن خونچادا خینا ایله برابر مختلف شیرینیات شیلری ده اولور. قیزی عاده گؤره اوغلانین باجیسی گئیندیریر. اگر اوغلانین باجیسی یوخدورسا، اوندا اوغلان ائویندن گلن قوناقلار ایچریسیندن هر هانسی گنج قیز (گلین ده اولاییلر) اونو گئیندیره بیلر. سونرا سئوینج صدالاری آئیندا گلین گئدن قیزی هامی نین ییغیشیغی اوتاغا کئچیریلر.

یئمک مراسمی زامانی یئییب-ایچدیکدن سونرا باشی دوواقلی گلینی اورتالیغا گتیریلر. گلی نین ساغدیشى و سولدیشى قیز اوشاقلاریندان اولوردو. اونلاردان بیرى قیز، دیگرى ایسه اوغلان ائوی طرفیندن اولوردو و اللرینده یانان شام توتوردولار. مراسم زامانی چالغیچی قیزی تعریف ائدیردی. یئنگه تاسی ایله آلیب خینا ایسلادیردی. ائوده «خینا یاخدی» م c لیسینده

ایشتیراک ائندلرین هامیسینا خینا پایلانیردی. اونلار دا اؤز نوؤبیسینده بیر بالاجا خینادان اوووج ایچینه و بارماقلارینا سورتیه بیلریدیلر. گلی نین اووچونا خینا قویوب پارچا ایله باغلاییردیلار. اوغلان اوچون ده همین خینادان اونون ائوینه گؤندیریدیلر کی، او دا آياغینا یاخسین. گلی نین باشینا اول اوغلان طرفین قوهوملاری (آناسی، سونرا قوهوملاری)، سونرا ایسه قیز طرفین قوهوملاری شاباش قویوردولار. بو زمان «گلین باشینا آی شاباش»-دئییب پوللاری گلین گئدن قیزین باشینداکی یایلیغا قویور، ییغیلان پوللاری یایلیقلا برابر قیز آناسینا وئیرلر. اوغلان ائوی گئندن سونرا گلی نین باشینا و آياغینا خینا یاخیردیلار. قیزین یاخین آدمالاری ایسه آخیرداک قالیردیلار. اونلار بیرلیکده دئییب، گولوب شادلیق ائدیردیلر. معلوماتچی نین سؤیله دیکلریندن آیدین اولور کی، اوللر اوغلان تویو اولوردو، سونرا قیز تویو، دها سونرا ایسه «خینایاخدی» و اونون صاباحی گونو قیز اوغلان ائوینه کؤچوردو. ایندی ایسه عکسینه دیر، قیز تویو و «خینایاخدی» مراسمی اوغلان تویوندان اول کئچیریلیر. یئری گلمیشکن اونو دا قید ائدک کی، اوللر قیز ائوینه توی خرجی وئیردیلر. (۹)

توی مراسملرینده عکسینی تاپان شام یانديرماق، گلینی چیراق اترافیندا دولانديرماق اوجاغا، ایستیه و نورا انسانلار طرفیندن وئرلن دیردیر. تصادفی دئییلدیر کی، نووروز بایرامی زامانی دا شام یانديرماق عادتى واردیر.

خینایاخدی عادتى ۲۱- عصرده معین جوزی دییشیکلیکلره اوغرامیشدیر. ایندی ایسه خینانی ایسلادیب پایلايیرلار، قیزین باشینا شاباش ییغمیرلار، همین پولو ائوین یییه سینه وئریرلر. قیزین جیهیزی اوودانلیق (ینی آوادانلیق - ش.ب). آدلانیر. جهیز اشیالاری آپاریلندا (یاخین یئره الده، اوزاغا ایسه ماشینلا) چالغیچیلار مشایعت ائدیرلر.

بعضی بؤلگه لریمیزده قیز ائوینده کئچیریلن خینایاخدی ایله برابر، اوغلان ائوینده ده باش قیرخدی مراسمی اجرا اولونوردو. بو دا اونو دئمه یه اساس وئریر کی، «یستر گلی نین آتا ائوینده کئچیریلن خینا گئجه سی، ایسترسه ده نشانلی اوغلانین باش قیرخدی مجلسلری، شبهه یوخدور کی، چوخ قدیم زمانلاردان بری خلقیمیزین ایچریسینده گئیش یایلمیش عادتلرین قالغیدیر.» (۵، ۶۶) بو عایله قرآنلارین آرتیق یئنی ستاتوس قازاندیغی نین و فرقلنمه سی نین گؤستریرجیسیدیر.

خینانین نه اوچون محض توی مراسمی زامانی استفاده سینی بئله بیر فرضییه ایله اساسلانديرما بیلرک کی، گلین گئدن قیز یئنی بیر اوجاغا دوشور، او اودون رمزی حساب ائدیلیر. عینی

زاماندا، اونو دا بیلیریک کی، خینادان اساسا توپلاردا استفاده اولونور. دئمه لی، دوغروندان دا او، سئوینجی و شادلیغی ترنوم ائدیر.

ایچریشهرده کنجیریلن خینایاخدی نین باکی کندلریندن فرقی اوندان عیبارت ایدی کی، خینایاخدی زامانی ییغیلانلار قیز آناسینا دئیل، محض یئنگه یه چاتیردی. (۱۰) اسماعیللیدا خینایاخدی مراسمی زامانی ایشتیپراک ائدنلرین هامیسی خینا قویودوقدان سونرا گلین خینا قابینی ایستدیگی اوشاغین اینه وئیر. اوشاق دا اللرینی قابا سالیر، داها سونرا همین اللرینی ایسته دیگی سوبای قیزلاردان بیرى نین باشینا چکیر. تصووره گوژه، اوشاغین اینی چکدیگی سوبای قیز تزلیکله عایله قورور. یئری گلمیشکن داها بیر عادت واردیر کی، خینایاخدی مراسمی زامانی سوبای قیزلار اللرینی آچیرلار، یئنه بالاجا بیر اوشاق خینالی اللریله قیزلارین اوووجونا ایستدیگی حرفی یازیر. گویا بو حرف همین قیزین ائوله جگی اوغلانین آدینین باش حرفی اولور. (۱۱) بو ۲۰ عصرین سونو-۲۱- عصرین اوللری نین علاوه لیدیر.

عصرلرین سرحدینی آشیب گلن خینایاخدی مراسمی نین ۲۰ عصرده ایزلرینی ایزله مک ماراق دوغورور. چونکی بو بیزه اوزون مدت دییشمز قالان عایله ایله باغلی عادت و عنعنه لرین اجراسینی برپا ائتمیه یاردیمچی اولور. گلین کوچندن بیر گون قاباق قادین چالغیچیلار قیز ائوینه گیریدیلر. ناغارا، قارمون چالیب اوینایردیلار. ظرافات ائلییردیلر، جوانشیر قیزلار بو گونون اونلار اوچون ده قسمت اولماسینی آرزو ائدیردیلر. مراسم طمطراقلی کئچمه سیله فرقله نیردی. خینادان قیزین ال-ایاغینا و باشینا یاخیردیلار. بی اوچون ده گوئدیردیلر. خینانی ایسلادان یاشلی قادینا خلت وئریلیردی. بو قادین ائل آراسیندا دئییلدیگی کیمی باشیوتوو (یعنی ارلی، اوغوللو، قیزی) اولمالی ایدی. قیز آناسی بو قادینا خونچا توتوردو. بو خونچایا اساسا کونفئت، پارچا و یا شال و یاخود دا گئییم اشیاسی هدییه ائدیلیردی. مراسمه ایشتیپراک ائدن یاشلی قادینلار سوبای قیزلارا خیر-دعا ائدیردیلر. آلقیش سدالاری سسله نیردی کی، " سیزین اوچون ده اولسون، قوشا قاریسینلار، گئتدیگی یئردن یاریسین، آپاردیغین شئیرلی الینده-آیاغیندا داغیداسان " و س. مراسمه ایشتیپراک ائدن بوتون خانیملار ان یاخشی پالتارلارینی گئیینیردیلر. همین گون سحره دک هئچ کس یاتامالی ایدی. چونکی گلین گئدن قیز دا هیجانلاندان یاتا بیلیمیردی. یاتیب یوخویا گئدنی ایسه یورغان-دۆشه یه تیکیردیلر. اودور کی، سحره کیمی هئچ کیم یاتماغا جورأت ائتمیردی.

قیز اتوی بوزباش، ات قووورماسی بیشیریر و پلوو دمله بیردی. خونچادا قیز اوچون گئیریلن اشیالار ایچینده اساسا انلیک، کیرشان، شارف، فیته، قیرمیزی خارا پارچا، شیرنیات و س.

اولوردو. شکرپورا و پاخالوا گتیریلیردی. قیز-گلینلر حماما گئدیردیلر. سونرا ائوه قاییدان آخشامی گلین بی ائوینه کؤچورولوردو. اوغلان ائوی چالغیچیلارلا برابر قیزی آپاریردی‌لار. میرزئی، ترکمه، اینتابی کیمی هاوالار چالینیردی. بو زامان خیطده بیی ساخلا ییردی‌لار. بی تعریفی اولوردو. بیین قاباغینا پول آتیر و یا هدیه لر ده وئیردی‌لر. (۱۲) بو اونو گؤستریر کی، خینایاخدی مراسمی آیلنجه خارا کتتری داشیییر، تاماشا و رقصلر گؤستریلیر، مراسمین ماهیتینه اویغون نغمه لر ایفا ائدی‌لیردی. بئله ماهنیلاردان میثال اولاراق تکجه آشاغیداکی‌لاری سؤیله مک کیفیت ائدر:

بو ائولرین اوزونو،
الره خینا یاخارلار.
چوبان قایتار قوزونو،
تئلره خینا یاخارلار.
گئدین دئیین امیمه
الره خینا یاخارلار.
وئرسین منه قیزی
تئلره خینا یاخارلار. (۲۵، ۲۹۴)

مراسم زامانی اوخونان نغمه لر اساسا «خینانی یاخین دستینه»، «خانیم باجی قوناقدیر»، «ای اوزولدو، اوزولدو»، «یئل آتین چاپیب گه لر» کیمی ماهنیلاردان عبارت اولوردو. (۲۵، ۲۹۵)
خینایاخدی گونو هم ده قیز ائوی نین توپو ساییلیردی. آذربایجان خلقی نین قارشیلیق‌لی یاردیملاشماسی بئله گونلرده اوزونو داها قاباریق گؤستریردی. توپا بیر گون قالمیش «توی آخشامی» ائدی‌ر‌دی‌لر و هره یه اؤز گۆره جگی ایشلری تاپشیریردی‌لار. چوخسایلی قادین و قیزلارین دعوت اولوندوغو بو مجلس اوچون حاضرلارنان یئمکلرین بیشریلمه سینده قوهوم-اقربا ایشتیراک ائدردی. مراسمه توپلاشانلار مطلق خونچا بزه ییب گتیرمه لی ایدیلر. خونچادا قویولانلار دا مختلف اشیالاردان عبارت اولوردو.

ه.سارابسکی ایچریشهرده خینایاخدی مراسمین بئله تصویر ائدیر. «جوانشیر گلین و قیزلار ائوده بؤیوک تشتین ایچینده خینا ایسلادار، دف، دومبولون چالغیسی ایله گلینی گتیریب اوتوردادیلار. باشینا و ال-آیاغینا خینا یاخاردیلار. او گئجه نی سحره ده ک دف، دومبول

چالیب، اوینیایب شادلیق ائدردیله. اوینایانلارین باشینا شاباش آتاردیلار. یئنگه شاباشی آلیب کیمدن اولدوغونو اؤیره نیب دئیردی:

— گلین آناسی، گلین باشینا ۵ مانات، شاباش، آی شاباش... بو قایدا ایله گلی نین قوهوملاری و تانیش-بیلیشلی طرفیندن وئریلن شاباشلاری یئنگه اوجادان ائلان ائدردی. شاباش پوللاری یئنگه یه و قوالچییا چاتاردی. سونرا قادین ماهنیلاری باشلاردی. «(۱۳، ۱۰۷) بو آذربایجاندا تویلارین نجه شن کئچمه سینی گوستریر، بونولا باهم، قادینلارین سؤز قوشوب شعر دئمه سینی، چالغی آلتلرینده چالما سینی، بیر سؤزله، خانیملاریمیزین مهارتینی، خلقیمیزین ایسه زنگین فولکلورونو نمایش ائتدیریر. بو باخیمدان ناخچیوان تویلاری نین خینایاخدی مراسمی داها ماراق دوغورور. بئله کی، مراسم زامانی مجلسه توپلانانلار هاخیشتالار ایفا ائدیرلر. مثلن،

چیخدیم آیا باخماغا، هاخیشتا
قاییا قیفیل تاخماغا، هاخیشتا
قارداشیم خینا گؤندریب، هاخیشتا
گلین الینه یاخماغا، هاخیشتا.

«مجلس داوام ائتدی کجه تکرارلانیما (ینی هاخیشتالارین تکرارلانیما سنا — ش.ب.) اجازه وئرلمیر. هاخیشتا مجلسی بیر طرف مغلوب اولانا، ینی قارشیلیق وئره بیلمه یه نه قدر داوام ائدیر. اودوزان طرف مجلسه خیدمت گوستریر. خینا تاباغینا نمر (پول) قویماق عادتی واردیر.» (۱۶، ۸۷) ق.قدیرزاده قید ائدیر کی، اوغلان ائویندن خینا تاباغی موسیقی نین مشایعتی ایله گتیریلیر و اوردوبادین بعضی کندلرینده خینایاخدی «قیزباشی» آدلانیر.

ع.سارابسکی ایچریشهرده خینایاخدی مراسمینده قیز آناسی نین دا اوخودوغونو، بونولا یاناشی، دعوت اولونانلارین دا ماهنیلار ایفا اتملرینی قید ائدیر. مؤلیف سونرا قادینلارلا قیزلارین بیر-بیریندن فرقلی گئییمده اولدوقلارینی تصویر ائده رک گوستریر کی، قیزلار ایپکدن ساده پالتار گئیندیرلر، ساچلارینی اورتادان آیریپ هؤروک هؤرردیلر و بزکلری اولمازدی. اونلار باشلارینا کلاغایی اؤرتدیلر. گلینلرین ایسه چتیری، بالا بیرچگی، هماییلی، جوتوقباغیسی، آغ قیزیلی اولاردی. یاشلی قادینلار توند رنگلی خالاردان پالتار گئیر، باشلارینا ایسه دوگورد کلاغاییدان

چالما سالاردیلار. اثرته سی گون حماما گئدردیلر. (۱۳، ۱۰۹) یئنگه خینانی یوغوردو و گلین گئدن قیزین ساچینا دا اوللر خینادان قویوردولار، لاکین ایندی قویمورلار. (۱۷) معلوماتلاردان آیدین اولور کی، خینایاخدی زامانی (تویدان بیر گون قاباق) ماسا اوزرینه قیرمیزی رنگده اؤرتوک سالیئیر. گوزگو، شام، خینا سینسی اونون اوزرینه قویولور. گلی نین یانیندا ساغدیش، سولدیش اوتورور. قیز آناسی اونلارا هدیه اولاراق چینینه سالماغا شال و یا یایلیق تقدیم ائدیر. اوغلان ائوی طرفیندن گتیریلن خونچادا قیزین چینینه سالیان شال اولور. اولکی واختلاردان ایندیکی نین فرقی اودور کی، خینانی بالاجا قابلاردا پایلائییرلار. حمامدان سونرا ائوه گلیب خینایاخدی اولور. اوغلان ائوی نین خونچاسیندا گتیریلن پارچالارین اوجوندان کسیرلر کی، ایشلنسین، قالماسین. خونچانی آطلاس ایپکله اؤرتدولر. تویدا آل قیرمیزی گلینلیک گئیینیردیلر. (۱۸)

بو عادتلر بوتون بؤلگه لرده عینی اهمیت کسب ائدیردی. مثلا، لئکراندا «قیز ائوینده بؤوک توپا (خینایاخدیا) حاضیرلیق گئدیردی. همین حاضیرلیغا قدر هر گون آخشامچاغی محلله قیزلاری گلین قیزین اطرافینا توپلانیب چالغیسیز نغمه لر اوخویاردیلار، آغاجدان آسلیمیش ایپدن یئللنردیلر. بونا کوپ یئللنمه سی دئییلردی.» (۲۱، ۳۹۲) خینا قویان گلین کوچن قیزا هدیه وئرمه لیدیر. (۲۲، ۱۶۵)

خینایاخدی زامانی شاملار یاندریلیر و اؤزو سؤنده ده ک گؤزلیلیر. گلی نین باشینا دوواق سالیئیر. ۱۹-۲۰ عصرین اوللرینه آید خینایاخدی مراسمی تصویر ائدن ربابایئوا گؤستیر کی، رقصلدن سونرا اوپونلار باشلائییردی. یالنیز قادینلارین ایشتراک ائتدیگی بو خینایاخدی مراسمینده آیلنجه لی اوپونلار گؤستریلیردی. (۲۳، ۱۸۲) آبشروندا خینایاخدیدان بیر گون اول «سرپایی» آدلانان مجلس دوزلدیلیر و قیزین رفقه لری، یاخینلاری، قوهوملاری ییغیشیرلار. (۲۳، ۱۸۴-۱۸۵) مجلسی ایداره ائدنه ده «سرپایی» دئییلیر. آذربایجانین مختلف بؤلگه لرینده خینایاخدی مراسمی زامانی اؤزونو گؤسترن بعضی فرقلی خصوصیتلر وار ایدی کی، بو دا اساسا اجرا قایدالاریندا مشاهد ائدیلیردی. مثن، قوبادا موجود اولان خینایاخدیا گؤره، «گلین خینا تۆکولموش اوووجونو دوواغین آلتیندان دیشاری چیخاراراق الینی باشینا قویور. و خینالی اوووجو آچیق اولاراق آغزی یوخاری دورور. بو سیرادا بیر اوغلان اوشاغی گلیر، گلی نین اوووجونداکی خینادان بیر بار-ماق سیییرب آلیر. بو دا گلی نین اثرکک اوولادی اولاجاغینا سبب ولا بیلیرمیش. گلین بیر قدر آیاق اوسته دوردوقدان سونرا، دونیا گؤرموش قاریلارین اجازه سی ایله

او، ساغدیش و سولدیسی ایله باشقا بیر اوتاغا کئچیرلر.» (۵۸، ۳۴) قیزا برك وورولماسی قاش و اوز آیینماسی و ساچی نین دوزلدیلمه سی آنجاق خینایاخدی زامانی اولوردو. (۱۹) خینا ایله باغلی تصویرلر بایاتیلاردا دا یئر آلمیشدیر. مثلن،

الترین خینا گۆزلر،
اووچولار سونا گۆزلر،
آتما هیجران اوخونو،
اٹلمه قان، آ گۆزلر! (۱۵، ۱۷۴)

تورکدیللی ادبیاتدا خینا ایله باغلی ماراقلی معلوماتلار واردیر. اورهان چئلتیکچی قید ائدیر کی، قدیم تورکلر خینادان وبا خستلیینه قارشى استفاده اتمیشلر. بوندان علاوه، خینا باش و گۆز آغریلاریندا مهم واسطه سایلمیشدیر. قولونج یئلی نین موعالیجه سینده ده خینانی سابونلا قاریشدیریب دیزه سورتوردولر. حتّی اونون سو ایله قاتیشیغیندان قارقارا ائدیلر و آغیز یارالاری نین موعالیجه سینده استفاده ائدریلر. اوشاقلارداکی چیچک خسته لیگینه مثبت تاثیر ائتدیگینی ده مؤلیف قید ائدیر. حتّی خینانین مختلف ماده لرله قاریشdırیراق برونخیتده، الدکی چاتلامالار زامانی استفاده اولوندوغو معلومدور. (۱۴، ۳۰) راهمی ییلمازین اخیلرده عادت و عنعنه لرله باغلی وئردیگی معلوماتلاریندا دئییلیر کی، روایتلره گۆره خینا آغاجی حوانین گۆز یاشلاریندان یارانمیشدیر. (۲۷)

بیر بیتکی کیمی خینا دونیانین مختلف اراضیلرینده یئتیشیر. حتّی تدقیقاتلار سایه سینده معلوم اولموشدور کی، میسر احراملارینداکی مومیالاردا خینا رنگی نین ایزلرینه راست گلینمیشدیر. بو دا اونو دئمه یه اساس وئیر کی، اوندان داها قدیملرده استفاده ائدیلمیشدیر.

انتنوقرافیک مشاهدله لر تورکییه اراضیسینده کئچیریلن خینا گنجسینین آذربایجانداکی کیمی ماهیت داشیدییینی سؤیله مه یه اساس وئیر. اورادا دا بیزلرده اولدوغو کیمی اوغلان ائوی خینا گتیریر، قیزین رفیققلری ییغیشیر، آیلنجه باشلاییر و بو زامان نغمه لر (مانیلر) سؤیله نیلیر. حتّی ارضوروم بؤلگه سینده مراسمه ایشتیراک ائدن قادینلاردا هدیه اولاراق بالاجا یایلیق (ل دسمالی) پایالاییرلار. مثلن، تورکییه ده بئله ماهنیلار محض خینایاخدیدا اوخونور:

یوکسک-یوکسک تپه لره ائو قورماسینلار،

آشیری-آشیری مملکته قیز وئرمه سینلر.
 آناسی نین بیر دنه سینی خور گؤرمه سینلر،
 اوچاندا قوشلار معلوم اولسون، من آنامی اؤزله دیم
 هم آنامی، هم بابامی، هم کؤیومو اؤزله دیم.

و یا آرالیق دنیزی بؤلگه لرینده سؤیله نیلن بایاتیلاردا دئییلیر:

چاکماک چاکماغا گلдіک،
 خینا یاخماغا گلдіک.
 آغلاما خاتون تئیزه،
 قیزین آماغا گلдіک. (۱۴، ۳۲)

معاصر دؤورده تورکییه اراضیسینده خینا ائولنلرله برابر عینی زاماندا عسگرلییه گئدنلره، سنتلی اوشاقلار، یاشلی قادینلار، قوربان حیوانلارینا تطبیق اولونور. بو پارالللی آپارماقدا مقصد تورک خالقلاریندا خینایاخدی عادت نین اهمیتی گؤسترمدیر.
 عراقین کرکوک ویلایتینده خینایاخدی مراسمی زامانی «گلینی آیینده» «خینالیق البسه سی» بیر آغاچ اوستونده اوتورداریلار. آیاقلاری آلتینا بیر تئشت سو قویاردیلار، اوزونه گوزگو توتاردیلار. بو دا آیدینلیق دئمک ایدی. قیزین بیر اوووجونا شکر قویولاردی. بو دا شیرینلیک دئمک ایدی. اونون الی نین ایچی، ال و آیاق بارماقلاری خینالانیردی. گلینی خینالایاندان سونرا هامی بارماغینی باساردی. بو دا مراد اوچون ایدی. سونرا گلین آیاغا قالخیب هامی نین الینی اؤپردی. گنجیاریسینا قدر قیز ائوینده موسیقی چالینار، گلین رفقه لری ایله آیلنر، نشلنردی. ائوده شاملار یانديريلاردی. بو دا گلی نین حیاتی ار ائوینده ایشیقلی اولسون دئییه ائدیلدی» (۳۸، ۳۹).

خینایاخدی مراسمی افغانیستاندا دا اجرا اولونور. سحر آچیلان کیمی آیری-آیرلیقدان گلین و بی ائوینده «خینه بندان» (خینا یاخدی) مراسمی اولور. ال و آیاق خینایا قویولور، ائولنلرین قاباغینا شام، تمیز سو و گوزگو قویولور. آياغی سايالی، تمیز نیتلی بیر آدم اوغلانین ساغ الی نین ایچینه و چئچله بارماغینا خینا سورتور، سونرا الی تزه پارچا تیکه سی ایله باغلايير کی، بونا «سئچش» مراسمی دئییلیر. همین مراسم عینيله گلین اوچون ده اجرا اولونور. مراسمدن سونرا

اڤولنلرین ائوی یاخیندیرسا، اوغلانی قیز ائوی نین حَیطینه سالیب چیخاریر و گئری ائوینه قایتاریرلار. (۲۶، ۱۱۷)

خینا ایله باغلی خالق آراسیندا دئیملر ده موجوددور. مثلن، آیاغینا خینا یاخیب انجیر و یاخود تنک یارپاغی ایله اونو باغلایب قورویانادک قادینلار ایش گۆرمه دن اوزانیب دینجه لیردیلر. اونا گۆره ده بیر سبب اولمادان ایش گۆرمگی ردد ائدن تنبل آدمالار حقیقده «ایاغی یارپاق خینادا دئییل کی؟» - دئییرلر. بونولا یاناشی، باشقا بیر دئییم ایسه بوندان عیبارتدیر کی، مختلف مراسملرله علاقه دار اولاراق قادینلار ال-ایاقلارینا خینا سورتوب اؤز سۆینجلرینی بئلجه بیلدیریردیلر. لاکین آغیر وضعیتده دوشه نین دوشمنی سۆینر دئییه «قوی، آیاغینا خینا یاخسین» مثلی ده باشقاسی نین مطلبه چاتماسی کیمی معنالاندیریلاراق ائل آراسیندا یاییلمیشدیر. (۲۰، ۶۶؛ ۱۹) بوندان علاوه خینا یاخماقلا باغلی تاپماجادا دئییلیر:

یاشیل اکدیم،

آل چیخدی. (۲۸، ۲۱۱)

بئله لیکله، مختلف منبعلر اساسیندا خینا یاخدی عادتی نین عایله معیشتینده کی اهمیتی یئری، ماهیتی و زامانیمیزا قدر گلیب چاتماسی باره ده معلومات وئره رک آراشدیرما آپاریلدی.

توی عادتلری

آذربایجان خلقی نین عایله معیشتینده ان زنگین عادت و عنعنه لر توی مراسمینده اجرا ائدیلیردی. بوتون دونیا خالقلاریندا اولدوغو کیمی، آذربایجاندا دا اوزون عصرلر بویو اوزونه مخصوص شکیلده توی مراسمی کئچیریلیمیشدیر. بیلدیگیمیز کیمی، تویا قدرکی عاتلر اساسا قیزبینمه، ائلچیلیک و نشانلانمادیر. یالنیز بو مرحله لر آردیجیل اولاراق اجرا ائدیلدیکدن سونرا توی گونو دقیقلشدیریلیر و هر ایکی طرفده (قیز و اوغلان ائوی) توی مراسمینده حاضرلیق ایشلری باشلانیر. توی آرتیق تام رازیلیق الده اولونماسینی تصدیقله یین سونونجو مرحله دیر و نکاحین قطعی اولاراق رسمیلشدیریلیمسینی گوستریر. بوتون دؤورلرده توی بوساتی عینی ماهیت و مضمون کسب ائتمیشدیر.

اورتا عصرلرده توی مراسمی نین نئجه کئچیریلمه سی باره ده ارتافلی معلومات آلماق اوچون مختلف منبعلرده اونون نئجه تصویر اولونماسینا دقت یئتیرمک لازیم گلیر. خصوصاً همین دؤورلرده یاشاییب یارادان شاعرلریمیزین و عالیملریمیزین یارادیجیلیغیندا بو مسئله ایله باغلی یئر آلان معلوماتلاری بیر یئره توپلاییب دفته چاتدیرماق ضروریدیر. چونکی بو معلوماتلار سپلنمیش شکیلده دیر، بعضا ایسه بیر مؤلفین یارادیجیلیغیندا اولان معلومات دیگرینده یوخدور. نظره آلمالییق کی، عایله مسئله لری ایله علاقه دار اولاراق اورتا عصرلرین دیگر منبه مؤلفلری نین وئردیکلری معلوماتلارلا مقایسه ده متفکرلریمیزین و شاعرلریمیزین اثرلرینده کی تصویرلر داها دولغون عکس اولونموش و رئال گئچکیلگی اولدوغو کیمی عکس ائدیریر. اونلارین اثرلرینده تصویر اولونان عایله مسئله لری ایله باغلی جانلی لؤهوه لر داها دولغون و دقیقدیر. بوراداجا قید ائتمه لیگیک کی، شاعرلریمیزین یارادیجیلیغیندا تصویر اولونان موحیط فتودال جمعیتی نین موجود عادت و عنعنه لرینی اؤزونده احتیوا ائدیر. بو معلوماتلار هم ده اونا گؤره اهمیتیلدیر کی، عایله معیشتی ایله باغلی عادت و عنعنه لرین داها قدیم کؤکره مالیک اولدوغونو سؤیله مه یه ایمکان یارادیر.

فتودالیزم جمعیتینده عایله بیرلیگی داها محکم ایدی. بئله کی، او، اهالی نین امک فعالیتی ایله داها دا سیخ بیرلشدیگی بیر جمعیت اولموشدور. فتودال عایله سینین خصوصیتی اوندان عبارت ایدی کی، اقتصادی عامل، قاپالی تصروفاتین موجودلغو، تورپاغا باغلیلیق ایستر-ایسته مز عایله دایاگی نین محکملیگینی تامین ائدیردی. دؤورون بو رئالیغی اومومی عایله حیاتی

نین گوسترچیسی ایدی. بو گئیش اهاالی کوتله سی نین دئمک اولار کی، بوتون دایره لرینی احاطه ائدی. ایلک نؤویه ده عایله نین اؤز ماراغی گلیردی. بو خصوصیت نکاحین داها دا محکملنه سینی ضروری ائدی. لاکین بوتؤلؤکده بوتون صنیفلی جمعیتله شامل ائدیله رک (اورتا عصرلر دؤورو ده داخل اولماقلا) «ایل» کتابیندا بئله دئییلیر: «یستیسمارین حکم سوردیو جمعیتلرده کی اجتماعی برابرسیزلیک، حقوقسوزلوق، سینفی ضیدیت مونوقام عایله ده ار-آروداد آراسیندا کی مناسبتده اؤز اینیکاسینی تاپیر. مونوقامیا عایله نین اینکیشافیندا شکسیز بؤیوک رول اوینامیشدیر. لاکین او، حقیقی محبتین اینکیشاف ائده بیله جگی بیر عایله فورماسی ساییلسا دا، اصلینده فردی محبتین محصولو اولاراق مئیدانا گلیمیشدیر. بو عایله نین یارانماسیندا مادی مولهیزه لر مهم اهمیت داشیمیشدیر. مونوقامیا ایستیثمارین حکم سوردیو جمعیتلرده هم قادی نین اقتصادی، مدنی و سیاسی جهتدن حقوقسوزلوقنا سبب اولموش، هم ده ار و آروادین بیر-بیرینه وفاسیزلیغی ایله سحییلمیشدیر.» (۲۳، ۱۳۷) مؤلیفین بو فیکرینی هانسی اساسلار اوززینده قوردوغو سؤیله مک ممکن دئییلدیر. چونکی بئله بیر اساس دا یوخدور. عکسینه، بوتون بو حقوقسوزلوقلار قادینین کیشیدن اقتصادی جهتدن آسلیلیغینی ضروری ائدی. اوشاقلاری اولدوقدان سونرا ایسه قادین ایلک اولاراق اونلارا اولان وفاسینی دوشونوردو. مولیفین سون فیکرینی هئج جور قبول ائتمک اولماز. چونکی او اؤزو ده الاوه شرح وئرمه دن اؤتری سؤز کیمی یالینش فیکیر افاده ائتمیشدیر. بورادا اونو قید ائتمه لیگیک کی، هر بیر دؤورون اینکیشاف سویه سینه اویغون اولاراق عادت عنعنه لری، اخلاق قایدالاری موجود اولموش، معین دوشونجه طرزلی قرارلاشمیش و بو دا انسانلارین معیشتینه سرایت ائتمیشدیر. طبعییدیر کی، بو گونله موقاییسده ساوادیسیزلیغین اولدوغو بیر زاماندا، اینکیشافین خیلی آشاغی اولدوغو اورتا عصر جمعیتینده اجتماعی ریین بعضا منفی مداخله سی بیر سیرا خوشاگلنه یین حاللارلا مشاهده اولونا بیلردی. لاکین بونو بوتون صنیفلی جمعیتلره غیری-شرطسیز شامل ائتمک دوغرو دئییل.

توی باره ده معلومات وئرمزدن اول اونو قید ائدک کی، توی اؤزو نکاحا گیرمه واسطه سیدیر. نکاحا گیرمه ایسه یا توی، یاخود دا نادیر حاللاردا اولدوغو کیمی قیزقاچیرما یولو ایله حیياتا کئچیریلیردی. نکاحا گیرمه زامانی آلبانلاردا بیر سیرا شرطلر قویولوردو. مثلاً، «هئج کس اؤز قوهومو اولان عمی و بیبی نوه سی ایله ائولنه بیلمز و قارداشی نین دا آروادینی آلا بیلمز.» (۷، ۲۳) بو کیمی شرطلر سونرالار اسلام دینینده ده شرح اولونموشدور.

توی مراسمی باره ده الده اولونان ماتئریال تاریخی کئچمیشیمیزین ائتئوقرافیک باخیمدان اهمیتلی جانلی صحیفه لرینی گؤز اؤزونده عکس ائتدیریر، رئال حقیقتلری، عایله معیشتینده اوزون عصرلردن بری کؤک سالان مختلف عادت و عنعنه لری ایشیقلاندیریر.

جمعیت داخلینده بوتون مسئله لرین اوزون عصرلر بویو معین عادت و عنعنه لر چرچیوه سینده جریان ائتدیگی معلومدور. او جوملدن، توی مراسمینده بیر سیرا مختلف و چوخسایلی عادتلر اجرا اولونور. توی اصلینده بیر خالق ییغینجاغیدیر. بورایا توپلاشانلار گوندلیکدن فرقلی اولاراق خصوصی گئیملردن و بزکاردن استفاده ائدیرلر. توی معین قدر گؤستریش مئیدانیدیر. بورادا مراسم ایشتیراکچیلاری طرفیندن خصوصی جانفشانلیق نمایش ائتدیریلیر. بو مراسمه انسانلارین احوال-روحیه سی دییشیر و او، آیلنجه خاراکتئری کسب ائدیر. خصوصا اورتا عصرلرده اهالی نین اساس شادیانالیغی توپلاردا اؤزونو بروزه وئیردی. تصادفی دئییلدیر کی، شاعرلرین یارادیجیلیغیندا، ناغیلالاریمیزدا و داستانلاریمیزدا توپلارین اوچ، یئددی و قیرخ گون قید ائدیلدیگی وورغولانیر. بو دا اونو دئمه یه اساس وئیر کی، قدیم زامانلاردا شادیانالیق ییغینجاغی، مهارت نمایش ائتدیرمه یئری محض توپلار و بایراملار اولموشدور. توپلاردا مختلف مضمونلو اویونلارین نمایش اولوندوغو دا معلومدور کی، بو دا مراسمین داها دا رؤنقلنمه سینه خیدمت ائتمیشدیر.

توی مراسمی حقیقده بحث ائتمزدن اول، عمومیتله عایله قورماغین واجیبیلیگی باره ده معلومات وئرك. یارانیدیغی دؤردن اعتبارا عایله مهم اهمیت کسب ائتمیشدیر. عایله قورماغین اهمییت کسب ائتمه سی گؤرکملی عالیم نصرالدین طوسی طرفیندن «اخلاقی - ناصری» اثرینده مهم مسئله کیمی اؤن پلانا چکیلیمیشدیر. مؤلیف حقلی اولاراق قید ائدیر کی، انسان عمومیتله تکباشینا یاشایا بیلمز و عؤمرو بویو تک قالماق دوغرو دئییلدیر. اونون مطلق حیاتیینی پایلاشا بیله جگی، یاخشی و پیس گونونده اونا شریک اولان بیر یار-یولداشا احتیاجی واردیر. عایله نین تمه لینی تشکیل ائدن بو جوتلوگون مهم رولا مالیک اولدوغونو او بئله سؤیله بیر: «لاکین انسانین یاشاماسی و داوامی اوچون دوغوب توره ده بیلن بیر حیفته ده احتیاج واردیر. بو سببه گوره ایلاهی حکمت ائله بیر طبیعت یاراتمیشدیر کی، بیر کیشی بیر قادینی اؤزونه جیفت سئچیر، هم منزلی و باشقا شئیلری قورویان تاپیلیر، هم نسلی آرتیرماغا ایمکان یارانیر، هم ده کی، بیر شخصده ایکی مهم وضعیفه شرطی آسانلیقلا جملشمیش اولور.» (۳، ۱۴۵) بورادا قادینا وئرلن مثبت قییمت سئرلیمه یه بیلمز. چونکی قادین بورادا منزلین قورویوجوسو کیمی، بو ایشه قادیر اولای بیلن بیر انسان کیمی تقدیم اولونور. دئمه لی، بو معنادا اونا اعتبار ائدیلن بیر

شخص کیمی باخلییر و بؤیوک اهمیت وئرلییر. گؤروندویو کیمی، طوسی قادینا همچنین عایله داخلی وظیفه بؤلگوسونون مهم و عوض اولونماز بیر ایشتیراکچیسی کیمی باخیر. اورتا عصرلرده قادینا وئرلن بو جور قییمت دیگر موللیفلرین اثرلرینده ده عکس اولونور.

توی مراسمی نین اجراسی حقیقنده دانیشمازدان اول آذربایجان اراضیسینده موجود اولان نکاحلا علاقه دار بیر سیرا مسئله لر باره ده معلومات آلاق.

نکاحدان بحث ائدرکن اونو گؤستمک لازیمدیر کی، اورتا عصرلرده اکثر حاللاردا کبین برابر سوسیال زومره لر آراسیندا باغلانیردی. بو بیر چوخ اورتا عصر مؤلیفلری طرفیندن آچیقلامیشدیر. اوروج بی بیات ای شاه اسماعیلین شاهزاده مرادی یاشی قارشیلادیغیندان و اؤز قیزلاریندان بیرینی اونا وئردیگیندن سؤز آچیر. (۲۴، ۷۲) ائلجه ده، آذربایجاندا سفرد اولموش وئنتسیالی میکئلی مئمری بو باره ده معلومات وئر رک شاه طهماسبین اؤز باجیلارینی یوکسک موقع لی خانلارا وئر دیگینی سؤیله ییر. (۲۷، ۴۶) بو دا آیدیندیر کی، بوتون زامانلاردا یوکسک زومره نین عایله لری بیر-بیرله قوهوم اولوردولار. حتّی چوخ واخت بئله نکاحلار سیاسی و دیپلوماتیک آددیم ساییلیردی. شاهلار اؤزلری ده برابر زومره دن ائوله نیردیلر. لاکین بونولا یاناشی، اونلارین هرمینده مختلف جارییه لر ده اولوردو کی، اونلار ایسه مختلف طبقه لره منسوب عایله لرین عضولری ایدیلر. حتّی شاهلارین اونلاردان دا اؤولادلاری اولا بیلردی. اورتا عصر شاعرلریمیزین ده یارادیجیلیغیندان سئزلییر کی، یوخاری طبقه نین نماینده لری نکاح مناسبتلرینده سوسیال برابرلییه اوستونلوک وئریردیلر.

آیدیندیر کی، «نیکاه کیشی ایله قادین آراسیندا، والدینلر و اوشاقلار آراسیندا مناسبتلری قطعی معینلشدیریر، آنجاق معین نورمالارا سالییر، بونولا دا اونا مهم سوسیال اینستیتوت خاراکتیری وئریر. عایله یه، نکاحا و قان قوهوملوغونا اساسلانان عضولری معیشت اومومیلیگی، قارشیلیقلی اخلاقی مسئولیتله، قارشیلیقلی کؤمکله باغلی اولان سوسیال قروپ کیمی ده باخلییر» (۱۸، ۱۲۱). نکاحلا نسیللرین داوامی تامین اولونموش، تصروفات حیاتی اینکیشاف ائتدیریلیمیشدیر.

نکاح مناسبتلرینده گلنلییه نامیزه دین سئچلمه سی و یاش حدی ده اساس ایدی. قیزلارا اوغلان آنالاری اثرکن یاشلاردان اعتبارا گؤز قویور، اونلار حقیقنده معلومات توپلاییردیلار. بو گؤز قویما اساسا توی و بایراملاردا، حتّی حمامدا اولوردو. قیزین هانسی نسله منسوب اولماسی دا اساس گؤتورولوردو. اورتا عصرلرده عایله مناسبتلرینده اساس شرط نکاحدا والدینلرین راضیلیغیدیر. آتا آنانین راضیلیغی اساسیندا قیزلار اره گئدیر، اوغلانلار ائوله نیردیلر. توی مراسمی اجرا اولوندوقدان سونرا نکاحا گیرنلرین عایله ایچریسینده اجتماعی وضعیتی بیر قدر

دیشیر، یئنی بیر عایله نین تمه لی قورولوردو. اوغلانین ائولندیریلمه سی و قیزین اره وئرلمه سی والدینلرین اوزرینه دوشن مسؤلیییتی بیر ایش حساب اولونوردو. اونا گۆره ده والدینلر اؤز اؤولادلارینی گلجک موسقیل عایله حیاتی اوچون حاضیر اولماغا چالیشیر و اونلاری بونا یئتیشدیردیلر. بئله کی، قیزلار هله کیچیک یاشلاریندان اعتبارا اساسا ائو ایشلریله، اوغلانلار ایسه تصروفات فعالیتی ایله مشغول اولور-دولار.

تویلا باغلی مسئله لردن بیر ده نکاحا گیرنلرین یاش حدیدیر. عمومیتله، اورتا عصرلرده هانسی یاشلاردا گنجلرین نکاحا داخل اولدوقلارینی و یاش حدینی معینلشدیرمک مارق دوغور. الله اولونان معلوماتلاردا بو باره ده دقیق و اطرافلی معلوماتلار دئمک اولار کی، یوخدور. یالنیز اؤتری بحث اندیلن آیری-آیری فاکتلاری نزه آلاراق، بو باره ده معین فیکیر سؤیله مک ممکندور. عنعنه وی اولاراق نکاح علاقه لرینه گیرنلر آراسیندا قادینلارین کیشیلردن کیچیک اولماسی دئمک اولار کی، بوتون دؤورلرده اساس سایلیردی. حتی اورتا عصرلرده بعضی حاللاردا قیزلار اؤزلریندن یاشجا حددن آرتیق بؤیوک کیشیلره اره وئرلیردی. آما بونا باخمایاراق، همیشیدلار و اؤزوندن کیچیکلره اره گتتمک فاکتلارینا نادیر حاللاردا دا اولسا، راست گلینیردی. اورتا عصرلرده یاش حدینی معینلشدیرمک باخیمیندان کؤمیمیزه شاعرلیمیزین اثرلری چاتیر. بئله کی، آذربایجانین اورتا عصرلرده یاشایان گؤرکملی شاعرلری، دنیا شهرتلی نظامی و فضولی نین تصویرینده کی لیلی و مجنون بیر یئرده اوخودوقلارینا گۆره اولایلسین کی، عینی یاشا منسوبدولار. نظامی نین «خسرو و شیرین» پوئماسیندا ایسه اثرین قهرمانلاری اولان خسرولا شیرین آراسیندا او قدر ده بؤیوک یاش فرقی نین اولمادیی قناتینه گلمک اولار. یاخود، یوسف مداحین تصویر اتدیگی اوبرازلار - گولشاهلا ورقانین عینی واختدا آنادان اولدوغونو نظره آلساق، گؤروروک کی، اورتا عصرلرده همیاشیدی ایله ائولنمه ممکن حساب اندیلیردی. اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینه گۆره حدی-بلوغ واختی نین هانسی یاش دؤورونه تصادف اتدیگینی دقیق معینلشدیرمک چتیندیر. لاکین عنعنه وی اولاراق اورتا عصرلرده و دها سونراکی دؤورلرده ده قیزلار اثرکن یاشلاردا اره وئرلیردی. بو خصوصیت حتی ۲۰ عصرین اووللرینه ده ک داوام ائتمیشدیر. حساب اولونوردو کی، آرتیق ۱۴-۱۵ یاشینداکی قیزلار یئتکین سایلیقلارینا گۆره اونلار عایله حیاتی قورا ییلرلر.

معلومدور کی، نکاحا گیرمه توی واسطه سیله ممکن ایدی. آذربایجان خلقی نین ایسه اوزونه مخصوص، زنگین و اوزون تاریخی اینکیشاف مرحله سی کئچمیش عنعنه وی توی مراسمی موجود اولموشدور. زنگینلیک اؤزونو بیر ده اوندان گؤستیریر کی، توی مراسمی اؤلکه میزین

مختلف بۆلگە لرىندە مختلف شەكىلدە اجرا اولونموش، زامان كئچىدىكچە بىر سىرا دىيىشكلىكلەر اوغرامىشىدۇر. لايىق بونا باخمايلاق، زامان اونون اساس ماھىيىتىنە خىل گىيرمە مىش و توى زىنگىلىكى، رنگارنگلىكى ايله سىچىلن بىر مەراسىم اولاراق ايندى دە قالماقدا داوام ائىدىر. او، خلقىمىزىن عصرلر بويو يارادىب ياشاتدىنى مەرقى بىر عادت كىمى عايلە يە سۆيىنچ و خوش احوال-روحىيە بىخىش اتمىشىدۇر.

تويلا باغلى قديم عادتلىرىن بىرى توركدىلىلى خالقلىرىن مۇختىشەم آبيدە سى اولان «كىتابى ددە قورقود» داستانىدا يىر آلماقدايدۇر. بىلە كى، «وغوز زامانىدا ائولنن ھەر ايجىد اوخ آتاردى. اوخو دوشن يىردە دە گلن اوتاغى قوراردى. بىيرك خان دا اوخونو آتدى، اوخو سانجىلان يىردە اوتاغىنى قوردوردو. آدالىسىندان بىر بىلىك قافتان گلىدى.» (۴۰، ۱۵۵) گۇرۇندويو كىمى، بى گىيىمىنى دە قىزىن اۇزونون حاضىرلايىب اوغلانا گۇندەرمە سى بىر عادت ايمىش. داستاندا نظرى جلب ائدن بىر باشقا مقام دا واردىر كى، معلوم اولدوغونا گۇرە «بايۇرە بىين اوغلو بىيرك بايىجان بىين قىزىنى آلدى. ھوندور ائولرىنە، آغ اوتاغىنا قايتىدى. توى شىلىگىنە باشلادى. بو قىرخ ايجىدىن بىر نىچە سىنە قازان خان، بىر نىچىسىنە باياندىر خان قىز وئردىلر. بىيرك دە يىندى باجىسىنى يىندى ايجىدە وئردى. قىرخ يىردە اوتاغى تىكدىردى. اوتوز دوققوز قىز ھەرە بختىنە-تاللىينە گۇرە بىر-بىر اوخ آتدى. اوتوز دوققوز ايجىدىن ھەر بىرى اۇز اوخونون آردىنجا گىندى. قىرخ گون-قىرخ گىنجە توى-دويون ائىدىلر. بىيرك ايجىدلرلە بىرلىكدە اۇز مەرادىنا چاتدى.» (۴۰، ۱۶۵) دىمە لى، قىزلار دا بختلىرىنى بىلجە اوخ آتاراق سىنايىرىمىشلار. آذربايجان خلقى بوتون دۇورلدە كىين، توى واسطە سىلە نكاھا گىرمە يە يوكسك قىيىمت وئرمىشىدۇر. بو نظامى گىنجوى يارادىجىلىغىندا دا اۇز عكسىنى تاپمىشىدۇر. شاعر يازىر:

شەرە گلن كىمى عەھدىنە وفا گۇستىرىب

اۇز ايسىتكلىسىنە ائلچى يوللادى.

دونن گىنجە كى آيى (گۇزە لى) اۇز تاختىنا گىتىرىب

رسمە اويغون سورتدە اونون كىيىنى كسىردى (۷، ۲۵۶).

الە اولونان بوتون مەلۇماتلارنى تحليل ائىركن كونكرىت اولاراق اورتا عصر مۇلىقلىرى نىن ھامىسى نىن كىينە بۇيوك اھمىيت وئردىكلرى نىزى جلب ائىدىر. اونلارنى يارادىجىلىغىندا نكاھا گىرمە نىن دىگر فورماسى اولان قىزقاچىرما حقىندە مەلۇمات دىمك اولار كى، بوخدور. نىتىجە

ده گلی نین آتا ائویندن بی ائوینه کؤچمه سی ایله یئکونلاشان توی مراسمی نین اؤزو ده خلقین یارادیجیلیق نمونه سی کیمی عصرلرین سرحدینی آشاراق بو گون ده یاشاماقدادیر. اورتا عصرلرده مونوقام نکاح فورماسی اوستون ایدی. خییی عصرین گؤرکملی شخصیتی، متفکری نصرالدین طوسی نین «اخلاقی-ناصری» اثریندن آذربایجاندا اورتا عصرلرده کی نکاح فورمالاری حقیقده دا معین قدر معلومات آلماق ممکندور. اثردن معین-لشدیردیگیمیزه گؤره نکاحین اساس فورماسی تککینیللیک، بنی مونوقام عایله فورماسی موجود اولموشدور. (۳) اورتا عصر مؤلیف‌لری نین اثرلرینده بعضا نکاحین اهمیت کسب ائتمه سی مسئله سی ده اؤز عکسینی تاپیر. نکاح باره ده معلومات وئررکن خاقانی آناسی ایله آناسی نین ائولمه سی حقیقدهکی خاطیرلاتما ایله کیفایتلنمیشدیر:

عشقیله یاشاییب ابدیتین،

ازل مهر و ایله کسمیشدی کبین. (۱۶، ۳۱)

شاعر عایله حیاتی نین قورولماسیندا نکاحین رولونو یوکسک قییمتلندیریر و اونو ابدی حساب ائدیر. بوندان علاوه ، آناسی خریستیان قیزی اولان خاقانی اونون ائولندیکدن سونرا اسلام دینینی قبول ائتدییینی ده یازمیشدیر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، عاریف اردبیلی نین ده اسرینده اوخشار مسئله تصویر ائدیلیلر، لاکین بورادا عکسینه کیشی قادینین دینینی قبول ائدیر. گولوستان ایله فرهادین توی مراسمی یاخینلاشیر. اثرده موللیف تویدان اول فرهادین خریستیان دینینی قبول ائتدیگینی تصویر ائتمیشدیر، او، عینی زاماندا راهیبلرین موسیقی چالدیغینی، داوود دعاسینین اوخونماسینی، ائولنلرین بیر پییاله دن شراب ایچمه سینی و بئله لیکله، تویون خریستیان عادت‌ی ایله آپاریلدیغینی قید ائتمیشدیر. (۲۱، ۲۰۵) اما نظردن قاچمایان بیر جهت ده بودور کی، عادتقن قادى نین اری نین منسوب اولدوغو دینی قبول ائتمه سی حالى (مئلن، افضل الدین خاقانی خریستیان قیزی اولان آناسی نین نکاحا داخل اولارکن اسلام دینینی قبول ائتدیگینی سؤیله ییر) معلومدور. بورادا ایسه آردبیلی عکسینه، کیشی نین ائولنرکن باشقا دینی قبول ائتمه سینی شرح ائتمیشدیر. بو دا موللیف طرفیندن اولایلیسین کی، نادیر گؤرونن حاللاردان بیرى کیمی تقدیم اولونموشدور. دئمه لی، بورادا بیز اورتا عصرلرده عایله مناسبتلرینده دی نین انگل اولمادیغینی، مختلف دینه منسوب اولانلارین نکاح علاقه سینده گیره بیلدیگینی گؤروروک. بورادان معلوم اولدوغو کیمی، شاعرین ائوللیکده اساس شرط

سایدیغی بیر مسئله نی - محبتله صداقتله کبین کسيلمسینی وورغولایاراق اؤن پلانا چکمه سی دیتی خصوصیلله جلب ائدیر. خوشبخت عایله نین تمیلنده او، دوغرو اولاراق محبتین دوردوغونو گؤستریر. کبین حقیقده معلوماتا مهستی گنجوی نین ده یارادیجیلیغیندا راست گلمک ممکندور. او، یازیر:

آرودالا کیشینی باغلایار کبین،

بو ایشه یول وئیر شریعت، آیین. (۱۵، ۳۷)

بورادا مؤلیف کبی نین کسيلمسینده شریعت قایدالاری نین حکم سوردویونو گؤستریر و خصوصی رسمی آیی نین اجرا اولوندوغونو قید ائدیر. مؤلیفلرین هامیسی نین کبینی عایله نین قورولماسیندا واجب اولان و اهمیت کسب ائدن بیر مسئله کیمی قییمتلندیرمه سی نظردن قاچمیر. بو مسئله نین بوتؤلولوکده جمعیتده کؤک سالمیش قانوناویغونلوق کیمی تقدیم اولونماسی تقدیرلاییق حال کیمی دیرلندیرلمه لیدیر. شریعت دئدیگده، نه نظرده توتولور؟ عربجه مقصده آپاران دوزگون یول آنلامی وئرن شریعت دئدیگده، اسلام دینی نین یاییلدیغی اؤلکه-لرده جمعیت طرفیندن رعایت اولونان اساس داورانیش نورمالاری نظرده توتولور. قرآندا شریعت باره ده هئچ نه عکس اولونماییب. لاکین قانون ماهیتی کسب ائدن شریعتده قرآنین توصیه لری، حدیثلردن دوغان مولاحیظلر، عادت و عئنه لر اؤز عکسینی تاپمیشدیر. اورتا عصرلرده موجود اولان فقه (حقوق) علمی نین ماهیتینه هوپان خصوصیتلر شریعتله باغلی اولموشدور. بئله لیکله، «شریعت آداملارین اللهنا مناسبتی نین ظاهیری فورمالارینی (سیتایش قایدالارینی - عبادتی)، آداملارین بیر-بیرینه مناسبتی نین (موامیلت) ظاهیری فورمالارینی تنظیمله بیر و اونلارین پوزولماسی اوستونده وئریلمه لی اولان جزانی (عوقت) تعیین ائدیر.» (۵۸، ۱۳۰-۱۳۱)

نیمی ائولیلیگین رسمیشدیرلمه سی اولان نکاح مسئله سینا اؤتری توخوناراق یالیز بونو سؤیله مکله کیفایتلنمیشدیر:

جانیمی بیر نیگاه ایلن آلدی حرامی گؤزلرین،

گؤر کی، نه دورلو فیتنه لر اوشبو نکاح ایچینده دیر. (۱۷، ۲۷۰)

گؤسترلنلر دیگر اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده ده بوتون آیدینلیغی ایله اؤزونو بروزه وئریر. اورتا عصرلرده توی ضیافتلری ضروری ایدی. خصوصاً یوکسک زومره توی مراسمین یؤیوک طمطراقلا قید ائدیردیلر. مثلن، رشیدالدین اتولیلیک مناسبتیله ضیافت اولدوغونو تصدیقله ییر (۲۹، ۱۶۶).

۱۴عصر آذربایجان ادبیاتی نین بؤیوک شاعری شمس الدین محمد عصار تبریزی ده باشقا اورتا عصر مؤلیفلری کیمی عایله معیشتینده مهم مسئله اولان توی و نکاحدان سؤز آچاراق یازیر:

شعربیتین گلینینه دئیلمکچون آفرین،

اول اونون جامالینا یاراشیقدير توی، کبین. (۱، ۹۶)

دوزدور، بورادا مؤلیف شریعت باره ده سؤز آچمیشدیر، لاکین دیققی جلب ائدن جهت بودور کی، او، ایستر-ایسته مزین عایله حیاتی نین قورولماسیندا توی و کبی نین اهمیتیله اشاره ائتمیشدیر. بوتون اورتا عصر مؤلیفلری کیمی، نظامی ده توی واسطه سیله کبین باغلانماسینی مثبت حال کیمی تبلیغ ائدیر. حتی بو خصوصدا بئله سؤیله ییر:

چوخلو آند ایچدی، عهد - پئیمان باغلادی کی،

کبینسیر اونا طرف ال اوزاتماسین.

دونانین بؤیوکلرینی توپلا سین

کبین ائتمکله باشینی اوجالتسین. (۸، ۲۹۳)

بورادان آیدین اولور کی، کبین باغلانا قدر اوغلانا قیز بیر-بیری ایله مناسبتلرینده معین مسافه نی و حدی گؤزله مه لیدیرلر. ائل عادتینه موافق اولاراق قیزین باکیره لیگی کبین کسینله قدر قورونوب ساخلانیلمایدیر. بوندان علاوه ، آغساقاللارین مصلحتی هر زامان ضروری شرط سایلمیشدیر. گوروندیو کیمی، شاعر کبین کسیرمگی باش اوجالیغی ساییر.

آذربایجان خلقی نین عادتینه گؤره توی عرفه سینده اوغلان ائوی نین آغساقاللاری ییغیشیب قیز ائوینه گئدیر و بو گؤروش زامانی باشلیق پولونون مبلغی دقیقلشدیریلیر. قاراباغ بؤلگه سی نین آغدام شهرینده معاصر دؤورده بو جور راضیلاشما «کملشم» آدلانیر. بو عادتین تکجه آذربایجان اوچون دئییل، عینی زاماندا دیگر تورکدیللی خالقلاردا خاراکتئریک اولماسی، حتی بیر سیرا قافقاز خالقلاریندا و عرب دونیاسیندا دا موجودلوغو معلوم فاکتدیر. اورتا عصر مؤلیفی

ابن فدلان غوزز آدلانان تورک طایفالاری نین دا ائولنمک اوچون باشلیق اؤده دیکلرینی قید ائدیر (۴۶، ۱۸۸). عادتہ هرطرفلی یاناشساق، اونون ماهیتینده نیین دوردوغونو معینلشدیرمک اولار. بئله کی، باشلیق قیز ائویندن ایشلک قووه نین اوغلان ائوینه گئتدیگینه گؤره وئریلدی. وئرلین باشلیق پولونون معین مبلغینه ایسه قیز اوچون بعضی تداروکلر گؤرولوردو، اونون جهیزی حاضیرلانیردی. بو دا گؤرونودیو کیمی، یئنین اوغلان ائوینه قاییدیردی. ن. گنجوی نین اثرلریندن توی مراسمی حقینده داها گئنیش و هرطرفلی معلومات الده ائتمک ممکندور. شاعر توی عادتلریندن بیرى اولان «سود حقى» (باشلیق) حقینده دا بحث ائتمیشدیر. او، بونونلا باغلی بئله یازیر:

پول توفانی آسمانا قالخدی،

سود حقى (باشلیق) صحبتى جانا یاتدی. (۶، ۱۳۲)

بو اونو گؤستریر کی، قیز ائوی نین ایره لی سوردویو شرطی (اؤدنیله جک مبلغین میقداری) اوغلان ائوی قبول ائدیر. بورادان دا آیدین اولور کی، رازیشما هر ایکى طرف آراسیندا ائدیلن صحبت اساسیندا الده ائدیلمیر. بو دانیشیقلاردا ایسه هر ایکى طرفین یالتیز کیشیلری ایشتیراک ائدیرلر. خاقانی نین اثرلرینده اوغلان ائویندن قیز ائوینه وئرلین باشلیق حقینده سؤز آچیلیر. عابله نین قورولماسیندا مهم مرحله اولان توپلا باغلی زنگین عادتلردن بیرى کیمی باشلیق پولو وئريلمه سی حقینده یوسف مداح بئله یازیر:

شیربها گتیرمز ایسه دئر، قیزیم،

ورقایا وئرمزم، ایشبودور سؤزوم... (۱، ۱۶۰)

عمومیتله، بورادا آدی چکیلن شیر سود آنلامیندا ایشله دیلمیشدیر، «شیری مادر» ایسه آنا سودو دئمکدیر. دئمہ لی، بورادا ایشلنن «شیربها» سؤزو آنا سودونون حقى معناسیندادیر. تصادفی دئییلدیر کی، قیز ائوی نین اوغلان ائویندن آلدیغی باشلیق محض سود پولو، سود حقى کیمی ده خالق آراسیندا ایشله نیر. اتئوگرافیک مشاهدہ لر گؤستریر کی، گورانبوی بؤلگه سینده «قیز ائوینه وئرلین «سود پولو» نون میقدارینی اوغلان ائوی معین ائدیر.» (۵۲، ۱۶۴)

باشلیق پولونون اورتا عصرلرده خزرلرده ده اولماسی منبعلرین معلوماتلاریلا تصدیقله نیر. ابو محمد احمد ابن عاصم ال کوفی نین «کیتاب ال فتوح» اثرینده قید ائدیلمیش: «یزید ابن اوسئید خاتونلا (خزر خاقانی نین قیزی - ش.ب.) ائولنه رک، قیزینا گۆزه آتاسینا ۱۰۰ مین دیرهم وئردی.» (۶۳، ۷۳)

غریبه دیر کی، باشلیق مسلمان اولکه لری نین بؤیوک اکثریتیینه واردیر. مثلن، عراقدا اولموش ق.پاشائیو بورانین توی عاتلریندن بحث ائدرکن باشلیق وئرمک عادتین نین اولدوغونو تصدیق ائدیر. او قید ائدیر کی، بورادا «باشلیغا کند یئرلرینده» «سییاق»، شهر یئرلرینده ایسه «مقدم» دئییرلر. (۳۶، ۱۱۷) باشلیغین هانسی دؤوردن اعتبارا فورمالاشدینی باره ده فیکیر سؤیله مک چتیندیر. لاکین بیر سیرا قدیم خالقلاردا اونون ایزلری سؤزلمکده دیر. مثلن، کامچاتکاداکي ایتلمئنلرین یاشام طرزینی مشاهده اتمیش س.پ. کراشتنیکوو قید ائدیر کی، نشانی اوغلان گله جک حیات یولدایشینی گلین گتیرمزدن اوول مطلق قیزین یاخین قوهوملاری اوچون معین مدت ایشله مه لی ایدی. میکلوخو-ماکلایین معلوماتلاریندان آیدین اولور کی، پاپواسلاردا نشانی اوغلان گلین اوچون معین باشلیق وئرمه لی ایدی. باشلیق اساسا جمعی بیر نتیجه ساخسی قابدان عیبارت ده اولسا، مطلق تقدیم اولونمالی ایدی. چونکی بو باشلیق اولمادان قیزی آپارماق غیری-ممکن ایدی. (۴۳، ۱۴۳) س.حاجیوا گؤستریر کی، باشلیق تاباسارانلیلاردا، آذربایجانلیلاردا و ساخورلاردا دا «اتل پولو» آدلانیردی (۵۱، ۱۸۰). اورتا عصرلرده اجرا اولونان توی مراسمی حقیقده یوسف مداح دا یازمیشدیر:

اول خلائیققر جمع اولدو بیر یئره،
قؤومی تا گولشاهی ورقایه وئره.
دندیلر کی، ای رئیس لر بیز قامو،
جمله میز آنا راضیوز، ائی امو،
مصلحتدیر کیم، باخاسان حالینه،
وئره سن گولشاهی ورقا الینه،
تا مرادینا دگه لر بولار،
هم سیزه رحمت قیلا پروردیگار.
مصلحتدور دئیو قیلدیلا قبول،
اول رئیس لر ائولرینه قیلدی یول.

گلدیلر ائولرینه، اوتوردولار،
 اول مبارک ایش اوچون اود اوردولار.
 یئددی گون دوگون اولوندو مودام،
 قیلدیلار جمله یاراغینی تامام.
 گردگه گتوردیلر گولشاهی گنجه،
 ائشید ایمدی تانری نین حکمو نئجه. (۱، ۱۵۱)

گۆرۈندۈیۈ کیمی، شاعر بورادا توی مراسمی نین یئددی گون کئچیریلدیگینی قید ائدیر و عینی زاماندا گردگین آدینی چکیر. معلومدور کی، گردک یئنی ائولنلر اوچون اوتاغین بیر حیصه سینده آرکسمه کیمی قورولان پرده دیر. بئله پرده لر گونده لیک سالیان پرده لردن بر-بزرگی ایله معین قدر فرقله نیردی. گردکباشی اونون یوخاری حیصه سینه تیکیلن مختلف بزکلی پارچالاردان عیبارت اولوردو و قالان حیصه دن قوتازلار سالانیردی. مهستی گنجوی ده گردگین آدینی چکمیشدیر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، «کتابی دده قورقود»دا بی-گلین اوتاغی نین قیرمیزی رنگده تیکیلدیگی قید ائدیلیلر. (۴۰، ۱۸۸)

عنعه وی آذربایجان تویلاری نین اورتا عصرلرده ده موسیقی نین مشایعتی ایله کئچدیگی منبعلرین وئردیگی معلوماتلارلا تصدیقله نیر. مثلن، یوسف مداحین تویدا طویل، ناغارا، نفیر کیمی موسیقی آلتلری نین چالیندیغینی، شهر اهلی نین شادیانالیقلا بوسات قوردوغونو قید ائتمه سی مارق دوغور. (۱، ۱۸۲) بو دا خلقیمیزین توی مراسمینده نئجه اهمیتلی حادثه کیمی یاناشدیغینی بیر داها تصدیقله ییر. «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دا توی مراسمینده قوپوز چالیندیگی قید ائدیلیلر. (۴۰، ۲۲۰) دئمه لی، تویلاردا اساسا زورنا، ساز، ناغارا و س. بو کیمی موسیقی آلتلری اوستونلوک تشکیل ائتمیشدیر. ائتنوگرافیک مشاهده لر اونو دئمه یه اساس وئیر کی، ۲۰ عصرده قازاخ بؤلگه سی نین کندلرینده کی توی شنلیکلرینده موسیقی آلتلری کیمی زورنا و بالاباندان، گۆیچه ماحالیندا ایسه همچنین، سازدان استفاده اولونوردو.

تویلا باغلی عادتلرین اجراسینا دایر تصویر اوروج بی باباتین معلوماتلاریلا اؤز تصدیقینی تاپیر. او، یوکسک وظیفه لی دؤولت آدمینین تویو باره ده بئله یازیر: «یوکسک وظیفه لی دؤولت آدمی ائولنمک ایستییرسه، گون تعیین اولونور، اونون قوهوملاری و دوستلاری بی ائوینه تویلاشیرلار. بو مناسبتله علاقه دار اولاراق دئمک اولار کی، هامی بیین و اونون ساغدیسی نین گئیمینه اویغون پالتار گئیینیرلر. باشقا قوناقلار دا ایمکانلاری چاتارسا، اونلار کیمی، چتاماز

ایسه عادی گئینیرلر. لازیمی آندا اؤز ائویندن گلین پئیدا اولور. فارس عادتینجه، او، آندا گلیر. گلینی مشایعت ائدنلر ممکن اولدوغونجا اونون گئییمینه اویغون گئینیرلر. گلی نین اوزونه اوزرینده قیزیلی رنگده آی و گونش تصویر اولونموش دوواق اؤرتولور. اونون قارشیسیندا مختلف آئلرده چالان چوخسایلی موسیقیچیلر گئدیرلر. هر ایکی طرف بیرلشیرلر، بی گلینه طرف یاخینلاشیر و بوتون گلنلر دؤنه رک یئئیدن قیز ائوینه داخل اولورلار. بورادا آرتیق کیشیلر اوچون آیريجا زنگین بزه دیلمیش اوتاق حاضیردیر، بورادا شنلیک باشلایر. «(۳۷، ۲۴) مؤلیف فیکرینه داوام ائدرک مختلف رقصلر زامانی اوینایانلارین باشینا خیردا پول تۆکولدویو و بونون دا یالنیز موسیقیچیلره چاتدیغی حقیقده دا معلومات وئیر. او گؤستریر کی، موسیقیچیلر رقص زامانی زنگین «محصول» ییغیردیلار. قادینلار باشقا اوتاقدا رقص ائدیردیلر و اونلار رقص زامانی آلینا پول یاییشیدیرماغی خوشلایرلار. بو پوللار دا رقص زامانی یئره تۆکولوردو، بو دا موسیقیچیلره چاتیردی. رقصلر قورتارانلار سونرا قیز ائوینده ناها ریمگینه اوتورولوردو. اثرته سی گون بی ائوینده شنلیک کئچیریلیر، بو زامان داها چوخ قوناقلار دعوت اولونورلار. هامی داغیلدیقدان سونرا ایکی یاشلی قادین بین قوللاریندان توتوب گلین اوتاغینا آپاریرلار. شنلیک ایسه گنجه یاربیسینادک داوام ائدیر. اگر گلین قیز چیخیردیس، اوغلان قوهوملاری راضیقلایا داغیلیشیردیلار، عکس تقدیرده اوغلان قیزی تحقیر ائده رک الینه جوزی پول قویوب والدینلری نین یانینا گؤندیریردی. «(۳۷-۳۸، ۲۴) فارس عادتینج»- دسه ده، اوروج بی بایاتین تصویریندکی بو عادتلر خلقیمیز اوچون ده خارا کئتریکدیر. مثلن، دوواق اؤرتمک، توی شنلیگی نین موسیقی نین موشاییتی ایله کئچمه سی، شاباش ییغیلماسی، تویا قوناقلارین دعوت اولونماسی و س. آذربایجان خلقیمنا مخصوص عادتلردیر. بیر ده کی، آوروپادا نشر اولونان کیتاب اولدوغو اوچون مؤلیف آوروپالیلارین قبول ائتدیگی کیمی یازماغا اوستونلوق وئرمیشدیر.

گلینلرین نئجه پالتار گئییمه سی حقیقده دا منبعلرده آرا-سیرا معلوماتلار راست گلیمک اولور. مثلن، کتابی-دده قورقود داستانیندا بئله دئییلیر: «آلا گؤزلو اوغلونا آل اؤرتوکلو گلین آلدی.» (۲۰۷، ۴۰) توپیلاردا آل رنگیندن استفاده سونراکی دؤورلرده ده داوام ائتمیشدیر.

۱۱ - عصر شاعری قطران تبریزی اؤز یارادیجیلیغیندا توی و شاباشین آدینی چکمیشدیر. مؤلیف همچنین حرمخانا باره ده قید ائتمیشدیر. (۳۳۹:۳۵۲، ۳۹) حرمخانا اورتا عصرلرده وارلی عایله لرین و خصوصا حکمدارین ائوی داخیلینده خصوصی خاجه لر طرفیندن قورونان قادینلارا و کئیزلره آید اولان اوتاق ایدی. سونراکی دؤورلرده چوخ آروادلیلیغین آرادان قالخماسی ایله برابر بئله ائولرده بو جور گوشه لر لغو اولموشدور.

مصطفیٰ ضریر ایسه توی مراسمی حقینده بئله یازیر:

قارشو گلدیلر آنا میرو وزیر،
شهر خلقی قاموسی پورناوی - پیر.
قوندوروب عزازو اکرام ائيله دی،
خلت و نعمت لر انعام ائيله دی.
یارغین ائيله دیلر هم عیشو توی،
اول دوگونه تویدی خلقی - شهر و کوئی،
بزه دیلر گردگو گوموش سارای،
اول دوگونه گلدیلر یوخسولو بای. (۱۴، ۲۲۸)

مؤلیف یوسف ایله زولئیخانین توی مجلسینی تصویر ائده رک گؤستریر کی، بو زامان بيله گلینه گردک اوچون کؤشکو سارای دوزدولر. تصویردن معلوم اولور کی، توی گونو هامی رقص ائيله بیر و هامی بو گونده شاد اولور. هر یاندا «رقصی-سما» دوزدولر. گئجه-گوندوز شادلیق ائدی، یئمک ایچمک شادلیغی ائتدیلر. شهرین بوتون اهلی، ائل-اوبا، ویلايتلردن ییغیشیب توپا گلدیلر. مؤلیف اثرده همچنین خانیمالارین گئیشیب بزه دیکلرینی، آلتین تاخیدقارینی گؤستریر. بو اونا دلالت ائدیر کی، خانیمالارین توپا گئیشیدیکلری پالتارلاری عادی گونلرده اولدوغوندا داها فرقلی اولوردو. شاعر توپا بیلرله برابر یوخسوللارین دا ایشتیراک ائتدیگینی سؤیله ییر. بو او دئمکدیر کی، توی بوتون جماعتین ایشتیراکی ایله کئچن عومومخالق شنلیگیدیر. مصطفیٰ ضریر یوسفی (بی نظرده توتولور - ش.ب) قارداشلاری نین و دیگر آدمالارین آریا آلاق گتیردیکلرینی و توی ائوینده شاملارین یاندریلدیغینی قید ائدیر. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، ایندی ده گلین گئدرکن شام یاندریماق عادت قالمقادیر. عینی زاماندا بی ائوینده چیراق یاندریماق و اونو اؤزو سؤننه ده ک گؤزله مک عادت حالینی آلمیشدیر. بوندان علاوه ، مؤلیف دوستلاری نین یوسفی شهر ایچینده گزیدیریکدن سونا رده یه گتیردیکلرینی ده سؤیله ییر. گلین ائودن چیخارکن آتاسی نین اونو چیراغین باشینا اوچ دفعه دولاندریماسی عادت گونوموزه قدر گلیب چاتمیش بیر عادت اولراق قالیر.

آذربایجان خلقینا خاص اولان بئله بیر قایدا عصرلر بویو موجود اولموشدور کی، آتاسی اولمایان اوغولا بؤیوک قارداش حیمایدارلیق، سؤزون اسل معناسیندا آتالیق ائدر. بؤیوک قارداشین آتالیق

مسئله‌سینه سینه توخونان ۱۲ عصرین گۆرکملی شاعری و دوولت خادیمی معسود ابن نامدار اؤز یارادیجیلیغیندا قارداشینین ائولندیرمک قرارینا گلدیگیندن سؤز آچیر:

باغلانار، بنده دوشر، سؤیله دیم ائولنسه اگر،
دوز یولا دعوت ائدر کج گئدنی عایله لر. (۲، ۲۶)

شاعر بوراداکى فیکریله عایله نین انسانلارین حیاتینداکی بؤیوک اهمیتی و ورغولاییر، ائولی انسانلارین مسئولیتی نین داها دا آرتدیغینا و وظیفه بورجلاری نین چوخالدیغینا اشاره ائدیر. عایله نین انسان حیاتیندا خصوصی اهمیت کسب ائتدیگینی سؤیله دیکدن سونرا شاعر ائل عادتینجه توپا باشلاماغین ضروریلیگینی گؤستریر. ائرده توی مجلسی نین تصویرى خصوصی ماراق دوغرور. مثلن:

دعوت ائتدیم، نچه دوست گلدی اونون مجلسینه،
سسیمی قوشدوم اونون بؤیله مقامدا سسینه.
یئمک ایچمک دعاسی ائدی شهر ایندی اونا،
بئیلکاندا هامی گلدی او عزیزین توپونا.
قالمادی کیمسه شهرده، قوناغیم اولدو هامی،
گلایلر دسته ایله خسته لریندن ساوایی.
قودالار، قیز طرفیندن نچه عادیل انسان –
اولدولار بؤیله عزیز گونده منه بیر مهمان.
سارایلاری چوخدو یقین گؤیده کی اولدوزلاردان،
بو یاخیندا اولاجاق توی، – دئدیلر، – چاتدی زامان.
قیزا باشلیق دئدیلر، ان آزی اوچ مین دیرهم،
قارداشی سؤیله دی کی، من توپونا توپیگییم.
بیر گئجه قۇول-قرار اولدو کی، توی باشلانسین،
تانری حکمويله ایکی سؤگیلی آلقیشلانسین.
آرزوموز، ایستگیمیز یئتدی تمامن یئرینه،

اوينادى بيله گلين، دوغدو گونش اوزلرينه.
 باغلامايلا نئچه پالتار يولا سالديم، گئئدى،
 ياخشى-پيس تويلا بوسات صحبتى آرتيق بيتدى. (۲، ۲۶)

معلوم اولدوغو كيمي، ائل عادتينه، توى گونو تعيين اولوندوقدان سونرا مراسمدن اول قوناقلار تويلا دعوت اولونورلار. بونا اشاره ائدن شاعر بئيلقان جماعتى نين تويلا چاغريلديغيني سؤيله يير. مراسمدن بير نئجه گون اول تويلا ايشتيراك ائتمك اوچون چاغريلان قوناقلارين دعوت اولونماسى، مجلسه تكليف اولونماسى ايندى ده اولدوغو كيمي قوه ده قالير. مؤليف باشليق و يا سود پولو وئريلمه سى عادتينه توخونموشدور. حتّى باشليق پولونون ميقدارينى دا گؤستريز و بونولا ياناشى، اونو دا علاوه ائديركى، بو تويلا قارداشى توييگى اولور. توييگى و يا تويباشى كيمي تقدريم ائديلن شخص توى مجلسيني ايداره ائدن آدميركى، بو باره ده شاعرين معلومات وئرمه سى ده مارق دوغرور. بونولا ياناشى، مؤليفين تويلا بيله برابر گلى نين ده اويناديغيني قيد ائتمه سى ديقتى خصوصى جلب ائدير. بو مسئله يه توخونان ق. قيب الايتو معسود ابن نمدارين قيد ائتديگى تويلا بيله گلى نين بير يئرده اويناماسى فاكيتنا بئله مناسب بيلديرير: «گؤرونور، گلين گتيريلندن سونرا توى داوام ائدير و گليته يى اويناديرلار. ياخين كئچميشده و ايندى بئله عادت معلوم دئييل.» (۱۰، ۴۶) مؤليف اونودوركى، معاصر دؤوروموزده شهر تويلاريندا تويون سونوندا بيله گلينى اويناتماق عادتى واردير.

تويلا دعوت اولونما معاصر دؤورده ده دعوتنامه لر واسطه سيله ائيدليز. مسلمان عراقيندا «ابتاق» آدلانان تويلا دعوت اولونما عادتى موجود اولموشدور. (۳۶، ۱۱۸) بونو سؤيله مكده مقصديميز ياخين شرق اؤلكه لرى ايله چولغالاشان مدنيتيميزين درين كؤكلى نين نه ايله باغلى اولدوغونو معينلشديرمك مئيليدير. توى و باشقا مراسملرده اجرا اولونان بير سيرا عادتلىرين نه زاماندا يارانديغيني و هارادا ياييلديغيني دقيق تعيين ائتمك ممكن اولمور.

اورتا عصر شاعرلريندن قاضى بورهان الدين خلقيميزين عايله حياتيندا مهم عادتلىر سراسيندا گلن توى مراسمينه توخوناراق تويلاردا رقص ائديب دف چاليب اوخويان رقاصه — چنگى نين آدينى چكميشدير.

آل جنگونى چنگى الونه، باشلا نوايه،
 صحبتده كى، سن چالمايسان چنگى، نه وايه. (۱، ۳۴)

تویدا دده قورقودون قوپوز چالماسی نین قید ائدیلمه سی تاریخن تویلارین موسیقی نین مشایعتی ایله کئچدیگی گؤستریر. (۴۰، ۲۲۰) اورتا عصرلرده تویلاردا موترب و چنگیلرین اوینادیغی دا معلوم اولور. مثلا، خاقانی اؤز یارادیجیلیغیندا تویلاردا اوینایان چنگی نین ده آدینی چکیر. مهستی ایسه مطرب افاده سینی ایشلمیشدیر کی، بو دا همچنین تویلاردا موسیقی نین مشایعتی ایله رقص ائدنلره وئرین آددیر. مطرب مجلسی شنلدرن، چالماق، اوخوماق، رقص ائتمک کیمی کئیفیتلری اؤزوندە بیرلشدیرن شخصلردن اولوردو. ۲۰ عصرده تویدا موترب اویناتماق حقیقده ه.سارابسکی ده یازمیشدیر: «تویخانانین قاپیسیندا مثل یاندراردیلار. ایچری گیردیکده آشاغی باشندان، یانکی یاندان سازاندالار اوچون دؤشک سالیناردی. قباقلارینا ایسه دف، دومبولو قیزدیرماق اوچون ایکی-اوچ مانقال قویولاردی. دف چالان، زورناچی، بالابانچی، مطرب ده مانقالین باشیندا اوتوراردی. زاقاقازیبا و آذربایجاندا مطرب اولمامیشدیر. مطرب و دونیکچی ایرانندان گه لردی.» (۵۰، ۱۰۱) موللیف فیکرینه داوام ائده رک یازیر: «بیر قدر چالیب، اوخویاندان سونرا مطرب کمرچین (قادین تومانی) گئییب، باش بارماغی ایله شهادت بارماغینا زنگ کئچیریب باشینا بیر کلایاغی سالیب خالاباجی اویناردی.» (۵۰، ۱۰۳) دئمه لی، کئچمیشده اولدوغو کیمی سونراکی دؤورلرده ده قادین پالتاری گئییب اوینایان کیشیلری بو آدلا آدلاندیریردیلار. مطربلوک تویون معین بیر حیصه سینی تشکیل ائدردی. اویناماقدان علاوه اونلار هم ده تویون بو باشیندان او بیرری باشینا کیمی تویا ییغیشانلارین آرزو و ایستکلرینی، سیفاریشلرینی (دوستلارینا آلم، پوسته، بادام و س. گؤندرمکل) یئرینه یئتیردیلر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، معاصر دؤورده تورکییه ده آز سایدا کیشیلر طرفیندن نادیر حاللاردا اجرا اولونان اویون نؤونه راست گلینیر کی، اونلار اللرینه زیل تاخارق قادین گئییمینده چالیب-اویناییرلار.

معلومدور کی، عایله لر توی تداروگو گؤررکن مؤوسوم واختینی معینلشدیرمگی ده نظره آلیر. بئله کی، بو هم ده بول محصول اولان آیلاردا تصادف ائدیردی. لاکین نظامی نین تصویرینده کی مسئله اوغورلوگونون سئچیلیمه سی ایله باغلیدیر. نظامی شاهلاردا مخصوص توی مراسمی تصویر ائدرکن توی گونونون تعیین اولونماسی اوچون مونجیملرین سمداسی اولدوزلارین یئرلشمه سینه دقت یئتیردیکلریندن بحث ائتمیشدیر. بو مناسبتله شاعرین آشاغیداکي معلوماتینی ایزله یه ک. او یازیر:

شاه بویردو کی، مونججیملر
 چتینده، آساندا بیر دوشونسونلر
 قارانلیق گنجه نین زیروه سیندن
 کۆنول شادلیغی اوچون (یعنی توی اوچون) گونلرین موباره کینی سئچسینلر.
 کی، او کۆنول ایشیقاندیران آیین بئشیگینی
 گونشین بورجونه گتیرمک اوچون او گون لاییق اولسون.
 مونججیملر اونون موشکولونو آچدیلار.
 شادلیق ائتمک اوچون اوغورلو بیر طالع سئجدیلر. (۸، ۲۹۶)

بورادان گۆروندیو کیمی، شاعر اورتا عصرلرده شاهلارا مخصوص توی گونونون معینلشدیریلمه
 سینده مونججیملرین فیکرینه اوستونلوک وئریلدیگیندن صحبت آچیر. اما سیراوی اهاالی نین
 ده تویو معین واختا سالماسی (ولدوزلارین دوزولوشو ایله باغلی اولماسا دا) شبهه دوغورمور.
 بیلدیگیمیز کیمی، خلقیمیز اساسا یاز و پاییز آیلاریندا توی ائتمه یه اوستونلوک وئیریر.
 ماراق دوغوران مسئله بودور کی، اورتا عصرلرده توی مجلسی هم قیز، هم ده اوغلان ائوینده
 اولوردو. ن. گنجوی «لیلی و مجنون» پوئماسیندا تویون ایلك نؤوبه ده قیز ائوینده
 کئچیریلدیگیندن، عادت اوزره گلی نین آتاسی نین اؤز کورکه نینی مجلسین یوخاری باشیندا،
 توپا دعوت اولونان جماعتلا بیرلیکده اوتورتماسیندان بحث ائدیر. او گؤستریر کی، توی
 مراسمی چالغی ایله کئچیریلیردی. بوندان علاوه، نظامی یارادیجیلیغیندا بیر سیرا مقاملار
 واردير کی، بونلار دا توی مراسمین گنل قوناقلارین قارشیلانماسیندان، اونلارین گلیشی
 اوچون هر طرفین بزدیلمسیندن و خصوصی سلیقه-ساهمان یارادیلماسیندان عیبارتدیر. مثلن،

توی مجلسی مراسمین گتیردی.
 گلین آتاسی ایشه باشلادی.
 کوچه نی، بازاری، وار-دؤولتیه بزه دی.
 دامادی (کورکه نینی) و باشقا جماعتی چاغیردی.
 مجلسین اؤن صفینده (یوخاری باشیندا) اوتورتدو.
 تام سلیقه و طمطراقلا.
 شنلیک، چال-چاغیر بوساتی قوردو.

عرب رسمی ایله بان-یانا اوتورتدولار (۶، ۱۳۲).

باخمایاراق کی، مؤلف بورادا عرب قایداسیندان بحث ائدیر، لاکین اونون تصویر ائتدیگی عادت و عنعنه لرده صیرف آذربایجان عایله معیشتینه خاص اولان مسئله لر قبابریق شکیلده اؤزونو گؤستریر. نظامی نین «اسکندرنامه» سینده توپلا باغلی تصویرده دئییلیر کی، بو واخت هر طرف بزه دیلیر، چادیر قورولور، خالیلار سالیئیردی. «(۵، ۸۰) بو اونو گؤستریر کی، توی زامانی خصوصی اولاراق چادیر قورولور، اونون هر طرفینه گلن قوناقلارین راحتلیغی نین تامین اولونماسی اوچون خالیلار سالیئیر و توی ائوی مراسمه اویغون اوزونه مخصوص طرزده بزه دیلیردی. نظره آلماق لازیمدیر کی، معاصر دؤورده ده کند یئرلرینده کئچیریلن توپلاردا دا محض ماغار (چادیر) قورولور، کنارلاری دؤورله مه سینه خالچا-پالازلا اؤرتولور، حتی اوزرینه پامبیقلا «خوش گلیمسینیز» و «تویونوز مبارک» سؤزلری یازیلیر.

تویدا شام یاندیرماق اورتا عصرلردن ایندییه ده ک قالان عادتدیر. خاقانی توی شامیندان بحث ائدیر (۱۶، ۴۲۴). خلقیمیزین توپلا باغلی عادتلریندن بیرى ده شکر سپیلمه سیدیر. بو باره ده ده منبعلرده معلوماتین اولماسی ائتئوقرافیک باخیمدان اهمیت کسب ائدیر. بئله کی، نظامی بو مارقاقی توی عادتینی اؤز یارادیجیلیغیندا بئله تصویر ائدیر:

او کؤنول اوولایان گؤزه لین هوجره سینه (اوتاغینا)
تونگلرله (کوزه لرله) شکر سپیلدی. (۶، ۱۳۲)

بو عادتین ۲۰ عصرده گؤیچه ماحالیندا داوام ائتمه سی باره ده معلوماتدا بیلدیریلیر کی، بی و اونون ساغدیسی گلین گلنده هوندور بیر یئردن اونون باشی اوستوندن شیرنیات، مثلا کونفت، نوغول آتیردیلا. (۳۰) نظامی گنجوی «یئددی گؤزل» اثرینده شاعر «نثار» کلمه سینی ایشلتمیشدیر کی، بو دا توی، قوناقلیق کیمی مجلسلرده قیزیل و یا گوموش پوللارین شاباش کیمی آداملارین باشینا سپیلمه سینه اشاره دیر. (۷، ۳۴۲)

توپلاردا شاباش سپیلمه سی ده ائل عادتلریمیزدندیر. بیلدیگیمیز کیمی، شاباش سپمک عایله معیشتینده اساسلی بیر مراسم اولان توی مجلسلرینده اوینایانلارا تقدیم اولونور، لاکین اونلارین اؤز لرینه چاتماق اوچون دئییل، محض خواننده و چالغیچیلار اوچون ییغیلان پولدور. بو عادت معاصر کند توپلاریندا دا موجوددور. اونون اورتا عصرلرده ده اجرا اولوندوغونو تصدیقله

مک اولار. بئله کی، موجیرددین بئیلکانی ده شاباشین آدینی چکمیشدیر. (۲، ۳۴۶) نسیمی اۆز یارادیجیلیغیندا شاباش حقینده دا خاطیرلادیر. (۱۷، ۶۰۳) جونابیدی باش اوزرینه شاباش ائتمک، خلتله بزمک باره ده یازمیشدیر. (۳۱، ۷۵۰) بونونلا یاناشی، گلی نین باشینا گول-چیچک سپیلمه سی عادتیی نین ده موجودلوغو اورتا عصر منبعلرینده یئر آلماقدادیر. بئله کی، مؤلیفی بللی اولمایان «داستانی-احمد حرامی» اثرینده ائل عادتینجه توی تداروکونه نئجه باشلانیدینی اوزونه مخصوص شکیلده قلمه آلینیر. بورادا توی مراسمی بئله تصویر ائدیلیلر:

دوگون ساچسینا گلدی اولولار،
اکایرلر، امیرلر، یاحتولولار.
قامو بیلر گلیر آندا ایریشیر،
دوگون ایچون یاراق ائدیپ دوروشور.
گلن خلقی یئدیردی، تویلادی خوش،
تمام قیرخ گون دوگونو ائيله دی خوش.
عجاییب دورلو-دورلو نعمتو خون
یئدیله قورتو قوش قالمادی مغبون.
گوموش، آلتوندو تپسیله چاناقلار،
دولو-دولو ایچی نعمت تاباقلار.
هریسه، قلیوو دانه توتورقان
قوش اتلریله قویون جمله بوریان.
چو دوگون ساوولوب آخیرا ایردی،
حرامی اول گنجه گرده یه گیردی. (۱، ۱۲۳)

بورادان چوخلو آدمالارین تویا گلدیگی بللی اولور. گلن بیلرین خصوصی حرمت ائتمه لری گؤستریلیر. دویون ساچسی دئدیگده، توی زامانی گلی نین باشینا گول-چیچک و خیردا پوللارین ساچیلماسی، یعنی سپیلمه سی عادتیی نظرده توتولور. عینی زاماندا اثردن قیرخ گون توی مراسمی نین داوام ائتدیگی معلوم اولور. اثرده حتّی تویدا مختلف نعمترلرله دولو سفره آچیلدیغی دا تصویر ائدیلیلر. بونونلا یاناشی، عایله قورولماسیندا ان اهمیتلی شرط کیمی ائولنلر آراسیندا صداقتین اولماسی گؤستریلیر.

چون اولدوق سنو بن معشوقو عاشیق

بولونماز دونیاده بیر یاری-صادیق (۱، ۱۲۵).

سولی فقیه نکاح، دویون، گردک کلمه لرینی ایشلتمیشدیر (۶۷، ۱۶۹). سولی فقیه توپون

یئددی گون قید ائدیلمیشی و «ساجو» ساجیلدیغینی قید ائتمیشدیر (۶۷، ۶۴).

«داستانی-احمد حرامی» ده توپلا باغلی مختلف عادت و عنعنه اؤز عکسینی تاپمیشدیر. اثرده

داها بیر توی مراسمی نین تصویرینده بئله دئییلیر:

بویوردولار یاراغ ائدین دوگونه،

خبر اولدو دوکه لی ائله، گونه.

اولو، کیچی آنی قاموسو بیلدی،

دوگون قوتلوماغا جمله گلدی.

بدخشانین شاهی هم آندا گلدی،

گویگویه ده آندا ساغدیج اولدی.

اولو بیلر قامو کئچدی اوتوردو،

ناقیلر اول ساعات خونلار گتیردی.

یئمکلر گلدی آندا دورلو الوان،

دنه، پیرینجو زرده هوببی-رمان.

گرکجه بیشدی قلیوو بورانی،

شو دنلو دؤکدیلر یوخدور اورانی.

گلیر دانوو ایریشیر هر یسه،

دخی زردوو هر نه آش اریسه.

کئییک و داوشان، ککلیک اتی بول

قونولدو دؤرد یانا خوش ساغ ایله سول.

دولو نعمت گوموش، آلتون چاناقلار،

سینیلر، تپسیلر، بیر-بیر تاباغلار.

بونا بنزر دخی چوخ دورلو میوه،

شکر، بادام، گولابو شیرو خورما.
چالینیردی نی و دمبورو تنبور
ایچیلیر ایدی دولو آبی-انگور.
یئمک-ایچمک، دلیم عیشرتار اولدو،
سۆز اۆگوش، قیرخ دونو گون توپلار اولدی.
تاماشاوو دوگون صحبتلار اولدی،
دوگون آخیرا ایردی و داغیلدی (۱، ۱۳۶).

بورادا اولجه دن توی تداروکونون گۆرولمه سی و توی خبری نین بوتون هر طرفه یاییلدیغی، بۇبۆکلۈ-کیچیکلی هامی نین آخیشیب گلیدی قید اولونور. «خبر اولدو» - دئمکله، بورادا توپا جماعتین چاغریلماسی، قوناقلارین دعوت اولونماسی نظرده توتولور. اثرده قیز ائوینه تقدیم اولوناجاق هدیه دولو خونچالارین بزه دیلمه سی عادتى نین تصویر ائدیلمه سی ده مارق دوغورور. معاصر دؤورده ده گلین گتیریلرکن هر اوغلان ائوی اؤز ایمکانی چرچیوه سینده خونچا بزه ییر. خونچایا موخته لیف شئیلر قویولور. مثلاً، گلینه تقدیم اولوناجاق گئییم شئیلری، زینت اشیالاری، نابات و س. مارقالی جهت بیر ده بودور کی، توپدا سوفرلری بزه یین مختلف یئمک نؤولری نین ده آدلاری چکیلیر. عینی زاماندا بورادا توی مراسمی نین موسیقی نین مشایعتیله کئچدیگی ده خاطرلادیلیر. بورادا دا همچنین توپون قیرخ گون داوام ائتدیگی گۆستریلیر. نظره آلمالییق کی، حقیقته بحث اولونان عایله لرین هامیسی یوخاری زومره نین نماینده لریدر. اونا گۆره ده توپلارین ۴۰ گون کئچیریلمه سی اونلار خاراكتیریک اولاییلر. سیراوی کند اهلی نین توپلاری ایسه ساده کئچیریلیردی. اثرده توپلا باغلی مختلف عادتلر حقیقتهکی معلوماتلار بونلارلا بیتیمیر. بئله عادتلر سیراسیندا بی حمامی نین باره سینده وئریلن معلومات دا نظری جلب ائدیر.

اثرده کی مارقالی معلوماتلاردان بیرى ده بیین ساغیشی نین اولماسی حقیقتهکی فیکیردیر. مارقالیدیر کی، باشقا اورتا عصر مؤلیفلری نین گۆروب بینمک حقیقته فیکیرلرینده اولدوغو کیمی «داستانی احمد حرامی» اثرینده ده اوغلانین قیزی گۆروب بیندیکدن سونرا توی ائتدیگی گۆستریلیر:

گۆریجک یوزینی بین جانو دیلدن،

گولفروخ سئودی آنی بین کؤنولدن.
دوگون ائيله دی، کبین ائتدی آلدی،
عجب بودور آنی هم بیکر بولدی.
بدخشان شاه‌ی ساغدیج اولدی آنا. (۱، ۱۴۱)

معاصر دؤورده ده قورونان توی عادتلردن بیرى بودور کی، ساغدیشلا برابر، همچنین سولیش دا تعیین اولونور و اونلار بی طرفیندن سچیلیرلر.
اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلری نین اکثریتینده توپلا باغلی ماراقلی مقاملار موجوددور. لاکین ساغیش حقیقته معلوماتا یالینیز یوخاریدا آدی چکیلن اثرده راست گلمک ممکندور. بیر ده «کتابی-دده قورقود» داستانیندا ساغیشین آدی چکیلیر. (۴۰، ۲۱۳) باشقا مؤلیفلرین یارادیجیلیغیندا اولدوغو کیمی، «داستانی-احمد حرامی» ده ده توی و کبی نین یئنی عایله نین قورولماسیندا مهم عامل اولدوغو آیدین گؤرونور. توی مراسمی ساده بیر عادت کیمی، ینی نتیجه اعتباریله گلی نین بی ائینه کؤچمه سی کیمی سچیلندیریله بیلر. بونا باخمایاراق، توی بیر سیرا اجراسی ضروری اولان عادتلی اؤز برابرینده گتیریر. بو عادتلین اجراسیندا هر بیر خلقالین یاشام طرزى نین، دونیا یا باخیشی نین و دینی تصورلری نین ده معین معنادا رولو واردیر.

اونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، توی زامانی بزه دیلن سفره یه مختلف تاملار تقدیم اولونوردو. هله «کتابی-دده قورقود» داستانیندا توی زامانی بیر سیرا حیوانلارین ایتندن استفاده ائیدیلدیگی قید ائدیلیر. مثلن، داستاندا دئییلیر: «آندان آغیر، دوه دن بوغرا، قویوندان کوچ کسیدردی. توی ائتدی. قالین اوغوز بیلرینی چاغیریب عزیزله دی.» (۴۰، ۱۹۱)

بئشیککرمته عهدی نین قایداسینا گؤره گؤبگی کسین قیزین باشقاسینا اره گتتمه یه اختیاری یوخ ایدی. والدینلرین ایراده سی اساسیندا اوشاقلیقدان همین نکاحا مجبوری سؤوق ائدیلن قیزین ایمتیناسی آغیر جزالانما ایله نتیجلنه بیلردی. ائل آراسیندا گؤبککسدى عادتى ایله علاقه دار اولاراق «مثلا، شئین بیر آداما مطلق چاتمالی اولدوغونو ایستئهزا و ظارافاتلا بیلدیرمک اوچون «اونون گؤبگی کسلیب»، او آداما چاتمالی اولمادیغینی بیلدیرمک اوچون ایسه «اونون گؤبگینه کسلیمه ییب کی...» دئییرلر.» (۴۹، ۱۲۴)

بئشیککسمه عادتى اورتا آسیا و قفقازین مختلف خالقلاریندا عینی آدلا موجود اولموشدور. تاباسارانیلاردا «گوبئک کسمی»، کومیکلاردا «بئشیک کترتی»، (داها دوغروسو، بئشیککئی

کثرت ائتی، روتوللاردا «بشیک کیرتما»، گورجو-اژارلاردا «بشیک کثرتما» و اورتا آسیادا، قازاخستاندا ایسه «بئل کودا»، «بشیک کودا» آدلانان بو عادتین تورک آنالایشی اولدوغو دا نظردن قاچمیر. (۵۱، ۱۶۳)

آذربایجان خلقینی نین نکاح نؤولریندن بیرى اولان «گؤبککسدى» عادتی حقیقنده دا منبعلرده معلومات واردیر. ادبیات تاریخینده خیو عصرین گؤرکملی نماینده سى کیمی یئر توتان یوسف مدداهین الیمیزده اولان ییگانه اثرى «ورقا و گولشاه» پوئماسیندا اؤز عکسینی تاپان و مهم اهمیت کسب ائدن خلقلین عایله و معیشت مسئله لری تویر ائدیلمکدن مؤلیف، گؤبککسدى و یا بشیککرتمه آدی ایله تانیانان عادت حقیقنده معلومات وئیر:

قدرتيله اول هومامین بیر گنجه،
اوغلو دوغدو، برق اورار آیدیم ننجه.
هم هیلالین اول گنجه قیزی اولور،
اول دخی بیر قییامتی گؤوهر بولور.
ورقا وئردیلر هومام اوغلونا آد،
قیز آدی گولشاه دئدیله خوش نهاد.
ایکیسی ایکی گؤوهردن کی آری،
دایه لر امزیردی بیر ییل بونلاری.
چونکی بونلار بیر یاشینا ایردیله
آیو گونش، تانری سونین اؤکدولر.
دئدیله، ائی وئرن بیزه صوبحو شام،
نیطقیندن قیلدین گونش، بدری تمام.
سونونه احسن دئیر نقاشی-خوش،
قطره سودان قیلدین آییله گونش.
آنا، آنا بونلارینلا اولدو شاد،
قیلیدیله بیر-بیرینه نامیزاد (۱، ۱۴۹).

گؤرونوویو کیمی، یوسف مداح عایله معیشتینده راست گلینن بیر سیرا عادتلریمیزین موجودلوغونو تصدیق ائتمیشدیر. یعنی، تزه دوغولان اوشاقلارین بیر-بیرینه والدینلری

طرفیندن دئییکلی ائدیلمه سی مسله سی نظرده توتولور. مؤلفین یارادیجیلیغیندا عایله و نکاح باره ده وئریلن معلوماتلار اؤز نؤویه سینده بیر سیرا ائل عادتلری نین داها قدیم تاریخه مالیک اولدوغونو سؤیله مه یه اساس وئریر. بونولا یاناشی، شاعر ائله بوراداجا فیکرینه آیدینلیق گتیره رک عمی قیزی ایله عمی اوغلو آراسیندا باغلانان نکاح نؤعو حقیقنده بئله دئییر:

بن قیزی می نامیزد ائيله ميشم

کیم، قارداشیم اوغلیچون سؤیله ميشم. (۱، ۱۷۸)

بورادان آیدین اولور کی، اورتا عصرلرده عمی اوشاغی آراسیندا نکاحین باغلانماسی فاکتی موجود اولموشدور. بئله کی، خالق آراسیندا دا حتّی بو جور افاده ده گئیش یاییلمیشدیر کی، عمی قیزی ایله عمی اوغلو آراسینداکی نکاحی گویده ملکلر باغلایار. امی اوغلو ایله عمی قیزی آراسیندا کیین علاقه سی معاصر دؤوروموزده ده راست گلین حال اولدوغونو نظره آلساق، اونون اورتا عصرلردن ایندییه ده ک داوام ائدن نکاح نؤوو اولدوغونو تصدیقله یه بیلریک. بو نکاح نؤوو علمی ادبیاتدا همچنین اورتوکوزئن نکاح آدلانیر و حتّی خالا اوغلو ایله خالا قیزی آراسینداکی نکاحا دا شامل ائدیلیر. قید ائدک کی، «کئچمیشده آذربایجانلیلاردا ائندوقامییا اوستونلوک تشکیل ائدیردی. عادتین کندلر بیر نئجه توخوم، نسیل آدلانان عایله قوهوم قروپلاری یاشایان کوارتالدان (محله دن، اویماقدان) عیبارت ایدی. محله داخلی نکاحلار گئیش یاییلمیشدی، خصوصاً قوهوملار آراسی-کروسسکوزئن و اورتوکوزئن کبین اوستونلوک وئرلییردی.» (۳۳، ۷۳) یوخاریدا دئییلنلر ۲۰ عصرین ائتتوقرافیک مشاهده لريله ده تصدیق اولونور. لاکین بو او قدر ده گئیش کوتله یه شامل ائدیله بیلمز. عایله لرین باخیش دایره سیندن آسیلی اولاراق ایندی ده کندلریمیزده ائله لری واردير کی، یالنیز اؤز یاخین قوهوملاری ایله اوولادلاری نین ائولنمه سینی موافق حساب ائدیرلر.

۱۷ عصر شاعری مسیحی دئییکلی مسئله سینه اثرینده یئر وئرمیشدیر.

شرط ائيله دی اول ایکی برادر،

گر ائیلسه عؤمر او لعل و گوؤهر.

هم بخت اول او لیکی مکرم،

تزویج ایله بیر-بیرینه محرم.

اول گون اولار بولوب مزادی،
بیر-بیرین اولوندو نامزادی (۵۹، ۵۰-۵۱).

آذربایجاندا «قیز-قیزا»، «عوض-عوض» و یا «آل دییشیک» آدی آلتیندا نکاح فورماسی دا موجود اولموشدور. بو او دئمکدیر کی، قیزی او بیر یه وئرن والدین همین عایله دن ده اؤز اوغلونا قیز آلیر و ایکیطرفلی قوهوما چئوریلیرلر. حتّی یوکسک زومره لرده حاکیمییتین پارچالانماسی اوچون اورتا عصرلرده بو نکاح نؤوونون موجود اولدوغو دا تاریخی فاکتارلا اؤز تصدیقینی تاپیر. میثال اوچون اورتا عصر مؤلیفی یاقوت حموی گوستریر کی، «حاکیمیت انوشیروانین الینه کچرکن او، اونلارین (خزیرلر نظرده توتولور. - ش.ب.) شاهلارینا، عوضینده اؤز قیزی وئرک شرطیله، اونون قیزی آلماق اوچون ائلچی گوئدردی.» (۲۶، ۱۳۹) س. حاجیوا گوستریر کی، دییشیک نکاح تاباسارانیلاردا «باشا باش»، کومیکلاردا «بیرگه بیر» و یا «باشقا باش» آدلانیردی (۵۱، ۱۸۲). بو عادت ایندی ده قالماقدادیر و گورونور، عایله لر آراسیندا مناسبتلرین مثبت اولماسی ایله علاقه داردیر.

یئری گلمیشکن قید ائدک کی، بو نکاح نؤوو ایله باغلی خالق آراسیندا مزه لی روایت موجوددور. کئنده بیر ائوه قوناق گلیر و ائو بییه سی اولان کیشی قاپیدان گیرن کیمی آروادینی تحقیر ائدیر و قوناغی ائوه بوراخدیغینا گؤره اونو دؤیور. قوناق سحری بیر باشقا ائوه گئندنه بورادا ایسه عکسینه آجیدیل بیر قادین اونو قارشیلاییر، لاکین اونون اری چوخ مهربان آدام اولور و قوناغی مهربانجاسینا دیندیریر. قوناق دونکی ائوده گوردوکلری مناسبت ایله بو ائوده گوردوکلری نین سببینی ائو بییه سیندن سوروشاندا او جاواب وئریر کی، بورادا تعجوبلو بیر شی یوخدور «و ائوده گوردویون قادین منیم باجیمدیر، بو ائوده گوردویون قادین ایسه همین کیشی نین باجیسیدیر.» (۴۹، ۱۴۸)

اورتا عصر مؤلیفلری قارشیلیقلى محبت اساسیندا قورولان عایله یه اوستونلوک وئریدیلر و بونو اثرلینده تبلیغ ائدیردیلر. قطران تبریزی نین آشاغیداکی فیکری ماراتق دوغور:

کیمین سؤگیلیسی مهربان، محبتلی اولسا،
اونون بوتون گونلری نوروز و مهرگان بایراملاری کیمی اولار. (۳۹، ۲۸۳)

بورادا مؤلیف انسانی مناسبتلرین اؤزولونده محبتین دایاندیغینی و مهربان قادینین بؤیوک قوه اولدوغونو تصدیقله ییر. ائل آراسیندا بئله بیر مثل وار دئییرلر کی، «آروادی یاخشی اولان گنج قوجالار». لاکین بیلدیگیمیز کیمی، کبین هئچ ده هر زامان قارشیلیقلی ایستکله حیاتا کئچیریلمیردی. عمومیتله، اورتا عصرلر دؤورونون قایدا-قانونلارینا بویون آیین قادینلار اؤز طالعلری نین آغاسی دئییلدیلر. اونلار عایله بؤیوکلری نین ریینه تابع اولماق مجبوریتمینده قالیردیلار. بو «لیلی و مجنون» هئکایتینه مراجعت ائدن بوتون اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلریندن ده آچیق-آیدین گؤرونور.

توی مراسمی زامانی خلقیمیزین عصرلر بویو یاشاتدیغی قوناقسئورلیک عادتینه رعایت اولونور. بئله کی، «هله قدیم دؤورلردن باشلایاراق ایندییه ده ک داوام ائدن قوناقسئورلیک عادتى نین، خصوصیه ائلچیلیک، نشان و توی مراسملری زامانی اجراسی داها دقتالیقیدیر. بئله کی، بورادا قوناقسئورلیک اوزونه مخصوص طرزده اجرا اولونور. قیز ائوینه اوغلان ائوی هدیله لر تقدیم ائدیر. ائو صاحیبی ده گلن قوناقلاری لازیمی قایدادا قارشیلاییب یولا سالماغا جیدی رعایت ائتمیه چالیشیر.» (۱۳، ۹۴) بو اونو گؤستریر کی، توی مراسمی اؤزونده همچنین قوناقسئورلیگی ده احتیوا ائدیر.

تویلا باغلی دئمک اولار کی، اکثر عادتلر ایندی ده خصوصا کند یئرلرینده موجوددور. (۱۲، ۱۸۰-۲۲۰) آذربایجان خلقی نین تویلاری میلی کولوریتی ایله داها چوخ فرقله نیر. توی و تویدان سونرا اجرا اولونان عادتلر خالق آراسیندا قانونیلشمیش قایدالار شکلینی آلمیشدیر. ایندییه ده ک یاشایان توی عادتلریندن بیرى ده آتا ائویندن کؤچن قیزا وئرلن خیر-دعادیر. بو مسئله اورتا عصر شاعرلریمیزین ده یارادیجیلیغیندا یئر آلمیشدیر. مثلن، مهستی گلینه والدیئلری طرفیندن وئرلن خیر-دعا مسئله سینی قید ائتمیشدیر. تویدا آتاسی نین قیزینا خیر-دعاسیندان بحث ائدن خاقانی دئییر:

اولدوز تک بیر قیزیم وار ایدی، اونو
قابیل بیر اوغلانا وئردیم بیر صباح.
قیزی می دامه ده وئره رک، دئدیم:
قیزی لی تورپاغا تاپشیریرام آه! (۱۵، ۲۲۰)

قیزیلی تورپاغا تاپشیریرام دئمکله - شاعر بورادا نئی نظرده توتور؟ معلومدور کی، قیز توی مراسمیندن سونرا عمرلوک اولاراق آتا ائوینی ترک ائدیر، اری نین اختیارینا وئرلییر، بیر داها قاییتماق، بوشانماق شرطیله. شاعر بورادا هم ده اونو گؤسترمه یه چالیشیر کی، قیز اؤلونجه یه قدر ار ائوینی ترک ائده بیلمز. بو خیر-دعا قیز آتاسی نین اؤلودینا آرزوسو کیمی تقدیم اولونور. چونکی قادى نین یئری اری نین یانیدیر، قیزیلی دا یئری کولچه شکلینده تورپاقدا اولدوغو کیمی. تورپاق اؤزو ده بیر خزینه دیر و او قیزیلی ساخلادیغی کیمی، ار ده عؤمرونون آخیرینا دک اؤز حیات یولداشینى قورویوب ساخلامالیدیر. آتالاردا دا بئله بیر مثل واردیر کی، پئندیری دری ساخلار، آروادی اری.

توی عادتلریندن بیرى ده گلی نین بزه دیلمه سیدیر کی، بو خصوصدا خاقانی حتّی «گلینی بزه ین مشاطه» افاده سینى ایشلتمیشدیر (۱۶، ۱۵۸). گلینلردن و گؤزل قیزلاردان بحث ائتدیکده انلیک، کیرشان، سورمه کیمی کوسمئتیك واسطه لردن استفاده اولوندوغونو باشقا مؤلفلر کیمی اونلار دا قید ائتمیشلر. بو افاده دن دیگر اورتا عصر مؤلفلری نین ده اثرلینده استفاده اولونور. حمدالله قزوینی «ذیل تاریخ گزیده» («سّچیلیمیش تاریخه علاوه») اثرینده «مشاطه» کلمه سینى ایشلتمیشدیر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، آردبیلی ده مشاطه نین آدینی چکمیشدیر (۱۹، ۱۱۸). او، حتّی توپیلاردا اوینایان موتربیون ده آدینی اثرینده چکمیشدیر (۱۹، ۹۶). بو دا اونو گؤستیریر کی، مؤلف هانسی معیشت طرزینی تصویر ائتمه یه چالیشماسیندان آسیلی اولمایاراق یئنّه ده اؤز دوغما آذربایجان موحیطیندن قیدالانمیشدیر و اونا خاص اولان عادت-عننه لری و کئیفیتلری قلمه آلمیشدیر. قاضی بورهان الدین اثرینده مشاطه کلمه سینى ایشلتمیشدیر کی، بو دا اساسا توی زامانی گلین کؤچورولن قیزلاری بزدیریب گئیندیرن قادینلارا وئریلن آددير.

مشاطه نیچون قالیه سورتر بو یوزینه،

حیف اولمایامی کئیسوی - میسکینی اسیرگه. (۱، ۳۴)

محمود شبستری ساچا قوخو وورولماسیندان یازیر (۳۰، ۱۴۱). بو دا قادینلارین اؤزلرینه نئجه دقت یئتیرمه لریندن سؤز آچیر. خصوصاً توی زامانی کوسمئتیك(آرایشى) واسطه لردن استفاده ائدیلمه سی تویون خصوصی بیر مرحله سینى تشکیل ائدیر. کئچمیشده قادینلارین ساچی نین باغ شکلینده قالماسی اوچون باشا وورولان سانجاق ساچایران آدلانیردی. ساچاغی ایسه

هۆرویه باغلانان باغ ایدی. اورتا عصر شاعرلریمیزین اثرلرینده ساچا مهره تاختیلدیغی قید ائدیلیر. بوندان علاوه ساچا عطیر وورولدوغو دا گؤستریلیر. مثلاً، ۱۲ عصر شاعری قوامی منتظری گنجوی یازیر:

منیم گوندوزومدور آیین چؤهره سی،
قارا ساچ آلتیندا آی کیمی پارلار.
ساجنین عطردیر سحرین یئلی،
یانلیش دئدیم مگر یئل عنبر ساچار؟ (۵۲، ۸۷)

بورادان دا آیدین اولدوغو کیمی، توی قادینلار اوچون خصوصی اهمییت کسب اتمیشدیر. بئله کی، انسانلارین داها چوخ گؤروشوب اونسییتده اولدوغو بیر مراسم اولدوغوندان اؤزلرینی تقدیم ائتمه و داها گؤزل گؤرونمه مقصدیله قادینلار بر-بزکدن و کوسمئتیك واسیتلردن استفاده ائدیردیلر. بونون اوچون ده مشاطه لره مراجعت اولونوردو. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، بعضی عایله لرده حتی ۲۰ عصرده گلین گندن قیزلارین ساچلارینی بزه ینه اوغلان ائوی طرفیندن «باش بزبی» آدلانان حاق دا وئریلیدی.

گلینین پالتاری حقیقته ده معین معلوماتلار موجوددور. بئله کی، «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دئییلیر: «آلا گؤزلو اوغلونا آل اؤرتوکلو گلین آلدی» (۴۰، ۲۰۷) دئمه لی، گلین قیزلارین باشینا قیرمیزی رنگده اؤریک سالیئیردی. بو جور آل رنگلی اؤریکلرین گلینلرین باشینا سالیئیماسی ایندی ده معاصر تورکییه اراضیسینده کی بیر سیرا کندلرده قالماقدا اولان عادتله سیراسیندادیر. نظامی گنجوینین «خمس» سینه داخل اولان اثرلرینین اکثریتینده شاعر گلینلردن بحث ائدرکن اونلارین ایپک پارچادان پالتار گئییندیگینی سؤیله ییر.

اتل عادتینجه گلین اوغلان ائوینه ایلك دفعه قدم باسارکن اوز اؤرتویونو آچمیر، بعضا ایسه اوتورمور. اورتا عصرلرده بو عادتین اولماسینی تصدیقله ین خاقانی نین «گلین پرده آچیر اوزوندن، اونا خوش تحفه گؤسترسن»، — دئمه سینی ائتنوگراف عالیم ق.غیب الله یئو بئله آچیقلایر: «آذربایجانین هر یئرینده کئچمیشده قاییناتا گلینه بیر هدییه وئردیکدن، یاخود ود ائتدیکدن سونرا یاشماغینی قالدیریر و بونولا دا اونلار «باریشیردیلار»» (۱۰، ۳۱). بعضی عایله لرده ایندی ده بئله بیر عادت موجوددور کی، گلین ار ائوینه قدم باسارکن آیاق اوسته

دوروب اوتورمور، اونا یال نیز معین هدیه وئر یل دیکدن سونرا آیل شیر. هدیه ده هر عایله نین ایمکانی داخلینده مختلف اولای بیلر.

فضولی یارادیجیلیغی نین زیروه سی ساییلان «لیلی و مجنون» اثرینده عایله حیاتیندا مهم اهمیت کسب ائدن نکاح مناسبتلری و اونون رسمیلشدیریلمه سینی گئرچکلشدیرن توی مراسمی بارده بئله یازمیشدیر:

گوئندردی نکاح اوچون بسی مال،
شرط ائتدیگین ائتدی جمله ارئال.
مین زررین نعل، اسبی-تازی
مصری و عراقی و حجازی.
مین جاریه و غلامی-زیبا،
پیرایه لری حریر و دیبا.
مین نافه نبات و قند یوکلو،
نصرین دریلی، بنؤوشه توکلو.
مین تبله عبیر و عنبر و موشک.
اسبابی - نکاح اولوب روانه،
کبینی کسیدلی نقدی-جانه (۲۵، ۱۴۵-۱۴۶).

بو تصویرده توپلا علاقه دار اولاراق گلین ائوینه مختلف شیرنیات، گئییم و بزک اشبالاری گوئندریلدیگی ده قید اولونموشدور. شاعر توپدا چالیب-اوینایان مطربلردن ده بحث ائتمیشدیر. تبریزده گلینی ائودن چیخارندا «قیزین آتاسی، یا دا قارداشی اونون اوتاغینا گیریب شالین آراسینا قویولموش پئندیر-چؤرگی گلینین بئلینه باغلاییرلار. بو عادتین معناسی اودور کی، گلین اوغلان ائوینه آیاغی چؤرکلی گئدیر، اؤزو ایله خیر-برکت آپاریر» (۳۷، ۱۷). دوزدور، منبعلرده بو عادتین اجراسی حقیقده معلوماتا راست گلمه سه ک ده، اونلارین اورتا عصرلرده ده اجرا اولوندوغو و همین دؤورلرین یادیگاری اولدوغو شبهه دوغورمور. چونکی بئله عادت لر قدیم زامانلاردان بری فورمالاشاراق خلقلین چوخسرلیک تفکوروونده موحافیظه اولوناراق یادداشا چئوریلیمیشدیر. ائتئوقرافیک مشاهده لر تصدیق ائدیر کی، لنگران بؤلگه سینده بی گلینین آلتینا

سورتولموش بالی بارماغی ایله گۆتوروب دیلینه سورتور. بو گلینین شیرین دیللی اولماسینا بیر اشاره کیمی قبول ائدیلیر.

ب.ابدوللا قید ائدیر کی، «استثنا حاللار نظره آیینمازسا، قیز ائوینده توی اوغلانکیندن اول باشلانیر و احتیمال کی، بو دا آنا خستی نین اوستونلوگونو افاده ائدن علامت کیمی بو چاغلان یاشاماقدادیر.» (۴۵، ۱۲۹)

آذربایجاندا توی زامانی موجود اولان «بئلباغلاما» یا گۆره آنا ائویندن چیخارکن قیزین بئلینی اوغلانین قارداشی و یا قارداشی یوخدورسا، قوهوملاریندان بیر ی باغلاییر. آذربایجاندا دوواققا پما عادتیه ده موجود اولموشدور. اوغلان ائوینه گلدیکدن سونرا قیزین باشیندان بیر اوشاق دوواغینی آلیب بارلی آغاجین باشینا آتیردی.

آشیق میسکین آبدالین یارادیجیلیغیندا عایله مسئله لری ده یئر آلمیشدیر. ائل-وبانین توی مراسمی (۷ و ۴۰ گون کئچن)، ائلچیلیک، قارا زورناتین چالینماسی، آشیقلا رین اورادا اولماسی و س. اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بوندان علاوه میسکین آبدال ماراقلی بیر ائل عادتینه توخونموشدور. بورادا قید اولونور کی، قدیم زامانلاردا توی مراسمی زامانی پهلوانلا گولشمه باش وئریردی. گلینه لاییق اولدوغونو گؤستریمک اوچون بی گولشمه نی قازانمالی ایدی. " میسکین آبدال و سنوبر " داستانیندا دئییلیر: " -هاردادی بی؟ چیخسین اورتالیغا. بینن گولشمک ایسته ین وار. ائل وار، عادتیه وار " (۱، ۱۰۸). قید ائدک کی، بو عادت سونرالاردا دا داوام ائتمیشدیر. مثلن، ۲۰ عصرده قاخ بؤلگه سینده پهلوان گولشدیریمک عادتیه وار ایدی. سادجه بورادا گولشمه شخص بین اؤزو ایله یوخ، بی ائوی طرفیندن سئچلمیش گوجلوی بیر آداملا کئچیریلیردی (۴۸). قازاخ بؤلگه سی نین شیخلی کندینده توی مراسملری زامانی گولش نمایش ائتدیریلدیگینی ائتتوقراف ت. بنیاداو دا تصدیق ائدیر (۶۸).

قاخ بؤلگه سی نین آلمالی کندینده ۲۰ عصرین اورتالارینا کیمی قالان بئله بیر توی عادتیه موجود ایدی کی، محلله نین اورتاسینا خالچا سریردیلر و اونون اوستونه قیز طرفی گوجلوی بیر یسینی اوزادیردی. همین آدمی بی طرفیندن گلیمیش گوجلوی بیر نفر چییننه قالدیرمالی ایدی، عکس تقدیرده قالدیرا بیلیمه دیکده قیزی وئرمدیلر. اوغلان ائوی نین آدمالاری چالشیردی کی، گوجلوی بیر نفری اورتایا چیخارسینلار کی، پرت اولماسینلار. عمومیتله، قیزی آلماق چوخ چتینلیکله باشا گلیردی. بوندان علاوه ، قاخین قوراغان کندینده ایسه توی گونو آرتیق گلین بی ائوینه گتیریلدیکدن سونرا بیی پاپاقلی اورتایا چیخاریب هر گلن پاپاگی نین آلتینا پول قویاردیلار. (۶۶) بو قید اولونانلار اونو گؤستیر کی، بی طرفی بیر سیرا انگلری

آشمالی اولوردو. اورتا عصرلرده گوجلۇ بیرسی ایله بیین اؤزو گولشیردیسە، سونراکی دؤورلرده بو عادتین شکلی دییشیر، هر ایکی طرفدن داها گوجلۇ آداملاردان استفادە اولونوردو.

عاریف اردییلی نین «فرهادنامه» اثری نین مضمونونو شرح ائدن ن.آراسلی یازیر: «فرهادین آتاسی اؤلور. اونون عمیسی تخته صاحب اولوب، اؤلن قارداشی نین آروادی، یعنی فرهادین آنالیغی ایله ائوله نیر. بو حادثه فرهادی چوخ متاثر ائدیر.» (۱۹، ۶۲) گۆروندویو کیمی، بورادا شاعر نینکی اورتا عصرلره، ائلجه ده سونراکی دؤورلرده خلقیمیزین معنوی دیرلرینه خاراكتیریک اولمایان و نادیر راست گلین نکاح نؤعو کیمی لئویرات حقیقده سؤز آچمیشدیر.

بو نکاح نؤعونو قایینا گئتمه کیمی ده ایضاح ائتمک اولار. بئله کی، بو نکاح اری اؤلמוש قادى نین سوهای قاینی ایله ائولنمه سینه دئییلیر. شاعرین ده مناسبتیندن بللی اولور کی، اثرده بو مسئله تقدیر اولونمایان بیر حال کیمی یئر آلمیشدیر. بورادا نظری جلب ائدن ایسه سادجه لئویرات کیمی نکاح نؤوونون موجود اولدوغونو قید ائتمه سیدیر. جوانشیر واختی اری اؤلوب دول قالمیش قادینلارین باشقا ائوه یئئیدن گلین گئتمه سینى قبول ائده بیلمه یین و بونو ایستمه یین نادیر عایله لرده اونو ائولنمه میش قاینینا آلماق کیمی آز-آز راستلانان حاللار دا موجود اولوموشدور. بورادا اساس مسئله همچنین دول قالانین اوشاقی اولدوغو تقدیرده اونون آتا اوجاغیندان آیریلماسینا راضیلیق وئریمه مه سی ایله باغلیدیر. تقدیرلا ییق حال اولمادیگی اونون نادیر گۆرولدویو ایله ده الاقدار دیر و کئچمیشین ان پیس، گئریدقالمیش نکاح نؤعو کیمی اهالی آراسیندا دا مثبت قارشیلانمادیگی و گئنیش یاییلمادیگی بللیدیر. اصلینده بئله بیر نکاح نؤوونون اولماسی ظنیمیزجه عایله داخلی اقتصادى دورومون، مادی مسئله لرله باغلی دوشونجه لرین رولو ایله ایضاح اولونا بیلر. بئله کی، بورادا اساس عامل کیمی تزه گلین اوچون تزه دن خرج صرف ائده رک یئئیدن توپلا باغلی عادت لرله علاقه دار اولاراق (مثلا، باشلیق پولو و س.) علاوه خرجلره گیرمک ایستمه مک کیمی نیت اؤزونو گؤستیریر. لئویرات نکاح نؤوونو کؤهنه لیگین قالینی کیمی قییمتلندیرمک اولار. چوخ تأسوف کی، بعضی مؤلیفلر بو نکاح نؤعونون ماهییتینی باشقا جور ده ایضاح ائتمه یه چالیشیرلار. مثلن، باهاددین اوغل اؤزونون «بؤیوک هون امیریاسی» کتابیندا بئله یازیر: «لئویرات — اوغوللارین دول اوگئی آنالارلا و یا اؤلن قارداشلارین آروادلاری ایله ائولنمه عادتیدیر. اصلینده، هونلاردا و سونراکی تورکلرده بو عادت اینکیشاف ائتمیش بیر عادت کیمی مشاهده ائدیلمیدى. مقصدی ایسه عایله لرین داغیلما ماسی، ارلری اؤلن قادینلارین و یتیم اوشاقلارین صفالته دوشمه لرى ایدی... اؤلن قارداشین آروادی ایله ائوله نیب، اونون یتیم قالان اوشاقلارینی اؤز عایله سی و حیمایه سی آلتینا آلماق تیپیک

و سوسیال بیر همرايلىك نمونه سیدیر» (۲۰، ۱۹۳-۱۹۴). بورادا بئله بیر فیکیر سسله نیر کی، گویا بو نکاحدا مقصد عایله نین داغیلما ماسی و صفالته دوشممه سیدیر. بو خصوصدا ائتئوقراف عالیم ق. غیب الله یئوین ده فیکیری بئله دیر: «لئویرات نکاح عادتى نین اجرا ائدیلمه سی نین ایکی سببی واردی. وارلی زومرده مرحومون واریداتینا صاحب اولماق مثیلی اساس رول اوینایردی. گئنیش اهالی ایچریسینده ایسه مادی مولا حیظه لردن باشقا (قیز عوضینه باشلیق وئرلیدیگینه گؤر)، هم ده مرحومون اوشاقلارینی ساخلاماق و بؤیوتمک ضرورتی نظره آلینیردی و اونا گؤره خالق ایچریسینده بو عادت «یارایا یارپاق»، یعنی باش وئرمیش بدبختلیکدن چیخیش یولو آدلانیردی. خالق آراسیندا بونو «چؤرک پارچالانماسین» - افاده سی ایله ده ایضاح ائدیردیلر» (۱۰، ۱۵۰-۱۵۱).

ائتئوقراف حسن قولیو ائتئوقافیک مشاهده لره اساسلاراق آذربایجانین کئچمیش عایله معیشتینده مونوقام نکاح فورماسی ایله یاناشی، لئویراتین دا قیده آلیندیغینی سؤیله بیر (۱۱، ۱۵). حاجی قادیر قدیرزاده ایسه بو خصوصدا بئله یازیر: «آرشدیرمالار گؤستریر کی، بو فورما نکاحلار داها چوخ عایله ده (یعنی اؤلموش قارداشین و یا باجی نین یئتیم اوشاقلاری) باغلانیردی. خالق آراسیندا «یارایا یارپاق» آدلانماقلا «قارداش قارداشین بالاسینا اؤز بالاسی کیمی باخار»، «آناسی یوخدور، خالاسی وار»، «اتینی یئسه ده، سومویونو چؤله آتماز» و س. دئیملر بونونلا علاقه داردیر. قید ائدیلمه لیدیر کی، بو هامییا بئله اولموردو» (۹، ۲۴). بو مسئله آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قرب بؤلگه لری نین معاصر کند حیاتی نی تدقیق ائدن نرگیز قولیوونین دا اثرینده یئر آلمیشدیر کی، او بو حادثه نین اهالی طرفیندن «باش وئرمیش بدبختلییه چار» کیمی دیرلندیرلیدیگینی سؤیله بیر. (۲۲، ۵۹) ائل آراسیندا یاییلان «باخشینی یادا وئرمک حایفدی، پیسی وئرمک عاییدی» دئییمی ده معین قدر لئویراتین قالینی کیمی سسله نیر. شخصی فیکریمه گؤره مگر عایله، اوغلانلاردان بیرى اؤلردیسه، آناسیز قالان اوشاغی و اوجاغا گلین گلیب، لاکین دول قالمیش قادینی ساخلاماقدان عاجیزلیکمی چکیر کی، حکمن او بیرى اوغوللا نکاحا گیرمگی ضروری حساب ائدیر. امی اؤز قارداشی نین عایله سینه اؤز عایله سی کیمی قاینی گؤسترمک اوچون محض نکاحی گیرمه لیدیر؟ بعضا بو نکاح فورمال خاراكتئر داشییردی. گلین ار اوجاغیندا قالیردی، لاکین قاینی اونا توخونموردو، باشقاسی ایله ائولنه بیلردی. بعضا ایسه دوغرودان دا یئنی بیر عایله یارادیب هم قادیندان اولان اؤز اوشاقلارینا، هم ده قارداشی نین اوشاقلارینا آتالیق ائدیپ صاحب چیخیردی.

تاریخن فورمالاشان نکاح فورمالاری حقیقده و توی عادتیی ایله باغلی مسئله لر باره ده قید اولونان معلوماتلارلا برابر، اورتا عصرلرده یئر آلان معیشتده بیر سیرا کۆک سالمیش پروبلئملمره ده نظر سالاق. میثال اوچون، «زئیل-ای-تاریخ-ای قوزیدی» اثرینده حمدالله قزوینی نین عایله مناسبتلرینه دایر وئردیگی معلوماتیندا دا آشاغیداکي مسئله لر یئر آلیر. او گۆستیر کی، ابو سعیدین اؤلوموندن سونرا اونون دول قالمیش آروادی دیشاد شیخ حسن بزورقه اره گتیمیشدیر. موللیفین شاهزاده ساتییگی ده اونون اؤز ایستگینه عکس اولاراق، سلیمان خانا کبین اتندی - دئمه سی اورتا عصرلرده نکاح حقیقده فیکیر سؤیله مه یه معین معنادا ایمکان وئریر (۴، ۱۵). بورادا نظری جلب ائدن جهت اودور کی، سیاسی باخیمدان چیخیش ائده رک و ایزدیواجی اهمیتلی حساب ائده رک یوکسک دایره لرده اکثر حاللاردا، قیزلارین رایینه اوستونلوک وئريلمه دن نکاح باغلانیردی. بو اونو گۆستیر کی، اورتا عصرلرده نکاحا مناسبت بئله ایدی. نکاح یوکسک زومره لر آراسیندا باغلانیردی. شرفخان بیدلیسی سلطان یعقوبون تاخت-تاجا چیخان کیمی شیروان حکمداری فرخ یاسارین قیزینی آلدی (۳۴، ۱۴۵). شرفخان بیدلیسی ایسه گۆستیر کی، سلطان ابو سید امیر چوبانین صادیقلیگینی و خیدمتینی نظره آلاراق، اؤزونون او بیرى باجیسینی (ساتییگی) چوبانا اره وئردی. بورادان آیدین اولور کی، آروادی اؤلندن سونرا چوبان بالدیزینی آلیر. بو نکاح نؤعو تاریخن موجود اولموش و علمی ادبیاتدا سورورات کیمی آدلانديريلير (۳۴، ۵۹). بوندان علاوه ، بیدلیسی ۱۳۵۰-۱۳۵۱-جی ایللرین حادثه لرینی شرح ائدرکن گۆستیر کی، ملیک اشرف ماردین حاکیمی نین قیزینا نشانلاندی و بؤیوک مراسم تشکیل ائتدی. لاکین اونلار گۆروشنده قیز اونون خوشونا گلمه دی (۳۴، ۷۴). بو دا طرفلرین بیر-بیرینی یالنیز توی گتجه سی گۆردویونو ثوبوت ائدیر. شرفخان بیدلیسی شاه طهماسبین اوغلانلاری نین آدلارینی خاطیرلادارکن اونلارین آنالاری نین تورکمن، چرکز، گورجو اولدوغو حقیقده دا معلومات وئرمیشدیر. بو او دئمکدیر کی، یوکسک طبقه یه منسوب اولانلار بیر نئچه قادینلا ازدواجا گیره بیلرديلير (۳۴، ۲۳۲). بو باره ده وینچئنسو آلتسساندری ده معلومات وئرمیشدیر. بئله کی، او «کراالین مختلف آروادلاریندان اولان اون بیر اوغلو و اوچ قیزی وار»- دئمکله چوخ آروادلیلیغین یوکسک زومره یه خاص اولدوغونو وورغولامیشدیر (۲۷، ۸۳).

اورتا عصرلرده یاخین شرق اؤلکه لر ی نین اکثریتینده اولدوغو کیمی سارایلاردا جارییه آدلانان کنیزلر خیدمت گۆستیریدیلر. بو جارییه لر عادتت موحاریبه لر زامانی اسیر دوشموش قیزلاردان عیبارت اولوردو و یاخود کنیز کیمی باغیشلانیردی. حکمدارلار بعضا بئله جارییه لرله ائولنه رک اونلارا کبین کسديريديلير. ایسته نیلن وخت اونلاری آزاد ائتمک ده ممکن ساییلیردی.

حرمخانالارا خدیم و یا خواجه آدلانان خصوصی آدمالار نظارت ائدیردیلر. عمومیتله، حرم مقدس، قورونان یئر آنلامی داشیییر. حرمین قورولوشو دا ائله تیکیلیردی کی، کناردان هئج کیمسه، اونون داخلیلی گۆره بیللمه سین. قادینلارین نامحرم اولان یاد کیشیلری گۆره بیللمه مه سی مقصدی داشیییردی. حرمین بیر حیصه سی شاهین شخصی اوتاغی ایدی. اندرون حیصه سی (داخلی) جاریلرین تعلیم آلماسی اوچون نظرده توتولوردو. حرمه داخل اولموش قادینلارا قرآن، رقص، موسیقی و دیگر صنعتلرله یاناشی، همچنین داوانیش قایدالاری دا اؤیره دیلیردی. حرم کیمی سارای کومپلکسی شرقین دیگر اؤلکه لرینده چین، بیزانس، هندوستان کیمی اراضیلرده ده اوزونه مخصوص شکیلده موجود اولموشدور. قادینلارلا کیشیلرین برابر حقوقلاری نین تامین اولونماسی ایله حرمخانالار و خصوصا شاهلارلا مخصوص چوخاروادلیق لغو اولونموشدو. جُفّی دَکْکُت حرم حقیقته معلومات وئرمیشدیر. او قید ائدیر کی، شاهین (طهماسب نظرده توتولور - ش.ب.) دؤرد آروادی و ایسته دیگی قدر جارییه لری واردیر. اگر جاریلردن بیرى نین اوشاغی اولاردیسا، بئله اوشاغا شاه اؤز میراثیندان وئره بیلر، آروادلاریندان بیرى اؤلردیسه، همین جارییه نی اونون یئرینه خانیم ائده بیلردی (۱۵۶-۱۸۶). اورتا عصر عرب منبعلرینده بابکین آروادلاری و اوشاقلاری نین اسیر آلیندینی قید اولونور (۶۳، ۸۵). بو دا اورتا عصرلرده بعضی عایله لرده چوخ آروادلیلیغین موجود اولدوغونو گؤستریر.

میکئلی مئمبری آذربایجانلی قادینلارین چوخ گؤزل، گؤزل گئیملی، نزاکتلی اولدوقلارینی سؤیله مکله برابر، هم ده ارلر بیر شئی ایسته دیکده پولو آروادلاریندان آلمالی اولدوقلارینی سؤزلرینه علاوه ائدیر. قیزیلباشلارین آروادلارینا بؤیوک سؤگیلری اولدوغونو سؤیله ین مؤلیف قادینلارین باشلارینا یالینیز گؤزلری نین گؤرونديو آغ اؤرپک اؤرتدوکلرینی قید ائدیر. (۲۷، ۵۲) بو اونو گؤستریر کی، عایله نین مالیه مسئولیتی قادینلارلا باغلی ایدی. اونلار عایله بودجه سی نین هارا و نییه صرف اولونماسینا نظارت ائدیردیلر.

آذربایجان خلقی نین گئیش اورکلیلیگی و یاردیمسؤرلیگی دیگر عادتلرله یاناشی، توی مراسمینده ده اؤزونو گؤستریر. عصرلردن بری سوزلوب گلن و سونراکی دؤورلرده ده اجرا اولونان «مروت تویو» دئدیگیمیزه بیر نمونه دیر. «بو عادتین مضمونو اوندان عیبارتدیر کی، ائل-اوبا، آهیل-جاهیل نوروز گونو ییغیشیب کندين آتاسیز-آناسیزلارینا، خصوصیه، عایله قورماق ایمکانی اولمایان اوغلان و قیزلارینا توی ائدیرلر. آغساقاللارین، آغبیرچکلرین تشبوسو ایله کئچیریلن مروت تویوندا هره اؤز ایمکانی موقابیلینده ایشتیراک ائدیر، اتلیک قویون، مال، کیمی دویو، یاغ و باشقا ارزاق محصوللارینی تمناسیز باغیشلاردی. بیر سؤزله،

اثل اوبانین كۇمگى ايله، ايشتىراكى ايله ايمكانسىز اوغلانين و يا قيزين تويو ائدىلر، خالق تزه عايله حياتى قرآنلارلا اؤز خىر-دعاسىنى وئىر، نتيجه اعتبارى ايله يئنى بير عايله نين اساسى قويولاردى. چوخ زامان ائوى اولمايان بئله عايله لر اوچون اولجه دن اثل گوجو ايله حتى ائو ده تىكرىدىلر» (۷۹، ۴۱). ك. لىيئو استرابونون معلوماتلارينا اساسلاناراق ديگر شرق اولكه لرلنده اولدوغو كىمى ميديا اراضيسينده باهار بايرامى زامانى نكاحلارن كسليديگىنى قيد ائدير (۵۳، ۶۵). خلقىمىز نين سونراكى دؤورلرده ده (۲۰ عصر) بير عنعنه كىمى قورويوب ساخلايدىنى مروت تويلارى نين كئچيريلمه سى عادتى اونون داها قديم كؤكلره ماليك اولدوغونو سؤيله مه يه اساس وئىر.

يوسف وزير چمنزىمىلى يازير كى، «آرودا دا راضىلىق وئىرسه، اورتاليقدا بير ايتفاق عمله گىلر. بو ايتفاقا نكاح دئىيىرلر. نكاحين عومده شرطى ار ايله آروادين برابرليگى اولور، بيرى او بيرينه ظولم ائده بيلمىز، بيرى او بيرينه تابع گر ك اولماسين و بو شرطلر عمله گلمه سه ، نكاح دوز و دوغرو اولماز... نكاح ابدى بير دوستلوقدان عىبارتدير» (۲۸، ۱۵۷).

هر بير شخصين حياتيندا توى علامتدار گون حساب اولونور. معاصر دؤورده نكاح مناسبتلىرى نين تنظيملمنه سينده دينى ايداره لر نين صلاحيتى يوخدور. عايله قورماق عصرلر بويو مسئوليتلى بير آدديم سايلىمىشدير. بو خصوصدا والدينلر مهم رول اوينايمىشلار. بئله كى، «اوغول-قىز تويو گؤرمك اونلار نين تىكجه اولوى آرزوسو دئىيل، بلكه ده بو تؤولوكده حياتلارى نين معناسىنى تشكىل ائدير. اونلار نين بؤيوك حيات تجربوه سى واردير، انسانلارى داها ياخشى تانييىرلار، سحو ائده-ائده مودريكلىشىلر» (۲۳، ۱۱۲).

ن. طوسى عىنى زاماندا نكاح مناسبتلىرى رسميلشديريلىدىكن سونرا عايله ده كى مۇقع معينلشديريلمه سى مسئله سينه ده يئر وئرميشدير. بئله كى، او يازير: «كىشى و آرواد آراسيندا كىين كسليديكن و نكاح قانونلاشديريلىقدان سونرا، آرواد ساخلاماقدا ار اوچ اصولدان استفاده ائتمه ليدىر: بيرينجى - زهم، ايكنجى - كرامت، اوچونجو - باش قاريشديرما». (۳، ۱۵۳) بوتون بو دئىيىلنلر طوسى نين اوزونه مخصوص آچىقلاملارنى واردير. بئله كى، زهم دئىيدكه، ائوده كىشى نين هئگئمونلوغو، يعنى عايله ده كى اوستون مۇقىى نظردە توتولور. مۇليف گؤستىر كى، اگر بو شرط پوزولارسا، عايله عضولرى اوچون خوشاگلمز حادثه لرله نتيجلنه بىلر. كرامتين نۇعلىرىنى گؤسترن طوسى قيد ائدير كى، قادينين محبت و شفقتىنى آرتىران شئىلرى اوندان اسيرگمك اولماز، يعنى ۱ - ائو گؤزل ساخلاماق، ۲ - اوزونو اؤرتمكدە طلبكار اولماق، ۳ - ائودارلىق ايشلرينده اونولا مصلحتلىشمك، ۴ - ارزاقدان استفاده ده، خيدمتچىلىرى

ایشلمکده اونا تام اختیار وئرمک، ۵ - اونون عایله سی و قوهوملاری ایله مهربان دولانیب کؤمک ائتمک، ۶ - اوستونه گونو گتیرمه مک. نهایت، باش قاریشدیрмаق دئدیگده، یعنی ائو ایشلری، آوادانلیغین هاینقا قالماق و س. کیمی مسئله لرله مشغول اولماق نظرده توتولور.

بئله لیکله قید ائده بیلریک کی، «توی ایکی گنجین ان گؤزل و اولوی حسی نین عشقی نین طنطنه سیدیر. او، چوخ قدیمدن باشلا یارق، ان شن، شوخ، گور کئچیریلن معیشت مراسمی اولموشدور. جمعیت اینکیشاف ائدیگجه او دا دییشمیش، یئنیشمیش و اینکیشاف ائتمیشدیر. آذربایجان خلقی یئنئ قورولان عایله یه مقدس بیر حادثه کیمی باخمیش، اونون اولویلیغینی قوروموش، لاپ اولدن تملی نین محکم اولماسینا چالیشمیشدیر» (۲۳، ۱۳۰ - ۱۳۱).

یئنئ قورولاجاق عایله اوچون جهیز حاضیرلانماسی بوتون دؤورلره خاراكتیریکدیر. بونو منبعلرین وئردیگی معلوماتلا دا تصدیق ائتمک اولار. مثلاً، «میر شیخ حسن بین امیر حسینین، یئری جنتلیک اولسون، قیزی انوشیروان خاتونو اؤزبک خانین اوغلو دینی به یه وئردیلر و تام یارق و جهیزله دشتی قیپچاغا گؤندردیلر» (۳۵، ۳۴). یئنئ قورولاجاق عایله نین مادی تامیناتینی معین قدر حل ائتمک اوچون اونلاری جهیزله تامین ائتمک والیدیلرین بورجو سایلمیشدیر. خصوصاً یورغان، دؤشک، بالیش مطلق اولمالیدیر. بوندان علاوه، قاب-قاجاق، قازان، قاشیق دستی و س. ایلك استفاده اوچون ان ضروری طلبات ماللاری سیراسیندادیر.

عایله نین دولاناجاغی کیشیدن آسیلی اولوردو. لاکین بو چوخ واخت قادینین امگی نین نتیجه سینده الده ائدیلهیدی. بئله کی، قادینلار خالچا توخویور، ایپک یئتیشدیریر، تصروفاتین مختلف ساحه لرینده کیشیلرله برابر چالیشاراق عایله بودجه سی نین آرتماسیندا یاردیم ائدیردیلر. جهیز هر زامان اونو وئرن عایله نین مادی ایمکانیندان آسیلی اولموشدور. عایله ده هر شئی اؤلچوب بیچمک لازیمدیر، آتالار مثیلینده دئیلدیگی کیمی «یاغی یورغانا گؤره اوزاتماق» لازیمدیر.

اورتا عصرلرده اکثر تورک خالقلا ریندا اولدوغو کیمی خزرلرده ده جهیز وئریلمه سی موجود اولموشدور. بو باره ده کوفی ده قید ائتمیشدیر. خاتونو قوهوملاریندان ۱۰ مین خزر، دؤرد مین اعلا مادیان، مین قاتیر، مین قول، اون مین خزری جینسیندن اولان آلچاق دوه، مین باش تورکو جینسیندن اولان ایکی حرگوجلوه دوه، یگیرمی مین باش قویون، ایچی دولو اون آرابا، قاب-قاجاق، مختلف قیزیل و گوموش اشیالار یوکلنمیش ایگیرمی آرابا مشایعت ائدیردی (۶۳، ۷۳). بورادا خاقان قیزینا وئرلن جهیز تقدیم اولونموشدور. آیدیندیر کی، یوخسوللارین دا اؤزلرینه مناسب گونده لیک استفاده اوچون وئره جگی شیلر اولوردو.

توی مراسمی ایله باغلی عصرلردن بری سوزولوب گلن بیر سیرا اینانجلار دا موجود اولموش و تطبیق ائدیلیمیشدیر. مثلن، گلی نین آیاغی آلتیندا قاب سیندیراندا آیاغی دوشرلی اولار. گلین گئدرکن اوووجونا آلدیغی دووونو سپه رک رفقه لری نین آدینی چکسه، اونلارین دا بختی آچیلار. گلینی آیلشدیریپ قوجاغینا اوغلان اوشاغی وئرلر کی، اونون دا ایلکی اوغلان اولسون. نکاحین قیده آلماسی بوتون دؤورلرده توی مراسمی واسطه سیله حیاتا کئچیریلیر. نتیجه ده گلی نین آتا ائویندن بی ائوینه کؤچمه سی ایله یئکونلاشان توی مراسمی نین اؤرو ده خلقین یارادیجیلیق نمونه سی کیمی عصرلرین سرحدینی آشراق بو گون ده یاشاماقدادیر. عصرلردن بری سوزولوب گلن خالق آتالار سؤزونده دئییلیر کی، «نکاح عایله نین حاق آچاریدیر» (۶۲، ۱۳۴).

ع.سارابسکی قید ائدیر کی، گولبتینلی ادیال اؤرپک، نوغول، نابات، پوسته، بادام، خینا توی تداروکو اوچون آلینان مال سیراسیندادیر (۵۰، ۹۵).

عادتلرین زنگینلیگی اؤزونو هر یئرده بروزه وئریر. مثلن، «گلین اوغلان ائوی نین حَیطینه یاخینلاشاندا «بی» یاخین یولداشلاری ایله بیرلیکده دامین اوستونه چیخیب، اورادان آما ایله گلینی وورمالیدیر. اگر «بی» گلینی وورا بیلسه، یولداشلاری گۆیه گولله آتیرلار کی، قیز بو ائوده خوشبخت اولسون. «بی»ین آتدیغی آما گلینه دیمه دیکده او، کدرله نیر و پریشان اولور» (۳۲، ۱۶۵). گلی نین اوغلان ائوینه یاخینلاشاندا بی و یولداشلاری نین اونا اوچ آما و یا نار آتماسی ایندی ده تبریزده کند یئرلرینده قالماقدا داوام ائدیر. بونولا برابر تبریزده بئله بیر عادت ده موجوددور کی، بی ائوینه قدم قویان گلینی میس سینی نین اوستوندن کئچیریردیلر. معناسی دا اوندان عیبارتدیر کی، همین اشیا ائوده اولدوغو کیمی گلین ده همیشه لیک بو ائوده قالا جاقدیر. حتّی بعضی یئرلرده بو مقصدله گلین داخل اولان ائوین دیوارینا میسمار چالیردیالر (۳۷، ۱۷).

ایندییه ده ک مختلف اراضیلرده (آذربایجان، تورکییه، ایران و س.) موجود اولان عادتلردن بیرى ده بینن آیاغی نین گلین طرفیندن تاپدالانماسیدیر. بو ائوده گلی نین سؤزونون کئچرلی اولماسی، کیشیدن اوستولوگونو گؤسترک مقصدیله ائدیلیردی. توی مراسمی قورتاردیقدا سونرا دا عادتله اجرا اولونماقدا داوام ائدیر. مثلن، بی دوواغینی آچماغا اجازه وئرمه ین گلینه «اوز گؤرومچی» آدی ایله بیر قیزیل اشیا هدیه ائدیر (۳۷، ۱۸).

گلین اوچ گون اوتاقدان بابیرا چیخمالی، اؤزونو ائو اهلینه گؤسترمه لیدیر. تبریزده بو «پرده ده اوتورما» و «بال گولری» آدلانیر. آغدامدا یالنیز قادینلارین ایشتیراک ائتدیگی اوچگونلوک مراسمیندن سونرا گلین بابیرا چیخا بیلر. بوندان سونرا ائوه گلن قوهوم-اقربا، گلینه «بوی

گۆرونجگی» آدی ایله پول وئریرلر. قیرخ گون عرضینده گلین همزاتلی قادینلاردان اوزاق توتولاراق گۆزله نیلیر. بو مدتدن سونرا گلی نین آتا-آناسی اونلاری قوناق چاغیریر. تویدا قادینلار جوانشیرلارلا بیرگه «هاخیشتا»، «ای لاله بندیم اولوم» و «لوستایی سلمان» اویونلاریندا ایشیتیراک ائدیرلر (۳۲، ۱۶۲). عینی گونده اوغلان ائوینده ده مراسم کئچیریلیر، توخیانا قورولور، بین یانیندا ساغدیشی و سولدیشی ایلشیرلر، قارشیلاریندا شیرنیات دولو سینی قویولور، موسیقیچیلر اوخویور. ائل آراسیندا «بی تعریفی» آدلانان بو مراسم زامانی دا آیلنجه داوام ائدیر. گلین گئدرکن آناسی نین اونا چؤرک وئرمه سی ده بیر عادت اولموشدور. ائوه ایلك اولاراق یانار چیراق داخل ائدیلمه‌دی (۳۲، ۱۸۲؛ ۱۸۷).

آذربایجاندا قارداشلیق آدلانان دوستلوق مناسبتلری موجود اولموشدور. بیر-بیریه محکم دوستلوق علاقه سی یارادان گنجلر قارداشلیق ساییلیردی. بو تقدیرده اونلار بیر-بیری نین باجیلاری ایله نکاحا گیره بیلمزديلر. بیر ده کبروه لیک علاقه سی اولان عایله لر آراسیندا کبین مناسبتی ولا بیلمزدی. دئمه لی، نکاح علاقه لری نین قورولماسیندا دا معین قاداغلار موجود اولموشدور. کیشی و قادینین ائولنمسی قاداغان اولونموش کیمسه لر سويا گۆزه، سود قوهوملوغو و ائولیلیک اقبالیغی اولماقلا اوچ یئره آیریلیر.

نسبه (سويا) گۆزه

کیشیلر	قادینلار
۱. آتا	۱. آنا
۲. بابالار	۲. ننه لر
۳. اوغلو، اوغلونون اوغلو	۳. قیزی، قیزی نین قیزی
۴. قارداشی	۴. باجیسی
۵. قارداشی نین اوغلو	۵. باجیسی نین قیزی
۶. باجیسی اوغلو	۶. قارداشی نین قیزی
۷. عمی و دایی	۷. خالا و بی بی

سود قوهوملوغو

۸. سود آتا	۸. سود آنا
۹. سود آناسی نین و آناسی نین آتالاری	۹. سود آناسی نین و سود آناسی نین آنالاری

۱۰. سود اوغلو
۱۱. سود قارداشی
۱۲. سود قارداشی نین اوغلو
۱۳. سود باجیسی اوغلو
۱۴. سود عمی و دایی
۱۰. سود قیزی
۱۱. سود باجیسی
۱۲. سود باجیسی نین قیزی
۱۳. سود قارداشی نین قیزی
۱۴. سود خالا و بی بی

اؤللیک اقربالینی

۱۵. قایناتا
۱۶. اؤگئی اوغول
۱۷. اؤگئی آنا
۱۸. کورکن
۱۵. قاینانا
۱۶. اؤگئی قیز
۱۷. اؤگئی آنا
۱۸. گلین (۵۶، ۳۴۷)

شریعتله معین اولونان کبین حقى نین اورتا عصرلرده نه قدر اولماسی الیمیزده اولان منبعلردن بللی اولمور. لاکین آیدین مثلدر کی، بو حاق عایله نین مادی وضعیتیندن، هانسی زومره یه آید اولماسیندان آسیلی اولاراق دییشه بیلردی.

معلوماتور کی، «نکاحین حقیقی اساسینی طرفلرین راضیلیغی، اولارین بیر-بیرینه بیرلشمک ایستگی نین موافقلیگی تشکیل ائدیر. راضیلیق و ایستک انسانین داخلی عالمی ایله باغلی و بلاواسطه گۆزه گۆرونمه یین شئیر اولدوغو اوچون کیشی ایله آروادین بیرلشمک عزمینه دلالت ائدن، بو عزمی افاده ائدن آشکار بیر آکتین اولماسی لابوددور. همین آکت اؤز افاده سینی کبین کسيلمه سینده، ینی نکاح عقدی صیغه سینده (صیغت عقد النکاح) تاییر. نکاح عقدی صیغه سی ایکی حیصه دن - تکلیف (الیجاب) و قبولدان (القبول) عیبارتدیر» (۳۸، ۹۲-۹۳). کبی نین کسيلمسی هر ایکی طرفین شاهدلری حضوروندا اجرا اولونوردو. تبریز شهرى نین ماتریاللاری اساسیندا عایله مسئله لری باره ده تدقیقات آپاران م.مرادی اورتا عصرلردن ایندییه ده ک داوام ائدن کبینکسمه حقیقده مارقلی معلوماتلار وئرمیشدیر: «کبینکسمه قیزلا اوغلان آراسیندا بلاواسطه اجرا اولونا بیلر، بو شرطله کی، دانیشیب راضیلیغا گلدیکن و مهریه نین (یعنی کبین حقیقین) میقداری معین اولوندوقدان سونرا ملانین و شاهدلرین یانیندا قیز اوغلانا خطابین دئییر: «تعین اولونموش مهریه ایله اؤزومو سه نین نکاحینا گتیردیم.» اوغلان راضیلیغینی بئله ایظهار ائدیر: «بو نکاحی، تعین اولونموش مهریه ایله اؤزوم اوچون قبول ائتدیم.» کبینکسمه رسمی سندله اجرا ائدیلیلر. بوندان باشقا قیز ایله اوغلانین کبینکسمه سی

تعیین اولونموش وکیللر واسطه سیله ده حیاتا کئچیريله بیلر. بئله حالدا وکیللر گؤروشه ده ک ملانین ایشتیراک اتندیگی مراسمه کبین کسیرلر. اولجه گلی نین وکیلی اوغلانین وکیلینه دئییر: «من اؤز موکلیم (قیزین آدینی چکیر) خانیمی س نین موکلین (اوغلانین آدینی چکیر) آغایا معلوم مهریه ايله نیکاه اتندیم» اونون آردینجا اوغلانین وکیلی دئییر: «بو نکاحین اؤز موکلیم (اوغلانین آدینی چکیر) اوچون معلوم مهریه ايله قبول اتندیم» (۳۷، ۱۱-۱۲).

تبریز شهرینده ایندی ده یاشاماقدان اولان نکاح مناسبتلری اورتا عصرلرده ده موجود اولموشدور. بئله کی، «ایران آذربایجانلیلاریندا نکاحین ایکینجی نؤوع موقتی نکاح و یاخود میته آدلانیر. میته آدلانان موقتی نکاح دایمی نکاح کیمی تکلیف و قبول اساسلانیر. ایران آذربایجانیندا موقتی نکاح آشاغیداکی شرطلرله اجرا اولونور: ۱. قادین طرفیندن «متشتو» و یا «انکتو» و یا «زووجتو» سؤزونون دئیلمه سی. ۲. کیشی طرفیندن بو سؤزون قبولو و یا راضیلیغینی بیلدیرن سؤزون دئیلمه سی. ۳. بو نکاح اوچون نظرده توتولموش مهریه نین نکاح حقینین میقداری نین راضیلاشدیریلماسی. ۴. نکاحین مدتی نین رسمی سورعتده قید اولونماسی. صیغه گؤستریلن شرطلرله کسیدیلکدن سونرا اگر کیشی گؤستریلن مدتده قادینا یاخینلاشماسا، مهریه سینی اؤدمه لیدیر. موقتی نکاح واختی قادین هامیله اولسا، دوغولان اوشاق کیشی نین اؤولادی ساییلیر» (۳۷، ۱۲). روسییانین آذربایجانلی ایشغالی و سووئت حکومتی نین یئریتدیگی داخلی سیاست نتیجه سینده شیمالی آذربایجاندا آرادان قالدیریلان بیر سیرا عادتلر و اونلار و وورولان دامغالار بو عنعنه لرین حیات صحنه سیندن تامامیله یوخ اولوب گئتمه سینه گتیریب چیخارمیشدیر. بو باخیمدان دا شیمالی آذربایجاندا فرقلی اولاراق، ایران آذربایجانیندا هله ده قالماقدان داوام ائدن عادتلرین و اجرا اولونان مراسملرین اورتا عصرلرین قالیغی اولدوغونو سؤیله یه بیلریک.

ماراقلیدیر کی، ع.چلبیزاده نین وئردیگی معلوماتلاردان دا آیدین اولدوغو کیمی قیزا وئریلن جهیز مجلسه تقدیم اولونور و ملا وئرین اشیالاری بیر-بیر سیپاهییا آلیر. خصوصاً ده گوزگو ايله لامپا بیرینجی اولاراق اورتایا گتیریلیر. لامپانی یانان وضعیتده گتیریلر. بوندان علاوه ، گتیریلن اشیالار ایچریسینده آفتافا دا اولور کی، اونو دا ایچی سو ايله دولو اولاراق گتیریلر. سو آیدینلیغا، خوشبختلییه، لامپانین یانماسی دا آیدینلیغا (ایشلرین آواند اولماسینا، گئتدیگی یئردن یاریماسینا) دلالت اندیر (۵۴، ۴۷). اورتا عصرلرده ده بئله نکاح عقدلری نین موجودلوغو قول علی نین معلوماتیلا تصدیقله نیر. شاعر عقد-نکاح قیلینماسینی قید ائتمیشدیر (۵۵، ۸۳).

اورتا عصرلردن قالان عقد مسئله سی ایران آذربایجانیندا هله ده موجوددور. مثلن، تبریزده «تویدان اول قیزلا اوغلانین نکاحی کسلیلیر و کبین کاغیدی تصدیقله نیر. بونا «عقد اوخونما» دئییلیر و بو مراسم قیز ائوینده کنچیریلیر. کبین کاغیدی ترتیب ائیدیلدیکده قیز باشقا اوتاقدا میس تئشتین اوزرینده اوتوردولور و باشی نین اوستونده کی پارچایا ایکی تیکه قند سورتورلر (قندلرین بیر قیزی، ایکینجیسی اوغلانی تجسسوم ائتدیریر). کنچمیشده و قیسمین ایندی کند یئرلرینده کبین دعاسی اوخونان زامان قیزی آتین یهرینه اوتوردولار. بو عادتین معناسی اولور کی، تئزلیکله قیز آتلا ار ائوینه کوچسون. بو عادت ایندی ده قیسمین قالماقدادیر» (۳۷، ۱۵-۱۶). آذربایجاندا یالیز سووئت حاکیمیتی قورولدوقدان سونرا وطنداشلارین وضعیتلری باره ده قبول اولونموش دئکرتلر شریعت قایداسیلا کبین کسلیلمسینی لغو ائتدی.

ق.پاشایو عراقین کرکوک ایالتینده کی توی عادتلرینی شرح ائتمیشدیر. مارات دوغوران توی عادتلریندن بیر اودور کی، توی ائوینده اوغلانین ساغدیسی و بی دامدا دوروب گلینین اوستونه شکر آتیرلار. معناسی بودور کی، اگر آتیلان شکرلر قیزین باشینا دییرسه، اوغلان ائوده حکملو اولاجاق، دیمیردیه، عکسینه قیز حکملو اولاجاق (۶۵، ۳۷۰-۳۷۳). بوتون بو عادتلرین تصویری اونو دئمه یه اساس وئیر کی، قیزینمه، ائلچیلیک، کبین کسلیلمسی و توی مراسمی عینله آذربایجاندا اولدوغو کیمیدیر.

عصرلرین سرحدینی آشان توی عادتلریمیز بؤلگه لر اوزره مختلفلیسی ایله سئچیلیمشدیر. توپلا باغلی عاتلر اوزون عمرلو اولاراق بوگونوموزه ده ک یاشامیشدیر. گویچه ماحالیندا قدیملردن بری قورونوب ساخلانیلان توی مراسمی نین اوزونه مخصوص چالارلاری اولموشدور. بو باره ده معلوماتچی نین سؤیله دیکلری مارات دوغور. گلین اوتاغیندا قیرمیزی ایپکدن گردک تیکیلیردی. اونون پالتاری و اوستونه سالینان شال دا قیرمیزی رنگده اولوردو. گلی نین گتیریلدیگی آتین بوغازینا قیرمیزی رنگلی شال و یا کالاغایی باغلاییدیلار. پهرین اوستونه ده قیرمیزی پارچا سالینیردی. اؤزو ده آتین باشینی گرک اوغلان اوشاگی چکید. گلین گلنده آباغی نین آلتیندا قوربان کسلیلیر، بو قوربانین اوزریندن بیله گلین آداایردی. قوربان قانیندان گلی نین آلتینا چکیدیلر. «الله قبول ائيله سین» - دئییردیلر. اوغلان ائوینه داخل اولاندا قرآنین آلتیندان کنچیریدیلر. گلین اوتورموردو. گلینه گۆردویون سنه پشکشدیر، نه ایسته بیرسن گۆتور دئییلیردی. سونرا قاینانا قیزیل بیر شئی باغیشلاایردی. اوتورانان سونرا یاغ-بال وئیریدیلر. گلین بوندان دادا بیلردی. ماراتلی عادتیر کی، گلی نین ایله باراما پیله سی وئیریدیلر. بو دا گلی نین پیله کیمی یومشاق اولماسی اوچون ائدیلیردی. گلی نین قوجاغینا

قویولان اوشاغی گۆتورنده اوشاغین بییه سی گلینه هدیه وئریب سونرا اوشاغینی اوندان گئری آلا بیلردی. قیزین ساغیدیشی شاه بزه بیردی. اوغلانین ساغیدیشی ایسه اوندان شاه‌ی نمر وئریب آلاراق تویدا اوینادیردی (۵۷). تبریزده ایسه گلینی آتلا آپارارکن آتین ترکینه اوغلان اوشاغی اوتوردوردولار کی، ایلکی اوغلان اولسون (۳۷، ۱۷). گۆسترینلر اونو دئمه یه اساس وئریر کی، اجرا اولونان مراسملر زامانی ائدیلن داورانیشلاردا آرتیق سۆزه گرک اولموردو. ائله بو داورانیشلارین اؤزو بؤیوک بیر معنا کسب ائدیردی.

آبشرون کندلرینده گلین بی ائوینه آپاریلارکن آتلی چاپارلار «گلین پرده سی»نی گۆتوروب یاریشاردیلار. ایره لی کئچن دیگریندن پردنی آلیب آتینی چاپاردی. بی ائوینه کیم بو پردنی تتر چاندیرسا، اونا خلعت باغیشلار و آتی نین آلتینا بیر چپی یومورتا چیرپاردیلار (۶۰، ۱۸). آذربایجاندا اورتا عصرلرده پاتریخال مناسبتلر موجود ایدی. بابک بیریندن سوروشاندا کی، سنی بوردا ساخلیان ندیر؟ او بورادا ائولنمیشم-دئییه جاواب وئریر. «بابک دئدی: حقیلسن، چونکی مثل وار، دئیرلر: بیریندن سوروشولار هارالیسان، او جاواب وئریر کی، آروادیم اولان یئردن.» (۶۳، ۸۷) بو موجود ائل مثلینه اشاره دیر. ایندی ده ظارافاتینا هارالیسان سوالینا هله ائولنمه میشم دئییرلر.

آذربایجان اراضیسینده اسلامین یاییلدیغی دؤورلردن سونرا درویش سۆزونه راست گلیمک ممکندور، لاکین اونلارین توپلاری حقیقده اورتا عصر منبعلرینده معلومات یوخدور. سوفیزم طریقتی نین تبلیغی ایله الاقدار اولان درویشلیگین تاریخی چوخ قدیمدیر. اونلار تاریخده اؤزلرینه مخصوص ایز بوراخمیشلار. معاصر دؤورده «درویش توپلاری» آدلانان مراسملر کئچیریلیر. بو هئچ ده سوفی طریقت نماینده لری اولان درویشلرین مشایعتیله اجرا اولونان توی مراسمی دئمک دئییلیر. اصلینه قالسا، بئله مجلسلرده عادی توپلادان فرقلی بیر محیط نمایش ائتدیریلیر. بو زامان کیشی قوناقلاردان عیبارت توپون کئچیریلدی بی بئله مجلسلرده بام-باشقا آبی هاوا موجود اولور. بئی بیلینن توی عادتلرینده موسیقیسیز مجلس کئچمز، لاکین درویش توپلاریندا موسیقی سسلنمیر، چالغیچیلار اولور. بو جور توپلاردا عادتی اوزره دیندار کیشیلر اؤزلری ایشتیراک ائدرلر. اوزونه مخصوص شکیلده تویو ایداره ائدن ایکی و داها آرتیق مداح درویش آراسیندا مجلسیده خصوصاً دئییشمه لر اولور و مختلف صحبتلر ائدیلیر. بوتون توی مراسملرینده اولدوغو کیمی بئله توپلاردا دا ایلک اولاراق یئمک تقدیم ائدیلیر. لاکین بو یئمکلر و ایچکیلر شریعتله حرام بویرولموش شئیلردن اوزاق بیر تاملاردان عیبارت اولور. سفره یه دوزولن یئمکلرین چئشیدلری ده آرزو اولونان طرزده حاضیرلانیر. تبریکدن

سونرا قرآندان سۆز آچیلاراق محمد پیغمبردن، مختلف حدیثلردن بحث ائدیلیلر، عبیرت آمیز روایتلر، شعرلر سۆیله نیلیر و گله جک حیاتلا باغلی آرزولار دیله گتیریلیلر. حضرت علی و دیگر ایماملارین حیاتیندان منظومه لر آوازلا اوخونور. توی زامانی یالنیز ایلاهی نغمه لر سسلندیریلیلر. ماغارین یوخاری و آشاغی باشیندا دایانان درویشلر «بسم الله» دئیرک اون ایکی ایمامین شنینه تعریفلر سۆیله ییرلر:

تعریف ائله دیکجه،
اولورام شاد علیدن.
خیر ایشلر اولور
جمله سی ایجاد علیدن.
ای منکری مؤولا!
بو قدر ائتمه لجاجت.
واللهی اولور،
دین ائوی آباد علیدن.

درویش تویوندا دینی موضوعلارلا باهم، جوانشیرلار آتا-آنا و بۆیوکلره حرمت ائدیلمه سی حقینده نصیحتلر ده وئریلیلر. بو جور شعرلر عبیرتنامه آدلانیلر. مراسمه حدیثلر دانیشیلیر، نظامی، خاقانی، فضولی، نسیمی و باشقا کلاسیکلرین غزل و قصیده لری سۆیله نیلیر، تویا گلنلرین حیات و سمیت باره ده کی سواللاری جاوابلانندیریلیلر. تاماشاچیلار درویشلره ایسته دیگی موضوعتون بحثینی و یا هانسیسا اثری پوللا سیفاریش ائدیر، سوندا ایسه بی تعریفی اولور. دیگر توپیلاردا اولدوغو کیمی درویش توپیلاریندا دا بین ساغیشی و سولدیشی اولور. بی مجلسه اونلارین ایشتیراکی ایله داخل اولور، تویا اویغون شکیلده «بی تعریفی» سسله نیر. بی ده اؤز نۆویه سینده باش ایمکله ایشتیراکچیلار اؤز راضیلیغینی بیلدیریر. خالق آراسیندا بعضا بئله توپیلار «کاسیب تویو» و یاخود «اسلام تویو» دا دئییرلر. اوغلان تویو ایله قیز تویو آیریلیقدا کئچیریلیلر. اوغلان تویوندا کیشیلر ایشتیراک ائتدیگی کیمی قیز تویوندا دا یالنیز قادینلار اولورلار. درویش کلمه سی سادجه دینی معنا کسب ائدیر.

توی مراسمی باره ده معلوماتلانديغیمیز آتالار سۆزلری تاریخی کئچمیشیمیزین و بوگونوموزون ائتئوقرافیک باخیمدان اهمیتلی جانلی صحیفه لرینی گۆز اؤزونده عکس ائتدیریر، رئال

حقیقتلری، عایله معیشتینده اوزون عصرلردن بری کۆک سالان مختلف عادت و عنعنه لری ایشیقلا ندیریر. مثلن، «چالغی توی یئری نین یاراشیغیدیر»، «چالغیسیز توی اولماز»، «توی بزگی خونچادیر»، «تویوندا خلبیر ایله سو داشیییم»، «دئسلر کی، گۆیده توی وار، آروادلار نردیوان آختارار»، «کاسیین تویوندا گئجه قیسا اولار» «خیر ایش یئرده قالماز»، «خیر ایشی ساخلامازلار» (۶۴، ۱۱۷-۱۱۸؛ ۲۵۱؛ ۲۴۷). بئله بیر دئییم ده وار کی، بی تویوندا اویناسا اوجوزلوق اولار. قازان دیبی قاشییانین تویوندا قار یاغار.

بوتون بو دئییلنلردن بئله نتیجه یه گلیمک اولار کی، آذربایجان خلقی نین عایله مناسبتلرینده ان مهم یئری توی واسطه سیله حیاتا کئچیریلن نکاح توتور. بللیدیر کی، «انسانلارین حیاتیندا مهم حادثه اولان توی یئنی عایله حیاتی نین باشلانغیجینی قویور. آیری-آیری عایله لرین عضولری بیر عایله ده بیرلشه رک یئنی حیات قورورلار. عصرلر بویو یاشاییب، معاصر دؤوروموزده ده اجرا اولونان توی خلقین مینیللیکلردن گلن آرزو و ایستکلرینی اؤزونده عکس ائتدیرن، زنگین عادت و عنعنه لری قوروپوب ساخلایان ائل شنلیکیدیر. هر بیر خلقین تاریخی اینکیشافیندان آسیلی اولاراق مختلف توی عادتلی موجوددور کی، اونلار دا زنگین و رنگارنگدیر. مختلف خالقلار آراسیندا موجود اولان توی عادتلی نین اؤزونده بیر سیرا اوخشار و فرقلی جهتلر واردیر.» (۷۹، ۵)

توی عصرلر بویو آذربایجان خلقی نین یوکسک سویه ده قید ائتدیگی طنطنه لی شلیک اولوب عایله نین اساسینی تشکیل ائدن و نکاحین رسمیلشدیریلمه سینی تصدیقله ین بیر مراسمدیر. آذربایجاندا بو مراسمین اوزونه مخصوص یئری واردیر. توی سئوینج، شلیک و شادیانالیق گتیرن بیر ائل عادت کیمی اوزون عصرلر بویو یاشاییب. عایله حیاتیندا نکاحین باغلانماسیندا اخلاقی کنیفتلر و دیرلر اساس گؤتورولموشدور. خصوصاً اورتا عصر ادبیاتیمیزین بونا دایر نمونه لرله زنگین اولدوغونو قید ائده بیلریک. نکاح شخصی حیاتدا باش وئرن دییشیکلیکلی لابود ائدیر.

توی مراسمی عنعنه دن دوغان داویرانیش طرز کیمی تشکیلاتی فعالیت ماهیتی کسب ائدیر. او، بوتون آیینلرین واختیندا و یئرینده اجراسینی طلب ائدیر. هر مرحله اؤز مراسمی ایله مشایعت اولونور. گلین و بیین ستاتوسونون دییشمه سی مقصدینی داشیییر. توی مراسمی اساس خصوصیتلرینی دییشمه دن معاصر دؤورده مودیفیکاسیایا اوغرامیشدیر، یئنی عصرلر عمله گلیمیشدیر. توی مراسمی نین اینکیشافی یئنی سوسیال-سیاسی، اقتصادی و همچنین

ایدئولوژی شرایطله شرطنمیشدیر. تدریجی اولاراق داخل اولان یئنلیکلر توی شنلیگینه یئنی رعنا رنگلیک گتیرمیشدیر. توی مراسمی ترانسفورماسییا یا اوغرامیشدیر.

حمام مدنیته

خلقیمیزین ائتئوقرافیک ایرثی نین هر طرفلی اؤیره نیلمه سی معاصر علمین اینکیشافی نین تامیناتچیسیدیر. ائتئوقرافیک جهندن بیر سیرا مسله لرین کومپلئکس شکیلده هله ده ایشیقلا ندیریلما ماسی ایسه بو جهندن بؤیوک ماراغا سبب اولور. بئله مسئله لردن بیرى ده جمعیتین اؤزی ساییلان عایله و اونون معیشتی ایله باغلی اولوب، اهالی نین حیاتیندا اوزونه مخصوص یئر توتان آذربایجاندا حماملار و اونلارین اهمییتیدیر. سوسیال منسوبیتینه، داخلی پلان قورولوشونا گؤره کند مسکنلریندن اساسلی صورتده فرقلنن اورتا عصر آذربایجان شهرلری بیر چوخ تیکیلیرله - مسجد، کاروانسارا، بازار، او جمله دن حماملارا مالیک ایدی. تاریخی- ائتئوقرافیک اوبیئکت کیمی حماملار بوتون دونیا خالقلا ریندا موجود اولموش و تاریخین مختلف مرحله لرینده عینی درجه ده اهمیت کسب ائتمیشدیر.

هله قدیم واختلاردان حماملار انسانلارین حیاتیندا مهم یئر توتموش، قدیم میسیر و روما همیشه اؤز حمام و تئرملری ایله تانی میشدیر. قید ائدک کی، بو تئرملر داخیلینده چوخلو یئرلشگه یه مالیک اولان معین کومپلئکس ایدی. اونون ایچری سینده ایدمان حرکتلری اوچون زال دا وار ایدی. سیممئتریک پلانلی اساس بینادا فریگیداری، تئپیداری و کالداری (سویوق، ایلیق و ایستی حماملار) و اونلارین اطرافیندا ۲ قروپ عینی تیپلی یئرلشگه لر (اوستیبول، سویونوب-گئیینمه اوتاقلاری، یویونماق، ماساژ و بوخاردا ترله مک اوچون زالار) واردی (۱۱، ۲۰۶-۲۰۷).

اجتماعی حماملار اوزونه مخصوص فونکسییا داشیماقلا یاناشی (گیگیینا، موعالیجه، مراسم کئچیریلمه سی)، همچنین اینفورماسییا مبادلّه سی نین گئرجکلشدیگی گؤروش یئری کیمی ده ماهیت کسب ائدیردی.

حمامین تاریخی اینکیشاف مرحله لری باره ده دانیشارکن ایلک اول ابتدایی انسانلارین یاشام طرزینه اؤتری بیر نظر سلاق. معلوم اولدوغو کیمی، انسانلار اونلاری دایم احاطه ائدن طبیعتدن آسیلی اولاراق اؤز گونده لیک حیاتلارینی سورمه یه چالیشمیشلار. طبیعتده موجود اولان طبیعی سو منبلرلی نین یاخینلیغیندا مسکن سالماغا اوستونلوک وئرن ابتدایی انسانلار محض بورادا تمیزلنه ییلیلر.

زامان کئچدیکدن سونرا داها بۆيوک اراضيلره سيلنن انسانلار يورد سالدیقلاری گئیش مسکنلرین یاخینلیغیندا آرخلار قازاق بۆيوک چاپلارین سولاریندان استفاده ائده بیلیرلر. بو دا اونلار سولارین یاخین مسافه یه گتیریلمه سینی تامین ائده رک شرایطین داها دا آسانلاشدیریلماسینا خدمت ائتمیشدیر. انسانلار بو وسیله ایله نینکی تصروفات ساحه لرینده سووارما مقصدیله، ائلجه ده یویونماق و ائوده مختلف تمیزلیک ایشلری آپارماق اوچون سودان استفاده ائده بیلیمیشلر. بۆلگه لرده ایسه کانالیزاسییا سیستمی یول بویو اوزانان کیچیک آرخلار اولدوغوندان ائولرده چیممک سونرالار صرفه لی حالا چئوریلیمیشدیر. بو دا حماملارین اهمیتی نین آزالماسینا گتیریب چیخارمیش-دیر.

آنتیک و اورتا عصرلر دؤورونده چوخ گومان کی، انسانلارین بیرگه امه یی سایه سینده حمام کیمی واجب اجتماعی تیکیلی میدانا گتیریلیمیشدیر. بونون اوچون چوخ گومان کی، اهالی ییغیشیب ایمچیلیک کئچیرر و اؤنجه دن ایره لی سورولموش معین لایحه اساسیندا ائلیکله تیکیتی ایشلرینه باشلارمیش. بونولا برابر، حماملارین شاهلارین سفارشیه تیکلمه سی ایشینده ایسه معین مبلغ اؤدنیلک شرطی ایله صنعتکار اوستالار ایشتیراک ائدریدیلر. اورتا عصرلرده شاهلارین اؤزلرینه مخصوص آیرجا حماملاری اولدوغو بللیدیر. بونو ایچریشهرده یئرلشن شیروانشاهلار سارای کومپلئکسی نین داخلینده کی حمام نمونه سینده آچیق-آیدین گؤرمک ممکندور.

لاکین ایچریشهر داخلینده مختلف دؤورلرده اینشا ائدیلن اومومی حماملار دا موجود اولموشدور. بو تیپلی حماملار اونو تیکدیرن شخصلرین آدینی داشیمیشدیر. مثلن، آغا میکاییل حمامی و س. تکجه ایچریشهرده بیر نچه حمام موجوددور. اونلاردان بیرى ده ۱۴- عصره آید اولوب، ایندی ایسه یاشیل آپتککه چئوریلن حمامدیر. قاسیم بی حمامی شیروانشاه ۱-جی خلیل الله دؤورونده سالیان قاپیسی یاخینلیغیندا تیکیلیمیشدیر. خالق آراسیندا حمامین «شیرین حمام» آدلانديريلماسی، دئییلنه گۆره بورادا حماما گلنلره چای ایله برابر شیرنیاتین دا تقدیم اولونماسی ایله باغلیدیر. بو حمامین دا پلان قورولوشو یئرلی معمارلیق عنعنه لرینی اؤزونده داشیییر. حمامین داخلی تاغلار، قوبیلره و گونبزله بۆلنموشدور. سویونما و چیممه اوتاقلاری وار. اونون دا دام اؤرتویو باشقا حماملاردا اولدوغو کیمی گونبزلدن عبارتدیر. سویون اؤتورولمه سی، ایسیتمه و قیزدیرما پروسئسی دیوارلارین ایچی و دؤشمه نین آلت حیصه سینده اولان تونگلر واسطه سی ایله رئالیزه اولونوردو.

شیروانشاهلارا مخصوص سارای حمامی بوتؤو کومپلئکسین ان آشاغی حصه سینده یئرلشیر. روس اوردوسونون آذربایجانلی ایشغالیندان سونرا جیددی داغینتیا معروض قالمیش حمامین اوزری اؤرتولموش و یئرینده بالاجا باغ سالینمیشدیر. لاکین سونرالار، ۱۹۳۹-جو ایلهده آپاریلان آرختولوژی قازینتیلار نتیجه سینده تاریخی تیکیلی آشکارا چیخاریلمیشدیر. بیر سیرا اوتاقلاردان عیبارت اولان بو حمام ۱۹۵۳-جو ایلهده تامامیله آچیلاراق تمیزلنمیش و ۱۹۶۱-جی ایلدن اعتبارا قورونماغا باشلانمیشدیر و ایندی ده اونون موحافیظه سی داوام ائتدیریلیر. حمامین ایندیدک قالان دیوار قالیقلارینا و عموما دیگر حمام کومپلئکسلریله مقایسه اساسیندا اونو سؤیله یه بیلیریک کی، دام اؤرتویو گونزلرله اؤرتولوبموش و بو گونزلرده کی یاریقلاردان ایچرییه ایشیق دوشورموش. قیشدا ایستی، یایدا سرین اولماسی اوچون اونو یئرین آلتیندا تیکیلر. بئله سیستم باکی و آبشرونون حماملاری اوچون سچیوییدیر. سارای حمامی نین پلان قورولوشونا دقت یئتیردیکده اونون کوادرات شکلینده بینادان عیبارت اولدوغونو سترمک ممکندور. نظری او دا جلب ائدیر کی، بورادا ناخیشلی سوتونلار هم محکم دایاق رولونو اویناییر، هم ده حصه لره آیییریر.

شیروانشاهلارین سارای کومپلئکسی نین بیر حیصه سینی تشکیل ائدن حمام گئنیشلیگی و هوندورلوگو ایله دقتی جلب ائدیر. بورادا یئرلشن گئنیش اوتاقلار اونلارین تعیناتی حقیقده معین فیکیر سؤیله مه یه اساس وئریر. ماراقلیدیر کی، حمامین یوخاری حیصه سی داغیلیب محو اولسا دا، آشاغی حیصه سینده یئرلشن اوتاقلار معین فیکیر سؤیله مه یه اساس وئریر. بیر قروپ اوتاقلار، ینی «باییر» گئیینیب-سویونماق اوچون نظرده توتولوب، «ایچری» حیصه ایسه چیممک اوچون استفاده ائدیلمیش. بونونلا یاناشی، حمامدا تک چیممک اوچون خلوتی گوشه ده اولوردو. چیممک اوچون اولان حیصه ده حمامی ایستی و سویوق سو ایله تامین ائتمک اوچون حوزلار قویولوردو. ایستی سو ساخلانان حوزدا اونون قیزدیریلماسی مقصدیله ایچینده اود یاندیرماق اوچون خصوصی کامئرا یئرلشدیریلیرمیش. حمامی ایستی سو ایله تامین ائتمک اوچون طبعیدیر کی، قاتیلشدیریلیمیش آغ نفتدن استفاده ائدیلمیش. قیزدیریلما سیستمی نین مؤخانیزمی بئله ایدی کی، ایستیلیک بوخار کاناللاری واسطه سی ایله چیمرلیک حیصه سی نین دؤشمه سی نین آلتی ایله گئدیردی. بئله لیکله، چیمرلیک بؤلمه سیندن گلن ایستی هاوا گئیینیب-سویونما اوتاغینی دا ایستیمیش اولوردو.

بئله کی، حمامین گیریش حیصه سینده دایرووی اویوق نظری جلب ائدیر. بو اویوغا آياققابیلار قویولورموش. کنار حیصه لرده دیوار بویونجا یئرلشن داغیدیلیمیش ساخسی تونگلر واسطه سیله سو لازیمی ایستقامته پایلانیلیردی.

حمامین جزى بیر حیصه سینده کاشی بزگی حفظ اولونوب قالا بیلیمیشدیر. بورادا باشقا کاشی ایله برابر، هم ده ماوی رنگلی کاشی موجوددور. تیکیتیده ایسه ماوی کاشی نین ۱۲- عصردن اعتبارا معمارلیقدا استفاده اولونماسی تاریخدن معلومدور. بو خصوصدا آذربایجاندا موخته لیف فورمالی بدیعی کاشیلارین ایستحصال ائدیلدیگینی قید ائدن ر.فندی گوستریر کی، «بو نوؤ معمولات اساس اعتباری ایله معمارلیق ساحه سینده استفاده ائدیلیمیش و آذربایجانین بیر چوخ شهرلرینده کی مسجیدلرده، حماملاردا، سارایلاردا و س. یئرلرده ایشله دیلمیشدیر» (۱۱، ۲۱). شیروانشاهلار سارای کومپلنکسینده کی حمامین داخلینده بینا دیری اوزرینده چوخدان خاراب اولموش، لاکین ازه لی ایزلرینی بللی ائدن میللی اورنامنتلر بؤیوک مارق دوغرور. بو اونو دئمه یه اساس وئریر کی، شاهلار تیکیلی نین ایچریسینده کی دیوار بزکلرینه ده خصوصی دقت یئتیرمیشلر. بو دا حمامین داخلی اینتئریئر نین ذؤوقله بزه دیلمسیندن، اونون دئکوراتیولیگینه خصوصی دقت وئريلمه سیندن سوؤز آچیر. معلوم اولور کی، حمام دیوارلارینی زنگین رسملر بزه ییردی. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، سیاح ای.لئرخ ۱۷۳۳-جو ایلهه باکیدا اولارکن، شیروانشاهلار سارای حمامی نین گؤزلیگی حقیقده معلومات وئرمیشدیر.

شیروانشاهلار ساراییندا اوودان دا واردیر. اوودان ۱۹۵۴-جو ایلهه شاه حمامی نین آشاغی حیصه سینده آرخئولوژی تدقیقات ایشلری آپاریلارکن آشکار ائدیلیمیشدیر. او، پورتال شکلینده ترتیب اولونوب، اوندان سو آنبارینا دوشن پیلکنلر موجوددور. اوودانلا حمام آراسیندا علاقه نین اولدوغو یان حیصه دکی وئستیبولدن آیدین گورونور. اوودانا سو، کهریزلر واسطه سیله شهرین یوخاری داغلیق حیصه سینده کی اراضیدن وئرلیردی. تکجه ایچریشهرده بیر نئچه حمام موجود اولموشدور: ۱۷-۱۹ عصرلر قاسیم بی حمامی، ۱۵ عصر حاجی بانی حمامی، ۱۹۱۲-جی ایل آغا-زئینال حمامی، آغا میکایل حمامی.

ایچریشهرده کیچیک قالا کوچه سی ۱۶-دا یئرلشن دیگر اورتا عصر حمامی اولان آغا میکایل حمامی ۱۸ عصرده اینشا ائدیلیمیشدیر. بو حمام شامخی ساکینی حاجی آغا میکایل طرفیندن ایچریشهرین جنوب-قرب طرفینده تیکیلیمیشدیر. اونون یئرلشدیگی اراضی خالق آراسیندا حمامچیلار محلهه سی آدلانیردی. حمامین اوتاقلاری نین داخلی قورولوشو اؤز گئیشیلیگی ایله دیگر حماملاردان بیر قدر فرقله نیر. اوتاقلاری کوادرات شکلینده دیر و اونلار

دۆرد مرکزی دایاق اوزرینده قورول-موشدور. یئرلی معمارلیق اوسلوبوندا تیکلمیش حمامین اوزرینده اوزونه مخصوص شکیلده توسو باجاسی واردیر.

شکیلده تصویر اولونان تیکیلی بو حمامین بوخار چیخان حیصه سیدیر. بو حمام حال-حاضیردا تمیره دایانمیشدیر. اونون ایچری گیرجینده بوتون حمام کومپلئکسیرینه خاص اولان دهلیز یئرلشیر. شخصی موشاهدهمه اساسا دئییه ییلم کی، حال-حاضیردا یئیندن تمیر-برپا ایشلری گؤرولن بو حمامین اورتا حیصه سینده هر دۆرد کونجونده حالقالارا راست گلکم ممکندور. بو حالقالارا زنجیر آسلیبر و اونون بیرلشن تام اورتا حیصه سینه ایسه اوتاغی ایشیقلاندیرماق اوچون چیراق تاخیردیلا. اورتا عصرلرین یادیگارلاری اولان بئله حماملارین یوخاری دام اؤرتیونده گونبز اولوردو. بئله گونزلرین قویولماسی طبعی شرایطلن آسلی اولاراق یاغیشلی و قارلی هاوالاردا سویون بینانین ایچریسینه دامماسینا ایمکان وئریر. تصادفی دئییلیر کی، «و اولماسین، بو اولسون» فیلمینده کی صحنه آغا میکاییل حمامیندا لئنته چکلمیشدیر.

معلوماتا گؤره، حمامین کانالیزاسییا سیستمی واردیر. حمامین دیواری نین قالینلیغی بیر متر اولان سال داشلاردان اینشا ائدیلمیش گؤره اونون ایچریسی طبعی اولاراق ایستی اولور. بینانین تیکیتیسینده تورپاق، سامان، گیل، یومورتا ساریسی و کول قاتیشغیندان استفاده اولونموشدور. سو کرانی و ایچری نین هاواسینی دییشمک اوچون وئتیلیاسییا سیستمی موجود اولوب. بوندان علاوه، حمامین ایچریسینده تیکیلدیگی آندان اعتبارا اینشا ائدیلن آیريجا کیچیک ایستیکانا اوتاغی دا موجوددور کی، او دا معاصر ساونا ائففکتکی آلماق اوچون طبعی ایستی بوخارلی یئردیر. او ایکی طرفده ده یئرلشدیریلیب. بونولا برابر ایکی پنجره کیمی بؤیوک اویوقلار نظری جلب ائدیر. بو اویوغون ایچریسی سو آنباریدیر و تخمین ۱۰ تون سو توتومو واردیر. حمامین ایچ طرفینده داها بیر باشقا اوتاق وار کی، بو دا قازانخاندیر. اوللر حمامین دهلیزینده شکافلار یوخ ایدی، سونراکی دؤورلردن اعتبارا علاوه اولونوب. هفته نین بش گونو قادینلار، ایکی گونونو ایسه کیشیلر گلیردیلر. (۷) بو اونو دئمیه اساس وئیر کی، چوخ گومان کی، حماما کیشیلر ده قادینلار کیمی دییشدیره جکلری پالتارلارینی ساخلاماق اوچون اؤز بوغچالاری ایله گلیردیلر.

حاجی بانی حمامی ۱۵ عصرین سونلاریندا تیکلمیشدیر. حمامین سیفاریشچسی حاجی قایب، معماری ایسه حاجی بانی اولموشدور. اونا گؤره ده حمام هم حاجی قایب، هم ده حاجی بانی حمامی آدلانیر. اوزون مدت تورپاق آلتیندا قالمیش حمام ۱۹۶۴-جو ایله بورادا آرخئولوژی قازینتیلار زامانی آشکار ائدلمیشدیر.

ایچریشهرده یئرالتی حمام دا واردیر.

اورتا عصرلرده ایچریشهرین قورویا آچیلان ایکی اساس گیریش قاپیسی (شاماخی قاپیسی و سالیان قاپیسی) موجود ایدی. بو ایستیقامتده حمام یئرلشیردی. شهره داخل اولان کاروانلارین صاحیلری حماما گنדר و یالیز بوندان سونرا اونلارا قالا ایچریسینه داخل اولماغا اجازه وئرلیردی. بو حماملاردان بیرری ایچریشهره داخل اولارکن سول طرفده باکی خانلاری نین ائوی نین یئرینده هله ده قالمقدادیر. بو یئرالتی حمامین ۱۴-عصرین سونو-۱۵عصرین اوللرینده اینشا اولوندوغو احتمال ائدیلیر. زامان کئچدیکجه تورپاق آلتیندا قالمیش و روس ایشغالی زامانی اوچورولاراق یارارسیز حالا چئوریلیمیش بو تیکیلی حقیقده دیگر موجود حماملارا اوخشارلیق تشکیل ائتدیگینی سؤیله مک ممکندور.

عمومیته، حماملاردا «چیممه سالونوندا سویوق و ایستی سوتوتارلار - «خزنه لر» یئرلشیردی. سویو ایستیتمک اوچون حوضون آلتیندا تاغ تاوان اؤرتوکلو «کولخان» آدلانان خصوصی کامئرا قورولور، نفت (ایشروندا)، اودون، تزک و س. ایله قیزدیریلیردی. چیممه سالونو دؤشم نین آلتیندا قوراشدیریلیمیش خصوصی کاناللار واسطه سیله ایسیدیلیردی. ایستی هاوا بیر طرفدن «کولخان» بیرلشن همین کاناللاردان کئچیر و توستو باجاسیندان بائیرا چیخیردی. سویونوب-گئیممه سالونونون اورتاسیندا فوواره لی سویوق سو حوضو، چیممه سالونونون اورتاسیندا ایسه ایستی سو حوضو اولوردو.» (۱۳، ۱۳۴) ه.سارابسکی یازیر: "حمامین ایچی نین ده قورولوشو بائیرینکی کیمی اولاردی. فقط اونلارین سکیلری یئردن بیر قاریش یوخاری و سکیلرین دؤوره سینده سو یولو اولاردی. ایشلنمیش سولار اورادان آخیب گئردی. سکیلرین کونجونده داشدان حوضجوقلار اولاردی. اونلارا اوشاق اویناماق اوچون ایلیق سو تۆکردیلر. اورتادا بائیرداکی کیمی، حوض اولمازدی. آنجاق تاغلارین بیرری نین آلتیندا خزنه اولاردی. اورادا ایستی سو ساخلانیلاردی. خزنه نین قاباغیندا، سکی نین ایچینده بیر حوض اولاردی. اونا قوللئییتین دئیردیلر. حوضون اوستونده خزنه یه دوغرو بوتؤو داش اوزادیلاردی. اونون اوستو ایله خزنه یه یول ایدی. قوللئییتینده چیرکاب سو، غیری بیر تاغین آلتیندا همین خزنه کیمی آیریلیمیش یئرده سویوق سو اولاردی. تاغلارین بیر باشقاسیندا بالاجا سمیه لر اولاردی، بونلارا دا خلوتی دئیردیلر. آغا و خانیمالارین چوخو اورادا یویوناردی " (۱۲، ۶۷).

نظامی گنجوی کولخانین آدینی چکمیشدیر:

اگر حمامین اوستو آچیلسا،

اورادا هئج کیمین سئومه دیگی کولخان گؤرونر (۳۴، ۲۱۸).

حمام حقیقده «قابوسنامه» اثرینده کی معلومات بوتؤلولوکده شرق حماملاری نین قورولوشو باره ده معین فیکیر سؤیله مه یه اساس وئریر. اثرده دئییلیر: «قیشدا و یایدا حماما گتدیکده اوولجه سویوق اوتاقدایا بیر آز اوتور کی، طبیعتین اورانین هاواسینا اؤیرنسن، سونرا اورتا اوتاغا کئچیب بیر قدر ده بورادا اوتور کی، او اوتاقدان دا فایدا گؤتورموش اولاسان، سونرا ایستی اوتاغا گئت، اورادا دا بیر آز اوتور کی، بدنین ایستیه آلیشسین. حمامین ایستیی سنه تاثیر ائندنه خلوت خانایا گتدیب، اورادا باشینی یو. گرک حمامدا چوخ قالما یاسان، اؤز اوستونه چوخ ایستی و چوخ سویوق سو تۆکمه یسن، ایلیق یاخشیدیر. حمام خلوت اولسا بؤیوک خوشبختلیکدیر» (۸۳، ۸۴).

یویونماغین بیر مدنیت اولدوغونو داستانلاردان دا گۆرمک اولور. کتابی-دده قورقود داستانیندا قیساسا اولاراق اوغوز بیلی نین تمیز سودا یویوندوقلاری قید اولونور (۹، ۱۴۸). ال کوفی نین برده ده حمام حقیقده وئردیگی معلوماتدا قید ائدیلیلر کی، گلن ائلچینی حمامدا یویوندوروب فخری لباس گئییندیریلر، سونرا قالییه ایله دولدورولموش بیر قاب گتیریب بدنی اونونلا اووخالایرلار (۲۶، ۴۹). اورتا عصر شاعری سولی فقیه «ایلتدیلمر حمامه یودیلمر آنی» - دئمکله حماملارین اولدوغونو تصدیق ائتمیشدیر (۲۲، ۱۵۸). ف.رشیدالدین یازیر کی، قازان خان بوتون ویایلتلرین کندلرینده حمام و مسجد تیکیمله سی باره ده فرمان وئرمیشدی (۱۴، ۲۹۴). ایسکندر مونشی شاه عباسین زامانیندا بیر چوخ شهرلرده حماملار سالدیغینی قید ائتمیشدیر (۲۱، ۷۱۸). مختلف منبعلره اساسلار س.اونواللهی تکجه تبریز شهرینده خیلی حمام اولدوغونو قید ائده رک اونلارین آدلارینی چکیر: «ان مشهور حماملاردان «لیلی و مجنون»، گجیلباشی، پسه کوشک، بوز، جاهانشاه، میر-میر داروازاسی حماملارینی، دوه چیلر محله سی، رئی داروازاسی، خیابان محله سی، سورخاب محله سی، اؤکوز بازاری حماملارینی و چوخلو سارای حمامینی گؤسترمک اولار» (۲۵، ۱۶۶).

اورتا عصر آوروپا مؤلیفلری توماس بئنیستئر و جئفری دئکنتین معلوماتلاریندا قید اولونور کی، هفته نین ایکی گونونو شاه (طهماسب نزرده توتولور-ش.ب.) حمامدا کئچیریر (۱۷، ۱۵۶). بئل ایسه شاماخی شهرینده حماملار اولدوغونو قید ائتمیشدیر (۱۷، ۳۹۶). آدام اولئاری نین ده شاماخی شهری حقیقده وئردیگی معلوماتلاردا حمام حقیقده خاطرلالتالار واردیر. او یازیر کی، بورادا اوچ حمام وار، هر گون اورایا آدمالار آخیشر، اونلارین ایکیسینه گونورتا قادیتلار، آخشمالار ایسه کیشیلر گلیرلر، لاکین قصرین یاخیلیغیندا یئرلشن سیخ حمامینا یالنیز کیشیلر گنده ییلر. سیخ حمامی نین یاخیلیغیندا سیخ موریدین دفن اولوندوغو مسجد یئرلشیر.

حمامدان الدە اولونان گلیر دە بورایا و بیر دە کاسییلارا صرف اولونور (۱۷، ۲۷۰). بو ماراقلی معلوماتدان آیدین اولور کی، حماما گلنلر یالنیز دینی طریقت نماینده لریندن عیبارت اولموشلار. کلاویخو ایسه تبریز شهرینده «دونیادا اولاییلە جک ان گۆزل حمام» اولدوغونو قید ائدیر. (۱۷، ۵۴)

حماملار سادجه تمیزلنمک مقصدی داشیمیردی، او، عینی زاماندا اجتماعی تیکیلی اولدوغوندان انسانلارین بیر یئره ییغیشیب اونسیت ساخلایاجاغی مکان حساب اولونوردو. قادینلار و کیشیلر بوتؤو بیر گونون دئمک اولار کی، اساسلی حیصه سینی بورادا کئچیریردیلر. عموما حماملار هفته نین معین گونلری قادینلار اوچون، باشقا گونلر ایسه کیشیلر اوچون آچیق اولوردو. ینی ایسته نیلن واخت حماما گلنک ممکن دئییلدی. ه. سارابسکی یازیر: «حمام زننه اولاندا کولخانچینی و یا جوماداری داما چیخاردیب الینده بیر دمیر شئیورلا چالدیرماغا باشلاردیلار. اهاالی باشا دوشردی کی، بو گون حمام زننه دیر. حمامین قاپیسیندا قیرمیزی مرجانی فیه آساردیلار کی، یولدان اوئن و شئیور سسی ائشیتمه ین کیشیلر حمام زننه اولدوغونو بیلسینلر» (۱۲، ۶۴-۶۵). عادتی اوزره بیر گون حماما حصر اولونوردو. بئله کی، اولجندن حمام اوچون تداروک گؤروب ییغیشماق لازیم گلیردی. یولو گئدیپ قاپییتماغا دا معین واخت صرف اولونوردو.

هله ۲۰ عصرده حماما گئتمزدن اول ائوده کی حاضیرلیق باره ده وئرین معلوماتدا قید اولونور کی، هر کسین اوژ شخصی کیسه سی، دابانداسی، قتفه و گئییمی اولوردو. بوندان علاوه ، «سرقفته» آدلانان اوزرینده ایری دهریورنو ناخیشلاری اولان پامبیق پارچا دا گؤتورولوردو. اوندان هم بوغچا کیمی، هم ده باش باغلاماق اوچون استفاده ائدیلمیردی. ائودن عینی زاماندا ایچمه لی سو، یونگولاری یئمک (مثلا شیرین چؤرک و س.) ده گؤتورولوردو. (۸) حمامدا قادینلار آراسیندا بیر کوللئکتیوچیلیک روحو حس اولونوردو. بونولا علاقه دار حمامدا معین قایدالار و عنعنه لر فورمالاشیردی. بئله کی، عمومی حماملاردا یئنییتمه قیزلار یاشلی قادینلار سو گئیریر، اونلارین خواهیشلری اساسیندا کؤمک ائتمگی اوژلرینه بورج بیلیردیلر. حمامدا گؤروله سی ایشلر آردیجیلیقللا اجرا اولونوردو. بئله واختلاردا اوغول آنالاری قیزلارا گؤز قویوردولار. قیزلاری اوغلان آنالاری محض حمامدا بیه نیردیلر.

حماما گئندده قادینلار بزک اشیالارینی، قیزیلارینی تاخیب گئندیردیلر. بویونلارینا «سرسپوشکا» آلدانیدریقلاری (روسلارین سئپوچکا سؤزوندن گؤتورولوب - ش.ب.) اوزون سئپلری بیر نئچه دفعه دولایاردیلار. (۴) بو اونو دئمه یه اساس وئیر کی، حمام هم ده

سوسال وضعیتین نمایش اولوندوغو یئر ایدی. حمامین ایچینده قادینلار قیزیلارینی چیخاریب خصوصی موجرونون ایچریسینده موحافیظه ائدردیله. قید ائدک کی، «حمام صاندیغی» آدلانان خصوصی قبالاردا قادینلار خینا، باسما، کوسمئتیک واسطه لر گتیریردیله. بعضیلری ایسه بونو بوغچا ایله عوض ائدیله. بوندان علاوه سطیل آدلانان سو قابیندان استفاده اولونوردو کی، بو دا سو ییغیب تۆکمک اوچون ایدی. ایستی سو اوچون حمام تاسی اولوردو. آفتاف-لعین ده حمام لوازیماتلاری ایچریسینده ایدی. بوندان علاوه صابون و یا اونو عوض ائدن گیلایدن یویونماق اوچون استفاده ائدیله. ن. گنجوی ساری گیلدن بحث ائدیر. (۳۴، ۱۶۶) ساری گیل سونرالار گیلای آدلانان صابونو عوض ائدن و حمامدا یویونماق اوچون استفاده اولونان گیلدیر. تۆک تۆکمک اوچون ده «واجیبده» آدلانان گیل اولوردو. بیر قایدا اولارق حمامین ایچینده هامی بدنینی قیرمیزی رنگلی پارچا - فیته ایله اؤرتوردو. حمامدا استفاده اولونان قبالاردان بیر ده سطل ایدی. غریبه دیر کی، سطلیلار دا فورماسی ایله دیگر قبالاردان فرقلنسه ده، اوزرینده کی ناخیشلار و موجود یازیلاری ایله دقتی جلب ائتمیشدیر. مثلا، سطلین اوزرینده کی یازیلاری اوخوموش م. نعمتین یازدیقلاریندان معلوم اولدوغو کیمی، سطل حمام قبالاریندان بیر اولموشدور:

یا رب! هر شئیدن اول سطلی گتیر.

یا رب! بو جزب ائدیجی سطلی گتیر.

تمیزلیک اوغروندا جم جامی ایله یاریشا گیره بیلسین.

اؤلوم دف اولونوب، آرزو الینده دیر.

ابدی ظولمو درک ائتمگین نتیجه سی بؤیوکدور.

حماما قدر تام طالعی یئرینه یئتیریلدی.

راضیقلی تاس دولوسو سو چیچگی چاتدی.

سفره شادلیقدان بوش دئییلدی.

داواملی سو ایله سطل آغزینا قدر سو ایله دولو ایدی. (۳۳، ۱۵)

حماما چیمیب قورتارانان سونرا غسل وئرمک لازیمدیر. بونون اوچون آخیرینجی دفعه باشندان آشاغی سو تۆکنده اولجه دابانلاری قالدیریب سو تۆکن قابدان ایکی ال له یاپیشیب غسل وئریب بو سؤزلری دئییرلر: «اللهم صل علی محمد» - دئدیکن سونرا اولجه سویو باشا،

سونرا ساغ، سونرا ایسه سول چيگینلرینه تۆکورلر. آياشيسی قورتاران قادین حس غسلو وئرمه لیدیر: «واجبتا، قورتا الله»-دئدیکن سونرا او پاک ساییلیر. وئرلن بو غسلولاردا آدمین اوزو قبله یه دوغرو یۆنلمه لیدیر. هفته نین ۵ گونلری جمعه غسلو وئرلیر. بوندان علاوه مرحومون سون نفسینده اونونلا یاخین تماسدا اولان (یویولمادان اول اونا توخونان) آدم دا اؤلو غسلو وئریر. اؤلو غسلو «جنابت غسلو» آدلانیر و چیمن شخص بو سۆزلری دئییر: جنابت غسلو وئریرم، واجبتا، قريت الا الله.

آذربایجانین مختلف بۆلگه لرینده حماملار اولموشدور. اورتا عصرلردن بو گونوموزه قدر گلیب چاتان بئله حماملارین اکثرییتی تعمیرسیز وضعیتده ده اولسا، هله ده قالماقدادیر. یالیز صنعتکارلیق مرکزی اولان لاهیجدا کانالیزاسییا سیستمی نین هله اورتا عصرلردن موجود اولماسی بو بۆلگه ده فردی ائولرین ایچریسینده ده حمام قویولماسینا ایمکان وئرمیشدیر. خالق یاشاییش ائولری نین ساحه سینه گۆره کیچیک، لاکین ایشلکلیگینه گۆره مهم حیصه سی اولان حماملار منزلیلرین ایچریسینده اینشا ائدیلمیشدیر. چوخ دا بۆیوک اولمایان حجمجه کیچیک بو جور حماملار ائولرین یاتاق اوتاغینا یاخین حیصه سینده تیکیلیردی. بورادا یویونماق و یاخالانماق ممکن ایدی. معلوماتا گۆره اوستالار هر سحر ایشه باشلامازدان اول بو حماملاردا مطلق غسل، هر نامازدان اۆنجه ایسه دستماز آلمالی ایدیلر. (۲۳) سونرالار معاصر ائو تیکیلیرلی نین فورمالاشماغا باشلاماسی زامانی بئله داخللی حماملارین یئرینده یئیلرینی نیسبتن گئیش شکیلده تیکه رک استفاده ائتمیه باشلادیلار. لاهیجدا بعضی ائولرده حمام اولماسینا باخمایارق اجتماعی تیکیلی اولان «دره حمام» آدلی قدیم حمام دا وار ایدی. (۲۷، ۱۰۳)

آرخئولوژی تدقیقاتلار نتیجه سینده زنگیلانین شریفان کندی اراضیسینده موجود اولان شهر خارابالیغی اراضیسیندن اورتا عصرلره آید حمام آشکار اولونموشدور. قید ائدک کی، «اونون دیوارلاری بیشمیش کرییجدن تیکیلیمیش و ایچریدن کجله سووانمیشدیر. قازیتتی زامانی آشکار اولونموش تیکیتتی قالیغی نین حوض اولدوغو معین ائدیلمیشدیر. هر اوچ حوض یان- یانا تیکیلیمیشدیر. حوضلارین تیکیتتی ماتریاللاری عینیدیر. دیوارلاری داخلدن و خاریجدن گجله سووانمیشدیر. هر اوچ حوضون ایچریسینده اوزرینده هیس ایزی اولان دایروی چای داشی تاپیلیمیشدیر. حوضلار بۆیوک حجملی اوتاغین ایچریسینده اینشا ائدیلمیشدیر. بورادان عمومی اوتاغا سو یولو واردیر. گۆرونور، بو یوللا سو آخیدیلیردی. شوبه سیز دۆشمین ناو شکیللی اولماسی و اونون کانالیزاسییا تونگونه قدر داوام ائتمه سی سویون خاریجه چیخماسی اوچون نظرده توتولموشدور. گۆرونور، بورادا دایمی سودان استفاده ائدیلمیشدیر.» (۳۱، ۱۸۹)

بورادا ایری حجملی چای داشلارینین حوضداکی سو یو قیزدیرماق مقصدیله استفاده ائدیلدیگی قید ائدیله.

اجتماعی تیکیلر آراسیندا یئر آلان حماملار ایکی حیصه دن - بائیر و ایچری حیصه دن عبارت اولوردو. «مرکزی-گونبز کونستروکسیا سیستمی اورتا عصرلرده آذربایجانین داش و کریچدن تیکیمیش معمارلیق آبیده لری نین تیمثالیندا صرف لوکال پلاندا بدیی، هم ده تئخنیکی معنادا چوخ یوکسک سوییه یه قالخمیشدیر. بو کونستروکسیا سیستمی آذربایجان اراضیسی نین مختلف زونالاریندا تظاهر ائده رک، دؤوروموزه قدر چاتمیش مسجد، حمام، توره، زورخانا و باشقا تیپلی بینالاردا مشاهده اولونور.» (۲۸، ۱۵)

حماملار عادی حاللاردا گونده لیک تمیزلنمک خاراكتیری داشیماقلا یاناشی، عینی زاماندا معین مراسملر زامانی دا (بی حمامی و گلین حمامی) اهمیت کسب ائدیردی. بو خلقیمیزین عموما تمیزییه نه قدر اهمیت وئردیگینی نمایش ائدیریر.

اوزئیر حاجیبلی بی حمامینی بئله تصویر ائدیر کی، حمامین اورتاسیندا حوض و فانتان وار، اوستوندن قندیل آسلییدیر. بیر آز او یاندا دا زورناچیلار اوتوروبلار و بیر نئچه نفر جامادار اللرینده قیرمیزی فیه، بالاقلاری چیرمالی دایانیبلار. (۱، ۱۲۵) مشهدی قسنفرین دیلیله اوزئیر بی دئیر کی، قدیم زامانلاردا حماملاردا شاعرلر، سخنگولر، ناغیل دئینلر، درویشلر هامیسی ییغیشیب گؤزل صحبتلر ائدیپ حمام اهلینی فیضیاب ائدرلریمیش. (۱، ۱۲۷) بو دئینلردن آیدین اولور کی، حمام تکجه بدن تمیزلیگی آنلامی داشیمیردی، معنوی صافلیگی دا تامین ائدیردی. یعنی حمامی مختلف صنعت صاحیلری اولان کیشیلرین بیر جمع حالیندا ییغیشیب صحبت ائدیكلری و بو زامان دا آیلندیکلری مهم یئر حساب ائتمک اولار. حمام بیر نؤو گرگینلیگین آزالدیلماسینا، عصبلرین ساکیتلشمه سینه سبب اولوردو. بورا هم ده دینجلمک یئری ایدی. حماملارداکی مختلف پئشه صاحیلری نین بحث ائدیكلری افسانه لر، روایتلر، ناغیللار، لطیفه لر و س. سونرالار دیلره دوشوب خالق یارادیجیلیگینا چئوریلیردی. بورادا انسانلار عاغل صاحیلریندن نه لری ایسه اؤیره نیر، معین معلوماتلار توپلاییردیبلار. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، حمامدا مختلف ایشچیلر - دللک، گوزگو توتان، سو تۆکن، کیسه چی، پالتار ساخلایان و س. فعالیت گؤستریردیبلر. حتّی اورتا عصرلرده اونلاردان وئرگی آیلندیگی دا منبعلرین معلوماتلاریلا تصدیق اولونور. بئله وئرگیلر ۱۶۲۹-جو ایلهه آوقوست آییندا ۱-جی شاه عباسین فرمانی ایله لغو اولوندو. (۲۵، ۱۷۷)

حمامین معیشتده کی یئری اؤزونو توی ایله باغلی مراسملرده ده گؤستریر. بئله کی، خینایاخدی مراسمی زامانی دا حماما گئیدیردیلر. بونونلا یاناشی، توی زامانی بی ده اؤز یاخینلاری ایله برابر بی حمامینا گئیدردی.

خینایاخدی مراسمی زامانی اوغلان ائوی گلینه حمام لوازیلماتی گتیریر. حمام لوازیلماتی ایچریسینه قتفه، آلت و اوست پالتاری، خلعت، فیته، کیسه، بزک اشیالاری قویولوردو. اوغلان ائوی نین قادین نماینده لری گلین کؤچه چک قیزی اونون قوهوم-اقرباسی ایله بیرگه حماما آپاریردیلار. بو زامان اورایا اؤزلری ایله مختلف شیرنیات شئیلری ده آپاریردیلار و بو شیرنیاتدان حمامدا اولانلارین هامیسی دادا بیلردیلر. (۲) گلین حمامینا گتتمک معین عادتله مشایعت اولونوردو. قیزی اوغلان ائوی نین قادینلاری حماما آپاراندان قیزین ساجینی بزه ین، قاشینی آلان، اوزونه بزک ووران مشاطه یه پولو اوغلان طرفی اؤده بیردی. گلین حمامی زامانی دا تخمینن بیر-ایکی ساعات واخت صرف اولونوردو. (۳) ع.سارابسکی ایچریشهرده خینایاخدی مراسمی نین اثرته سی گونو حماما گئیدیلدیگینی سؤیله ییر. (۱۲، ۱۰۹)

آذربایجان خلقی نین زنگین فولکلور نمونه لرینده گلین حمامی ایله باغلی نغمه لر ده یئر آلماقدادیر. عصرلردن بری قورونان بو نغمه لردن بیرینده دئییلیر:

نازبالیشی اوزول قوی،

اوسته بیر جوت قیزیل قوی

یاریم حماما گئدیر،

حمام پولون حاضر قوی (۲۴، ۲۹۳).

عراقین کرکوک ویلایتینده گلین حمامینا گئدرکن اولجه یاخالانار، گتیریلن میوه، شیرنیات و س. یئیلیدکن سونرا قیزلار یاریشیرمیش کیمی ماهنیلار اوخویاردی. مثلن،

«بو گلین مایالیدی،

یوک-یوکه دایالیدی.

بؤیله دور، بؤیله اوتو.

دئسینلر حایالیدی» (۳۵، ۳۷).

توی عادت‌لریندن بیرری ده بین حماما آپاریلما سیدیر. آذربایجانین اورتا عصر شاعری مصطفیٰ ضریر ده بو مسئله یه توخونموشدور. شاعر کینین کسیدیلگینی قید ائدیر و علاوه ائدیر کی، بیلر گلیب یوسف اوچون قاپیدا دورورلار و تویون سحری گونو اونو حماما گۆتورورلر. او، سونرا ایسه بین یئئیدن سارایا گتیریلدیگینی وورغولاییر (۵، ۳۰۰-۳۰۲). عادتین بی حمامی توی گونو اولور. بورادا ایسه تویون سحری حماما گئیدیلدیگی تصویر اولونموشدور. اولای بیلسین کی، بورادا قیز ائوینده کی توی نظرده توتولور.

اورتا عصرلرده بی حمامی حقیقده سولی فقیه یازیر:

چونکی دویون آخری اولدی تمام،

بولارین ائشیگو بولدی حمام (۲۲، ۶۴).

اورتا عصرلرده بی حمامی نین باره سینده ۱۳ عصر داستانی «داستانی-احمد حرامی» ده وئرلین معلومات دا نظری جلب ائدیر. بورادا دئییلیر:

دیوان باغلاندی و جمله جمع اولدی.

گولفروخ شاه سووار اولدی آتینا،

بیله ساغیشی حمام نیتینه.

گلیب حمام ایچینده یوندیلار خوش،

چون ایشلر حاصل اولدو دؤندیلر خوش (۶، ۱۳۷).

گۆروندویو کیمی، بورادا بی حمامی نین تصویری وئرلیمیشدیر. یویونوب پاک اولدوقدان و بی پالتارینی گئیینیب حاضیر اولاندان سونرا اونو مشایعت ائدنلرله برابر یئئیدن ائوه دؤنورلر. ائوده اونو خصوصی چال-چاغیرلا قبول ائدرلر. حماما گلنلرین پولونو بی اؤده بیردی. قدیم دؤورلردن گلن بئله بیر عادت وار ایدی کی، بی اوچون گئییم دستی حاضیرلانیردی. بی پالتاری مطلق تزه و ایلک دفعه محض بو مراسم زامانی استفاده اولونان گئییم دستیندن عبارت اولور. قوبادا دا قیز ائوینده تیکلیمیش بیلک لیباسی حماما گؤندریلیدی و بی اونو گئیینیب ساغیشی و سولیشی ایله برابر ائوینده دؤنوردو (۱۸، ۵۷). بی حمامی خصوصی طمطراقلا کتچیریلن مراسمه چئوریلیر. ساغیش، سولیش و یاخین آداملارلا بیرلیکده بی حماما گئدیر. حمام

خرجینی بعضا بیین ساغدیسی اؤدمه لی ایدی. ائوده بیی خصوصی چال-چاغیرلا قبول ائدرلر. آذربایجانین توی مراسمینده بی حمامیلا باغلی نغمه لر ده واردیر. مثلن،

آی بو ائولر، اوزون ائولر،
 گوئندرین حماما، گوئندرین،
 اوغلانی حماما گوئندرین.
 آی ایچینده اولسون تویلا،
 گوئندرین حماما، گوئندرین،
 اوغلانی حماما گوئندرین.
 آی ییغیلسین قیز-گلینلر،
 گوئندرین حماما، گوئندرین،
 اوغلانی حماما گوئندرین.
 آی اویناسین بسطه بویلا.
 گوئندرین حماما، گوئندرین،
 اوغلانی حماما گوئندرین. (۱۱۹، ۳۲)

اورتا عصرلرده حماملار خصوصی اهمیت کسب ائتمیشدیر. حتی حمام صحنه سی مینیاتور صنعتی نمونه سینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. مثلن، امیر خسرو دهلوی نین «بئش خزینه» الیازماسیندان حمام مینیاتورو (۱۵۴۰-جی ایل) بونا میثال اولاییلر. بایراملار زامانی و قوناق گلنده حمامدان استفاده خصوصی شرط سایلیردی. حمامین اهمیتی قادین دونیا اوشاق گتیردیکدن سونرا دا اؤزونو گوئستیردی. بئله کی، «اوشاغین دوغولماسیندان ۱۰ گون سونرا زاهی چیمیردی. بونا «اون حمامی» دئییلیردی.» (۱۶، ۲۸۳) دوغولان اوشاغی دا محض اون گونلوگونده چیمیزدیریدیلر و بو خالق آراسیندا کۆرپه نین «نونو توکمک» آدانیر. شرط دئییلدی کی، بونون اوچون قادین خصوصی حماما گنده، او اؤز ائوینده ده تمیزلنه بیلردی. لاکین بو تمیزلیگین آدی نین دا حماملا باغلانماسی خلقین عمومیتله حماما وئردیگی اهمیتله علاقه داردیر.

حمامدا بعضا چیلله کسمک آیینی ده اجرا اولونوردو. بئله کی، «گلین حمامدا چیمیب پاک اولاندان سونرا اونون اوستونه بیر قاب قیرخ آچار سویو اولان جامدان سو، بو باش توتمازدیسا،

باشقا بیر جاما قیرخ خۆرک قاشیغی خزینه سویو ییغیب چیلله لی نین اوستونه تۆکولردی. بئله لیکله، ده او، چیلله دن آزاد اولاردی. چوخ واخت چیلله اسلامین مقدس شهرلریندن (مکه، کربلا، خراسان) گتیریلیمیش، اوستونه قرآن آیه لری یازیلیمیش قیرخ آچار جامی ایله کسیلردی» (۲۰، ۲۰).

حمام بیر سیرا خسته لیکلر اوچون ده یاردیمچی واسطه ساییلیمیشدیر. عادیجه سویوقدیمه زامانی حماما گئدیپ یاخشیشماق اولار. رئوماتیزملی خسته یه حمامین خیری دیدیگی معلومدور. بوندان علاوه تضییقی اولان آداما اونو آشاغی سالماق اوچون حمامین معین قدر کۆمگی اولور. عصب ساکیتلیگی و راحتلانماق اوچون حمام طبییی اهمیت کسب ائدیر. ترله مه واسطه سیله بدنن توکسینلرین آتیلماسی حمامین ایستی گوشه سینده ممکن اولوردو. حمامدان پروفیلاکتیک مقصدله ایستیفادنین ده اورقانیزم اوچون یارارلی اولدوغو بللیدیر.

انسانلار داها چوخ اتولرینه قاپانلق شکیلده یاشاماغی اوستون توتماغا باشلامیشلار. آذربایجانین مختلف اراضیلرینده ایندی ده موجود اولوب، فقط استفاده اولونمایان حماملار تاریخی کئچمیشیمیزین یادیگارلاری کیمی قالمیشدیر. لاکین بونا باخمایاراق آزا اولسا، یالنیز کیشیلر اوچون معاصر تیپلی حمام مکانی موجوددور. بونلاردان بیر «بی حمامی» آدلانان حمامدیر. بو گون ائکزوئوتیک شرق اینتئریئرله فرقلنن، ان یوکسک ذوقله بزه دیلن و معاصر طلبلره جاواب وئرن «تازه بی» حمامی شهریمیزین قوناقلاری نین ان سؤیملی ایستیراحت و ساغلاملیق اوجاقلاریندان بیر ساییلیر. «تازه بی» حمامیندا حتی شرق و أوروبا مطبخی ایله برابر بار دا فعالیت گؤستریر.

انسانلارین قدیم تاریخینی اؤیرنرکن معلوم اولور کی، آشکار اولونان قدیم تیکیلیر یعنی عنعنه وی حماملار بدنه و اونون تمیزلیگینه، شخصی گیگیئنه، یورغونلوغون چیخماسینا، دینی آیینلرین حیانا کئچیریلمه سینه خیدمت ائدیردی. مختلف خالقلاردا حماملار مختلف فورمایا مالیک اولوردو. بئله کی، تیکینتی ماتریالی، بینانین قورولوشو، عادت-عنعنه لر و حیات طرزى بورادا اؤز سؤزونو دئییردی. بو نؤع حمام سیستمی دئمک اولار کی، بوتون باکی و آبشرون اوچون تیپیک سحییبه داشیمیشدیر. یئری گلمیشکن اونو دا علاوه ائدک کی، باکیدا حماما گئده بیلمه یه نده اتولرین اجتماعی تیکیلیرلرینده آدامین بوی سویه سینده اویوقلار دوزلدیردیلر کی، بو دا «سواخان» آدلانیردی. سواخانین اوزرینی ایچری گؤرونمه سین دئییه پرده ایله اؤرتوردولر. کنار حیصه ده اوزرینه ایستی سو اوچون نظرده توتولان حمام تاسی قویولان بالاجا

رف اولوردو. بورادا اوشاقلاری دا چیمیزدیریدیلر (۳۰، ۹۳). بئله سواخان تیپلی یئرلشگه لر آذربایجانین خصوصاً کند یئرلرینده موجود اولوردو.

اغل ایچینده مقصدیؤنلو، تمناسیز شکیلده بیرینه یاردیم ائدنلره دئییرلر کی، «حمام سویو ايله اؤزونه دوست توتور». حماملا باغلی خالق آراسیندا بئله مزه لی مثل ده یاییلیب کی، بیر کندلی نین ائوینه قوناق گلن شهرلی اوندان «حمامینیز وارمی؟»-دئییه سوروشور. حمامین نه اولدوغونو بیلمه ین کیشی آروادی نین یانینا گئدیب مصلحت ایسته ینده آروادی اونا بئله جاواب وئیر کی، قوناق بیزی باغیشلا سین، حمامیمیزی بیزدن خبرسیز اوشاقلار یئییب. بو مثل عوام آداملار حقیقته، سوالین جاوابینی بیلمه دن آغزینا گله نی دانشانلار باره دیر (۱۵، ۱۹۰). حماملا باغلی تاپماجادا بئله دئییلیر:

بو یانی داش،

او یانی داش،

ایچینده قیرخ-اللی باش (۲۹، ۲۰۲).

بئله لیکله، آذربایجان اوچون گونبزی، سککیزبوجاقلی سالونلاردان اولان گیریش و چیمه اوتاقلاری، کیچیک یئرلشگه لری، چیمه یئرینده «خزنه» لری، «کولخان» آدلانان قیزدیریلما کامئراسی اولان حماملار خاراگتئرلیک ایدی. اینشات مدینتی نین مهم ائلئمئنتی اولان حماملار درینلیکده تیکیلیردی و مختلف مراسملره ده خیدمت ائدیردی. آذربایجانین مختلف اراضیلرینده اورتا عصرلرده موجود اولوب ایندییه ده ک قالان حماملار واردير کی، اونلار حال-حاضریدا دؤولت طرفیندن موحافیظه اولونور. تحلیللر حمام مدینتی، حماملارین معیشتده کی رولو و ماهیتی حقیقته گئیش تصور یارادیر. بوندان علاوه او، مادی و معنوی مدینتده حماملارین یئری باره ده معلوماتلانماغا یاردیم ائدیر. عینی زاماندا عنعنه وی خصوصیتلر گؤستريلمکله خلقین عصرلر بویو ساغلام حیات طرزى نین معین اولونماسیندا حماملارین مهم واسطه اولدوغو گؤستريلیر.

چیلله کسمک آیینی

آذربایجان خلقی نین عایله حیاتیندا اؤولادین بؤیوک رولو اولدوغو شبهه سیزدیر. توی مراسمی تامامیله قورتارانندان سونرا یئنی ائولنلرین هر زامان تانریدان ایلک ایستگی اؤولاد دونیا گتیرمک اولور. توبدان سونرا قورولموش یئنی عایله نین قارشیلیقلى مناسبتلری، ائولنلرین اوزرینه دوشن وظیفه لر و بؤیوک مسؤلیت مهم مسله لر کیمی اؤن پلانا چیخیر. ائولمه یالنیز ایکى گنجین جوتلشمه سی دئمک دئییلدیر. بورادا عایله نین حیاتا کئچیردیگی فونکسییالار اؤزونو گؤستریر. عایله نین فونکسییالارینا نسلین داوام ائتدیریلمه سی، تصرفاتین ایداره اولونماسیندا ایشتیراک، عایله داخلی مناسبت و اؤولاد تربیه سی داخلدیر. لاکین بو و یا دیگر سبب اوزوندن اوزون ایلر بویونجا اؤولادی اولماماق عایله داخلینده آغیر درد سایيلمیشدیر. عایله نین فونکسییاسی کیمی نسیل آرتیرما تاریخن ائولن طرفلر اوچون مهم اهمیت داشیییردی. نسلین داوام ائتدیریلمه سی عایله ده اساس مسئله حساب اولونوردو. خصوصاً اره گئدن قیز اوچون بو اؤزونو یئنی عایله ده معین قدر تصدیق خاراكتیری داشیییردی. چونکی بو هم ده قادینین عایله ده کی موقعی ایله باغلی مسئله یه چؤریلیردی. بئله کی، اؤولادی اولمایان قادى نین همین ائوین تام حقوقلو بیر عضوو کیمی گلجکده یاشایا بیلمه سی سوال آلتیندا قالیردی. اونو بو سببدن یا بوشایا، یا دا اوزرینه بیر باشقا قیز آلا بیلردیلر. تصادفی دئییلدیر کی، گلین کؤچن قیزا ائلدده بو جور خیر-دعا ائیلردی کی،

آنام-باجیم، قیز گلین

ال-آیاغی دوز گلین،

یئددی اوغول ایسترم

بیرجه دنه قیز، گلین.

اؤولادی اولماق هر بیر عایله اوچون بؤیوک سئوینج و فرح گتیرن حادثه دیر. وارثلیکده و تصرفاتین گله جکده ایداره اولونماسیندا اؤولاد مهم اهمیت کسب ائدیردی. بئله کی، او تصرفاتین ایداره اولونماسی مقصدیله تورپاق پایچیسى ساییلیردی. آتا ائویندن اونا معین تورپاق پایى چاتیردی. بیلدیگیمیز کیمی، هر بیر دؤورده تصرفاتین داوام ائتدیریلمه سی، عایله

نین دولاندیريلماسی و معیشتین اینکیشاف اتئدیريلمه سی ضروری حیات مسئله لری سایلمیشدیر. تصادفی دئییلدیر کی، اؤولادین دونیا یا گلمه سی ایله باغلی مسئله لر هم یازیلی منبعلرده، هم ده شیفاهی خالق یارادیجیلیغی نمونه لرینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بو مسئله یه توخونان ق.قدیرزاده داستانلاریمیزا و اتئتوقرافیک ماتئریاللارا اساسا نذیر وئریب قوربان پایلاماق و مقدس یئرلری زیارت ائتمک کیمی خلقیمیزدا موجود اولان عادت حقینده معلومات وئرمیشدیر. بونونلا برابر مؤلف ناخچیوان بؤلگه سی نین ماتئریاللاری اساسیندا آراشدیرماسیندا اونو دا قید ائدیر کی، «ایناما گۆره دوغمایان قادینین باش بارماغی اوزرینده یئنی دوغولموش اوشاغین گۆبگینی کسسه لر، همین قادینین دا اوشاغی اولار. اؤزونه بیلدیرمه دن تره دوغوموش قوهوم قادینین اوشاق یولداشیندان (بورادا جیفت و یا سون نظرده توتولور - ش.ب.) بیر تیکه بیشیریپ دوغمایان قادینا یئدیرمک ده سونسوزلوقدان قورتارماغا کۆمک ائدیر.» (۲، ۱۳۳-۱۳۳)

هله ««کتابی-دده قورقود» داستانیندا دیرسه خان دا نذیر-نیاز و قوربان یولو ایله اؤولاد قازانا بیلیر. «ماناس» ائپوسوندا دا ماناس نذیر-نیاز و قوربانلارلا دونیا یا گلیر... قوربانلیغین، نذیر-نیازین، احسانین خالق آراسیندا اؤز یئرینی وار دیر. بو عنعنه ایندی ده ائل-اوبامیزدا یاشاماقدادیر. انسانلار ایندی ده نذیر-نیازا، قوربانلیغا اولان ایناملارینی ایتیرمه میشلر. گۆرونور، تاریخین معین چاغلاریندا خالق اؤز عادت عنعنه لرینی، اعتیقادلارینی یاشاتماق اوچون اونلاری فولکلور نمونه لرینه کۆچورمکله حفظ ائتمک، قوروماق حقینده دوشونموشدور.» (۷، ۱۹۳).

تاریخن بو مسئله دئمک اولار کی، بوتون داستانلاریمیزدا یئر آلمیشدیر. «کتابی-دده قورقود داستانیندا بو مسئله ایله علاقه دار بئله دئییلیر: «دیرسه خان آروادی نین سۆزو ایله بؤیوک مجلس قوردوردو، اللهدان ایستگینی دیله دی. آتدان آیغیر، دوه دن بوغرا، قویوندان قوچ قیر-دیردی. ایچ اوغوز، داش اوغوز بیلرینی اورا توپلادی. آج گۆردوسه، دویودردو. یالین گۆردوسه، گئییندیردی. بورجلونو بورجوندان قورتاردی. تپه کیمی ات ییغدی. گۆل کیمی قیمیز ساغیدردی. ال گۆتوروب آرزولارینی دیله دیلر. الله بیر آغزی دعالی نین آلقیشی ایله اؤولاد وئردی. آروادی حامله اولدو. بیر نچه مدتدن سونرا بیر اوغلان دوغدو.» (۸، ۱۳۳-۱۳۴).

بو جور مسئله لر خالق یارادیجیلیغی نمونه لریمیزده مختلف داستانلاریمیزدا اولدوغو کیمی، اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده ده یئر آلمیشدیر. نظامی گنجوی یازیر:

او شخص دیریدیر کی، اونون یوردوندا،

بیر اوؤلاد اوندان یادیگار قالار.
 بو اومیدله سخاوت گۆستریردی،
 دیلنچیلره هئی پول پایلا بیردی
 مین بدره (کیسه) پوللا بیر بدر (تاماملانمیش آی)
 آختاریردی (۳، ۶۱).

محمد فضولی حتّی بو یولدا چاره سیزلیک اوزوندن انسانلارین مختلف عمللره باش ووردوغونو،
 اوشاغی اولمایانلارین جماعتا نذیر-نیاز وئردیکلرینی سؤیله میشدیر. او، بو خصوصدا یازیر:

چوخ نذیرلر ائتدی هر مزاره،
 چوخ قیلدی نیاز کیردیگاره.
 تاثیر قیلیب فغان و آهی،
 اوون ائتدی عینایتی - ایلاهی،
 بیر گئجه آچیلدی بابی-رحمت،
 بولدو اثری-دعا اجابت. (۱، ۵۰)

مؤلیف ائله همین اثرده چوخلو نذیر-نیازدان سونرا تانری طرفیندن دعالاری نین قبول
 اولوندوغونو سؤیلیه رک قئیسین دوغولماسینی قید ائدیر. شاعر «نذیرلر ائتدی مزار»- دئمکله
 اولایلیسین کی، پیرلره گئدیب زیارت ائتمه نی نظره آلمیشدیر. یئری گلمیشکن قید ائدک کی،
 آذربایجانین بیر سیرا بؤلگه لرینده محض بو مقصده خیدمت ائدن چیلله پیرلری موجود
 اولموشدور کی، اوشاغی اولمایان قادینلار اونلارا نذیر-نیازلار قوربان دئییردیلر. اتئوقرافیک
 ماتئریاللاردان دا معلوم اولور کی، «کئچمیشده پیرلره معین عنعنه وی سجده قایداسی واردی و
 بو قایدا اوچ عنصردن عبارت ایدی: قادین اولجه پیرین قارشیسیندا آیاق اوسته اللری سینه
 سینه چارپاز وضعیتده دوروب یالوایر، سونرا آییه رک پیری اوپور داها سونرا تورپاغیندان بیر
 چیمدیک گۆتوروب سویا سالیب ایچیردی.» (۴، ۲۶۹-۲۷۰) اصلینده پیرلردن اوشاغی نین
 اولماسینی آرزو ائدیردی. ناخچیواندا بو مقصدله اصحابی-کُهِف آدلانان یئره زیارته گئدیردیلر.
 عموماً پیرلری تکجه اوؤلاد آرزوسو ایله زیارت ائتمیلر. پیرلری زیارت زامانی انسانلار مختلف
 دیکلر توتورلار. اصحابی-کُهِفده آرزو توتوب مطلب ایسته ینلر ماغارانین تاوانیندان اوزریلرینه

سو داملاسی دوشنه ده ک گوژله بیرلر. اگر بو اولاردیسا، دئمه لی، دوشونجه یه گوژه ایستکلری حیاتا کچه جک. اوشاگی نین اولماسینی ایسته یین «پیره گئتمیش قادین اولجه ۷ دفعه اونون باشینا دولانمالی ایدی. دولانما سیتایشچی نین پیره قوربان اولماغا حاضیر اولماسینی، تابعچیلیگینی افاده اندیر. مالین قوربان وئریلمه سی ایسه سیتایشچی نین آرزو ائتدیگینی وئرمه سی اوچون پیری «راضی سالماسیدیر.»» (۴، ۳۷۹)

آذربایجانین دئمک اولار کی، اکثر بؤلگه لرینده اوولاد دیلمکدن اوئرو پیرلر موجوددور. شکی نین اوخود کندینده کی یئلبابا پیرینده یئددی قیبردن بیرى سونسوزلوغا سون قوبماق اوچون زیارت ائدیلیلر. پیرلر اصلینده مختلف دؤورلرده اجتماعی-سیاسی و مدنی حیاتدا مهم رول اوینایان شخصیتلره، مختلف دینی طریقت صاحیبلرینه مخصوص اولوردو. بونو تاریخی منبعلر و عینی زاماندا اولارین دفن اولوندوغو قبری آبیده لرینده حک اولونموش کیتابه لر ثوبوتا یئتیریرو. (۱۱)

پیرلره زیارت باره ده ۱۷ عصرده آذربایجاندا اولموش آلمان سیباهی آدام اولئاری ده معلومات وئرمیشدیر. او، شخصی موشاهدلرینه اساسلاراق یازیر کی، امام قورقود آدلی مسلمان مقدسی نین قبری بؤیوک ماغارانی خاطیرلادیر و یوکسک قایالیقدان عیبارت داغدا سالینمیشدیر. قبرین قورویوجوسو قیسیمینده بیر قوجا قادین آلیشیر. بورادا قوربان وئرمک اوچون زیارته گلن اولاندا قبرین اوستونه قیزیلی رنگده پارچا چکیلیر. مختلف یئرلردن قادینلار و قیزلار آیاقلالین گلیب قبری اوپورلر، دیز چؤکوب دعالار ائده رک ایسته دیکلری دیلی دله بیرلر. دعادان سونرا اورانی موحافیظه ائدن، یانان چیراق توتان و همچنین مقدس سایلان قارییا قوربانلارینی (پئندیر، یاغ، سود، چؤرک، پول و س.) تقدیم ائدیرلر. سونرا گون عرضینده بو و قیرخ مقدسین دفن اولوندوغو یئرده شنلن، رقص ائدن شخصلر طرفیندن گوجلوسس گلیر. (۱۰، ۲۹۷)

توپلادیغیمیز اتئوقرافیک معلوماتلاردان دا معلوم اولور کی، اوولادی اولمایان قادین اوؤزو و یاخود اونون اوچون دیکل توتان بیر باشقاسی زیارت ائتدیگی پیره سیموولیک اولاراق بالاجا بئشیک باغلاییر و اورادا قویور، اگر بئشیک بیرغالانیرسا، بو دیلگین قبول اولوندوغو و قادى نین اوشاگینین اولاجاگی آنلامینا گلیر. عکس تقدیرده، بئشیک سالانمادیقا اوشاگین اولمایاجاغینا اینانیرلار. عمومیتله، پیره گئدنلر قیبلرینده بؤیوک ایناملا اورایا یوللانمایدیرلار. قید اندک کی، شرقین بیر سیرا اولکله لرینده اولدوغو کیمی، معاصر تورکییه اراضیسینده ده پیرلره گندیب مختلف دیکلر دله مک کیمی تصورلر هله قالماقدادیر.

پیرلره ارله آروادین بیرگه گتدیگی ده اولوردو. مثلن، «آبشروندا آغداش پیرینه گندن ار-آرواد قارشى-قارشىیا اوتوراراق پالتارلاری نین اتکلرینی اوست-اوسته قویاراق اوستونده چکیجله بیر میخ چالیردیلار. اگر میخ داشا کئچسه، دئمه لی اوشاقلاری اولاجاقدی.» (۴، ۲۷۰) بو فاکتی تصدیقلین ا.الکبرووون نووخانی کندی یاخینلیغینداکی آغداش پیرینده کئچیریلن مراسم حقینده وئردیگی معلوماتلاردا گؤستریلیر کی، «پیره گلن انسانلار داشا اؤزلری گتیردیملری میخی چالیرلار، اگر میخ داشی دئشیب کئچیرسه، اوندا همین آدامین اوشاغی اولاجاقدیر. اگر میخ سینیرسا و یا داشا کئچمیرسه، اوندا بو قادین اوچون فاجیعه ایله نتیجه نیردی. اگر میخ داشا کئچمیرسه، بو او دئمکدیر کی، همین قادى نین اوشاغی اولمایاجاقدیر. بئله کی، «داشین شاهدلیگیندن» سونرا ارین حقى واردير کی، باشقا آرواد آلسین» (۱۵، ۱۰۶).

ماراق دوغوران جهت بودور کی، اوشاقسزلیق عایله اوچون او قدر آغیر درد ایدی کی، حتّی اوولادین اولماسی یولوندا عایله لر مختلف آدیملار آتیر، غیری-مسلمان دینی اوجاقلارینا (کیلسه، آتسگاه و س.) بئله گئدیردیلر، شام باندیراراق بیر اولان الله پناه آپاریردیلار. ق.قیب الالاتو قید ائدیر کی، آذربایجاندا یاشایان خینالیقلاردا اوشاق ایستین قادینلار آتسگاه گئدرکن اؤزلری ایله ات آپاریر، سال داش اوستونده کی آلوو اوزرینده قوووروب زیارتچیلره پایلامالی ایدی. نذیری نین قبول اولوندوغونو یوخلاماق اوچون ایسه داشلا چالا قازیبیب اورایا آلوو یاخینلاشدیریدی و بئله لیکله ده، اورادا آلوو یارانیب، سؤنسه دئمه لی، اوشاغین اولاجاغی گومان ائدیلیردی (۴، ۲۷۰-۲۷۱).

اوشاغین اولماسی ایله ائدیلن دعالار ایله باغلی ۱۷ عصر آذربایجان شاعری مسیحی نین معلوماتی دا ماراق دوغورور:

اول سیده چون گوم اولدو وایه،

مؤحتاج اولوندولار دعایه.

حال اهلیدین آلدیلار دعالار،

اومید ایله قیلدیلاتالار.

آچدیلاتر اوزه دری-میررات،

پهن ائيله دیلر بوساتی-خیرات.

آخر، آچولوب دری-جابات،

عیبرامی-دعا یئتوردی حاجت (۱۴، ۴۹).

بورادان معلوم اولور کی، یهودیلره خاص اولان عیبرامی دعا اوشاغین اولماسینا بیر واسطه اولور. بو دا اونو دئمه یه اساس وئریر کی، چاره سیز قادینلار اوشاقسیزلیقدان قورتارماق اوچون باشقا دینه منسوب اولان مختلف خالقلارین دعا لارینا مراجعت ائدیردیلر.

اوشاقسیزلیقا باغلی مسئله لر سینامالاردا دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر: «اوشاغی اولمایان قادینا بیرینجی اوشاغی اولموش آنانین ایلک سودوندن ایچیرسن، اونون دا اوشاغی اولار»، «اوشاقلی قادین اوشاغی اولمایان قادینین باشینا مجلس سفره سی چیرپسا، اوشاغی اولار»، «اوشاغی اولمایان قادین یوخودا یومورتا گۆرسه، اوشاغی اولار» و س.» (۵، ۹۴).

خلقیمیزین اوزونه مخصوص معنوی ثروتلری و عصرلرین سرحدینی آشراق بو گونوموزه قدر گلیب چاتان معین اخلاقی دیرلری، معنوی کئیفیتلری و بونلاری اؤزونده احتیوا ائدن عادت و عنعنه لری واردیر. لاکین بونولا برابر اوزونه مخصوص تصورلره علاقه دار اولاراق اوسونچولار طرفیندن اجرا اولونان مختلف آیینلر موجود اولموشدور کی، بونلاردان بیر ده چیلله کسمکدیر.

چیلله دوغوشدان، تویدان سونرا کنچن ۴۰ گونلوک مدتدیر. فارس دیلینده کی «چهله»، یعنی ۴۰ سؤزوندن گۆتورولدویو احتمال اولونور. لاکین نظره آلاق کی، تورک دیلینده اولان چیلله سؤزونون معناسی عذاب-اذیت آنالامی وئریر. عموما چیلله یه دوشمک معین سیخینتی چکمک، آغیرلیغا دوچار اولماق دئمکدیر. بو باخیمدان دا اجرا اولونان چیلله کسمه آیینی محض شخصین چیلله دن مطلق چیخماسینا خیدمت ائدیر، یعنی اونون اوشاقسیزلیق کیمی سیخینتیسیندان آزاد اولماسینی تامین ائتمیش اولور.

اثل آراسیندا موجود اولان تصووره گۆره گلی نین اوشاغی اولموردوسا، دئمه لی او، چیلله یه دوشموشدور. چیلله یه دوشمک نه دئمکدیر؟ ار ائوینه کؤچموش گلین ۴۰ گون مدتینده چیلله گۆزله مه لیدیر. یعنی اونون یانینا همزات اولان (اوشاغی اولوب قالمایان)، اؤولادی اولمایان قادین و یا روحی خسته آدم گه لردیسه، آیدیندیر کی، گلی نین خبری اولمادان ایستر-ایسته مز اونا چیلله دوشدویو گومان ائدیلدی. بعضا همزات حساب اولونان قادین اؤزو قصدن، بيله رک تره گلی نین اوستونه گئتمکله اؤز همزاتینی اونون اوزرینه تۆکه رک بو مینواللا گله جکده دوغولاجاق اوشاغی نین قالماسینی تامین ائتمه یه چالیشیردی. تصووره گۆره، بو اونا همزاتینی تۆکمه یه سبب اولاردی. بوندان علاوه محض ۴۰ گون مدتینده یاس یئریندن چیخیب گلی

نین اوستونه گلیمک، گلی نین اؤزونون یاسا گئتمه سی و س. چیلله یه دوشمه سببی اولاییلر. غریبه دیر کی، پیشیگین ده همزات اولدوغو سؤیله نیلیر (۱۲).

بوندان باشقا «بئله گومان وار ایدی کی، گلین واختیندان اول دوغوموش» («اوشاغی دوشموش») قادینلا راستلاشمادان دا چیلله یه دوشه ییلر. قادینا چیلله گویا اؤلودن ده دوشه ییلردی. بونو معین اتمک اوچون بئله اووسون اجرا اولونوردو: اووسونچو قادین ایکی قابا-کاسایا سو تۆکور و قابالارین بیر «اؤل» دیگری «قیرمیزی-دیری» آدلاندیریلیدی. سونرا دا ایچریه ۸-۹ یاشلی قیز چاغیریلیر و کاسالاردان بیرینی گۆتورمگی اونا تکلیف ائدیردیلر و بونولا دا چیلله نین اؤلودن و یا دیری آدمدان دوشدیو معین اولونوردو» (۴، ۲۶۷). نییه محض ۸-۹ یاشلی قیز اوشاغینا احتیاج دیولوردو. چونکی بو یاشدا قیزلار تمیز حساب اولونور، آیباشی اولموردولار. انتتوقرافیک مشاهدده لرله تصدیق ائده ییلریک کی، بعضی اووسونچو قادینلار چیلله کسرکن اوشاغی اولمایان گلینی محض بئله یاشدا قیزلارین آیاقلاری آلتیندان کئچیریدیلر. بوندان باشقا داها بیر آیین ده وار کی، «چیلله لی اونونلا عینی گونده تویو اولموش باشقا اوشاقلی قادینین اری نین شالواری نین ایکی پاچاسی آراسیندان کئچیر؛ اوزرلیک توستوسونه توتولموش قیرخ کۆینک یاخاسینی سویا سالیر و همین سودا چیمیر؛ قیبرستانلیغا گئدیپ یئددی قبرین هره سیندن بیر اوووج تورپاق گۆتورور و گئری باخمادان ائوه گئیره رک سویا تۆکور و چرشنه گونو بو سودا چیمیر؛ خلوتجه او، بیر زاهی آروادین اوستونه گئدیپ چیلله سینی تۆکور و س.» (۵، ۹۴).

آبشرونون قالا کندینده «سیدگاه» آدلی پیر واردیر. معلوم اولدوغونا گۆره «بو پیر قیبرستاندا یئرلشیر. سیدگاهدا ایری داشلار وار. اؤلادی اولمایان قادینلار اورایا شوشه قابلار آتارمیشلار. اگر شوشلر سینارمیشسا، دئمه لی اونلارین اؤلادی اولاجاقمیش، هرگاه آتیلان شوشه قابلار سینمازدیسا، دئمه لی اوشاقلاری اولمایاقدی» (۱۶، ۲۰). اؤولادسیزلیغین عایله لره وئردیگی سیخینتی او قدر فاجیعه وی حساب ائدیلمدی کی، هر جور آیینلر اجرا اولونور، بو ایسه مختلف داورانیش و حرکتلرده اؤزونو گۆستریدی. مثلن، آبشروندا پیره گئدن «قادین آرخاسی پیره طرف دایانیب باشی اوستوندن اورا بیر داش آتاردی. هرگاه داش سیناردیسا، ظن ائدیلمدی کی، اوشاق اولاجاق، لاکین بیر قدر گئج-تئزلیگی واردیر. بوندان سونرا قادین اوچ دفعه قارینی اورادکی قبره سورتمه لی ایدی.» بوندان علاوه دئشیکداش آدلانان چیلله اینامگاهیندا خصوصی مراسم قایداسی ایله چیلله لینی ۳-۷ دفعه بو داشدان آلیب-وئردیلر (۱۷، ۳۱-۳۳).

چیللە کسمک اجرا اولونان بیر آییندیر. لاکین بو آیین معین تصویرلرله باغلی کتچیریلیر. بو تصویرلر ایسه اوزون زامان کتچسه ده، ابتدایی دینی ایناملارلا باغلیدیر. روحا اینام، طبیعتده موجود اولان اشیا لارا معین معنا یوکلە مک، اونلاری مقدسلاشدیرمک و قوربان وئرمە یولو ایله سانکی اونلاردان مدت اومماق ابتدایی دوشونجه لرین قالیقلاریدیر.

تصویره گۆره، چیللە گلینه مختلف شکیلده، یعنی آیری-آیری اشیا لاردان دا (سو، حیوان، آغاج، قایا، یول و س.) توخونا بیلر. حتی بونون اوچون اؤنجه دن تدبیرلر گۆرولوردو کی، گلینی چیللە دن قوروسونلار. مثلاً، آبشرون بؤلگه سینده گلین گئدن قیزین کبینی کسیرکن اونون ساچلارینی و بندلرینی آچماق عادتی وار ایدی کی، بو دا اونون چیللە یه دوشمه مه سی اوچون ائدیلمیدیر. بوندان سونرا چیللە یه دوشمه مه سی اوچون «کبیندن قاییدانلار قیز اولان اوتاغا کتچمزدیلر» (۱۷، ۱۴).

اوشاقسیز گلینی چیللە دن چیخارماق اوچون خصوصا نووروز بایرامینین اهمیتی وار ایدی. بئله کی، محض بایرام زامانی چیللە کسن اوشاقسیز گلی نین باشی اوزرینده جوهرمیش سمه نی توتور، دیگر ایسه سمنیه سو تۆکور، کنارلاردان آخان سو ایله «بوغدان ی گۆردن، بو گلینی ده گۆرت» سۆزلری دئییلیردی. بوندان علاوه ، گلینی بار وئرن میوه آغاجی نین اطرافیندا دولاندیردیلا، بونولا گلی نین ده «بار وئرجین» اومید ائدیلمیدیر. نووروزدا آخار سو کنارینا گئدن اوشاقسیز قادین «اوشاقسیزلیغین داشینی آتدیم»-دئییه رک سو یا داش آتیردی. نووروز بایرامی زامانی همچنین دوغما یان قادینی آغاجین آلتیندا یاتیزدیردیلا، اونولا تخمین عینی واختدا اره گئدیپ اوشاق صاحبی اولان دوغموش قاد ی نین ائویندن اونا چۆرک گتیریر، چۆرگین آلتیندان اونو کتچیریدیلر. تندیرده بیشن چۆرگی اوشاقسیز گلی نین باشی اوزرینده بۆلوردولر.

قوبا-خاچماز بؤلگه سینده نووروز بایرامی نین آخیر چرشمبسینده اوشاغی اولمایان قادینلار خنجر، توفنگ گۆتوروب قیبرلرین اوستوندن اوچ دفعه او یان بو یانا توللانیردیلا. گۆرونور، جانلی اولمایان اؤلولرین مزاریندا اۆز دردلرینی، چیللە لرینی سانکی بو حرکتلری ایله محو ائدیملر.

عمومیتله، آیینین اجراسی بئله حیاتا کتچیریلیردی. چیللە کسیرکن دئییلن اساس سۆزلر بونلاردان عیبارتدیر:

حضرت سلیمان عشقینه،

جین قیزی مرجان حکمونه،
 بنی-آدمدن، بنی-حیواندان،
 جیندن، شیاطیندن، آخار سودان،
 کوکلو آغاجدان، دیلی قایادان،
 یئددی یولون آیریجیندان -
 هر کسین چیلله سیننه دوشموسنسه،
 چیلله نی کسدیم (۹۶).

ماراقلیدیر کی، چیلله کسيلمزدن اول گلی نین ال و آیاغی نین باش بارماقلاری ایبله باغلانیلیر کی، سونرا بو ایپلر قایچی ایله کسلسین. بئلیکله، «بو پروسس اوچ دفعه تکرار اولونور؛ سونرا ایپلر چیلله سی کسیل نین باشی اوسته توتولوب خصوصی «قیرخ آچان جامی» واسطه سیله اونلارین اوزریندن سو آخیدیلیر. بونولا دا درد-بلانین یویولوب آپاریلماسینا، قادینین اؤلاد آناسی اولاجاغینا اینانیلیر» (۵، ۹۵). آذربایجانین گؤزکملی یازیچیسی ی.و.چمنزینلی نین چیلله حقیقته ملاحظه سی ده مارق دوغرور. بئله کی، مؤلیف گؤستریر کی، فارسجا چهل یعنی، قیرخ سؤزوندن یارانان بو مفهوم قیرخ پرلره آید اولمالیدیر کی، سامیلرده داها چوخ راست گلین قیرخ رقه می آرلره و تورکلره کئچمیش اولمالیدیر. او یازی: «چیله آرلره قارشى گله بیلن بالالاری دف ائتمک اوچون قورولموش بیر آییندیر. بو بلا نه طرفدن گله بیلردی؟ «حضرت سلیمان، جین و شیاطین» سؤزلی بلانین سامیلردن و بلاخاصه عربلردن توره یه بیله جگینی آندیریر، چونکی دیو آرلره مخصوص اولدوغو کیمی «جین و شیاطین» ده سامیلره مخصوص فنالیق پرلیریدیر. بورادا آنلاشیلماز بیر نقطه وار کی، او دا آخار سو، کوکلو آغاج، دیلی قایا و یول آیریجی نین ایشه قاریشدیریلماسیدیر. بونلار زردوشتیلر طرفیندن تقدیس ائدیلن عامللر اولدوغو حالدا جینلر و شیاطینلر جرگه سینه قویولموشدور. بو عادتین بیر چوخ تاثیرله دوشوب پوزولدوغونو گؤستریر» (۸۷-۸۸).

چیلله کسمه آیینی نین رنگارنگلیگی گؤرونور، اونون قادینا دوشمه سببلریندن ایره لی گلیردی. مثلن، «بزی یئرلرده ایسه گلینه اولودن چیلله دوشدویونو معین ائتدیکده اونو اوچ دفعه اولویوبانین قیچلاری آراسیندان کئچیردیلر» (۴، ۲۶۸). چیلله کسمکله باغلی داها بیر ماراقلی فاکت دا موجوددور. بو دا اوندان عیبارتدیر کی، «چیلله کسیلرکن بعضا دوه نین قارنی نین آلتیندان کئچیلردی» (۱۷، ۲۷). یوخاریدا قید اولونانلاردان دا گؤروندویو کیمی، آیی نین

اجراسی مختلف اولسا دا، بیر ماهیته خیدمت ائدیر کی، او دا دونیا یا اوشاغین کلمه سی ایله باغلیدیر.

قوبادا موجود اولان چیلله ایله باغلی آیینلره گۆره «اؤلودن قیرخ دوشموش آداما بو قیرخدان آزاد اولوب، اوشاغی اولماسی اوچون هانسی اؤلونون قیرخینا دوشموشسه، همین اؤلونون قبرینی تاپیب اونون قبری نین آباق طرفیندن آجیب اوچ گون اوچ گنجه آغزی آچیق قالدیقدا سونرا قبری یئنه ده برکیدرلر، بونونلا دا اوشاغی اولمایان قادینی قیرخدان قورتاریرلار.»

چیلله ایله باغلی آیینلر چوخچشیدلیدیر. مثلن، قوبا شهرینده چیلله کسمه نین قایداسی آشاغیداکی آردیجیلیقلا اجرا اولونور: «قوبا شهری نین قبییرستانلیغیندا اولان «اینجه پیری» نین اوستونه آخیر چرشنه گونو ماما ایله اوشاغی اولمایان قادین، مامنین اینده، ایچینده قرآن آیه لری ایله یازیلیمیش بیر تاس (بونا ائل آراسیندا «قیرخ آچار» دئییرلر) و تاسین ایچینه قویولموش قویونون چنه سومویو ایله تیسباغانین چاناغی نین اوستوندن، اوشاغی اولمایان قادی نین باشینا سو تۆکور و همچنین قادینین دیرناقلارینی قایچی ایله کسیر، باشیندا دا یئددی توک قیریب اینده ساخلادیغی یئددی رنگلی اییبله بونلاری بیر یئره توپلاپیر و قایچی ایله دوغراییر. بونونلا دا قادینین قیرخی کسلییر. بو مراسم بیتدیکدن سونرا قیرخلی قادین ماما طرفیندن وئرلیمیش بارداغی و یا شوشه نی «اینجه پیری» نین داشینا ووروب سیندیرماقلا ائوینه قاییدیر. مامنین بو زحمتینه گۆره نذیر وئریرلر. اوشاغی اولمایان قادین قابی ووروب سیندیردیکدا سونرا دالا باخماملیدیر» (۱۳، ۲۱). ماراقلیدیر کی، تکجه قوبا بؤلگه سینده چیلله ایله باغلی اجرا اولونان مختلف آیینلر ماهیت اعتباریله فرقله نیر. مثلن، بو بؤلگه ده «پامبیق اوتو» آدلانان بیر بیتکی یئتیشیر کی، اونو قاینادیب اوشاغی اولمایان قادینی اونون بوغونا وئریرلر. بوندان علاوه «بوغا گیرمک» آدلانان آیین ده موجوددور. بونا اساسا تویوق پئیینینی بیر دمیرین اوستونده ایستیله دیب اونون بوغونو دوغمایان قادینا وئریرلر. قوبانین ایسنوو کندنده بیر باشداشی (بو باشداشی «چیلله خانا» آدلانیر) ایله یانیندا بیتیمیش آغاج آراسیندا دار بیر مسافه واردیر کی، اینانجا گۆره سونسوز قادین بورادان اوچ دفعه کئچمه لیدیر. اگر داش اونو سیخارسا، اوشاغی نین اولمایاجاغی سؤیله نیلییر. حتّی اوشاغی اولسون دئییه قادینلارین «اؤلویان تاختا» نین آلتیندان بئله کئچدیگی حاللارینا راست گلینیردی (۱۳، ۲۱-۲۲). عینی زاماندا «قوبادا سید کلایاغی پیرینه (افورجا کندی) داها چوخ اوؤلادی اولمایانلار، دوغوش زامانی اوشاغی ایتیرن همزاد قادینلار گندر. اینانجا گۆره، سید کلایاغی پیری نین ایری داشی نین دار ایچیندن کئچرکن قورخان گلی نین بونونا اوشاق تتر دوشر» (۱۸، ۹۰).

چیلله کسمک آیشروندا داها بیر آیینله ده «حل ائدیلیردی»، ینی «گه لی نین باشی نین آلتینا توربانین ایچینده بیر آز اون قویاردیلار. سحر بیر نفر قادین همین اونو و چیلله لینی گۆتوروب قبریستانلیغا آپاراردی. اورادا بیر قبرین اوستونده خمیر یوغورار، او بیرری قبرین اوستونده خمیری کوندله یهر، اوچونجو قبرین اوستونده خمیری یایار، دۆردونجو قبرین اوستونده خمیردن بیجاق ایله خمیراشی کسه رک چیلله لی نین باشینین اوستوندن آتاردی. بوندان سونرا بیر آغ ایپ (پیلیک) گۆتوروب چیلله لی نین بویونو اؤلچر و همین ایپی خیردا-خیردا کسب دئیردی «هر نیین چیللسینه دوشموسنسه، چیلله نی اوندان کسدم» (۱۷، ۱۹). آنجاق هفته نین بشینجی گونو - جمعه اولاندا چیلله کسیلیردی. گلین باشی یاللیقلی دیزی اوسته اوزو قیبله یه دوغرو اوتورور. اونون باشی اوستوندن چیلکه سن اووسونچو بیر یاللیق دا سالیب اوزریندن یاریم سکان سو تۆکمکه قایچی واسطه سیله سویو کسیر. بونو او، اللهامراجعت ائتمکله و ایماملاری کۆمه یه چاغیرماقلا ائدیر. بعضا چیلکه سن اووسونچو گلی نین چیلله سی کسیدیکدن سونرا اوغلو اولدوغونو یوخدا گۆرور. سونرا دا رئال حیاندان اونون چیلله سینی کسیر (۲۰).

چیلله کسمکدن علاوه ، اوشاغی اولمایانلار اوچون باشقا آیین ده اجرا اولونوردو. بو دا امام احسانی ایله باغلی ایدی. بئله کی، بو، امام احسانی وئرلیدیکدن، قادین ملا لازیمی دعا لاری اوخودوقدان و ماسا اوزرینده کی طعاملار یئیلیب-یغیشدیریلدیکدان سونرا سفره نین اوزرینده قالان قیرینتیلارین اوشاغی اولمایان قادینین باشی اوستوندن چیرپیلماسی آیینی ایدی. امام سفره سی بوکولوب الله ساخلانیلما لیدیر، اونو یئر قویماق اولماز. گلی نین باشینا ایمام سفره سی نین قیرینتیلاری تۆکولرکن اونون اوتوردوغو دۆشمه نین اوزرینه ده بیر اؤرتو سالینیر. بو اؤرتونون اوزرینه تۆکولنلری بارلی آغاجین دیینه بوشالیدی «منیم باریم سنین اولسون، سنین بارین منیم اولسون»-دئیرلر (۲۰).

بوندان علاوه کتچمیش زامانلاردا اوردوباد بؤلگه سینده اوشاقسیز قادینلارین ملادا «گۆبک دعاسی» یازدیریب اؤزلری ایله گزدیرمه لری معلومدور (۴، ۳۷۸). بعضا اوشاغا دا چیلله دوشدوبو حساب اولونور. بئله کی، آغدامدا یئریمک واختینا چاتان اوشاق آباق آچیب یئریه بیلمه دیکده و آیقلارینی دا چارپازلایب اوست-اوسته قویدوقدا، اونون چیلله یه دوشدویونو سؤیلییرلر. بونون اوچون چیلله کسمه آیینی اجرا ائدیرلر. اوشاغی بؤیورتکن کولونون آلتیندان کتچیریلر، سونرا ایسه اوشاق کتچیریلن طرفدن کولون بوداغینی کسیب توللا بیرلر. بونونلا دا اوشاغین چیلله سی کسلییر (۱۹).

اۆلكە ميزدە يىنى ائولنلرە و اوشاغى اولمايانلار ائدىلن آلكيشلار اساسا بونلاردير: الله شيرين پايينيزى وئرسين، اوغوللو-قىزلى اولاسينيز، الله مرادينيزى وئرسين و س.

آذربايجان اراضيسينده اوشاقسىزلىق و اونولا موجدائيله اوچون گۇرولن تدبيرلرين اولدوقجا مختلف، بۇلگه لر اوزره فرقلى اولدوغونو گۇردوك. خالق آراسيندا چوخ ياخشى بير افاده واردير كى، «سودا بوغولان سامان چۇپوندن ياپيشار». انسانلار طرفيندن ايستر-ايسته مز روا گۇرولن و اجرا اولونان بو تدبيرلر اصلينده معين اوميدوئريجي تسكينليكدن باشقا بير شئى دئييلدير.

لاكين بو آيينلرين ايندى ده نادير حاللاردا اجرا اولونماسى عنعنه سى بير سيرا قادينلارين شعوروندا هله ده اونون تسلى خاراكتىرى وئرمه سى ايله علاقه دار اولاييلر. خصوصا، بو پروسسده نووروز بايرامى نين رولو داها بۇيوكدور. چونكى آراشديرما اونو دئمە يە اساس وئير كى، چيلله نين كسيلمىسى ايله باغلى آيينلرين اكثريتى محض نووروز بايرامى زامانى اجرا اولونوردو. بوتون بو داورائيشلارين آرخاسيندا آيديندير كى، ايناملار، تصوورلر دايانير. بو ايناملاردا نينكى اورتا عصرلردن، حتى ابتدائى جمعيتدن ايزلر سزمك ممكندور. دئمە لى، بشر جمعيتى نين اينكيشاف خطينده عنعنه لرده داوامليلق اؤزونو بروزه وئير. اوزاق كئچميشده داشلارلا مقدس بير شئى كيمي باخان انسان بوگون داشلاشميش پيرلره اوز توتور.

آد قویما مراسمی

هر بیر خالقا اولدوغو کیمی آذربایجانلیلارین دا زنگین و اوزونه مخصوص آنتروپونیمیاسی اتنوسون مدنیتی، دیلی، تاریخی حقیقده معین قدر معلومات وئریر. او اؤزونده تاریخی حادثه لرین تاثیر خصوصیتلرینی عکس ائتدیرمکله بیر منبع رولو اویناییر.

آذربایجان خلقی نین اتنوقرافیک ایرئینده عایله مسئله لری نین اوزونه مخصوص یئری واردیر. عایله مسئله لرینده آدقویما عادت‌ی نین اؤیرنیلمه سی ده اتنوقرافیک باخیمدان خصوصی مارق دوغوران مسئله لردن بیریدیر. آدقویما انسانلارین فرقلیلیگینی اورتایا چیخاراراق اونلارین دیگرلریندن سئچیلدیگی نین گؤستریجیسیدیر. بو ایسه اساسا ایلک نؤویه ده اوشاقلیقدان اعتبارا تطبیق اولونان بیر عادت شکلینی آلمیشدیر. دوغولان اوشاغا آد وئريلمه سی بیر نؤو منسوبیت و کیملیک نمونه سیدیر. آدلار اؤزونده معین معنا و چالارلاری احتیوا ائدیر. هر بیر شخصه کۆرپه لیکدن وئرلن و دییشیلمز قالان آد مهم بیر علامتدیر. لاکین نادیر حاللاردا آدلار بعضا دییشدیريله ده بیلر.

آدلارین تدقیقات اوبیئکتی کیمی اؤیره نیلمه سی مهم اهمیت داشیییر، «چونکی ایسیملر خلقلین و چئوره نین مدنی مایاسینا، دنیاگؤروشو سویه سینه، نه لردن خوشلانیب نه لردن خوشلانمادیغینا و بیلگی و ادب-ارکانینا اشاره ائدر. بو دا دیل، تاریخ و آنتروپولوگیا تدقیقاتچیلاری اوچون اهمیتی فایدا کسب ائدر» (۲۵، ۲۰۴).

آدقویما مراسمی حقیقده دانیشمازدان اول آدقویما مراسمین تاریخی کؤکلریندن بحث ائتمک لازیمدیر. لاکین داها قدیم زامانلار حقیقده الیمیزده معلومات اولمادیغیندان بو باره ده تام تصویر یاراتماق ممکن دئییل. چونکی ابتدای انسانلاردا نطق یاراندیقدان سونرا آدقویمانین نئجه اولدوغونو سؤیله مک چتینلیک توره دیر. اونلارین بیر-بیرلرینه نئجه مراجعت ائتدیکلری نامعلومدور. بونا باخمایاراق، اونلارین آدلاری نین طبیعت و گونده لیک حیاتلا باغلی اولدوقلارینی احتیمال ائتمک ممکندور. گومان ائده بیلریک کی، آد اوللر یالنیز طایفایا و اونون باشچیلارینا شامل ائدیلمدیر. یالنیز اونو قید ائده بیلریک کی، ابتدای انسانلار آراسیندا شخص آدلاری نین تطبیق اولونماسی طلبات اساسیندا یارانماغا باشلامیشدیر. ایلک انسانلار سایلاری نین آز اولماسی اعتباريله بیر آدلا کیفایتلنمیشلر. سونرالار اهالی نین چوخالماسی و عینی آدلارین تکرارلانا بیللمه سی احتیمالی ایله فردی آدلا برابر علاوه اولاراق سوپادان استفاده

اندېلمېشېدېر. سويادېن بئله اهميت كسب ائتمە سى، گۆرونور ھانسى قىبىلە يە منسوب اولما ضرورتىندىن دوغا بېلردى. ائله انسانلار قىبىلە نىن آدىنى سوياد كىمى قبول ائدە بېلردىلر. آيدىن مسئلە دىر كى، سونرالار گۆستردىكلرى قوچاقلىغا و قهرمانلىغا گۆرە دىگرلرى دە آدلارا لايىق گۆرولوردو. بىر مراسىم كىمى آدقويمايىن كىچىرلىمە سى حقىندە ايسە سونراكى دۆورلرىن معلوماتلارى كۆمگىمىزە چاتىر.

آدقويما حقىندە معلوماتلاريمىزىن منبعىنى طبعىي اولاراق داستان و ناغىللايمىزلا ياناشى، عىنى زاماندا شاعر و متفكىرلرېمىزىن دە اثرلرى تشكىل ائدېر. تدقيق اولونان مسئلە نىن آراشدىرېلماسىندا بو معلوماتلارېن اهمىتى ايسە دانىلمازدېر.

انسان ياراندىغى آندان ايلك كۆورك آدىملارېيلا عايلە موحىطىنە، اونا باخاقق انسانلارا مۆحتاجدېر. اوشاق عايلە نىن داوامىدېر. اوشاقلارا آد قويولماسى بوتون دۆورلردە اولدوغو كىمى اورتا عصرلردە دە خصوصى اهميت كسب ائدېردى. «كتابى-دەدە قورقود» داستانىندا آد وئرىلمە سى مسئلە سى اۆز گىئىش عكسىنى تاپمىشېدېر. داستاندا معلوم اولدوغو كىمى، اوشاغا آدى گۆستردىگى ھنرە و عملېنە گۆرە لايىق بېلردىلر و بو آدى اوغلان اوشاغىنا آغساققال وئردى. دەدە قورقود قىد ائدىر كى، گوجلۇ، اردملى، ھنرلى و جىسسە لى اولدوغونا گۆرە اوغلانا آد قويولور. ماراقلېدېر كى، داستاندا دا معلوم اولدوغو كىمى اوغوز بېلرى آد قوياركىن دەدە قورقودو چاغىرېر، يىئىيىتمە نىن آتاسىندان ايسە بېلىك و تاخت آلىب وئرمە سىنى ايستە بېرلر. داستاندا دىئېلىر: «بو اوغلان باياندىر خانېن اوجا مئىدانىندا ووروشموشدور. سىنېن اوغلون بىر بوغا اۆلدورموشدور، قوى آدى «بوغاچ» اولسون. آدىنى من وئردىم، ياشىنى آللە وئرسىن - دئدى» (۶، ۱۳۴). بوراداكى آد اساسا شان-شېھرت معناسىندا باشا دوشولور و وئرىلدىن چوخ، قازانېلان بىر معنا چالارى كسب ائدېر. ائل آغساققالى حساب اولونان دەدە قورقودون گىلىب مراسىمدە حدى-بولوغا چاتمىش اوغلانا آد وئرمە سى كىمى تقدىم اولونور. بورادا آد قهرمانلىق رمىزى و ھنر علامتى كىمى تقدىم اولونور. دئمە لى، اوغوزلاردا دا باشقا خالقلاردا اولدوغو كىمى كىشېلىك مرحلە سىنە كىچىد معىن آيىنلە مشابعت اولونوردو و بو زامان آد دا قويولوردو. مېرە لى سىدووون قىد ائتدىگى كىمى، «توركدىللى خالقلاردا شخسى آد آلقاق شرف ايمىش. قىبىلە نىن عضوو قىبىلە نىن عمومى ايشى و عمومى خىرى اوچون بۆيوك بىر ايشى گۆزدوكدن سونرا آد آلماغا لايىق گۆرولرمىش». مۆلىف آدقويما عادتى نىن خلقىن ائتئوسپىخولوگىياسىنى دا اۆبىرنمە يە كۆمك ائتدىگىنى سۆيلە بىر (۴، ۴۸؛ ۵۲). تصادفى دىئېلدېر كى، داھى متفكىر شاعر نظامى گنجوى آدىن اهمىتىنى خصوصى وورغولايلاق دىئېر:

ایستر گۆزل، ایستر چیرکین صورتله گئت، بونون اهمیتی یوخدور. سنه قالان یالنیز آپاردیغین آد اولاجاق (۱۲، ۱۷۷).

قول علی نین «قصه ی-یوسف» اثرینده ده آد قویما ایله باغلی مقام یئر آلمیشدیر. قارداشی نین باشینا گلن حادثه لرله علاقه دار آد قویان و بونو اؤز اؤولادلاری نین آدلاریندا یاشاتماغا چالیشان دیگر قارداشین داخلی دوغولاری شاعر طرفیندن بئله تصویر اولونور:

بئنیمین آیدی: تانری بویروق اولدی،
اون ایکی اوغلانا بانا روزی قیلدی،
هر بیرینه بیر دورلو آد آتانیلدی،
سنین قایغون اوزه سبب قیلدیم ایمدی (۱۶، ۱۲۷).

بو آدلار قارداشی یوسفین عاقیبتی ایله باغلی (تنقیز، قورت، قویو، قایغو، آرسلان، قریب و س.) وئرلمیش آدلاردیر.

ق.رجبلی حقلی اولاراق قید ائدیر کی، اوغلان اوشاقلاری یالنیز حدی-بولوغا چاتدیقدا «ایگیدلیک ایمتحانی» وئرنده آدلارا لاییق گؤرولوردولر (۱۱، ۲۴۳). البته، اوشاغا هنر گؤستردیکدن سونرا وئرین آد هئچ ده اونون چاتدیغی یاشا قدر آدسیز یاشادیغینا دلالت ائتمیر. بو سادجه اوشاقلارین یاش دؤورونون بؤیوکلوک مرحله سینه قدم قویماسی ایله علاقه داردیر. اصلینده بو آد سونرادان آلدیغی تخلص و یا لقب کیمی ماهیت کسب ائدیردی. سادجه فرق اوندا ایدی کی، عادتاً اوزره تخلصو هر کس اؤزو گؤتورور، بورادا ایسه کیمینسه طرفیندن وئرلیدیگی بللی اولور. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، «تورک ائتنیک-مدنی سیستمینده قورقود آتانیل کایناندا اولان نه وارسا، هامیسینا آد وئرمگی ایله باغلی اینانیش قورقودو همین معنا عالمی نین یارادیجیسی کیمی سحیه لندیرمه یه ایمکان وئیر» (۱۰، ۳۸).

«کتابی ده-قورقود» داستانیندا قویولان آدلارین هامیسی (قازان خان، قانتورالی، دؤنبیلمز، تولکووران، بامسی بئیرک و س.) تورک منشالیدیر. بورادا عرب منشالی آدلارا آز راست گلینیر. دئمه لی، آدلار اؤزو ده معین مسئله لرین حل ائدیلمه سینه خیدمت ائدیر. آدلاردا محمد، علی، حسن، حسین، اسماعیل، فاطمه، عایشه، سکینه، زینب، زهرا و باشقالارینا راست گلنمه سی

لاپ سونراکی دۋورلره، اسلام دینی نین داها چوخ یاییلدیغی دۋوره گئدیپ چیخیر. ماراق دوغوران جهت اودور کی، سونراکی دۋورلرده عرب منشالی آدلارین قویولماسی داها اوستون حساب اولونموشدور. مثلن شاه طهماسبین قیزلاری نین آدلاری بئله ایدی: گۆوهر، پریخان، خدیجه، زینب، مریم، فاطمه، شهربانو، خانیش. اوغلانلاری نین آدلاری ایسه حسین، ابراهیم، بدیع الزمان اولموشدور (۱۸، ۲۹۸-۳۰۰). شاه اسماعیلین اوغلانلاری نین آدلاری ایسه طهماسب، القاس، بهرام، سام میرزه ایدی (۲۷، ۷۷).

اسلام دینی نین یاییلماسیندان سونرا آدلارین ترکیبینه یئنیلری نین داخل اولماسی دۋورون رئاللیغینا چئوریلمه یه باشلاپیر. آنتروپونیمیدا عرب آدلارینین آرتماسی دی نین یاییلماسی ایله بلاواسطه علاقه داردیر. اطراف موحیط، مختلف حادثه لرین انسانلار طرفیندن قبول اندیلمه سی شخص آدلاریندا دا اۋزونو تظاهر اتتدیرن خصوصیتلردندیر. باشقا قونشو خالقلارلا علاقه لرین اولماسی تاریخین عینی اراضینی پایلاشان قۇوملرین آدوترمه مسئله سینده ده تاثیر اتمیشدیر. بو باخیمدان آذربایجانلیلارین آدلاریندا فارس و عرب کۆکلی آدلارین اولماسینی میثال گۆسترمک اولار. قید ائدک کی، «معلوم اولدوغو کیمی بوتون تورکدیلی خالقلارین قدیم دینی گۆروشلر سیستمینده سما کولتو اساسیندا طبیعت قوه لری نین جانلاندیریلماسی دوران تنقیری خصوصی یئر توتور» (۳۲، ۸۳). قدیم دۋورلرده آدلار اساسا اوشاقلارین فیزیکی گۆرونوش و اینکیشافیندان آسیلی اولاراق قویولوردو.

عربلرین جاهیلییه دۋورونده آلدیغی آدلار سونرالار دییشمیشدیر. لاکین زامان کئچدیکجه سونراکی دۋورلرده داها گۆزل آدلارین قویولماسی امر ائدیلمیشدیر. دینی دیشیب مسلمان اولماق ایسته یین شخصین آدینی دا دییشمه سی اونون اۋز حقییدیر. محمد پیغمبرین آروادلاری و قیزلاری نین آدلاری نین قویولماسی بۆیوک حرمت علامتی سایلمیشدیر.

محمد پیغمبر ماریادان دوغولان اوغلونا ائله سحری گون ابراهیم آدینی وئریر (۲۳، ۱۰۶). دئمه لی، آدقویمانین واختی یوخدور. اونو یئددی و قیرخ گون گۆزله مگین اهمیتی یوخدور. اسلاما گۆره آد قویما آتائین حقوقو سایلیپیر. آد قویولماسیندا احتیاطلی داوانماق، دقت یئتیرمک لازیمدیر. حدیثلرده دئییلیر کی، سیز قیامت گونونده اۋز و آتا آدیلا چاغریلاجقسینیز. ان سؤیملی آدلار عبدالله و عبد الرحماندیر. محمد پیغمبر پیغمبرلرین اسملرینی قویماغی مقبول سایمیشدیر. بوندان علاوه ، مریم زامانیندا اۋزلریندن اولکی پیغمبرلرین و یاخشی آدمالارین آدلارینی قویاردیلار. حدیثلردن آیدین اولور کی، پیغمبر آد قویمانین چوخ کئچمیشدن عادت اولدوغونو بیان اتمیشدیر. او، الله دان باشقالارینا قوللوق معناسی داشییان آدلارین قویولماسینی

حرام بویورموشدو. بونونلا یاناشی محمد پیغمبر بتپرستلیکله باغلی قویولان آدلارلا یاناشی، معناسی گۆزل اولمایان اسملرین دییشدیریلمه سینی توصیه ائتمیشدیر (۲۳، ۱۰۸-۱۰۹). قرآنی-کریمه محمد پیغمبر رسول، نبی، امین کیمی ۶۴ آدلا قید اولونموشدور. اؤز آدی ایسه هم آناسی نین آرزوسو، هم ده باباسی عبدالمطلبین رایى ایله قویولموشدور. آدلار اورتا عصرلرده دؤیوش میثدانیندا دا کیملیک گؤستریجیسی کیمی سسلنمیشدیر. «کتابی دده-قورقود» داستانیندا دئییلیر:

صبح تئزدن اؤز یئریندن دوران ایگید، نه ایگیدسن؟
بدوی آتینی اویناداراق گلن ایگید نه ایگیدسن؟
ایگیدین ایگیددن آد گیزلتمه سی عیبیدیر،
آدین ندیر، ایگید، سؤیله منه! (۶، ۲۱۹)

دئمه لی، ایگیدین آد گیزلتمه سی عیب سایلمیشدیر. م.وژگو آراس منبعلر اساسیندا یازیر: «عربلردن کناردا مسلمان اولان میلترلرین فردلری نین اسملری ده، اسلام اینانج و اخلاقینا ضید اولمادیقجا قالمیش، مسلمان آدی اولاراق تانیلمیش و یاییلمیشدیر. ایلک مسلمان تورک دؤولترلریندن قاراخانیلارین دؤولت خادیمی ساتوک، ۱۰ عصرده مسلمان اولونجا، عبدالکریم آدینی آلمیشدیر. «ساتوک'ون مسلمان آدی عبدالکریم، اوغلو موسانین اولکی آدی بایتاش ایدی»-دئییه قید ائدییر. آما سلجوک، آلیاسلان کیمی اسملر دییشمه میس، مسلمان آدی اولاراق تانیلمیش و یاییلمیشدیر» (۲۳، ۱۱۳). خلقیمیزدا آدقویما ایله باغلی ماراقلی مقاملار موجوددور. تاریخن قیزلارا و اوغلانلارا ننه و بابالارین آدلاری نین قویولماسی بیر عادت شکلینی آلمیشدیر. بعضا آنالارین آدلاری قویولان عایله لرده اوشاقلاری «ننه» دئییه چاغیریرلار. بوندان علاوه ، عایله ده چوخلو قیزلار اولاندا بسدی، زیاده، یتیر، کیفایت، قیزیتر، قیزبس و باشقا آدلار قویولوردو. بو دا عایله ده داها چوخ اوغلان اوشاغی نین اولماسی آرزوسو ایله ائدییلردی.

اورتا عصرلرده ایشله دیلن لقب، کونییه و نیسبه کیمی سؤزلره علمی و بدیعی اثرلرده راست گلمک ممکوندور. لقب معین ایستعداد، خالق آراسیندا قازانیلان شهرت و رغبتیه گؤره حکمدار و یاخود خلقلین اؤزو طرفیندن وئریلردی، مثلن، نظام الملک. کونییه ایسه آتاتین آدی نین اولینه بین و یا ابن سؤزلری علاوه اولونماقلا شخصییتین آیدندان سونرا افاده ائدییلیر. نیسبه حقیقده

سۆزۈ كچنن آدمين هارايما منسوب اولدوغو، ينى آنادان اولدوغو بويما باشا چاتدىغى يئر نطرده توتولور. ميثال اوچون قطران تبريزى، نظامى گنجوى، نصرالدين طوسى و س. قيزلار اورتا عصرلرده «خاتون»- دئيه مراجعت انديلمه سى سولى فقيهي «يوسف و زولئيخا» اثرينده يئر آلميشدير. او يازير: «زولئيخا خاتون ايدى اول قيزون آدى» (۱۹، ۵۷). اورتا عصرلرده آدى- سانلى، آد قازانميش آدمالارى نامدار آدلانديرديلار. خالق آراسيندا آدى- سانلى كلمه سى ايشله نير. بو سۆز بۆيوك حرمت صاحىبى آغساقاللار، ائل ايچينده سايبلا بيلن آدمالار حقينده ايشله ديلن كلمه دير. عراقين كر كوك ويلايتينده «كىشى آروادينا آرواد ننه سى، محمد ننه سى دئيه مراجعت ائدير. آرواد ايسه ايرينى، آتام باباسى، محمد باباسى دئيه چاغيرير» (۳۰، ۵۵). بير سيرا آدلار ايسه بلاواسطه دينله باغلى قويولور. مثلن، فخرالدين، صدرالدين، كمالالدين، جمال الدين، اسلام، الله وئردى، ايماموئردى، محمد، عيسى، موسى و س. ايلكاي، ايلكين، ايلكنور كيمي آدلار عادت ن عايله ده ايلك دوغولان اوشاقلار وئريلير. آدلارين مختلف بايراملارلا علاقه دار دا وئريلمه سى حاللارى آد قويمادا اؤز يئرني آلماقداير. بئله كى، نووروز، قوربان، محرم، اوروج، خيدير و باشقالارى بونا ميثال اولما بيلر. بونا ان گۆزل ميثال خالق داستانلاريميز اولما بيلر. مثلن، «نووروز» داستانيندا دئييلير: «آيلار، گونلر كئچدى، پاشانين بير قشنگ، گۆچك اوغلو اولدو. اوغلان نووروز بايرامى گونو آنادان اولدوغو اوچون آدينى دا نووروز قويدولار» (۱، ۱۷۰).

سوسيال زومره بيلديرن اورتا عصر آدلارى دا موجوددور كى، بونلار شاهزاده، خانبالا، بيلر، آغلار، پاشا، سلطان و س. ميثال چكمك اولار. توپونملرله باغلى آدلار دا (تبريز، شيروان، نجف) واردير. داغ آدلارى اولان آلتاي، ائلبروس، قوشقار، قافقاز اوغلانلار وئريلير. آدلارلا باغلى داستانلاريميزدا اولان مقاملار مارق دوغرور. مثلن، «عالى خان» داستانيندا ايپك قارى نين قويدوغو آد اساس سايبيلير. بئله كى، او دئيير: «من اوغلانين آدينى قويورام محمد، قيزين آدينى پرى، او تاييلان اوغلانين دا آدينى تاپديق» (۱، ۱۹۹). بورادان دا آيدين اولدوغو كيمي، هر بير آد اؤز- اؤز لؤگونه بير معنا كسب ائدير و معين حادثه لره سؤيكة نير. بو داستاندا دا آيدين اولدوغو كيمي، تاپديق آدى اوشاغين مسجد هوجره سى يانيندا تاپيلديغينا گۆره بئله وئريلميشدير. بوندان علاوه ، «قوربانى» داستانيندا قهرمانين نذير- نيازلا، اوغورندا قوربانلار كسيلمكله آنادان اولدوغونا اشاره انديلرك آدى نين قوربانى قويولدوغو آيدينلاشير. «قوربانى» داستانيندا آد قويما ايله باغلى مقامى قيد ائدك: «ميرزالي خانان مؤزده گئتدى. ميرزالي خان آج قارينلارى دويوردو، چيلپاق آيينلرى گئيديردى. سونرا اوشاغا آد قويماق ايسته ديلر. بير عقللى

قوجا کیشی گلیب دئدی: - اوغلانین آدینی من قویدوم - قوربانی. چونکی، بونو قوربانلا تاپیسینینیز» (۱، ۳۹). بورادا گوسترلیبر کی، آتایا اوغلونون اولدوغو خبری چاتار-چاتماز او، قوناقلیق مراسمی کئچیریر. دئمه لی، آد قویارکن قوناقلیق مراسمی کئچیرمک قدیم عادت اولموشدور.

ناغیللاریمیزدا دا آدقویما ایله باغلی بیر سیرا معلوماتلار موجوددور. مثلن، «آغ آتلی اوغلان» ناغیلیندا دئییلیر: «گون کئچدی، آی دولاندی، پادشاهین هر آروادیندان بیر اوغلو اولدو. پادشاهین آروادلاریندان بیر ی خان قیزی ایدی. اودور کی، اوندان اولان اوغلانین آدینی خانبالا قویدولار. ایکینجی آرواد بی قیزی ایدی. اونون دا اوغلونون آدینی بیبالا قویدولار. اوچونجو آرواد بیر یوخسول دوه چی نین قیزی ایدی. پادشاه اونو گوژل اولدوغونا گوره آلمیشدی. اوندان اولان اوغلانین آدینی دا نربالا قویدولار» (۹، ۶۶).

آذربایجاندا اوشاغی اولمایان چاره سیز قادینلار مختلف پیرلره گئدیر، نیت دیله بیر، قوچ کسدیریردیلر. بئله زیارتلردن سونرا همین قادینلارین اوشاقلاری اولاردیسا، اونلار پیروئردی، اوجاقوئردی، سیدوئردی، بییخانیم و س. کیمی آدلار قویولوردو.

ائله آدلار دا واردیر کی، گول-چیچکله باغلی محض قیز اوشاقلارینا قویولوردو. بئله لری اساسا تزگول، گولنار، قیزیلگول، قونچه، یاسمن، لاله، چیچک، یازگول، نرگیز، باهار، سوسن، باغداگول، نارگیله، گوللو، گولشن، گولزاده و باشقا بو کیمی آدلاردان عیبارتدیر. بوندان علاوه حیوان آدلاری نین دا وئرلمه سی حاللاری دا موجوددور. مثلا، اوغلانلارا شیرخان، شیرزاد، آسلان، بیبر، شاهین، ترلان، قیزلارا ایسه مارال، جئیران، ککلیک، آهو، توراج، طوطو، دورنا کیمی آدلارین وئرلمه سی حاللارینا راست گلمک ممکندور. طبیعتله باغلی آدلار سیراسیندا آی، اولدوز و گونشله علاقه دار آدلار یئر آلماقدادیر. بئله کی، آیگون، آیتاج، آیتن، آیسئل، آینور، آیتکین، اولدوز، اولکر، سیاره، گونش، گونتکین، سما و باشقالاری. بیر سیرا آدلار ایسه خصوصاً قیزلارا شیرینلیکله باغلی قویولوردو. نابات، شیرین، شکر، قنداب بو قییلندیر. ماراقلیدیر کی، زر، بزک، قییمتلی داشلارلا باغلی آدلار دا وار: زبور، زرينه، آلماز، یاقوت، زومرود، گوهر، فیروزه، میرواری، اینجی و س. بوندان علاوه سوجایت، ظفر، قادی، قالیب، قابیل، عسگر کیمی کیشی آدلاری دا واردیر کی، اونلار دا جسارتی، قابیلیتی و هنری عکس اتدیریر. فخری و ووقار کیمی آدلار ایسه غرورون تمثیلیدیر. یئگانه، واحد، نادیر کیمی آدلار دا تکلیگین سیموولو کیمی خاراکتیرزه اولونور. ائله آدلار دا واردیر کی، اونلار حس و هیجانی، عدالتی، ایرادنی تمثیل ائدیر. بونلار میثال اولاراق سئوینج، فرح، خوشبخت، وفا، صداقت،

سعادت، حقیقت، عدالت، ایراده کیمی آدلاری گۆستریمک اولار. آدلار اؤزوندە باشقا دیلردن آیینما اولدوغونو دا احتیوا ائدیردی. مثلن، عرب دیلیندن عمله گلن بونیاد بونؤوره، اساس معناسینی وئیریر. بو دا خالقارلین معین مدت عرضینده قارشیلیقلی مناسبتلرده اولماسینی گۆستیریر.

عننه وی اولاراق آد سئچمه اؤزو ده تکمیللشمه پروسئسی کئچمیشدیر. عایله ده معیشتین مختلف ساحه لرینده اولدوغو کیمی آد قویما دا معین مراسمله قید اولونوردو. کۆرپه یه آدین نه وخت وئریلدییینی دقیق معینلشدیریمک ممکن دئییلدیر. بعضا کۆرپه یه ۴۰-۵۰ چیخیدقان سونرا آد قویولوردو. ایندی ایسه اوشاغا آد چوخ اثرکن گونلردن قویولور. آد قویولارکن چالی شیرلار کی، یاخین قوهوملاردا همین آدلار تکرارلانماسین. آذربایجاندا بؤیوکلر (ننه و بابا) دو-را-دورا آنادان اولان اوشاغا آتا و آناسی نین آد قویماسی حرمتسیزلیک ساییلاردی. اونا گۆره ده اولجه اونلار مراجعت ائدیلیر، رای بیرلیگی ایله راضیلیق الده ائدیلیر. کۆرپه نین آتا و آناسی راضی اولماسالار دا، چوخ وخت قبول ائتمه لی اولورلار. عکس تقدیرده بو بؤیوکله ائوین آغیرچینه و آغساقالینا قارشى ادبسیزلیک ساییلیر.

عادتین اوشاقلار حیاتدان کۆچنلرین آدلاری قویولاردی. لاکین معاصر دؤورده آرتیق ساغلیغیندا دا ننه و بابالارین آدلاری نوه لره قویولور. عایله ده اوشاقلاری قالمایان و تنز-تنز اولنلره، تکی اونلار قالسین دئییه، بعضا باشقا میلترلره خاص آدلار دا قویولور. بوندان الاوه منشا بیلدیرن آدلارین دا (تورکان، تورکئل، آذرین) خلقیمیز طرفیندن قویولماسی حاللارینا راست گلیمک ممکندور. تاریخن تایفا و یئر آدلاری (قاجار، موغان، افغان، آلتای، قوشقار، افشار) ایله باغلی قویولان آدلار دا واردیر. اوشاقلارینی آرزو ائدییکلری کیمی گۆرمک ایسته یین بؤیوکلر عقللی، کاماللی، ساوادلی هرطرفلی اینکیشاف ائتمیش اولسون دئییه، اونلاری واقیف، آقیل، کامال، عالیم، معاریف آدلاندیرمیشلار. یوکسک انسانی کئیفیتلر اساسیندا ضروریلشن آدلاردان کیشیلره وئریلن اعتبار، معتبر، امین، احترام و باشقالارینی میثال گۆستریمک اولار. زامانلا علاقه دار آدلار ایسه سحر، گوندوز، زامان و باشقالاریندان عیبارتدیر. آدلارین بؤیوک اکثریتی گۆزلیگی، ایشیغی، موسیقینی ترنوم ائدیر. بو جور آدلار گۆزل، ضیا و ترانه نی میثال گۆستریمک اولار. ۲۰ عصردن اعتبارا آیینما آدلار دا (رافائل، فلورا، روزا، تئلمان و س.) خلقیمیز طرفیندن منیمسنیلمیشدیر.

اتل آراسیندا اوشاغین آدی ایله علاقه دار آلفیشلاردا «آدینان بؤیوسون، آدیلا یاشاسین، تورپاغی سانى الله عمر وئرسین»-دئییرلر. بعضا همین کۆرپه یه بیر خسارت یئئدیکده و او

وفات ائتدیگده ائل آراسیندا آدین اوشاغا دوشمه دیگینی دئییرلر. بوندان علاوه اگر بیر عایله ده (سالیاندا) دوغولان اوشاقلار دالبادال اؤلوردوسه، آخیرینجی دفعه دوغولان اوشاغا آتا و آناسی نین آدینی قویماق عادتی واردی و بو زامان اونون اوژ آغیرلیغیندا اتی قبریستانا آپاریب باسدیریردیلر کی، بو «کفن دفن» آدلانیردی (۱۳، ۲۸۱).
۱۹- عصر شاعری خسته قاسیم آد قازانماق باره ده یازیر:

عاشیق دئیر: آدالا،
آ چالگینان آ دالا،
آیری، چتین جاهاندا،
آد قازانا آد آلا (۲۱، ۱۱۲).
آذربایجان بایاتیلاریندا دا آد قازانما حقینده دئییلیر:

ئل باتیر قم دربادا،
کیمه گئدیم من دادا؟
ایگید دؤیوشده اؤلسه،
آدی قالار دونیادا.

و یا

من عاشیق خوشا دالی،
خوش اوزلو، خوش ادالی،
مرد ایگیده قایدادی،
مئیداندا خوش آد آلی (۷، ۲۰؛ ۲۳).

آتالار سؤزلرینده دئییلیر کی، «یاخشیلیق آددا قالار، یامانلیق یاددا». (۲۰، ۱۳۱) آد آدمی بزه مز، آدم آدمی بزر و س.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده (نظامی، فضولی و باشقالاری) آد قویولماسی باره ده خاطیرلاتمالار واردیر. گؤرکملی عالیم نصرالدین طوسی ایسه یازیر کی، یئنی دوغولموش

اوشاغا ایلک نۆویه ده یاخشی بیر آد قویماق لازیمدیر. چونکی مناسب اولمایان آدان خجالت چکه بیلر (۳، ۱۵۶).

آدین اهمیتی، انسانین جمعیتده یئری و فعالیتی ایله باغلیدیر. او، انسانی اوجالدير. آد کیفیت گؤستریجیسی کیمی انسانین یاخشیلیغی ایله ده باغلی اولموشدور. مثلن،

خسته قاسیم کیمه قیلین دادینی؟

جانی چیخسین، اؤزو چکسین اودونو،

یاخشی ایگید یامان ائتمز آدینی،

چونکی یامان آدان اولوم یاخشیدی (۲۲، ۳).

مراجعت فورماسی اولدوغوندان آد یادداشلار قازینیر. تلفوز اولوندوغو آندان اعتبارا آدین هم میلی، هم ده دینی مضمونا مالیک اولماسی دا معین ائدیلیر. بئله کی، بوتون مسلمانلاردا موخته لیف تلفوز شکلینده ده اولسا، محمد اوغلانلار وئریلن آدیر. لاکین ائله آدلار دا (مریم) واردير کی، مختلف خالقاردا فرقلی تلفوز شکلینده موجوددور. آدلار معین رئاللیقلار اساسیندا فورمالاشیر. او، عینی زاماندا دیلین اینکیشافی ایله ده باغلیدیر.

ماراقلیدر کی، بیر سیرا عایله لرده (ناخچیوان عایله لری نظرده توتولور - ش.ب.) «آدی اوشاغین قولاغینا باباسی، ننه سی و یا چوخوشاقلی قادینلاردان بیرى (آغبیرچک) چاغیریدی. او، آغزینی اوشاغین قولاغینا دایاییب اوچ دفعه اوجادان دئییر: «سنین آدین اولدو فیلانکس» (۵، ۱۶۷). قوبادا ایسه «وشاق دوغولدوغو گوندن اون گون کئچدیکدن سونرا ماما (ماماچا) نظرده توتولور) اونو چیمیزدیریر و قونداقلایب قوجاغا آلیر. ساغ قولاغینا اذان، سول قولاغینا قامت اوخویوب، قویولاچاق آدی اوشاغین قولاغینا اوچ دفعه اوجادان سؤیله ییر.» بوندان سونرا ماما اوچون خونچا حاضیرلانییر و اونون قاباغینا قویولور، قوهوم-اقربا دا بو خونچایا پول آتیرلار (۱۵، ۲۴).

آدقویمانین مراسمله کئچیریلمه سی باکیلیلار آراسیندا گئنیش یاییلمیشدیر. لاکین بعضی عایله لرده بئله ده ائدیلیردی کی، اوشاغا اولن آدامین آدی قویولارکن اونون قولاغینا بو آدی ائوه محض بو مقصدله چاغیریلان ملا تلفوز ائدیردی. معلومدور کی، «اوشاغا آد دا، اساسا قیرخ تۆکولندن سونرا قویولور و همین مناسبتله مراسم کئچیریلیر (بو بعضی یئرلرده - آبشروندا «شب به خیر» آدلانییر). اوغول-قیز بؤیوتموش آغبیرچک بیر قادین اوشاغا قوجاغینا آلیر و

قولاغینا اوچ دفعه اوجادان اونا قویولموش آدی دئییر» (۲، ۱۱۶). بعضی حاللاردا ایسه بو مقصد اوچون ائوه ملا چاغیریلیر.

آدقویما ایله علاقه دار قدیم زمانلاردا ملانین یانینا گئدیپ اونا مراجعت ائدیلدیکده او، «قرآن» آچیب همین صحیفه ده یئر آلمیش بیر سیرا مقدس‌لرین آدلاری اوزرینده دایانیر و بو آدلاردان بیرى کۆرپه یه قویولوردو. اصلینده بوتون عایله لرده آدین سئچیلیمه سینده عایله نین ذوقو، دونیاباخیشی و سویه سی اساس تشکیل ائدیر. معاصر دؤورده میللی عنعنه لره اویغون گلن آدلارین سئچیلیمه سینه دقت یتیریلیر.

باکی‌دا آدقویما مراسمی باره ده معلومات وئرن اینفورماتورون دئدیکلریندن آیدین اولور کی، کۆرپه یه هانسی آدین قویولماسی اولجدن بللی اولسا دا، یالنیز قیرخی چیخدیقدان سونرا خصوصی مراسمله اونا آد وئریلیر. اگر کۆرپه یه امام و یا اؤلن آدامین آدی قویولورسا، ائوده مطلق «قرآن تاپشیریلیر» و ملا آدی اوشاغین قولاغینا اوخویور. او، ایماملارین آدلارینی بیر-بیر کۆرپه نین قولاغینا ساییر. نهایت «اوغولوم سنین آدینی قویدوم مثلن، حسن» دئییر. بوندان علاوه اوشاغین قولاغینا کلمئی-شهادت، تئیبوبه اوخونور. سونرا ایسه اوشاغی قوناقلیق مجلسینه دعوت اولونان یاخین قوهوملارا و عزیز آداملارا بیر-بیر وئریلر. اونلار دا هره اؤز نؤوبه سینده خیر-دعا و آلقیشلارلا کۆرپه نی بیر-بیریلرینه اؤتوردوکن سونرا قوناقلیق مراسمی باشلاییر. بو مراسم زمانی آدی وئریلن اؤلونون روحو یاد اولونور. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، قیز اوشاقلارینا دا مقدس‌لرین آدی وئریلنده (مثلا، عایشه، فاطمه، زهرا و س.) مطلق قرآن اوخونولور. عاده گۆره، مجلسده سفره آچیلیر، مختلف تاملارلا (مثلا آش، بوزباش و س.) یاناشی، مطلق حالو چالینیر. حالو چالینان زامان آدی قویولان مرحومون اسمی چکیلیر. بو اؤلنن روحونو یاد ائتمک، آدینی یاشاتماق، خاطره سینى عزیز توتماق کیمی خصوصیتلری اؤزوندە احتیوا ائدیر. ساغ اولان آدامین دا آدی کۆرپه یه قویولا بیلر، لاکین بو زامان قرآن اوخونمور (۸).

شیعه لیگین اوستون اولدوغو اراضیلرده، خصوصاً ده باکی‌دا «آدقویما کۆرپه اوچون آشاغیداکی کلمه لرین دئییلیمه سی مستحب (مصلحت گؤرولن عمل) ساییلیردی: باشیندا نه وار؟- تاجی- دؤولت. آلتیندا نه وار؟- مهری-عبادت. قاشیندا نه وار؟- قلمی-قدرت. گؤزوندە نه وار؟- نوری-محمد. اوزوندە نه وار؟- پردئی-عیصمت. دیلینده نه وار؟- کلمه-شهادت. قولاغیندا نه وار؟- زنگی-سعادت. قلبینده نه وار؟- اینصافی-مروت. اینده نه وار؟- خیرخواهی-خیرات.

دیزینده نه وار؟ ابدی طاقت. آیاغیندا نه وار؟-دوز یولا عبادت. تماپولونده نه وار؟- اون ایکی امامت» (۱۷، ۲۰۰-۲۰۱).

آذربایجانین مختلف بؤلگه لرینده اوشاغا آدین وئريلمه سی اوچ گون کئچدیکدن سونرا باش وئریر، یا یئددی گوندن و یاخود دا قیرخیندان سونرا آد قویولور. اسلام دینی یاییلدیقدان سونرا آدقومادا باش وئرن خصوصیت اؤزونو اوندان گؤستریر کی، ملا طرفیندن کۆرپه نین ساغ قولاغینا آدان، سول قولاغینا ایسه اقامه اوخونور. «زان اوخوماغین سیرری؛ انسانین بو دونیادان چیخیشیندا کلمه-شهادتله تلقلین ائدیلمیگی کیمی دونیایا گلیشینده ده، اسلامین سواری اولان کلمه-شهادتین، اللهین بؤیوکلوگونو افاده ائدن کلمه لرین انسانین قولاغینا ایلك چارپان شئی اولماسی اوچون واجیبیلیگی ضرورتیندیر. هم ده، یارادیلیشدا ایلك انسانى قاندریغی کیمی یئنی دوغان اوشاغا شیطانی دعوتیندن اول، اونو الله، اونون دینی اسلاما و اونا عبادته دعوت اوچون اوخوندوغو معناسی دا چیخاریلیر. زیرا اذانین اوخونماسی ایله سئیتانین قاجدیغی، اوزاقلاشدیغی دا بیر حدیثده بیلدیريلمیشدیر. یئنه بیر حدیثده، دوغان اوشاغین قولاغینا آدان اوخوماقلا، او اوشاغا ضرر وئرمز دئیلمکده دیر. ام یحییان ایسه، جینلردن اوشاغا مسلط اولان شئیدیر دئییه ایضاح ائدیلمیشدیر» (۲۳، ۱۱۹).

عقیقی قیز و یا اوغلان فرق ائتمه دن آنادان اولماسی نین یئددینجی گونونده باشی قیرخیلاراق اونون آدینا کسین قورباندير. عقیقی اوشاغین آدی قویولوب سؤیله نیلنده «بسم الله الله اکبر، ای اللهیم بو سنین رضان اوچون فیلانین عقیقه سیدیر» - دئییه کسلییر. عقیقه قانی نین اوشاغین تراش ائدیلمیش باشینا توخوندورولماسی یئرینه عطیر سورولمه سینی پیغمبر توصیه ائتمیشدیر. عقیقی نین اتیندن صاحبی یئیر و باشقالارینا دا یئدیریر. اوشاغا دوغولدوغو آندا آدلا برابر ائدیلن باشقا بیر شئی ده تهئیکدیر. تهئیک بیر کیمسه نین داماغینی اووماق معناسی داشییر. خورمادان بیر پارچا آغیزا آلیب یاخشيجا چئینه رک الله اولان آغیز سویونو اوشاغین داماغینا سورتمکدیر (۲۳، ۱۲۱). افغانلاردا دا اوشاغین دوغولماسی نین یئددینجی گونونده آدقوماسیندا قولاغینا دعا اوخویولار. قید ائدک کی، «افغانلارین عقیقه سینجه یئددی گوندن اول اوشاغا آد قویولسا، اونون بدنیه زیانکار روحلار دولاییلر و اوشاق خسته لرن». بوندان علاوه وارلی عایله لر اوغلانین باشینی بیرینجی دفعه قیرخاندان اونون توکو آغیرلیغیندا قیزیل و یا گوموش پایلا بیرلار. بو عادت «سرکه لی» آدلانیر (۲۶، ۱۱۹-۱۲۰).

قرآنی-کریمه دئییلیر: «اونلاری اصیل-نسبلی بیلیسین دئییه اؤز آتالاری نین آدی ایله چاغیرین، بو الله یانیندا داها دوزگون، داها اذالتلیدیر. آتالاری نین کیم اولدوغونو بیلمه سنیز،

اونلار سیزین دین قارداشلارینیز و یاخینلارینیزدیر، عمی اوغلانلارینیز و یا آزاد کؤلرینیزدیر؛ اونلاری قارداشییم، عمی اوغولوم، دوستوم-دئییه چاغیرین. ائتدیگینیز سحولره مثلن بیرری نین آتاسینی بیلمه دن سحو سالدیغینیزا گۆره سیزه گوناھ یوخدور» (۲۴، ۲۳۶).

خلقیمیزین آدلارا مناسبتده ماراقلی مقام اؤزونو گؤستریر. بؤیوکله - آغساققال و آغبیرچکلره حرمت او قدر بؤیوک اهمییت کسب ائدیپ کی، ائولی گنجلر اونلارین یانیندا بیر-بیریلرینی آدلا چاغیرماغا بئله جرأت ائتمه ییبلر. عکس تقدیرده بو ائتیک نورمالاردان کنار داورانیس حساب ائدیلب و آد چکیلمه سی «ئلدن آیب ساییلب». خصوصاً ده حیات یولداشلاریندان سؤز دوشنده کیشیلر آدیلا دئییل، عکسر واختلاردا «وشاقلارین آناسی»، «فیلانکه سین قیزی»-دئییه سؤز آچیلار. ائلجه ده کیشیلر باره سینده قادینلار «وشاقلارین آتاسی» دئییلر. بئله مراجعت قایداسی هله «کتابی-دده قورقود» داستانیندان بللی اولور. بئله کی، ائله او زامانلاردان قادینلار مراجعت ائدیلمکدن اونلارین آدی چکیلمز، کیمین قیزی ایسه او آدلا دا (خان قیزی)، خاطیرلاناردی. بو خصوصیت خالق دوشونجه طرزینه ائله سرایت ائدیپ کی، حتّی ۲۰ عصرین اورتالاریندا بئله بعضی عایله لرده قادین طرفیندن اری نین آدینی چکمییب اونا، «آغا» و س.- دئییه مراجعت ائدیلب.

«کتابی-دده قورقود» داستانیندا «بؤیوک قارداشی اگرکدن سؤز دوشنده سگرک اونو حرمتله «آغام» آدلانیریر، آتا-آناسی دا «سین آغان» دئییلر» (۳۱، ۱۰). عمومیتله، بؤیوکله آغا، قاغا، لعله، بی، خانیم، بانو و س. دئییه مراجعت ائدیلمیشدیر. حتّی سونراکی دؤورلرده «دونیا یا سادجه حمید کیمی، صمد کیمی گلن اونلارلا دونکی جوانشیر اوغلانلار الینه مایا سالیب تجارتّه اوپاندان سونرا، یا دا بیر کارخانا صاحیبی اولاندان سونرا دؤنوب اولوردو حمیدآغا، یاخود آغاصمد. اصیل آدی آغاصمد اولان ایسه وارلاناندان سونرا ایکیقات «آغالانیردی»- آغاصمد آغا» (۳۱، ۹).

آدلار اؤزونده تاریخی رئاللیگی یاشادیر. اونلاردان مختلف اشیالارین آدلانیریلماسیندا، حتّی پولدا استفاده اولونور. مثلن، «شاه عباسین آدی ایله علاقه دار تاریخیمیزده بیر سؤز ده یاشاییر - عباسی» (۳۱، ۶).

«قدیم تورک دیلرینده آلف «باهادیر، هنرپرور» دئمکدیر. اونا گۆره ده «دده-قورقود»داکی ایگیدلرین آدی محض آلف ارن، آلف رستمدر. معاصر دیلیمیزده حرفی ترجمه ده «آلف ارن» ایگید کیشی دئمکدیر» (۳۱، ۲۵).

آذربایجانین مختلف اراضیلرینده عموماً آدلا علاقه دار مارقلى مقاملار دا موجوددور. بئله كى، خصوصاً كند يئرلرينده بير سيرا شخصلره اؤز آدى ايله برابر ائل آراسيندا آيما كيمي آدلار «تاخيلير». بو آدلارين بعضيلرى مزه لى ماهيت داشييبير، بعضيلرى ايسه همين آدمين هر هانسى بير فعاليتى ايله باغلى اولور. بو خصوصيت اورتا عصرلرده ده موجود ايدى. مليك آدلى شاهزاده چوخ واخت سرخوش اولدوغونا گؤره بنگى مليك دئيّه (لقب كيمي) چاغيريليردى. بو آد دا اونا كئچيرديگى ايچكىلى حيات طرزينه گؤره وئريليميشدى. (۲۷، ۱۳۲) بعضا ايسه انسانلارى كنده عيني آدا ماليك آداسلاريندان فرقلنديرمك اوچون ايكينجى بير آد تطبيق ائديلير. بونونا برابر انسانلارا وئريلن لقبلر اونلارين خاريجى گؤزكمى ايله ده باغلى اولوردو. مثلاً، تاريخدن معلوم اولان ايسگندر ذوالقرنين، امير تيمور، گؤدك احمد، اوزون حسن و س. بعضى شخصيتلر ايسه اؤز لرينه معين آدلار گؤتورمكله ماهيتلرينى آچيقلاماغا چاليشميشلار. مثلاً، اورتا عصر شاعرى قول على. اصلينده شاعرين اؤزونو قول آدلانديرماسى اونون الله بنده سى، اونون قولو سايلماسى دئمكدور.

آدقوما ايله باغلى غريبه حاللاردا راست گلمك ممكن اولور. مثلاً، بير عايله ده بابا اؤلدوكن سونرا اوغلان نوه لرينه آدى قويولاركن همين اوشاقلار قالماييب تلف اولوردولار. نهايت، والدينلر دوغولان ديگر اوغلان اوشاقلارينا بابانين آدينى قويماق قارارينا گيلرلر. بو اوشاقلار ايسه ساغ قالير. بئله اولدوغو تقديرده «اؤله نين اؤز آدينى وئرمه ديگينى» سؤيله ييرلر. بعضى عايله لرده اؤلن اوشاغيين آدينى ائله همين عايله ده يئنيدن دوغولان كۆرپه يه قويولماسى فاكترلارى دا واردير. اوشاقلارى دوغولوب فقط قالماياراق اؤلن عايله لر گله جكه دوغولان اوشاقلار ياشار، دورسون كيمي آدلار قويولار كى، اونلار بير خطر ديمه سين. بئله حاللارين اولدوغو بير سيرا ديگر عايله لر ايسه اوشاغيين قالماسى اوچون اونون آدينى باشقا ميلتترلر و باشقا دينى منسوببيته ماليك اولانلارين ايسيملريندن گؤتورورلر.

آذربايجانين مختلف بؤلگه لرينده قويولان آدلار بعضا تكرارلانير. بو جور آدلار محض داها چوخ همين بؤلگه ده راست گلمك اولور. مثلاً، باكيليلاردا آدقومادا فرقى خصوصيت اؤزونو اونا گؤستيرير كى، اوشاقلاردا اكثر حاللاردا ايكيلى تركيبللى آدلار قويولور. مثلاً، آغاسليم، آغابالا، على بالا، گولبالا، آتابالا، على بابا، مشهدى خانيم، زرينگار، قيزخانيم، آناخانيم، خاناباجى، آغاداداش و س. آغدام بؤلگه سينده عايله نين اوغلانلارينا قارداشخان، قيريمخان، مرادخان كيمي سونلوغو تكرارلانان آدلارين قويولماسى حاللارينا راست گلمك ممكندور. شاه، آغا، خان، بى تركيبللى آدلار دا تاريخن موجود اولموشدور.

ائله آدلار واردیر کی، اونلارین درین قاتلاردان اورتا عصرلردن گلدیگی معلوم اولور. شاعرلریمیزین آدلاریندا و اونلارین اثرلرینده بو اؤزونو بروزه وئریر: آفشین، بابک، جوانشیرشیر، نظامی، عاریف، آفاق، نوشابه، شیرین، فضولی، نسیمی، فرهاد، مهین بانو و س. اومیرزئو قید اندیر کی، ۱۲-عصرده اردبیل حاکیمی خاص بی آدینی داشیمیشدیر. شاه اسماعیل ختای نین قیزی فیرونگیز آدینی داشیمی (۳۱، ۲۶؛ ۲۳۱). تاریخی منبعلردن آلیان معلوماتلاردا چکیلن حکمدار آدلاری اونلارین اورتا عصرلرین یادیگاری اولدوغونو سؤیله مه یه اساس وئریر. مثلن، توغول، شمس الدین، سنجر، قازان، هولاک و س.

سون زامانلار ائله اوللر ده اولدوغو کیمی مککه زیارتینه گئدیب گلدیکن سونرا آدلارین اولینه حاجی کلمه سی علاوه اولونور. بو اونلارین مقدس یئرده زیارتده اولدوقلاری نین گؤستریجیسی کیمی معنالاندیریلیر. حتی کیشیلره اؤز آدلاری نین قارشیسینا حاجی کلمه سی علاوه اولونورسا، مثلن، حاجی قادیر، زیارتده اولموش قادینلارین هامیسینا سادجه «حاجیه خانیم» دئییه مراجعت ائدیلیر. اوزون مدت تاریخده آدلارین قارشیسیندا مشهدی و کربلائی سؤزلری ایشله دیلمیشدیر. بو دا ایرانین مشهد و عراقین کربلا شهرلرینه زیارتیه گئدن زووارلارین آدلاری نین اولینه علاوه اولونوردو. بونولا یاناشی، قید ائدک کی، «خصوصی آدلارین بیر قیسمی ده کیشیلره و یا قادینلارا مخصوص وضعیفه، پشه و تیتول بیلدیرن خان، بی، آغا، حاجی، سید، میر، میرزه، خانیم، بانو کیمی سؤزلره افاده اولونور. بئله سؤزلر بیر سیرا خصوصی آدلارا قوشولاراق یئی آدلار عمله گتیرمیشدیر. مثلن، خانقولو، خانجان، خانمیرزه، میرزخان، ولیخان، خانماد، بالایی، ولی بی، کریم بی، سیداحمد، سیدعلی، میرطالب، حاجیخان، حاجیمیرزه، آغاموسا، آغاگول، آغاکریم، گول آغا، میرعلی، آغامیر، شیخعلی، میرزبالا، آغامیرزه، خانصنم، شهربانو، خانیمانا» (۱۴، ۳۷). جبرائیل، میکایل کیمی آدلارین قویولماسی ملکترین آدیلا باغلی اولموشدور.

بیزده ایشلنن یوسف آدی نین بیر سیرا دنیا خالقلاریندا قارشیلیغی واردیر. بونلار میثال اولاراق روسلاردا اوسپ، اینگیلیسلرده جوزئف، ایتالیانلاردا جوزئی، ایسپانلاردا خوسئ و س. گؤسترمک اولار. قید ائتملییک کی، «همین آد یهودیلرین قدیم بابالارینا مخصوصدور. ایوسف گؤزل دمکیدیر. اونو یهودیلردن یونانلار گؤتورموشلر، سونرا دا باشقا آوروپا اؤلکه لرینه و بوتون شرقه یاییلمیشدیر» (۱۴، ۴۳).

آذربایجاندا شاعر و یازیچیلارین تخلص گۆتورمه سی اوزون عصرلر بویو بیر عنعنه حالینی آلمیشدیر. بعضی حاللاردا بو همین شخصییتلرین دوغولدوغو یئرین آدی ایله باغلی اولموشدور. نظامی گنجوی، مهستی گنجوی، قطران تبریزی، محمد سعید اوردوبادی و س.

تصادفی دئییلدیر کی، خالق آراسیندا دوغوم گونونون هر ایل قید اولونماسی عنعنه سی فورمالاشمیشدیر. بئله واختلاردا دوغوم گونون دئییل، محض «اد گونون مبارک» دئییلر. بو دا آدا بؤیوک اهمییت وئرلمه سی نین گؤستریجیسیدیر. آدلا باغلی آتالار سؤزلرینده ده ماراقلی و مزه لی اینجیلر موجوددور. مثلن، «آدی آددان گؤتورلر. آدی دیلر اذربیدیر. آدینی چک، قولاغینی بور. آدین چیخدی دوققوز، گئری گئتمز سککیزه. آت مین، آد قازان. آتدان دوشسن ده، آددان دوشمه. قوش قانادی ایله تانینار، انسان آدی ایله» (۲۸، ۸۸-۹۰). تاپماجالاردا یاخشی آد-سان حقیقنده دئییلیر: ازیلمز، اوزولمز، مین ایله چورومز (۲۹، ۱۴۲).

او، میرزیو قید ائدیر کی، شرق اؤلکه لرینده تاریخی شخصییتلر ایچریسینده سلطان العادیل، مالیک العادیل، وزیر العادیل و س. کیمی آدلار اولوب کی، سونرالار سادجه عادیل کیمی معیشتیمیزه داخل اولوب.

«کتابی-دده قورقود» داستانیندا آروز و اوروز اوبرازلاری واردیر. شبهه سیز، هر ایکسی عینی آدین فونتییک فورمالاریدیر. نظره آینسا کی، معاصر قازاخ و قیرغیز خالقلا ریندا اوروز، اوروزبای آدلاری موجوددور. بو خصوصدا ت. حاجییو بئله حساب ائدیر کی، وراز ایسمی ده همین آتروپونومین فونتییک واریانتیدیر (۳۱، ۲۸-۲۹).

آتایی آدی ایسه تاریخی معلوماتلاردان آیدین اولدوغو کیمی آتایی وظیفه سی، بیر نؤع قیوملوق ماهیتی داشییان تیتول کیمی وار اولموشدور، سونرالار ایسه آدا چئوریلیمیشدیر.

بیر سیرا آدلارین دقیق واختینی معین ائتمک ممکن اولماسا دا، طبیعتله باغلی آدلارین قدیملیگینی سؤیله مک ممکندور. چونکی انسانلارین آد قویارکن اینانیدقلاری، اونلار معنا یوکلر دیکلری طبیعت قوه لرینه، اشیا و بیتکیلره خصوصی رغبتله یاناشدیلار بللیدیر. بو باخیمدان دا بیتکی و حیوان آدلاری نین داها قدیم اولدوغونو قید ائتمک اولار.

بئله لیکله دئییه بیلرک کی، آدقویمانین قدیم تاریخی اولدوغو شبهه سیزدیر. آدقویما بوتون دؤرلر اوچون عینی مضمون کسب ائتمیشدیر. عایله مسئله لرینده آد قویما هر زمان دقت مرکزینده دورموشدور. اونلار اؤزلرینده زامانین گئرجکلیگینی، خالقارلار آراسیندا موجود اولان علاقه لری، دینی مناسبتلری احتیوا ائدیر. آدین قویولماسی معین مراسمله مشایعت اولونموشدور. آدلار میللیلیک نشانسیدیر و باشقا دیلره هئچ واخت ترجمه اولونمور، او، انسانلار

اوچون ان ضروری واسطه دیر. او انسانین وارلیغینی اؤلندن سونرا دا یاشادان نشانه دیر. آدلار معین معنا یوکونو داشیییر. اوشاقلار اؤز آدینی سچمیر، اونا بو آد وئرلییر. آدلارین سچیلمه سینده اونون اوغور گتیرجگینه اینام اوستونلوک تشکیل ائدیر. او، نسیلدن-نسیله اؤتورولمکله اونون سانکی داوام ائدیریلمه سی ماهیتی داشیییر. معاصر دؤورده سؤز خزینه سی اینجیلریندن سچیله رک اوشاقلارا یئنی-یئنی آدلار قویولماقدادیر. آذربایجانلیلارین یوخاریدا سادالانان شخص آدلاری خلقلین تاریخی و همچنین مدنی حیات طرزینی عکس ائدییره رک آنتروپونیمیانین اوزونه مخصوصلوقونو گؤستریر. آدلار هر بیر خلقلین معنوی زنگینلیغینی، دونیاگؤروشونو و معیشت خصوصیتلرینی اؤیرنمکده یاردیم ائتمکله برابر، قدیم دینی تصورلرین معین اولونماسیندا دا آنتروپونیمیا منبع رولو اوینایا بیلر.

عایله تربیسی

عایله نین بیر سیرا فونکسییالاری واردیر. اونلاردان بیرى ده دونیا یا گتیریلن اؤولادین تربیه اولونماسی مسئله سیدیر. عایله تربیه سی مسئله سی نین اؤیره نیلمه سی اؤز اکتوالیغینی هر زامان قورویوب ساخلایر. عایله عوضسیز، تکرارولونماز بیر دونیادیر. تربیه پروبلئمینه جاواب تاپماق اوچون آراشدیردیغیمیز اورتا عصرلر دؤورونده اونون هانسی سوییه ده اولدوغونو اؤیرنمک ضروریدير. بو باخیمدان دا عایله نین اورتا عصرلردکی وضعیتینی تحلیل ائتمک و بو باره ده وئریلن معلوماتلار نظر یئتیرمک واجیبدير. چونکی انسان مدنیتی نین ایلک نایلیتلیرى بلکه ده اوشاق تربیه سی ایله باغلی اولموشدور.

نسیللرین واریشلیگی تجروبه نین اوشاقلار چاتدیریلماسیندان آسلیدیر. بو ساحه ده عایله مهم رول اوینامیشدیر. نظره آلماق واجیبدير کی، «مختلف خالقلارین ائتوپئداقوگیكاسینداکی میلی و عومومیشری معنوی نورمالارین قارشیلیقلی علاقه سی باخیمیندان دینی دیرلرین، خالق اخلاقی نین، معنویاتین میلی فورمالاری نین بیر-بیرینه گؤستردیگی قارشیلیقلی تاثیرنین مئخانیزمینی اؤیرنمک بؤیوک اهمیت کسب ائدیر» (۴۳، ۸). بئله مسئله لرین روشیملری نین محض عایله داخلینده یارانديغینی نظره آلساق، تربیه پروبلئمی نین تدقیقی نین ضروریلیگی بیر داها اورتایا چیخیر. بو مهم مسئله باره ده ز.قارالوو بئله یازیر: «تربیه - دینامیک پروسس اولماقلا برابر، عینی زاماندا ایدارلنمک مورکب سیستمیدیر. بو سیستمده دایمی تاثیر گؤسترن و دیشین ائلئمئنترلر وار. هر ائلئمئنترین تاثیر گوجونو تنظیمله یین موافق عامللر قروپو موجوددور. بونلاری نظره آلمادان سیستمین حرکتینی دوزگون ایداره ائتمک ممکن دئییل» (۲۷-۲۸).

عایله تربیه سی نین تاریخی قدیم زامانلار گئئدیب چیخیر و بو بیر گئرچکدیر کی، هر بیر دؤورده ده دقت مرکزینده دوران بیر مسئله کیمی مهم اهمیت کسب ائتمیشدیر. هر بیر دؤورده محض همین زامان خاص اوزونه مخصوص سعجییه داشییان جهتلر و تاریخی موحیط موجود اولموشدور. بشریتین تاریخی اینکیشافی نین مختلف دؤورلرینده اجتماعی، سیاسی و معنوی آبی-هاوا عینی اولمامیشدیر. اونا گؤره ده اورتا عصر آذربایجان عایله سی نین وضعیتینی باره ده معلومات آلا رکن بوتؤولوکده تدقیق اولونان تاریخی دؤورون گئرچکلیکلرینی و اوزونه مخصوص خصوصیتلره مالیک اولدوغونو نظره آلماق واجیبدير.

معلوماتور کی، ائولیلیکدن سونرا عایله حیاتی نین یئنی صحیفه سی آچیلیر. توی مراسمی تامامیله قورتارانندان سونرا ایلک ایستک اوولاد دونیا گتیره بیلیمکدیر. تصادفی دئییلدیر کی، بی ائوینه قدم قویان گلی نین قوجاغینا اوشاق قویولماسی عصرلر بویو بیر عادت حالینی آلمیشدیر. بو دا اونا آنا اولماق آرزوسو ایله ائدیلن داورانیشدیر. تویدان سونرا تزه گلین بی ائوینه قدم باساندا یئنی حیاتین گونده لیک قایغیلاری، امک فعالیتی آرتیق باشقا بیر محیطده داوام ائدیر. یاشامی داوام ائدیرمک اوچون گلین یئنی عایله حیاتی نین داخلی قایدالارینا اوغونلاشمالی اولور. معیشت، تصروفات پروبلملری و بونونلا باغلی قایغیلار گونون رئاللیغی کیمی اورتایا چیخیر.

آذربایجان خلقی نین عایله حیاتیندا اوولادین بؤیوک رولو واردیر. بو مسئله ایله باغلی فضولی نین خالقدان گلن تفکر طرزینه اوغون شکیلده سؤیله دیکلری یئرینه دوشور:

فرزندسیر آدمی تلفدیر،

باقی ائدن آدمی خلفدیر.

نسل ایله اولور بقایی-انسان،

نظمی-بشرو نظامی-دؤوران.

جان جوهرینه بدلدیر اوولاد؛

اوولاد قویان، قویار هم آد.

خوش اول کی، خلفدن اول خوشدیل،

دونیدا بیر اوغلو اول قابیل (۳۹، ۵۰).

حتی بو یولدا مختلف عملره باش وورولموش، آیینلر اجرا اولونموش، اوشاغی اولمایانلار نذیر-نیاز وئره رک الله دان اوولادین اولماسینی آرزولامیشلار. فضولی بو خصوصدا یازیر:

چوخ نذیرلر ائندی هر مزاره،

چوخ قیلدی نیاز کردگاره (۳۹، ۵۰).

مزار دئدیگده یقین کی، پیرلر نظرده توتولور. کردکار ایسه تانری دئمکدیر. «کتابی-ده ده قورقود» داستانیندا دیرسه خان دا نذیر-نیاز و قوربان یولو ایله اوولاد قازانا بیلیر. «ماناس» ائپوسوندا دا ماناس نذیر-نیاز و قوربانلارلا دونیا گلیر... قوربانلیغین، نذیر-نیازین، احسانین

خالق آراسیندا اۆز یئری واردیر. بو عنعنه ایندی ده ائل-اوبامیزدا یاشاماقدادیر. انسانلار ایندی ده نذیر-نیاز، قوربانلیغا اولان ایناملارینی ایتیرمه میشلر. گۆرونور، تاریخن معین چاغلاریندا خالق اۆز عادت-عنعنه لرینی، اعتیقادلارینی یاشاتماق اوچون اونلاری فولکلور نمونه لرینه کۆچورمکله حفظ ائتمک، قوروماق حقیقده دوشونموشدور» (۴۷، ۱۹۳). تاریخن بو مسئله دئمک اولار کی، بوتون داستانلاریمیزدا یئر آلمیشدیر. «کتابی-دده قورقود» داستانیندا بونونلا علاقه دار بئله دئییلیر: «دیرسه خان آروادی نین سۆزو ایله بۆیوک مجلس قوردوردو، الله دان ایستگینی دیله دی. آتدان آغیر، دوه دن بوغرا، قویوندان قوچ قیردیردی. ایچ اوغوز، داش اوغوز ییلرینی اورا توپلادی. آج گۆردوسه، دویوردو. یالین گۆردوسه، گئییندیردی. بورجلونو بورجوندان قورتاردی. تپه کیمی ات ییغدی. گۆل کیمی قیمیز ساغیدیردی. ال گۆتوروب آرزولارینی دیله دیلر. الله بیر آغزی دعالی نین آلقیشی ایله اؤولاد وئردی. آروادی حامله اولدو. بیر نچه مدتن سونرا بیر اوغلان دوغدو» (۴۵، ۱۳۳-۱۳۴).

آذربایجاندا حامله لیک دونیا یا اؤولاد گتیریله جک سۆینج دوغوران حادثه اولدوغوندان قادینلار خصوصی حرمت اولونوردو. بویلو قادینا مناسبتده اطرافداکیلار حساس مناسبت نمایش ائتدیریدیلر. نینکی ائوین ایچینده کی لر، حتّی قونوم-قونشو، قوهوم-اقربا یئریکله دیگی شیلرین حامله قادینا تقدیم اولونماسی قایغیسینا قالیردیلار. جانی چکدیگی یئمکلرین و میوه لرین حامله یه گتیریلمه سی ثواب ایش سایلمیشدیر. دوغوم واختی گلنده ایسه خصوصی تجربه صاحیبی اولان قادین-ماماچا دعوت اولونوردو. او دوغوم زامانی لازیم اولان ایشلری گۆروردو. بو زامان مدتینده کیشیلر معین واختادک ائوی ترک ائیدیلر. دوغوم زامانی ماماچادان استفاده اولوندوغو خاقانی نین ده اثرینده اۆز عکسینی تاپمیشدیر. خالق آراسیندا دوغوملا باغلی نغمه لر ده موجود اولموشدور. بونون دا ایفاچیلاری نغمه لرین ماهیتیندن ده گۆروندویو کیمی همین ماماچالار اولموشلار. بئله نغمه لردن بیر اؤرنکده دئییلیر:

سانجیلاری گه لر-گئدر،

آتالار گولر گئدر،

ننه لر ننتی قویار

نوه سین به لر گئدر (۶۷، ۲۸۷).

ماماچالار دیگر قوهوم قادینلارین یاردیمیندا دا استفاده ائدیلدیر. لاکین دوغوش زامانی تأسوف کی، بعضا اولوم حاللاری دا باش وئیریدی. بو اورتا عصر مؤلیفلی نین ده اثرلرینده یئر آلمیشدیر.

تبریزده یئددی گونلوک چاغانین باشینی قیرخیب، یوکون آغیرلیغی قدر یوخسوللارا قیزیل و یا گوموش پایلاماق عادتی اولوب. همچنین یئددینجی گون شلیک کئچیرمک و قویون قوریان کسمک مراسمی موجود اولوب (۶۸، ۲۳). تبریزده دوغوملا باغلی اجرا اولونان عادتلر اووسون سحیییه لی تدبیرلرله باشلاییر. قید ائدک کی، «همین تدبیرلر آشاغیداکیلاردیر: آنانین و کۆرپه نین خالق آراسیندا «آل» آدلانان پیس روحدان قورونماسی اوچون کیشیلر ۷ گنجه دوغوم باش وئرمیش ائوین کشییی نی چکیرلر، ۷ باش سوغانی شیشه کئچیره رک خنجرله بیر یئرده کۆرپه نین آرخاسیندا دیوارا سؤیکه ییرلر؛ ۷ گون عرضینده کۆرپه نی بشیکده دئییل، خلیبرده ساخلاییرلار؛ کۆرپه نین باشی اوسته گنجه-گوندوز چیراق یاندیریرلار؛ کۆرپه اوچون ملایا دعا یازدیریرلار؛ کۆرپه اولان ائوه اوستونده قیزیل و ساری مونجوقلو قادین گلمه لیدیر و س. بو تدبیرلرین هامیسی کۆرپه نین گویا ساغ قالماسینی تامین ائتمک اوچون گۆرولور» (۶۸، ۲۱).

یئنی آزاد اولموش قادى نین یانینا ایچریسینده سو اولان قابدا اوچ یومورتا قویورلار کی، اونا نظر توخونماسین. اگر یومورتالار چارتلاسا، دئمه لی اونا نظر توخونوب، اگر چارتلاماسا، نظر توخونماییب. زاهی آروادین اوستونه ایینه-سانجاق سانجاقلار کی، بد روحلار اونا خطر یئتیرمه سین. دوغوم آنیندان اعتبارا ۴۰ گون عرضینده قادین زاهی حساب اولونوردو. دوغوشدان سونرا زاهیا قویماق یئمک توصیه اولونوردو. ۴۰ گون سونرا آنا ایله اوشاغین قیرخی تۆکولوردو.

قیرخ تۆکمه مراسمی نین ماهیتی بئله دیر کی، «همین گون اثرکن، داها دوغروسو، دانقارانلیغیندا بولاق، یاخود چایدان گتیریلیمیش سودان قیرخ اوووج بیر قبا تۆکولور. ائوده «قیرخ سویو» دا آدلانان بو سو آنا و کۆرپه نین باشیندان آخیدیلیر. بونولا دا اونلار قیرخدان چیخمیش اولورلار. بورادا مراسمین اجراسی آنیندا اوخونولان نغمه ده بیر نئچه جهتدن دقتی جلب ائدیر. نغمه بئله دیر:

آغیرلیغین، اوغورلوغون،

داغلار، داشلار،

گۆیدن اوچان قوشلار،

قوروموش آغاچلار،

بال وئرمز آریلارا،
 دئیینگن قاریلارا.
 بوز قوردان های آلسان،
 خیزیردان پای آلسان.
 کامال سویو، جامال سویو،
 جان ساغلیغی سویو» (۱۱۵، ۶۰).

قیرخ «تؤکولدوکن» سونرا اوشاغی گؤرمک اولاردی. ائل آراسیندا معلوم ایناما گؤره، قیرخی چیخمایان اوشاغین اوستونه گئتمزدیلر. اگر گئندن اولسایدی، اوشاغی همین آدامین اوستونه گتیریدیلر. او اؤزو اوشاق اولان اوتاغا گیره بیلمزدی. اوشاغین چکیسی قدر اتی آپاریب قبریستانلیقدا باسدیریدیلر کی، عؤمرو اوزون اولسون. بو عادتین آدینا «عقیقی» دئیردیلر (۵۵، ۱۲۰). قیرخی گؤزله مک عادتلی افغانلاردا دا «چهل-گریز» («قیرخ-قاچ») آدی ایله معلومدور. قیرخ گوندن سونرا آنا کۆرپه سی و قوهوملارلا برابر حماما گئدیر. یالنیز بوندان سونرا آدام آراسینا چیخا بیلردی (۱۲۰، ۶۹).

آذربایجاندا اوشاقلا علاقه دار مختلف اوخشاملار، آیلندیرملر، لایالار، بسلمه لر و نغمه لر موجوددور. حتی اوشاقلا باغلی خیلی تاپماجالار واردیر. اونلاردان بیرینده بئله دئییلیر:

عزیزیم، دوققوز گونه،
 دوققوز آیا، دوققوز گونه،
 قارانلیقدان کیمی چیخار،
 دوققوز آیا، دوققوز گونه؟ (۷۰، ۲۰۸)
 (آچماسی: آنادان اولان اوشاق)

کۆرپه واختی اوشاقلاری بئشیکده (ننیده) یاتیریدیلر. اوشاغین دیشلری چیخان واختی حدیک بیشیریب پایلاماق عادتلی ایندی ده واردیر. نهایت، بؤیودوکن سونرا فعال تربیه پروسئسی باشلانیردی.

قید اندک کی، «ایله تربیه سی پئداقوگیکاسی مختلف علم لرله سیخ باغلیدیر، لاکین اونون اینکیشافیندا ایکی علم ساحه سی – اتئوگرافیا و پسیخولوگیا خصوصیه مهم رول اوینامیشدیر. هر بیر خلقال اوشاق تربیه سی، او جمله دن، اوغلان و قیز تربیه سی حقیقده

اوزونه مخصوص تصوور و آنلایشلاری، عادت و عنعنه لری واردیر. بو تصوور و آنلایشلاردا، عادت و عنعنه لرده خلقلین پئداقوژی فیکرلری ائتئوقرافیک قایدالارلا عضوی صورته بیرلشیر» (۲۶، ۲۷۲-۲۷۳). عادت و عنعنه لر واسطه سیله اوشاقلار معین قایدالارین اولدوغونو درک ائتمه یه باشلاییر و وردیشلر الده اندیرلر. ع.قولیبئو انسانلارین ائتیک، ائستتیک و ائموسیونال حسلرینین فورمالاشماسیندا عادت-عنعنه و مراسملرین خصوصی اهمیته مالیک اولدوغونو قید ائدیر. مؤلیف بیر داها خاطیرلادی که، «مترقی عادت و عنعنه لر درین ائستتیک-ائموسیونال مضمونا مالیک اولدوغوندان آدمالاردا یوکسک احوال-روحیه و ذؤوق تربیه ائدیر، اونلارلا گوجلو پسیخولوژی تاثیر گؤستریر» (۸، ۳). عادت و عنعنه خلقلین شعوروندا محکم یئر توتارسا، اونو معیشتدن سیلیب آتماق چوخ چتیندیر. بو دا اونون اوزون عمرلو اولماسینی تامین ائدیر.

تربیه نین اساس بونؤوره سی عایله ده قویولور و او، حیاتین ان اهمییتلی ساحه سیدیر. آذربایجاندا «قدیم زامانلاردان باشلایاراق، اوشاقلارین عایله حیاتینا حاضرلانماسی وظیفه سینی عایله نین اؤزو یئرینه یئتیریردی. اوشاقلار کیچیک یاشدان اعتبارا عایله قانونلاری ایله یاشاییر، ایلک تیتیرک آددیمدان، سؤزدن عایله حیاتی نین یازیلماشیش قانونلارینی اؤیرنیرلر» (۲۶، ۵). بئله کی، «هله معاصر معنادا پئداقوژی علم لرین اولمادیغی واختلاردا انسان تجربیه سی داورانیش نمونه لری نین اینتهاسیز تکرارلاریندان ائله نورمالار، ائله قایدالار، ائله قاداغلار و اؤد-نصیحتلر خالق پئداقوگیکاسی نین مغزینی تشکیل ائتمیشدیر کی، اونلار، هر شئیدن اول، مترقی عادت و عنعنه لرده ائتئوقرافیک و تاریخی ماتریاللاردا، خصوصیه فولکلورون آتالار سؤزو، مثلر، ناغیللار، داستانلار، بایاتیلار، تاپماجالار و شعر ژانرلاریندا اؤز افاده سینی تاپاراق تاریخ بویو مینلرله نسیللرین، همچنین ان گؤرکملی فیکیر آدمالاری نین، بدیعی سؤز اوستالاری نین فورمالاش ماسیندا مستثنا رول اوینامیش و جیلالانا-جیلالانا بو گونه قدر گلیب چاتمیش، ایندی ده تربیوی اهمیتی ایتیرمه میشدیر» (۴۳، ۹-۱۰).

اورتا عصرلرین عایله معیشتی و اؤولاد تربیه سی مسئله سی آیریجا تدقیقات اویئنکتی کیمی ائتئوقرافیک ادبیاتدا اؤز حلینی ایندییه ده ک تاپمامیشدیر. بونون دا اویئنکتیو سببی واردیر. بئله کی، بلاواسطه بو موضوعیا حصر اولونموش آیریجا یازیلی منبع یوخدور. ایندییه ده ک اؤیره نیلن عایله معیشتی مسئله لری یالنیز ۱۹ عصرین سونلاری و ۲۰ عصرین اوللرینده کی حیات طرزینی عکس ائتدیریر.

بشر مدنیته نین الده ائدیگی مووفقیتلر اوشاقلارین دوزگون تربیه سیندن آسیلی اولموشدور. نیسللرین اینکیشاف ائتمه سی قازانیلان تجروبه نین اوشاقلارا آشیلانماسی، موحیط، معیشتده قرارلاشمیش عادت و عنعنه لره صادیقلیک، وارثیه رعایت اولونماسی ایله ممکن اولموشدور. بو ساحه ده عایله مهم رول اوینامیشدیر.

عایله تربیه سی جمعیتین حیاتی ایله سیخ صورتده باغلیدیر. چونکی، «انسان هم ده اونو احاطه ائدن انسانلارلا معین مناسبتده اولور. بورا عایله، معیشت، ایستحصال، امک، اجتماعی-سیاسی و س. مناسبتلر آیددیر. انسان معین جمعیتین کونکرئت عضوو کیمی بو مناسبتلردن کناردا قالا و اونلارسیز یاشایا بیلمز. بو اجتماعی مناسبتلر انسانین اسل ماهیتینی معین ائدیر» (۴، ۲۳۹). عایله تربیه سی نین آسیلی اولدوغو عامللر مختلفدیر. بئله کی، او اجتماعی قورولوشدان، مدنیته عمومی سویه سیندن و اقتصادی ایمکانلاردان خیلی درجه ده آسیلیدیر. بونولا یاناشی، عایله تربیه سی مین ایلیکلر بویو معنوی مدنیتمیزین ترکیب حیصه سی اولان تاریخی میراث کیمی ابدیباشار عادت و عنعنه لرین گوجلو تاثیرینه معروض قالمیشدیر. چونکی هامی طرفیندن قبول ائدیلن عادت و عنعنه لر عصرلردن بری سوزولوب گله رک معیشت طرزی نین اساسی کیمی انسان پسیخولوگیاسینا داها دریندن نفوذ ائده بیلیمیش و گونده لیک یاشام طرزی نین بیر پارچاسی اولموشدور. بئله کی، «عادت و عنعنه - خلقین منلیگی نین معیاریدیر. اونلاری خالق یارادیر، یاشادیر، نیسیدن-نسله اؤتورور. بؤیون نسلین تربیه سینده گوجلو واسطه لردن بیر کیمی استفاده ائدیلیر. عادت-عنعنه لردن ائله لری وار کی، یاراندیگی اجتماعی قورولوشدان آسیلی اولمایاراق، بوتون دؤورلرده بؤیوک تربیوی اهمیت کسب ائدیر. بونلار بو گون ده تربیه یه مثبت تاثیر گؤستریر» (۵، ۲۳).

عایله ائله بیر قورومدور کی، بورادا مختلف مسئله لرین وحدت شکلینده اولدوغونو نظردن قاجیرماق اولماز. بئله کی، عایله داخلینده مادی، اقتصادی و معنوی پروبلملرین بیر یئرده جملشمه سی و قارشیلیقلی علاقه لری وحدت تشکیل ائدیر.

معلومدور کی، «هر بیر خالق بشر مدنیته خزینه سیندن فایدالاندیگی کیمی، اونا اؤز هدیه سینی ده بخش ائدیر، اونو داها دا زنگینلشدیریر و بونولا دا قانونو اولاراق فخر ائدیر» (۴۲، ۲۱). عینی زاماندا قید ائدک کی، «بوتون میلّت و خالقلارلا میلی، خصوصی و عومومبشری کئیفیتلر خاصدیر. میلی کالوریت معیشتین میلی عنصرلرینی، میلّین پسیخی حیات طرزی عکس ائتدیرمکله، بوتون انسانلارلا خاص اولان بیر چوخ معنوی اخلاقی صیفتلری ده عکس ائتدیریر» (۴۲، ۴۵).

تدقیق اولونان اورتا عصرلر دؤورو آذربایجاندا اسلام دینی نین کؤکلو شکیده خلقلین معیشتینه داخل اولدوغو و گئیش یایلدیغی بیر زامانا تصادف ائدیر. اسلامی تفکر خلقلین گونده لیک حیات طرزینه اساسلی شکیده سرایت ائتمیش، عایله مناسبتلرینده و معیشتینده درین ایز بوراخمیش، تربیه و اخلاق مسئله لرینه ده جیدی تاثیر گؤستریمیشدیر. مختلف خالقلارین عادت و عنعنه لری نین قاینایب-قاریشماسی، خلافت مدینیتی نین گوجلو تاثیر معنوی دیرلرین ده معین اؤلچویه اساسلانماسینی تامین ائده رک تربیه پروبلئمینه معین ایزلر قویموشدور. قرآنی-کریمه اؤز عکسینی تاپان و شریعتله قانونلاشدیریلیمیش داورانیش قایدالاری اوزون عصرلر بویونجا اساس معیار ساییلمیشدیر. گؤزکملی ائتتوقراف عالیم س.ا.توکارئو بو خصوصدا بئله قید ائدیر کی، اسلام دینی نین خاراكتیریک جهتی اوندان ایبارتدیر کی، او، انسان حیاتی نین بوتون ساحه لرینه نفوذ ائدیر، مداخله ائدیر. مسلمانلارین شخصی و عایله حیاتی، اجتماعی حیاتی، سیاسی و حقوقی مناسبتلری محکمه، مدنی سویه، بوتون بونلار بوتونلوکله دینی قانونلارا تابع ایدی. اولکی زامانلاردا مسلمان اؤلکه لرینده دؤولت و دینی حاکیمیتین بوتونلوکله قوووشماسی یئر آلیردی، ملکی و محکمه حقوقو شریعت قانونلاری اساسیندا قورولوردو (۲۵، ۵۳۳). مؤلفین بو فیکری مسلمانلارین حیاتیندا اسلام دینی نین بؤیوک رول اوینادیغینی بیر داها تصدیق ائدیر.

تصرفاتین ایداره اولونماسی اقتصادی اساسلار دایانیردیس، اؤولادین تربیه سی معنوی دیرلرله اؤلچولوردو. اونا گؤره ده قید ائتمک لازیمدیر کی، تربیه مسئله سی معنوی ثروت و اخلاقی دیرلر باخیمیندان خصوصی اهمیت کسب ائدیر. بئله کی، «تربیه شخصیتین فورمالاشماسینا یؤنلدیلیمیش خصوصی فعالیت سیستمیدیر. بو پروسئسه داها یاشلی نسل اؤزونون تجربه سین، ائته‌یراسلارینی، اینامینی کیچیک نسله وئریر. تربیه شخصیتین داخلی و خارجی عامللرین تاثیر آلتیندا باش وئرن اینکیشافی نین ایداره اولونماسیدیر. اونا گؤره ده شخصیتین نئجه فورمالاشماسی، بو پروسئسه تاثیر ائدن عامللر دقتی بیرینجی نؤویه ده جلب ائدن چهلرندیر» (۱۴، ۵۷). بو فیکره اونا دا علاوه ائتمک لازیمدیر کی، اوشاقلاردا آتادان و آنادان گلن گئنئتیک خصوصیتلر ده اؤزونو گؤسترمه یه بیلمز. چونکی گئنئتیک عاملین ده اوشاغین فورمالاشماسیندا اؤز رولو واردیر. هئچ شبهه سیز کی، اوشاغین آتاسیندان و آناسیندان آلدیغی معین قابلیت اؤزونو هاراداسا مطلق بروزه وئرمه لیدیر.

عایله مهربانچیلیق، صداقت اوزرینده قورولورسا، خوشبخت اولور. هر بیر انسانین حیاتیندا عایله نین نی افاده ائتدیگینی دوشونرکن آغلا ایلک گلن فیکیر اونون بیر اوجاق اولدوغودور. قارا

احمدون دئدیگی کیمی: «اود، اوجاق و ایشیق استفاده اولوندوغو ایلک گونلردن انسانلاری اؤز اطرافینا توپلاماقلا اجتماعی فونکسییا داشیماغا باشلاپیر. آنا اؤز اوشاقلارینی اوجاق باشیندا بؤیودور، اونلارا ایستی یئمک یتدیریر، قیشدا سویوقدان قورویور، ایشیغیندا کنشیگینی چکیر. آنا اوجاق سؤنمه یه قویمور، اوجاق باشی ایلک انسان دسته لرینین، اجماعنین، نسلین، عایله نین ان حیاتی و مقدس یتینه چئوریلیر. ان مهم و واجب مسئله لر اوجاق باشیندا حل اولونور، اوغورلو اوودان، ائوده و چؤلده باش وئرمیش حادثه لردن بورادا صحبت سالینیر، بیر سیرا عنعنه وی شنلیکلر، دینی آیینلر بورادا اجرا ائدیلیر» (۱۰، ۴۱). تصادفی دئییلدیر کی، عایله نین اوجاق کیمی قبول اولونماسی اونون داخلی وحدتینی، بیرلیگینی گؤستریر.

قورولاجاق عایله نین اؤزگینی نه تشکیل ائتمه لیدیر؟-سوالینا اورتا عصر مؤلیفلری نین جاوابی ماراغا سبب اولور. مازقلی جهت بودور کی، اورتا عصرلرده یاشاییب-یارادان گؤرکملی شاعر و عالیملریمیز اؤز یارادیجیلیقلاریندا صاف و تمیز محبت دویغوسونو ترنوم ائتمیش، اونو قورولاجاق عایله حیاتی نین تمل داشی حساب ائتمیشلر. اونلار محبتی انسانین یاشاما سئوینجی کیمی تقدیم ائتمیشلر. اورتا عصر مؤلیفلری محبتی اعجازکار قوه کیمی تقدیم ائده رک اونو عایله نین معنوی ثروتی ساییرلار. عایله ده اونون عضولری آراسیندا بیر-بیرینه اولان تمیز باغلیلیق و اینجه مناسبت اونلارین اثرلرینده اساس کئیفیت و گؤستریجی کیمی تقدیم ائدیلمیشدیر. عمومیتله، قارشیلیقلی باغلیلیق عایله نین بوتؤولوگونون داها دا محکملنه سینه، اونون عضولری نین داها دا فاللیغینا و حیاتلاری نین داها دا رؤنقلنمه سینه گتیریب چیخاریر. عایله داخلینده کی آزاد و سربست مۇوقع ینی ساخلاماق اوچون، اؤزونو بیر شخصیت کیمی تقدیم ائتمک اوچون والدینلرین رولو بؤیوکدور. والدینلرین اؤولادلاری ایله عملی و تاثیرلی صحبتی بؤیوک گوجه مالیک اولاییلر. بیر شرطله کی، والدین اؤزو ده بونا حاضر اولسون. چونکی بورادا تجربه دانیشیر. گوجلۇ تربیه اصولو کیمی اونسیت اورتایا چیخیر و عمر بویو اوشاقلار عایله آراسیندا بیر بلدچییه چئوریلیر. عایله عینی زاماندا راحتچیلیغین تامیناتی اولماقلا یاناشی، هم ده بیر سیغیناقلدیر. بو ایسه اؤز نؤویه سینده ائوه دقت یتیرمک و قاینی گؤستریمک کیمی مسؤلیتلی وظیفه نی گرکلی ائدیر. بو مسؤلیتلی ایشین عهدده سیندن صبر و لیاقتله گلیمک اوچون عایله باغلاری محکم اولمالیدیر.

اوشاغا کۆرپه لیکن وئرلن تربیه اونون بوتون حیاتی بویو مهم ایزلر بوراخیر. اوشاقلار سادجه کۆرپه بیر وارلیق و یا احتیاجی اولان اوشاق کیمی دئییل، خلقلین گله جگی نین قوروجولاری و شخصیتی کیمی باخیلمالی و دقت یتیریلمه لیدیر. بو باخیمدان دا یاخشی یتیشدیریلن

اؤولاد عایله نین خوشبخت گله جگی و راحت قوجالیغی، عکسینه پیس اؤولاد ایسه اونون فاجیه سی و بدبختلیگی دئمکدیر. کۆرپه لرین اؤزلریندن بؤیوکلرین ائتدیکلرینی کور-کورانه تقلید ائتمک کیمی خصوصیتلری اولور. اؤولادین اثرکن یاشلاردان بوتون حرکتلرینی ایزله مک لازیمدیر. عایله داخلینده هر هانسی مسئله یه مناسبتده ایشله سؤزون آراسیندا معین بیر اوچوروم وارسا، او، اوشاغا دا مطلق تاثیر گؤستره جکدیر. عمومی مسئله لر حقیقده عیبرت‌امیز صحتلر واسطه سیله دونیا و حیات حقیقده بیلگیلره صاحب اولماقلا تربیه یه نایل اولماق اولار.

کۆرپه لیک واختیندان اوشاغین عایله دن گۆتوردیو کیفیتلر گلجک اینکیشافی دؤورونده ده قورونوب ساخلانیلیر. «کتابی-دده قورقود» داستانیندا حقلی اولاراق بئله دئییلیر:

قیز آنادان گۆرمگینجه اؤیود آلماز.
اوغول آنادان گۆرمگینجه سفره چکمز.
اوغول آنانین یئتیرمه سی، ایکی گۆزونون بیریدیر.
عقللی اوغول اولسا، اوجاغی نین گۆزودور (۴۵، ۱۲۹-۱۳۰).

شیخ محمود شبستری اوغولون آتایا یولداش اولماسینی بئله قید ائدیر:

آنجاغ اوغولدا آناسی نین علامتلی وارسا،
اونا نه دئمک اولار: نور اوستونه نور.
خوشنیتلی و خوشبخت اوغول
میوه کیمیدیر، تزه آغاجین بارینا بنزر.
سودمر اوشاق آناسی نین یانیندا،
بشیکده محبسه اولار.
او بؤیوب حدی-بولوغا چاتاندا
اگر کیشیدیرسه، آناسینا یولداش اولار (۶۲، ۱۵۲؛ ۱۵۴).

بعضا خالق آراسیندا یاخشی اؤولادا «آناسی نین سودو اونا حلال اولسون» - دئییرلر. یعنی اونا آناسی نین حق و چکدیگی اذیت حرام ائدیلمیر. یاخشی اؤولاد یئتیشدیرمک یالنیز عایله

اوچون دئیل، یئتیشدییگی ائل-اوبا اوچون ده بؤیوک فخردیر. بو عایله یه باش اوجالیغی گتیریر. آنا و آتا یاخشى اؤولادینا سۆینج و غرور حسی ایله باخیر، اونلارین باشینی آشاغی اتمدییگی اوچون فرحله نیر. یاخشى اؤولاد بؤیوتمک هر والدینین آرزوسودور. اؤولادلاری نین گله جگی ایله باغلی خیاللار قورماق، اؤزلرینده اولمایان و یا گۆرمه دیکلری ان یاخشى شئیلرین اوشاقلاری اوچون مطلق حیاتا کئچیرمگی ایستمک آرزوسو دا اونلاری اؤزلریندن ده چوخ سؤدیکلریندن دوغور. بو «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دا قید اولونور:

آتا آدینی اوجالتمایان فرسيز اوغول
آتا بئلیندن ائتینجه، ائتمه سه یاخشیدیر.
آتا بطنینه دوشونجه دوغولماسا یاخشیدیر.
آتا آدینی یاشاتماقچین عقللی اوغول یاخشیدیر (۴۵، ۱۳۰).

آنانین عایله داخلې وحدتده مهم رولو دانیلمازدیر. ع.قولیئو عایله مناسبتلرینی تدقیق ائدرکن تربیه مسئله سینه اؤتری یاناشارق بونون عایله ده تامامیله آنانین عهدده سینه دوشدویونو قید ائدیر (۲، ۳۳). عایله نین بیرلیگی نین قورونوب ساخلانیلماسیندا آنا باغلايیچی قوه-دیر. بوتون دؤورلرده آنانین تمکینی، دؤزومو و امکسورلیگی حسابینا عایله داخلې بیرلیک اوزون مدت قورونوب ساخلانیلا بیلیمیشدیر. بو باخیمدان دا عایله نین بوتون مسؤلیتی دئمک اولار کی، آنانین اوزرینه دوشور، او، همیشه عایله باغلاری نین منیبی و مرکزی قوه سی اولماقلا معنوی تئلرله عایله یه داها سیخ و دریندن باغلی اولان بیر وارلیقدیر. چونکی آنا بطنینده اؤولاد دونیا یا گتیریر، اؤز حیاتی ایله برابر یئنی بیر انسان حیاتینا دا جاوابدئه اولور. او، اؤولادی نین دوغولدوقدان سونرا گله جگی اوچون ده دایم ناراحتلیق کئچیریر و بو یولدا خیلی اذیت چکیر. مسؤلیتی بوتون آیدینلیغی ایله درک ائدن آنا اولوی بیر وارلیقدیر.

اورتا عصر شاعرلری نین اثرلرینده مکمل قادین اوبرازلاری یارادیلمیشدیر. نظامی یارادیجیلیغیندا مهین بانو، نوشابه، لیلی، شیرین کیمی اوبرازلار عقلی، وفاسی، بؤیوکلوگو، مودریکلیگی و انسانپرورلیگیله یوکسکده دوران اوبرازلاردیر. نظامی قهرمان قادین اوبرازلارینی هئچ ده کیشیدن آشاغی سویه ده گۆرمور، عکسینه اونلاری برابرلشدیریر و موستقیل، حاضیرجاواب، گۆزل، متین، کیشی نین احمد عمی کیمی تقدیم ائدیر. افضل الدین خاقانی ایسه آنا امگینی یوکسک قییمتلندیره رک یازیر:

اگر اولماسایدی آنا زحمتی،
قازانا بیلمزدیم هئچ بو شهرتی.
اونون روزیسه خوش اولار حالیم،
اونون دعاسیلا گولر اقبالیم (۱۶، ۳۰-۳۱).

شاعر بورادا عایله تربیه سینده آنانین رولونو یوکسک قییمتلندیریر. شهرتینی آناسینا بورجلو اولدوغونو قید ائدیر. عایله ده آنانین رولو حقیقتن ده بؤیوکدور. او، دایم ائوده اوشاقلاری نین و عایله نین دیگر عضولری نین قایغیسینا قالماقلا مشغولدور. ائوه باغلیلیق اونون حیات طرزی نین مهم بیر پارچاسیدیر. بو باخیمدان دا عایله ده هر آن اونسیت ساخلانیلان، فیکری اهمیتلی اولان، درده شریک بیر وارلیق ائدیر. عمومیتله، آنا زحمتینه یوکسک قییمت وئرن خاقانی بیر داها نصیحت

آمیز شکیده هامییا خطابا دئییر:

هر نه ائتسن، آنا حقین اونوتما
کی، آنادیر سنه ائدن جان قوربان (۱۶، ۲۷۶).

بورادا شاعر اوجا وارلیق کیمی آنانین اؤز اوولادی یولوندا جانینی بئله اسیرگمه دیگینی گؤستریر. محمد پیغمبرین آنا حقیندا دئدیکلری بئله دیر: «ان یاخشی دوست کیمدیر؟- سوالینا محمد پیغمبر آنا جاوابینی وئیرر (۲۳، ۳۳). م.فضولی نین یارادیجیلیغیندا آنایا حرمت تبلیغ اولونان کثیفیتلر سیراسیندادیر. آنا اولوی بیر وارلیق کیمی شاعرین «حدیث الربین» اثرینده داها تاثیرلی وئریلیر:

آنالارین حرمتین توتون کی، مدام
قابیلی-رحمتی-ایلا ده اولاسیز.
ایستک اونلار آیاغی آلتیندا،
گر دیلرسیز کی، جنتی بولاسیز (۳۹، ۲۹۸).

بورادا شاعرین آنالار حقیقنده محمد پیغمبرین «جنت آنالارین آیاقلاری آلتیندادیر» کلامینی اساس گؤتوردوبو آیدین سئزلییر.

جمعیتین تملینی تشکیل ائدن عایله ده بو مقدس یووانین عضولری اولان آنا ایله برابر همچنین آتانی دا رولو بؤیوکدور. عایله نی و اونون شرفینی هر شئیدن یوکسک توتان آنا ائوین آرخاصی و دایاغیدیر. آنا ایله برابر او دا حقى اؤدنیلیمه جک وارلیقدیر. اونلارین زحمتی نین عوضینی هئچ واخت وئرمک ممکن دئییلدیر. آنا عایله نین شرف، لیاقت وحیثیتی نین کئشیکچیسى اولماقلا برابر، همچنین عایله داخلی انتظامین تنظیمله یجیسیدیر. اوولادینا اولان سونسوز محبت، قایغی، شفقت و مرحمت اونون عایله نین بیر محافظه چیسى اولماسینی دا شرطلندیرمیشدیر. آتانی عایله ده کی موقعی آنادان بیر آز فرقلیدیر. او دا عایله نین خیری اوچون چالیشیر. لاکین اونداکی زهم، نفوذ و ظایطه اوشاقلارلا اونون آراسیندا معین مسافه نین اولماسینی گرکلی ائدیر. اصلینده عایله داخلینده بؤیوکلر طرفیندن یارادیلان موحیط بونو طلب ائدیر. آتانی سیماسیندا اوشاقلار حئلدیجی فیکرین صاحیبینی، حرمتلی آدمای و عینی زاماندا، ائوین مادی تامیناتچیسینی گؤرورلر. آنا-اوغول مناسبتلری آشاغیداکیلاردا آیدین گؤرونور: «آنا مالیندان مال اولماز، اؤزون قازانماق گرک»، «آنا اولارسان، آنا قدرینی بیلرسن!»، «آنا اولماق آساندیر، آتالیق ائله مک چتین!»، «آنا حقى اوولادا میرا ئدیر»، «آنادان قالان مال یانان شاما بنزر، اریب قورتارار»، «آتالار نه اکیبلر، اوغوللار اونو بیچیلر»، «آنا گؤزدور، اوغول اونون ایشیغی»، «آنا حرمت ائله، اوغلون دا سنه حرمت ائدر»، «اوغول بد اوولاد اولسا، او دوردر درد آتانی» و س. (۷۱، ۷۲-۷۴).

والدیلرین تربیه ده کی رولو باره ده مراغه لی اوحدی دئیر:

شیرویه حرام سود اम्मیشدی ای واه،

آتاسی قان اولدو خنجرینه، آه.

بئله بیر اوغولدان اولان جنایت

آتانی بونوندا قالاچاق، البت (۲۸-۲۹).

آنا و آنا اینجه تئلرله اوولادلارینا باغلیدیرلار. والدین محبتینی هئچ نه ایله عوض ائتمک ممکن دئییلدیر. عایله تربیه سی نین اوستونلوگو ده اؤزونو بوندا گؤستیریر. نظره آلماق لازیمدیر کی، دار گونون کؤمکچیسى ده محض عایله عضولری اولور. حیاتی نین آخیرینا دک اوولادین آنا نوازشینه احتیاجی اولور. آنا و آتانی اوولاد اوزرینده کی حقى چوخدور. والدیلر اوولادین احتیاجلارینی فداکارجاسینا اؤده یی اؤزلرینه بورج بیلیرلر. آتانی اوولادینا وئردیگی یاخشی

تربيه اونون اؤزونون ده باش اوجاليغيدير. عملی-صالح اؤولاد بؤيوتمک اوچون آتانین داورانیش و حرکتلری بیر اؤرنک ساییلیر. آتا بؤيوکله نئجه داورانارسا، اوشاق دا اوندان گؤروب گؤتورر. بونون اوچون ایسه بیر-بیرینه قایغی، نوازش گؤسترمک و ساغلام عایله موحیطینی تامین اتمک اساس شرطدیر. خاقانی شیروانی عایله نین باشچیسى نین آتا اولدوغونو، همیشه آتاسینین قوللوغوندا دوردوغونو و آتاسى نین دا او هر نه ایستسه تاپدیغینی، جانینی بئله اؤولادی یولوندا قوربان وئرمه یه حاضر اولدوغونو سؤیله بیر (۱۶، ۲۷). والدین محبتینی هئچ نه ایله عوض اتمک ممکن دئییلدیر. اونا گؤره ده عایله تربیه سی نین اوستونلوگو ده اؤزونو بوندا گؤستریر. اوشاق آتا و آتاسینی دایم اؤز احاطه سینده گؤرور. لاکین آتانین معین قدر وار-دؤولت قویماسی دا ضروری شرطدیر. مثلن، «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دئییلدیگی کیمی:

اوغول داها نئيله سین، آتا اولوب مال قالماسا،
آتا مالیندان نه فایدا، باشدا عاغیل اولماسا (۴۵، ۱۲۹).

محمد فضولی قیزین تربیه سینده آنانین اهمیتی رولو حقینده یازیر:

کی شوخ! ندیر بو گفتگولر؟

قیلماق سنه طعنه عیبجولر.

نیچون اؤزونه زبان ائدیرسن؟

یاخشى آدینی یامان ائدیرسن؟

نیچون سنه تنه ائده بدگو؟

ناموسونا لاییق ایشمیدیر بو؟

نازیک بدن ایله برگی-گولسن.

اما نه دئییم، ایکن یونولسن.

لاله کیمی سنده لطف چوخدور،

اما نه دئییم، اوزون آچیققدور.

تمکینی جونونه قیلما تدبیل!

قیزسان، اوجوز اولما، قدرینی بیل!

هر صورته عکس کیمی باخما!

هر گؤردیونه سو کیمی آخما! (۳۶، ۱۵۶ - ۱۵۷)

فضولی آنانین دلی ایله قیزینا دئییر کی، ائله ائت کی، سنه رنگ وئرلمه سین و عالم ایچینه یاخشی آدیمیز وار، سئچیلیمیش آدلی-سانلی آداملاریق، ناموسوموزو ایتیرمه. بونلاری بیز دئممه لیگیک، سن اوزون اینصاف ائتمه لیسن. اثرده آنانین اخلاق درسی وئرمه سی اونون اوولادین حیاتیندا اساس یئر توتما سینا دلالت ائدیر. دونیانین ان شیرین پایی اولان اوولادین یئتیشدیرلمه سینده (خصوصا قیزین) آنانین میثلسیز رولو واردیر. لاکین بورادا آنا قیزینا مراجعتله «اتان ائشیتسه نئیلرسن؟» - دئییر (۳۶، ۱۵۷-۱۵۸). بورادا آنانین زهمی اورتایا قویولور. مؤلیف آنانین دیلیله قیزلاری همیشه گیزلی ساخلاماغین گرکلی اولدوغونو دا سؤیله ییر. نتیجه ده لیلی ائوده اوتورماغا مجبور قالیر.

اورتا عصرلرده «هر بیر خلقین مدنیتینده کیشی و قادین روللارینی تنظیم ائدن اوزونه مخصوص عنعنه وی قایدالار اولموشدور. لاکین اونلارین هامیسیندا کیشی نین باشچیلیغینا اوستونلوک وئرلیر.» (۲۶، ۱۸۴) دوغرودان دا، عایله ده کیشی نین اوستونلوگو هر شئیده اوزونو گؤستریردی. عایله عنعنه سینه جمعیت طرفیندن قبول ائدیلمیش قایدا قانونا گؤره اونون باشچیسی کیشی حساب اولونوردو. بو «کتابی-دده قورقود» داستانیندا دا اؤز عکسینی تاپیب. حتی کیشیه بئله مراجعت ائدیلیر:

بری گلگیل!

باشیم باختی!

ائویم تاختی!

خان بابامین گؤیکوسی!

قادین آنامین سئوگیسی!

آتام، آنام وئردیگی،

گؤز آچیبان گؤزدویوم،

کؤنول وئریب سئودیکیم (۴۵، ۲۲).

بونولایاناشی، داستانین بویلا ریندا قادینا خوش خطاب طرزی ده یئر آلمیشدیر:

بری گلگیل، باشیم باختی، ائویم تاختی.
 ائودن سیخیب یوروینده سروی بویوم!
 توپوغوندا سارماشندا قارا ساچلیم!
 قورولو یایا بنزر چاتما قاشلیم!
 قوشا بادام سیغمایان دار آغیزلیم!
 کوز آلماسینا بنزر آل یانقلیم!
 قادینیم، دیرگیم، دؤلگیم! (۴۵، ۱۷)

بو جور صمیمی و خوش مناسبت اوؤلاد تربیه سینده مهم شرطدیر. چونکی اوشاق آتا و آناسی نین دایم احاطه سینده اولدوغوندا گوردیونو گؤتورور. آتا ایله آنا آراسیندا پیس مناسبت یارانسلا، اوؤلادین تربیه سینه تاثیر ائدیر و اوزون زامان دا کئچسه، یاددان چیخمیر. اوزون عصرلر بویو سفره باشینا ییغیشماق آذربایجان خلقی نین عنعنه سی اولموشدور. مینیللیکلردن بری انسانلار فعالیتلرینه گؤره، خاصیتلرینه گؤره قییمت «سوزگچیندن کئچیریلند» اخلاق تربیه لرینه گؤره و معنوی کئیفیتلرینه گؤره دیرلندیریلیمیشلر. خلقیمیز دایم برابرلیک، صلح، عدالت، صداقت، دوستلوق، قارداشلیق، قوناقسئورلیک و س. کیمی عومومبشری اخلاقی دیرلری اساس معیار گؤتورموشدور.

تربیه ده والدین محبتی و نفوذو بؤیوک رول اویناییر. اورتا عصر عایله سینده قوهم-اقربا ایله علاقه لر داها سیخ اولوردو. گئدیش-گلیش ضروریلشیردی. خصوصا قارشیلیقلی یاردیم ائتمک (حیاتین هر ساحه سینده) اهمیت کسب ائدیردی. آنا شفقتی نین تربیه ده خصوصی یئری دانیلمازدیر. بوتؤولوکده هرطرفلی تربیه پروسئسینده عایله نین مثلسیز رولو واردیر. تربیه ده کی آهنگین پوزولماماسی شرطیله اوؤلادین گوجلونظارت (لاکین اونو دا او قدر ده حس ائدیرمه مکله) آلتیندا ساخلانماسینا نایل اولماق اولار.

اوزون عصرلر بویو خلقیمیزین عادت و عنعنه لرینه اوغون اولاراق آذربایجان عایله سینده اوشاقلاردا تطبیق اولونان تربیه اصوللاری بونلاردان عیبارت اولموشدور:

۱. مسئولیت حسی نین آشیلانماسی؛
۲. یاخشی و پیس حرکتین ماهیتی نین آچیقلانماسی؛
۳. منفی جهتلردن اوزاقلاشدیریلماسینا نایل اولونماسی؛

۴. نظام – انتظاما آیشدیریلماسی؛
۵. بۇيۇكلره حرمت و قايغى گۇستریلمە سی؛
۶. قوناقرورلییه رعایت ائدیلمە سی؛
۷. وطنپرورلیک حسی نین آشیلانماسی و س.

عایله تربیه سی نین اؤزو ده چوخساحه لیدیر و مختلف ایستیقامتلیدیر. بئله کی، بورایا امک، فیزیکی، اخلاق، ائستتیک و س. تربیه داخلدیر. هر بیر خلقین اینکیشاف تاریخینده اوزونه مخصوص تربیه و تعلیم قایدالاری موجوددور. ائلجه ده، آذربایجان خلقی نین عصرلر بویو نسیللردن-نسیللره اؤتورولن ادب-ارکان قایدالاری، میلی مئتالیئتینه اویغون داورانیش نورمالاری فورمالاشمیشدیر. ز. گۆیوشو یازیر: «تربیه نین اعجازکار گوجو بوندادیر کی، او، انساندا اولان چوخلو مئیللری، قابیلیتی ایسته نیلن ایستیقامتده اینکیشاف ائتدیریر و بئله لیکله یالنیز تک-تک آدمالاری دئییل، بوتون بشریتی کامیلشدیرمه یه کؤمک ائدیر. تربیه اؤزو صنعتدیر. بو صنعت نسیللردن-نسیللره تکمیللشیر» (۶، ۶۲). عایله داخلینده ان واجیب مسئله بیر-بیری نین شخصیتینه حرمت ائتمکدیر.

اورتا عصرلرده امک تربیه سی نین آشیلانماسی نین ضروری علامتلی وارید. تصروفات ایشلری عنعنه وی خاراكتئر داشیییردی. ار چؤل ایشلرینده، قادین ایسه عهد ه سینه دوشن ائو ایشلرینده کی فعالیتلریله آردیجیل شکیلده مشغول اولوردولار. بو عصرلر بویو حکم سورموش معیشت عنعنه لری نین قورونوب ساخلانیلماسی ایله باغلیدیر. ضروری واسطه اولان تصروفات ایشلری اوچون یئنی عایله قورولمادان اول بونا حاضیرلانیردیلا. اوشاق دوغولدوقدان سونرا عایله ده وئرلن امک تربیه سی گله جک حیاتا حاضیرلانمانین ایلک آددیملاریندان بیرى حساب اولونوردو. انسانلار امک وردیشلرینه عایله داخلینده اولجه دن بییله نیردیله. عایله ده اوشاقلار معین یاش حدینه چاتدیقا تصروفات ایشلرینده کؤمکلیک گؤستیردیله. بورادا اوشاقلارین امگی یونگوللشدیرمکدی رولو اؤزونو بروزه وئیر. عایله لرده قارشیلیقلى کؤمکلیک و امکداشلیق تربیه ائدیلهیدی. معلومدور کی، اورتا عصرلرده گلیر منبعی اساسا تصرفاتلا باغلی اولموشدور. بیرگه فعالیت قارشیلیقلى یاردیم فورمالاری نین عمله گلمه سینی ده ضروریلشدیریدی. عایله ده قیزا و اوغلانا فرقلی یاناشیلیدی. داها دوغروسو، قیزلارا و اوغلانلارا فرقلی داورانیش قایدالاری آشیلانیدی. قیزلاردان اساسا ائو ایشلرینده کؤمکچی

کیمی، اوغلانلاردان ایسه چؤل ایشلرینده استفاده اولونوردو. قیزلارا تیکمک، توخوماق، یئمک بېشیرمک، انوی ییغیشدیرماق اؤیره دیلیردی.

الده اولونان ماتریاللار ثبوت ائدیر کی، اورتا عصرلرده فیزیکی تربیه نین ده رولو بؤیوک اولموشدور. اوشاقلار معین یاشدان اعتبارا چوقان اوینماق، اووا گتیمک، آت چاپماق، قیلینج اویناتماق و س. اؤیره دیلیردی. اونلار بو ایدمان نؤولریندن بایراملار، توی مراسملری و دیگر ائل شنلیکلرینده مهارتله استفاده ائدیر، یاریشلار تشکیل ائدیردیلر. بونونلا دا بؤیوکدن سونرا گنجلر زورخانا اویونچولاری و شاتیر کیمی یتیشه بیلیردیلر. بو دا فیزیکی جهتدن داها محکم اولماقی تامین ائدیردی. خصوصاً دؤیوش زامانی هنر گؤستریب، جسور اولماق فیزیکی تربیه نین نتیجه سینده الده اولونوردو.

عمومیتله، بشر تاریخی نین اینکیشافی گئدیشینده اخلاقین نظاملانماسی پروسسی بیردن-بیره باش وئرمه میشدیر. اوزون زامان خصوصاً ابتدایی اجماع جمعیتینده اخلاقین تنظیملمه سینه مختلف مرحدردن سونرا نایل اولونموشدور. قبیله و طایفالارین یارانماسی ایله عایله داخلینده یئنیه عادتله فورمالاشماغا باشلاییر. بو دا اؤز نؤبه سینده معین داورانیش طرزینده و اجرا اولونان عادتلرده اؤزونو بروزه وئیردی. آرتیق قبیله مناسبتلرینده معین قاداغلار تطبیق اولونوردو. وییی عصرده یاشامیش آذربایجان شاعری اسماعیل ابن یسار یازیر:

جماعت، بوراخین بو اؤیونمگی،
دانیشین اینصافلا، عدالتله سیز.
اگر جاهیل‌سینیز، گؤرون کئچمیشده
نئجه یاشامیشدیر سیزین نسلینیز
تورپاغا گؤمدونوز سیز قیز اولاندا،
تربیه ائیلریک آما قیزی بیز (۵۲، ۲۵).

بو ابتدایی جمعیتدن آیریلیب یئنیه حیاتا قدم قویان فئودالیزمین طلبلرینه آياق اویدورماغا چالیشان عربلر اوچون ائدیلن مراجعتدیر. بورادا بشریتین اینکیشاف مرحله لرینده کی فرق وورغولانیر.

اورتا عصرلرین فئودال جمعیتینده خصوصی ملکیتین فورمالاشماسی ایله آسیلی طبقه نین، آیری-آیری انسانلارین فیکیر و تصوورلری ده دییشیکلییه اوغراییر. اورتا عصرلر دؤورونون ماهیتیندن ایره لی گلن خصوصیتلر اخلاق تربیه سینده ده تجسسوم اولونوردو. اخلاقی شعورون فرقی سونراکی دؤورلره نیسبتن قاباریق نظره چارپیر. فئودال اخلاقی اوزونه مخصوص شکیلده اؤلچو و معیارلارا سۆیکن، چرچولن، دینله محکملندیریلیمیش قارشیلیقلى مناسبتلرین تظاهرونده اؤزونو گۆستیریدی. گئنیش میقیاسدا گۆتورولدوکه، بوتون دونیا خالقلا رینا خاراكتىرك اولان فئودال اخلاقی نورمالاری موجود ایدی. بو دا معیشتین مختلف ساحه لرینده اؤزونو گۆستیریدی.

آشیق میسگین آبدال خلقین اخلاقی مزیتلرینی اؤز مصلحتلریله بئله توصیه اندیر:

نامردینین یولداش اولما،

اوزون آغری چکر باشین.

حالالیلان عرصیه چات،

داش قالالار سۆکر باشین.

خایین چیخما یارادانا

قییلگاھدی آتا-آنا.

آرخالانما به یه، خانا،

قوی ساغ اولسون نۆکر باشین (۵۶، ۲۸).

مؤلفین آتا-آنا یا وئردیگی قییمت، حالاللیقلا یاشاماغی تبلیغ ائتمه سی آچیق-آیدین گۆرونور. باشقا بیر شعرینده ده مؤلیف اؤز نصیحتلرینی بئله دیله گتیریر.

آدامسانسا تله قورما،

تله یه، فنده دوشرسن.

اوزه دورما، آرا وورما،

ظولمونن آندا دوشرسن.

هر یئتله اولما تانیس،

یازین اولار بورانلی قیش،

فیکیر ائيله، سونرا دانیش،
قفیل کمنده دوشرسن (۵۶، ۲۸).

محمود شبستری ایسه بئله یازیر:

چالیش باشقالاردا آختارما نقصان،
اینجیمه دئسه لر سنده وار اوندان.
اؤزون غیبت ائتمه، دینله مه اونو،
یاخشى بیل اونلارین بیر اولدوغونو.
غیره بهتان آتما، بؤیوک گوناهدیر،
یتیمی اینجیتمه بو دا ناحقیر (۵۲، ۲۱۴).

اورتا عصرلرده دى نین انسانلارا گتیردیگی نورمالار دا واردی. دین خادیملىرى نین جمعیت اوچون معینلشدیردیگی اخلاق نورمالاری نین اساسینی نه تشکیل اندیردی؟ هر بیر مسلمانین سون نفسینه ده ک مقدس کیتاب اولان قرآنی کریمده توصیه ائدیلن نصیحتلره رعایت ائتمه سی ضروری ساییلیردی. بونونلا برابر، اخلاق ساحه سینده سونرالار مسلمان ایلاهیاتچیلار طرفیندن ایره لی سورولن فیکیرلر شریعت قایدالاری نین فورمالاشماسینا تکان وئردی. قرآندا والدینلره بؤیوک دیر وئريلمه سی ده اخلاقی کئیفیتلر سیراسیندادیر. مقدس کیتابدان گؤروندیو کیمی «اسلام دینی اوزون عصرلردن بری بشریتین یاراتمیش اولدوغو اخلاق نورمالاریندان – والدینلره حرمت ائتمگی، دول قادینلارا و یتیملره ال توتماغی، چوخ اوشاقلی عایله لره یاردیم ائتمه یی ثواب (خیرخواهلیق) سایمیش، اؤزونو اولدورمگی، اوغورلوغو، یالانچی شاهدلیگی و ایکی اوزلولوگو ایسه پیسله میشدیر. اسلام دینی همین اخلاق نورمالارینی اؤزونون اخلاقی ثروتی کیمی عصرلره ساخلامیش و ادامالار بو اخلاق قایدالارینا رعایت ائتمگی توصیه ائتمیشدیر» (۴۹، ۹۶). نظره آماق لازیمدیر کی، دینین تاثیرى اورتا عصرلر اوچون داها سحییویدیر: الله ین داخلن قبول ائديلمه سی، اوروج توتماق، ذکات وئرکم، ناماز قیلماق و س. کیمی دینی فعالیت عادت حالینی آلیر و معین وردیشلر فورمالاشیردی. انسانین شخصیتینی معینلشدیرن اونون داخلی منی، معنوی دونیاسی اورتایا چیخیردی.

آذربایجانین فئودال جمعیتینده اساس گۆتورولن معیارلار حکمدار و تبه لر، آغساقاللار و کیچیکلر، بۆیوک قارداش، کیچیک قارداش، ار و آرواد مناسبتلرینده افاده اولونوردو. بو قارشیلیقلی مناسبتلرین زمینینده اطاعتکارلیق، صداقتلیک دوروردو. «عدالتلی شاه» اوبرازینا حدسیز اینام دا دؤورون سنجیوی تصویرلرینه داخل ایدی. بیرمعنالی شکیلده یوخاریلار و آشاغیلار، گوجلور و ضعیفلر پرینسیپی دؤورون اخلاقی کئیفیتلرینی معینلشدیری. بوتؤولوکده اورتا عصرلر جمعیتینه خاص اولان تصویرلر و شعورلاردا فورمالاشان اخلاقی معیارلارین اؤلچوسو تربیه پروسئسینده اؤز حلینی تاپیردی.

اخلاقین اساس کاتئوریاسی اولان خیر و شر اورتا عصرلرده مهم آنالیز کیمی اهمیت کسب ائتمیشدیر. انسانلارین باش وئرن حادثه لره مناسبتینده تقدیرلاییق ساییلان و اجتماعی چوخلوق طرفیندن قبول ائدیلن اخلاقی معیارلار خیرین مضمونونو تشکیل ائدیر. بیرگیاشاییش قایدالاریندا منفی سنجیه داشییان داورانیشلار ایسه شر قوه لرین ماهیتینه خاراكتئریکدیر. تصادفی دئییل کی، ن.گنجوی ده خیرله شر حقینده ماراقلی حکایه یازمیشدیر.

اخلاق تربیه سی بوتون مناسبتلرده ضروری اولان معیاردیر. او، ایستر عایله، ایستر جمعیت داخلینده حیانا کئچیریلن اؤلچولو داورانیش فورماسیدیر. اخلاق تربیه سی جمعیت طرفیندن قبول ائدیلمیش، ثابتلشمیش تصویرلردن آسلیدیر. معین نظام-انتظام قایدالارینا رعایت ائتمگی گرکلی ائدیر. جمعیت داخلینده حکم سورن قایدالار نئجه ایدیسه، اونا اویغون اولاراق شخصیتین فورمالاشماسی لابد ساییلیردی. یوکسک اخلاقلی انسانلار، فضیلت صاحیبی شخصیتلر بۆیوک ایراده یه مالیک اولولار. اورتا عصرلرده کامل انسان، فضیلت صاحیبی معین کئیفیتلره مالیک اولمالی ایدی. بو خصوصدا نیازی مهدی حقلی اولاراق گۆستریر: «اورتا عصر مدنیتینده داورانیش دین، اخلاق و شخصیتین ائستتیک مدنیتی ایله سیخ باغلی اولان حادثه کیمی قاورانیلیردی. فضیلتلی شخصه آنجاق معین داورانیش تیپلری اجازه وئریلیردی و یا اوندان معین داورانیش تیپلری گۆزله نیلیردی. داورانیش دینی معنالارین، اخلاقی خصوصیتلرین، لطیف طبیعتین بیلدیرجیسی کیمی دویولوردو» (۲۲، ۳۳).

هر بیر دؤورون اوزونه مخصوص اخلاقی شوور طرزی اولدوغو کیمی، مختلف دؤورلر اوچون اساس نورمالار دا - بورج، مسؤلیت، لیاقت، عدالت، خوشبختلیک حقینده تصویرلر ده واحد بیر خطی تشکیل ائدیر. خیرله شرین، پیسله یاخشینی سئچه بیلیمک قابیلیتی، اؤز داورانیش و حرکاتلرینی معین مرحله ده جیلالامای باجارماق، هر ساحه ده اخلاقی کئیفیتلرین تاملیغینی

تامین ائتمک واجب شرطدیر. خصوصاً، ایچکی و تیریکین ضرری باره ده قیدلر واردیر. مثلن، فضولی تیریكله شرایین انسان حیاتیندا فلاکت اولدوغونو بو سؤزلرله افاده ائدیر:

ای خرد رهگذزاری نین تیکه نی،
تانری خار ائيله سین سنی اکنی!
باعثی - نیکیت و فلاکتسن،
بس کی، بدشکلو بدقییافتسن (۲۵۳، ۳۹).

آتالار مثیلنده دئییلیر کی، «پاخیری چاخیر آچار» (۱۳۵، ۶۴). یعنی انسانین دوشمنی اولان ایچکی تاثیر گؤسترديگی آندان اعتبارا اونون پاخیلاری نین آچیلماسینا سبب اولار. چونکی ایچکیلی باشدا عقل اولماز.

اخلاق تربیه سی نین باشلیجا مسئله سی عدالت پرنسیپی نین اولماسیدیر. انسان نه قدر یوکسک و عالی کئیفیتلره مالیک اولورسا اولسون، هر هانسی بیر مقامدا عدالتی پوزدوقدا اونون اخلاقی کئیفیتلری (اینشللئکتواللیغی، ذکاسی، مدنی داورانیش طرزى، حاضیرجاوابلیغی و س.) هئچه ائتیر. یوکسک اخلاقی تربیه صاحیبی اولماق تکلیکده ایکن هئچ نه یی افاده ائتمیر. او اونسیته، جمعیت ایچریسینده فرقلی کئیفیت کیمی قاباریق شکیلده اؤزونو بروزه وئیر، حل ائدیجی گؤستریجی و اساس معیار کیمی قبول ائدیلیلر. عقیده، دؤنمز پرنسیپیل مؤوقع، یوکسک مدنیت، آغایانالیق، ساواد و س. بوتون بونلاری تقدیم ائده بیلیمک باجاریغی اخلاق تربیه سی نین تصدیق مقاملاریدیر. بئله بیر مثل ده وار کی، «یاخشى نمونه ان یاخشى نصیحتدیر.»

تربیه ده اهمیتسيز مسئله یوخدور. هر بیر آددیمین، داورانیشین و س. نین رولو بؤیوکدور. اخلاق آنالایشی نین کسب ائتدیگی مضمون انسانلا جمعیتین قارشیلیقلى تماسی و تاثیرى نتیجه سینده محکملن تربیه سی ایله تصدیقله نیر. اوشاقلیق ایللریندن اعتبارا اخلاقی کئیفیتلرین آشیلانماسی انسانین حیاتینى زنگینلشدیریر. اجتماعى ریین نظره آیینماسی اخلاق تربیه سینده اساس شرطلردن بیریدیر. اخلاق انسانین کئچیردیگی داخلی حسلرین تظاهر فورماسیدیر، اؤزونو کیفایت قدر افاده ائده بیلیمه سیدیر. منسوب اولدوغو خلقلین تمثیلچیسی کیمی شرف و گوجلۇ لیاقت حسی نین اولماسی اخلاقین ثابت خط اوزره اینکیشاف ائتدیگینی ثبوت ایتیریر. شاه اسماعیل «ختای اخلاقی کئیفیتلری معینلشدیره رک، بورایا مردلیگی،

قهرمانلىغى، دوستلۇغو، صداقت، دوغروچۇلۇغو و باشقا انساني صىقتلىرى داخل ائتمىشىدۇر. او خلقىن، وطنىن منافىيىنى مودافىعه يە يۇندىلمىش هر بير ايشه ترددودوسوز، جسارتله گىرىشمىكى بير ايرادى كئىفيت كىمى اۆز مورىدلر ينده گۆرمك ايسته بيردى. او، دوست تاپماق اوچون ايللرله گۆتور-قوى ائتمىكى، هر يئتنه اينانماغى، دوستو سىناقلاردان چىخارماغى لازىم بىلىردى. ختاي يولداشلىق و دوستلوقدا غىرى-ثابت اولانلاردان، يالانچى و رىكارلاردان اوزاق اولماغى مصلحت بىلىردى» (۴۱، ۷۱).

نورمال انسانىن اخلاقى معيارى ترقى دىر. انسانىن مناسىتله اويغون موافق قرارلار چىخارماسى اونو فردلردن شىخسىته دوغرو يئتىشىدردىكى اخلاق بورجودور. او، مىللى عادت و عنعنه لر روخوندا تربيه آلير، اونلار اساسلانا راق فعالىيت گۆستىرير و معين وردىشلر الدە ائدیر. عايله ده كى بيرگه امك اونون عضولرىنى بير-بىرىنه نه قدر باغلاسا دا معنوى تئلرله باغلىلىق داها سىخ و درىن اولمايدىر. دايمى اونسىته اولما، اوشاقلارىن مسؤلىتلى اولماسىنا چالیشماق كىمى وظيفه لر قارشىدا دورور. اونها عايله نىن بوتۇلولوگو، ساغلام تملى داها محكم اولور. آيىق-سايىق اولماق، اۆزونو درك ائتمك، سحولرىنى داها ياخشى آنالماق اوچوندور.

معلومدور كى، هر بير شىخس اخلاقىنى اونون اۆز داخلى طبعىينه اويغون طرزده و وجدانى نىن سىسینه موافق حياتا كئچىرىر. ا.احمدوو يازىر: «عمومبشرى اخلاق نورمالارى نىن، نجىب معنوى كئىفىيىتلىرىن، ساغلام ائستىتىك ذۇوقون فايدالارىندان، انسان حياتىندا رولوندا نىن بحث ائدن يازىلار، ائستىتىكا و ائتىكانىن ان مهم كاتتقورىيالارنىن، آناليشلارى نىن ماهىيىتىن آچىقلايان آراشدىرمالار، كلاسسىك صنعتكارلار يىمىزىن، اولولار يىمىزىن، مودرىكلرىمىزىن بو گون ده اۆز اهمىيىتىنى ايتىرمه ين، بىزى دايم معنوياتجا صافلاشماغا، اولويلىشمه يە سسله ين حىكمىتلى سۆزلىرى نىن، اۆيود و نصيحتلىرى نىن شرهينه، تبليغينه نه قدر بۆيوك احتىياج واردىر» (۳۳، ۵).

جمعيت اينكىشاف ائدىكجه اخلاقى كئىفيتلرده ده معين ايرىلىگىش اۆزونو گۆستىرير. زامانىن قانوناويغونلوقلارىندان دوغان دىشىكىلكلر فرقى باخىشلارىن فورمالاشماسى كىمى خصوصىتلر ده اورتايا چىخىر. لاكىن انسانىن دونياگۆروشونده كى عدالت، وجدان، رحم، فداكارلىق و س. كىمى يوكسك معنوى ديرلر اخلاقىن دىيشمه ين خصوصىتلرىدۇر. هر بير انسان جمعيتده اۆز اخلاقىنا گۆره قىيمىتلندىرىلىر. بو قىيىمت ده اونا جمعيت طرفىندىن واجب سايلان طلبلرله عمل ائدىلمه سىله وئرىلىر. انسان حقىنده فىكىر يورودركن عقيدة و ايانىمى ايله

ياناشى، همچنين بېلىك و باجارىغى، مسئوليت درجه سى اساس شرط كىمى قبول ائدليلير، او، عملينه گۆره ديرلنديريلير.

وجدان انسانين داخلى عالمى نين طرزيسيدير. او، پسيخولوژى درك ائتمه نين افاده سيدير و داخلدن گلن هيجانين تظاهروذور. مثبت و يا منفى آنلامدا انسانلار قاچيب وجداندان قورتارا بيليمير. داخلى سس اولدوغو اوچون وجداندان قاچماق اولمور. اؤز عمللىرى نين محاكمه منبىي انسان روحونون حاكىمى كىمى ايستيقاملنديريجى رولا ماليكدير. انسانين تمل ماهيتى معنوى ديرلره مناسبتدن آسليدير. بو دا اونون ايئنال سويه يه قالخماسىنى تامين ائدير.

ائستتيك تربيه ده بوتؤولوكده اؤولاد تربيه سى نين تركيب حيصه سيدير. ه.احمدوو يازير: «ايله دولغون مدنى حياتلا ياشاديقدا اونون ائستتيك ماراقلارى گئنيش و رنگارنگ اولدوقدا، اوشاغي ائستتيك حسلر و تصورلر عالمى آسانليقلا، سانكى نظره چارپامان فورمالاشير. والدينلر اوچون عايله تربيه سى هر شئيدن اؤنجه اؤزونوتربيه دير. والدينلر اؤزونوتربيه سى اوشاق شخسىتى نين موفقيتله فورمالاشديريلماسى اوچون سون درجه ضروريدير. ائستتيك تربيه مثليرنه والدينلر دوزگون مناسبتى، اونلارين بو ايشده فعال ايشتيراكى موفقيقتين رهندير» (۳۳، ۱۴۴-۱۴۵). بو خصوصدا ب.قربانوو قيد ائدير كى، «معلومات كى، انسانين ائستتيك ذؤوقو ان كيچيك ياشلاريندا فورمالاشماغا باشلاير. اوشاغي پرىئمىلر عالمى ايله تانيشليغىنى ايسه اويونچاقلارسيز تصور ائتمك اولمور. ياددان چىخارمالييق كى، اويونچاقلار اوشاقلارين حياتىندا هئچ ده يالنىز ايلنجه فونكسياسىنى داشيمير. او، اوشاقلارى گؤزلىك عالمينه گتيرير، گؤزلىك حقينده اونلارا ايلك آنالايىشلار وئير» (۳۵، ۵۵). ك.زيموو يازير كى، اورتا عصر مسلمان ائستتيك تعليمى اوچون بوتؤولوكده آشاغيداكى ايئنالار خاراكتريكدير: «۱. ياخشى و خيرخواه او آدمدير كى، اونون خوش ذؤوقو خاريجى داورانيشى ايله اويغون گلير و نتيجه ده اونون داورانيشى علا معين ائدليلير. ۲. انسانين ائتيك و ائستتيك ايئنالى-يوكسك تحصيللى، ايئنللكتوال، علمين اساسلارينا صاحيب، تربيه لى و مدنى. ۳. علا، آريستوكراتيك ذؤوقه گۆره، ياخشى اورتا عصر مسلمان بديعى-ائستتيك مدنيتنده هومانىست و دمئوكراتيك خط قبولئدلمزدير» (۲۱، ۴۷).

اورتا عصر دؤورونو آراشديراركن الده اولونان ماترياللار اونو دميه اساس وئير كى، عايله و اونون داخلى عننه سى ثابت معنوى ديرلره سؤيكنمه لى و محكم اولمالى ايدى. بؤيوكلره حرمت و كيچيكلره قاغى پرىنسيپلرلى اساس گؤتوره رك مناسبتلرين تنظيم اولونماسى بير مهم مسئله كىمى بوتون دؤورلر اوچون ضروريدير. اسل انسان ياشادىغى زامان كسيگينده

اۆزونه معین بیر یول چیزیر. حیاتین سیناقلارینا سینه گره رک بو یولدا متین آددیمارلا ایره ليله بیر. نه اولورسا، اولسون یوکسک معنوی دیرلرینی هئج بیر زامان چتین آندا بئله ایتیرمیر. جمعیت قانوناویغونلوقلاری نین تاثیر دایره سی داها گوجلر اولماقلا اهمیت کسب ائدیر. چونکی انسان جمعیتین بیر حسسیدیر، او، حرکتيله و فعالیتيله ایستر-ایسته مز معین قانونلارا تابع اولان بیر وارلیقدیر. جمعیتین اینکیشافی ایله انسان دا پوختلشیر، تکمیللشیر، یوکسک اینکیشاف سویه سینه چاتیر.

تحلیللر اونو دئمه یه اساس وئریر کی، اورتا عصرلرده عنعنه وی تربیه اصوللاری بونلاردان عیبارت اولموشدور:

۱. ایناندرما و تاثیراتمه.

۲. آلیشدیرما و وردیش ائتمه.

۳. رغبتلندیرمه و جزالاندیرما.

تربیه پروسئسینده ان مهم تربیه واسطه سی کیمی ایناندرما و تاثیراتمه نی قید ائتمک لازیمدیر. بو دا اونسیت واسطه سیله گئچرکلشیر. جمعیت ایچریسینده یاشاییب اونسیت ساخلاماق ممکن دئییلدیر. بو انسانلیغین اساس طلباتیندان دوغان و اهمییتیه مالیک اولان بیر علاقه دیر. اونسیت تا قدیم زامانلاردان انسانلار آراسیندا مناسبتلرین سویه سینی معینلشدیریر. اونسیت واسطه سیله، دانشماقلا بلاواسطه قارشیسینداکی نین مقصدینی، سینی و دوشونجه سینی داها دقیق آنلاماق ممکن اولدوغونا گۆره او تربیی نین واجیب مسئله سیدیر. بونولا بؤیوک تاثیرئدیجی واسطه لردن استفاده ائتمک اولار. محض اونسیت واسطه سیله معین مقصده نایل اولماق اولار. بئله کی، معین دییشیکلییه مووفق اولماق اوچون قارشیسینداکینین وضعیتینه داخل اولماق لازیمدیر، دردینی آنلاماق ضروریدیر. بو و یا دیگر مسئله یه مناسبتینی دقیقلشدیردیکدن سونرا اونسییتی گئیشلندیرمکه، تاریخی حادثه لردن گتیریلن میثاللاردان، معیشتین اوزونه مخصوص قایدا و قانونلاریندان عبیرتوثریجی اؤرنکلر گتیرمکه بؤیوک تاثیر نایل اولماق اولار. قید ائتدیگیمیز کیمی، حقیقته بحث ائتدیگیمیز اورتا عصرلر معیشتده اسلام دینی نین درین کؤک سالیب گئیش ایتیشار تاپدیغی بیر زامان اولدوغوندان قرآندا اؤز عکسینی تاپان و شریعتله قانونلاشدیریلیمیش داورانیش قایدالیری بو دؤور اوچون اساس معیار سایلمیشدیر. بونولا یاناشی، عصرلردن بری اینکیشاف ائده رک بو

گونوموزه ده ک قورونوب ساخلانیلان مترقی عادت و عنعنه لریمیز ده تربیه مسئله سینده مهم اهمیت کسب ائدیر.

تربیه ده تاثیر قوه سی نین رولو بؤیوکدور. لاکین بیر شئی نظره آلماق لازیمدیر کی، بورادا اساس مسئله اونسینده ایشتیراک ائدنلرین آراسینداکی قارشیلیقلی اینام و اعتبارین اولماسیدیر. انسانلار آراسیندا تماس اولنلارین بیر-بیرینی داها یاخشی قاوراماسی و آنلاماسیندا اهمییت کسب ائدیر. بله بیر زمین اساسیندا یارانان صمیمی مناسبت دردینه شریک اولماق انسانلاری بیر-بیرینه یاخینلاشدیریر و طرفلر بیر-بیرینی قییمتلندیریر. بورادا داورانیش و رفتارائمه خصوصی اهمییت کسب ائدیر. تاثیر ائدنه تاثیر اولونان آراسینداکی قارشیلیقلی آنلاشما ائموسیونال وضعیت آنلایش گؤسترمه اساس خصوصیتلریدیر. بو دا شخصلر آراسی مناسبتلرین انفقئتیولیگینی تامین ائدن اساس عاملدیر. مقصدی دقیقلشدیرمک اساس شرطدیر. هر بیر انسانین او آنداکی پسیخولوژی وضعیتینی دوزگون دیرلندیرمک، قارشیسینداکینی آلچالتماماغا خصوصی سی گؤستریمک واجیبیدیر. بورادا حیات تجرویه سی، شرایطین دوزگون دیرلندیریلمه سی، ائتیک قانونلار و خلقلین عصرلر بویو فورمالاشان عادت و عنعنه لری چرچیوه سینده حرکت ائتمک گوجلو تسیر قوه سی یاراتماغا کؤمک ائدیر. بوتون بونلاری نظره آلماقلا ایناندرما یولو ایله مقصده نایل اولماق اولار. اونسیتین ثمره لیلیگی انسانلار آراسیندا دوشونجه و عقیده بیرلیگی نین اولماسی ایله باغلیدیر.

زنگین تجرویه اساسیندا آغساقاللارین مودریک نصیحتلری نین چوخ مهم تاثیریه مالیک اولدوغو نظامی گنجوی طرفیندن ده قلمه آلینمیشدیر. «کریپچکه سن قوجانین حکایه سی» نده قوجا دئییر کی، من الیمی بو صنعتیه اونا گؤره اوزاتمیشام کی، هئچ کیمین قاباغیندا دینمه یم، اؤز زحمتیمله روزیمی قازانام. قوجانین مذمتلی سؤزلریندن جوانشیر اوغلان آغلایا-آغلایا گئدیر. بورادا شاعر تربیه ده اونسیت واسطه سیله ایناندراراق تاثیرئتمه نین نه کیمی اهمیتی اولدوغونو گؤسترمه یه چالیشمیشدیر. بو جور فیکرلره نظامی نین اثرلرینده تئز-تئز راست گلمک ممکندور. مهربانانون شیرینه اؤیود-نصیحتی ده بو قیبلدندیر. مهربانانو شیرینه او قدر تاثیرلی سؤزلر دئییر کی، آخیردا شیرین اونا آند ایجیب دئدیکلرینی قولاغیندا سیرغا ائدیر. بورادا شاعر عقلی نصیحتین، مصلحتین تاثیرامیز رولونو قید ائدیر. او، فیکرلری نین نه قدر تربیوی اهمیته مالیک اولدوغونو سؤیلییر. بورادان چیخان نتیجه اودور کی، عایله و اونون داخلی عنعنه سی ثابت منوی دیرلره سؤیکنمه لی و محکم اولمالیدیر. بؤیوکلره حرمت و کیچیکلره قایغی پرینسیپلرینی اساس گؤتوره رک مناسبتلرین تنظیم اولونماسی بیر مهم مسئله کیمی بوتون

دۆرلر اوچون ضروریدیر. یوکسک معنوی کئیفیتلر اولان شرف، لیاقت، عابیر-حیا، عصمت، حرمت، صداقت و س. مثبت کئیفیتلرین قییمتلندیریلر رک باشقالارینا دا آشیلانماسی آذربایجان ضیالیلاری نین اثرلرینده ده اؤز عکسینی تاپیب. نظامی اؤزو حقیقنده بئله دئییر:

سندن کناردا (اوزاقدا) سنین کئشیگینی چکن،

داخلی عالمینی تربیه ائدن وار.

او سنین قولاقلارینا یاخشى نصیحت وئرندير (۲۰، ۱۵۸).

بورادا شاعر یازدیقلاری ایله شاهلارا اغیل درسی وئره بیله جک بیر مودریک انسان اولدوغونو وورغولاماغا چالیشیر و عینی زاماندا مودریک نصیحتده دقت یئتیریلمه سی مسئله سینی وورغولاییر.

آلشیدیرما و وردیش ائتمه اوشاقلیق چاغیندان تدریجله آشیلانیر. بونونلا یاناشی، تربیه ده اوشاقلارین رغبتلندیریلمه سی بیر ایشه سؤوق ائتمک اوچون اونون اهمیتی نین وورغولانماسی اساس شرطلردندير. لاکین مسؤولیتسیزلیک، لاقیدلیک، تصروفات ایشی نین اجرا اولونماماسی، تبئلیک کیمی گرکسيز کئیفیتلر قارشیسیندا اوشاقلارین دانالانماسی، دؤیولمه سی کیمی جزالانديرما تدبیرلری حیاتا کئچیریلیردی.

اورتا عصرلرده بیر سیرا جزا قایدالاری تطبیق اولونوردو. معلومدور کی، جزانین مقصدی قورخوتماقدیر. جزا هم عایله داخلینده، هم ده بوتؤولوکده جمعیتده تۆره دیلن معین حرکتیه گۆره دوروست اولماسی و دوز یولا گتیریلمه سی اوچون انسانا تطبیق ائدیلمی تدبیر واسطه سیدیر. اورتا عصرلرده جزانین دؤیمک، شیلله وورماق، آسماق، بویون وورماق، دری سویماق، قولاق کسمک، حیوانلارا یئم ائتمک کیمی نؤولری اولدوغو معلومدور. بونون ماهیتینده اصلینده او دایانیردی کی، بو تدبیر باشقالارینا گۆرک اولسون. او تۆرنه بیله جک یئنی لوزومسوز حرکتلرین قارشیسینی آلمات مقصدی داشیسیردی.

تربیه نین مووفقیقتی عایله ده اساس گۆتورولن پرنسیپلرین ضروری شرط کیمی قبول اولونماسی و هر عضو طرفیندن تائینماسیندان، یئکیدیل قرارین آیینماسیندان چوخ آسلیدیر. بو سادالانانلارا جیدی صورتده رعایت اولونماسی هرطرفلی دوشونولموش شکیلده یاناشیلماسی ضروری شرط حساب اولونور. بورادا همچنین موجود جمعیت قانونلاری نین یؤنلدیریلمه سی

ده نظره آیینمالیدیر. عایله ده اوولادین موطعلیک روحوندا تربیه سی منفی نتیجه لر دوغورایلر. قایدا و قانونلارلا عمل ائتمه یه یاردیم گؤستریمک عایله نین وظیفه بورجودور.

منلیک شوورونون فورمالاشماسی اونون نه یه قادیر اولدوغونو و اوژونو تصدیق ائتمه قابیلیتی نین رئالیزه اولونماسینا خیدمت ائدیر. دولغون حیات طرزی کتچیریمک، معنالی عمر یولو یاشاماق، اوشاقلاری کور-کورانه حیاتین آخینینا بوراخماق، اونلارین کورطبعی شکیده تربیه آلماسینا سئیرچی قالماق تربیه ایشینده قبول ائدیلمه ین بیر آددیمدیر و چوخ آغیر نتیجه لری اولایلر. چونکی بو جور یاناشما سمره وئره بیلمز. حل ائدیجی عامل کیمی عایله داخلی مناسبتلرله برابر مادی وضعیتین ده قناعتبخش اولماسی اورتایا چیخیر. عایله دکی شرایط عضولر آراسینداکی مناسبت اوشاغا سرایت ائدیر و اونون حیاتیندا درین ایزلر بوراخیر. بو ایسه گله جکده اونون حیاتیندا ثابت خاراكتئر آلیر. عایله دایاقلاری نین سارسیللماسی اوچون بیرگه جهدلرله اونون قورونماسینا سی گؤستریلیر. آتالار مثلی ده واردیر: «عزیزیم عزیزدیر، تربیه سی اوندان دا عزیزدیر.» اوشاغین اوژونو همیشه باشقالاری نین نظارتی آلتیندا حس ائتمه سی ده اونو بئزدره بیلر. لاکین بو نظارتی دایم ساخلاماق اوچون ده اونو سزلیلمه جک سویه ده حیاتا کتچیریمک لازیمدیر. والدینلرین گؤروش دایره سی نین چرچیوه سی دار اولدوقدا، ساواد کاسادلیغی دونیاگوروشونون محدودلوغو ایستر-ایسته مز اوشاقلاردا اؤز تاثیرینی گؤستیریر.

انسانلار نجیب صیفتلری ایله قییمتلندیریلیرلر. خصوصا دوستلوق حقیقده معلومات وئرن مؤلیفلر اونلاری صادق، صمیمی و قایغیکش بیر انسان کیمی تصویر ائدیرلر. دوستلوق انسانلارین بیر-بیریه داها یاخین اولوب دوغمالاشماسینا گتیریب چیخاران حسلدیر. دوستلوق سیرداشلیق زمیننده فورمالاشیر. اورتا عصر شاعری سولی فقیه کیمسه نین سیررینی فاش ائتمگین دوغرو اولمادیغی باره ده اؤیود وئیر، سرری آچماقلا انسانین اوژونون خار اولدوغونو قید ائدیر (۶۶، ۱۰-۱۱).

دوست معین حیات یولوندا سئچیلن ان صادق انساندیر. دوستلوق مناسبتلری نین اساسیندا تمیزلیک و تمناسیزلیق دورور. ایللرین سیناغیندان کئچن آدمالار آراسیندا یارانان، انسانی حسلرین یوکسک تظاهروودور. انسان مناسبتلرینه دوستلوق یئنی رنگ، یئنی چالارلار گتیریر. باشقالاری ایله بؤلوشه بیلمه دیکلرینی یالنیز اونونلا پایلاشماق، دردینی آنلادیب شریک تاپماق انسان حیاتیندا مهم رولا مالیکدیر. مثلن، مجنونون دوستو، خسروون دوستو و س. دوستلوق نجیبلیگین، صمیمی-یتین، حرمتین، خیرخواهلیغین، فداکارلیغین، صداقتین رمزیدیر. ۱۶ عصر شاعری حقیری نین تربیه مسئله لرینه دایر وئردیگی معلوماتلاریندا ماراقلی فیکیرلر واردیر کی، بو دا عیبیرتامیز مصلحت کیمی اولدوقجا اهمیتلیدیر.

دوست اولماق ایسته سن بیر گون بیریله
یاخشی، هم پیسینی گۆزوندن کئچیر.
خوش اولسا رفتاری، اورگی پاکدیر،
اونولا خوش بیر گون عمروندن کئچیر.
یامان احوالیدیر گلیمیر خوشونا،
سلام علیک ائیله، قیراقدان کئچیر! (۳۸۵-۳۸۴، ۹)

شاعر بورادا اولدوقجا ماراقلی بیر مقاما توخونور. بئله کی، دوست سچرکن دقت یئتیریلمه سی
گرکلی اولان خصوصیتلره فیکیر وئرمیین واجیبلیگینی سؤیله ییر.
لیلی و مجنون بیر-بیرینه pسن رغبت بسله ییرلر. بیر یئرده اولدوقلاریندان بیر-بیرلرینه
اؤیرشیرلر. اونلارین آراسیندا یارانان سمیمی اونسیت خوش اولفته چئوریلیر، نتیجه ده بیرجه
دقیقه بئله آیری قالا بیلمه دیکلرینی حس ائدیرلر. گنجلیک چاغلاری نین ایلک محبت حسی
صاف دوستلوق زمینده پؤهره وئیریر. بیر-بیری اوچون یارانیدقلارینی درک ائدیرلر. لیلی و
مجنوندا ایلک محبت بیر-بیرینه باغلیلیقدا اؤزونو گؤستریر. سؤنلر آراسیندا یالنیز بیر حقیقت
واردیر، او دا اونلارین باشقالارینی گؤره بیللمه لری. محبت دوستلوق، صمیمیت و س.
کئفیتلرین وحدتینی عکس ائتدیریر. سؤیملی آدام باره ده دایم دوشونمک. لیلی و مجنون
زامانین شرطلری نین فرقینه وارمادان اؤز حسلرینی اؤلنجن قوروپوب ساخلاماگی باجاریلار.
قونشولوق مناسبتلری نین تمه لینده تاریخ بویونجا یاردیملاشما، ال توتما و آرخا دورماق کیمی
خصوصیتلر دایانمیشدیر. قونشولار مختلف اولور. خسته لیک زامانی ال توتان یاخین قونشو
اولور. ائلچیلیک، نشان، خینایاخدی و توی مراسملری نین اساس ایشیتیراکچیلاری قونشولار
اولور. بونولا برابر قونشولار دفن مراسمی نین ده دوشدویو عابله لره اؤز یاردیم اللرینی اوزادیر،
یاس دوشن ائوی موتمادی زیارت ائتمکله، اونون کدرینه شریک اولدوقلارینی بیلدیره رک
دردینی آزالتماغا چالیشیرلار.

قونشولار بوتون دؤورلرده بؤیوک حرمت ائدیلمیشدیر. حتّی بو حرمت تبلیغ و تربیه
ائدیلمیشدیر. قونشودان ائوه آغساقال و آغبیرچک گلنده آیاغا قالدخاراق اونلارا یئر وئریلمیش،
ایلک نؤوبه ده حال-احوال توتولموش و بوندان سونرا ایلک اولاراق سفره آچیلاراق چای
تکلیف ائدیلمیشدیر. قونشو اؤزونو اؤز ائوینده کی کیمی حس ائتمیشدیر. قونشونون قوناقدان

فرقی اونون عایله فردلرله داها یاخین اولماسیندا، هر زامان یاخینلیغی قوروماسیندا اؤزونو گؤستریر.

آذربایجان خلقی نین حیمایه چیلیک روحو یوکسک اولموشدور. خصوصا آرتامیناتلی عایله لرین دولانماسی اوچون، امک قابیلیتی اولمایانلارا یاردیم، عایله باشچیلارینی ایتیرن اوشاقلارا قوهوم-اقرابنین صاحب چیخماسی کیمی حاللار تکجه بو گونه خاص کیفیت دئییل، عصرلرین درینلیکلریندن گلیر. قورو یوجولوق، قییمولوق، آرخا دورماق، هومانیزمدن دوغان کئیفیتلر دیر کی، بو آذربایجان خلقینا داها چوخ خاراکتئریکدیر. خصوصا ده اورتا عصرلرده قییمولوق، حیمادارلیق انسانی مناسبتلرده موحاریبه لردن، خسته لیکن و دیگر سببلردن دوغان ضرورته چئوریلیردی. بورادا طبعی کی، مدنی تاریخی خاراکتئر داشییان حسلر ده اؤز سؤزونو دئییر. آذربایجاندا بو حسلر اورتا عصرلر دؤورونده آتاییلیک اینستیتوتونون فورمالاشماسیندا بیلاوا-سیته اؤزونو گؤستریر. گؤستریلن خصوصیتلر کونکرت جمعیتمین آیاقدا قالا بیلمه سینه و اینکیشافینا خیدمت ائدیر.

عایله تربیه سی پروبلئمینه جاواب تاپماق اوچون آراشدیردیغیمیز اورتا عصرلر دؤورونده یاشایان شاعر و متفکرلریمیزین یارادیجیلیغیندا وئریلن معلوماتلار نظر یتیرمک واجیب دیر. قید ائتمه لیگی کی، «گؤرکملی شخصیتلرین تعلیم-تربیه حقیقده فیکرلری نین اؤیرنیلمه سی بیر ده اونا گؤره ضروریدیر کی، اونلارین ایدئیا، معنوی ارثی بو گون ده اؤز اهمیتینى ساخلاییر» (۳۱، ۷). اورتا عصرلرین مختلف دؤورلری نین شاعر و متفکرلری نین اثرلرینده مؤلیفلر عمومییته، عایله سادتی و تربیه پروبلئمی اؤن پلانا چکمیشلر. اونلار بونونلا باغلی اؤز زمانه لری نین مترقی فیکرلرینی یارادیجیلیقلاری بویونجا ایشیقلا ندیرماغا چالیشمیش، سؤز وگندن مسئله یه اؤز شخصی مناسبتلرینی ده بیلدیرمه یه اوستونلوق وئرمیشلر. عینی زاماندا آذربایجان حقیقده معلومات وئرن بیر سیرا اجنبی منبع مؤلیفلری نین اثرلرینده ده عایله تربیه سی مسئله سینه قیسمن ده اولسا، یئر وئرلمیشدیر.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده یئر آلان دیرلی مصلحتلر و نصیحتلر عنعنه وی تربیه مئتودونون اساسینی تشکیل ائدیر و بؤیوک تربیوی اهمیته مالیکدیر. انسانلارین بیلکلیری نین زنگیتلشمسینده منن صافلاشماسیندا، داخلم تمیزلنمه سینده اونلارین یارادیجیلیغی نین تاثیر گوجو یوکسکدیر. متفکرلرین تبلیغات خاراکتئرلی فیکرلری، خالق عادت و عنعنه لریندن دوغان تربیه مسئله سینه دقت یتیرمه لری خصوصیه دقتلایقدیر. بو اثرلر اصیل تربیه

اۋرنگیدیر. چونکی اونلار خلқین پیسخولوگیاسیندان دوغور و گونده لیک حیاتدا داوارانش طرزی نین تظاهردور.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده خلقیمیزا خاص هومانیزم ترنوم اولونور. مثلن، خاقانی یارادیجیلیغیندا هومانیزم دونیاگۆروشو اۆزونو قاباریق شکیلده گۆستریر. ق. کندلی-هریسچی گۆستریر کی، خاقانی «هومانیزمی نین اساسیندا پیسلیک قارشیسیندا یاخشیلیق ائت، گۆزلیلیگی و یاخشیلیغی مودافیعه یه قالخ، پیسلیگی، ظولمو جسارتله، تردودسوز ردد ائت، ظولمه قارشى کسکین موقاویمت گۆستر! یوخسوللاری مودافیعه ائت، انسانلار قارداشیدرلار، درویشلیک و زنگینلیک معنویاتلا باغلیدیر، جمعیتده ظاهیره یوخ، معنویات فیکیر وئریلمه لیدیر. بو، جمعیت اوچون اۆلچو اولمالیدیر. خاقانییه گۆره، گنییمله یوخ، یوکسک و اولوی انسانی عملرله کۆنول صافلیغینا، انسانلیق مرتبیسینه چاتماق اولار» (۲۴، ۲۷؛ ۳۲). خاقانی نین نصیحتامیز فیکیرلری اۆرنک آلیناسیدیر. خصوصاً «گنجلره نصیحت» ینده او، فیتنه تۆرتمکدن اوزاق اولوب نیفاق سالماغا، وفالی، دوستلوقدا محکم اولماغا، حاق یولوندا چالیشماغا، بۆیوکلوک گۆسترمه یه و هنرله شهرت قازانماغا چاغیریر. او، عینی زاماندا شراب ایچیلمه سینه قارشى دا چیخیر. خاقانی نین انسانی دیرلره وئردیگی قییمتی ق. کندلی-هریسچی بئله شرح ائدیر: «خاقانییه گۆره انسانلیغین مرتبه لری آشاغیداکیلاردیر:

بیرینجی مرتبه دوشکونلوک - معنوی یوخسوللوق آدلانیر. بو او دئمکدیر کی، انسانا صمیمیت گۆستریر، محبت ائتدیکده او، پیسلیک و گۆزوغۆتورمه مزلییه یول وئیریر. بو، انسانین معنویاتینا یول تاپمیش آدانما و شیطانلیق بلگه سیدیر.

ایکینجی مرتبه او دئمکدیر کی، انسانا یاخشیلیق ائتدیکده یاخشیلیق، پیسلیک ائتدیکده پیسلیک ائتسین. بو، بشریتین کۆکوندن دوغان بیر کئیفیتدیر.

اوچونجو مرتبه او دئمکدیر کی، انسانا پیسلیک ائتدیکده، او پیسلیک ائتمه ییر، آنجاق پیسلیک قارشیسیندا یاخشیلیق دا گۆستریر. بو، اصل انسانی صیفتدیر.

دۆردونجو مرتبه او دئمکدیر کی، انسان پیسلیک قارشیسیندا یاخشیلیق ائتسین. ایکیزلولوک قارشیسیندا صداقت گۆسترسین، موخالیفت قارشیسیندا اولفت ائتسین، یالاندان اوزه گولمگی دويسا دا، اورگینده کین ساخلاماسین... بو، انسانلیغین انسان شخصیتینه اۆتکون کسيلمسی نین سون حدیدیر. بو او دئمکدیر کی، آرتیق انسان معنویاتی ایله گۆیلره یوکسلمیش، مقدس بیر ایشیقلا کۆلو ایشیقلا نمیشدیر. انسانلیغین بو مرتبه سینده دوشونجه نین آخسایاجاغی و دوراجاغی بیر یئر یوخدور» (۲۴، ۳۶). بوتون بو دئییلنلر شاعرین حیات و انسانلیق حقیقده

فلسفى دوشونجه لريدير. قطران تبريزى «سؤزو اولجه اؤلچ، سونرا سؤيله» دئيير (۵۴، ۳۹۷).
خاقانى ياراديجيليغيندا عيبرتاميز فيكييرلريندن و تۆوسيليريندن بيرى ده بودور:

ايسته سن گوزگو تك صاف اولسون اورك،
سينندن اون شئىي آتاسان گرک:

حرام، غيبت، كينه، پاخيلليق، طاماه،
كيير، ريبا، حسد، عداوت، كلک (۱۶، ۴۱۵).

مهستى نين وئرديگى مصلحت ده دقتى جلب ائدير.

بوى-بوخونو، چيىنى نقصانليدان داد،
نامرد كيشيلردن ياخشيدير آرواد،
بيوفا دوستلاردان دوشمن ياخشيدير
اعتمادسيز دوستو ياديندان چيخارت (۱۷، ۲۴).

نسيمى ياراديجيليغيندا محبت موضوعو ايله ياناشى، تربيوى اهميت كسب ائدن شعرلر ده
واردير. اونون آشاغيداكى مبصراعسى تقديرلاييقدير:

اي اؤزوندن بيبخر قافيل، اويان،
حقه گل، كيم حق دئييل باطيل، اويان!
اولما فانى عالمه ماييل، اويان،
معريفتدن نسنه قيل حاصل، اويان!

بولموشام حقى، «ان الحق» سؤيلرم،
حق منم، حق منده دير، حق سؤيلرم!
گۆر بو اسرارى نه مغلت سؤيلرم،
صاديقم قوومومده سددق سؤيلرم! (۱۸، ۳۲)

شاعر عدالتسېزلییه، ظولمه اعتراض ائیدیردی. اونون شعرلری بوتون یاخین شرق دونیاسیندا گئیش یاییلمیشدیر. نسیمی یارادیجیلیغیندان آیدین اولور کی، شاعر آزادفیکرلی بیر شخصیت کیمی شهرت قازانمیشدیر. حروفیلیگین تبلیغی ساحه سینده سربست حرکتینه گۆره چکینمه دن موباریزه عزمینه مالیک اولماسی بیر چوخ دین خادیملىرى نین غضبینه سبب اولوردو. نسیمی لیریکاسی نین ماهیتی فلسفی و دینی باخیمدان داها چوخ تدقیقه یارارلیدیر. آما بوتون بونلار یاناشی، دیگر اورتا عصر مؤلفلری کیمی نسیمی ده اؤز یارادیجیلیغیندا عشقه، عایله باغلیلیغینا، تربیوی فیکرلره و س. یئر وئرمیشدیر. نسیمی عدالتلی اولماغا و حقیقتی سؤیله مه یه چاغیریر.

تربیه پروبلئمینه عاریف اردبیلی نین اؤزونون عیبرتامیز نسیمهتلىرى نین ده رولو و اهمیتی بؤیوکدور. شاعر تربیه پروبلئمنی ایشیقلاندیرماغی قارشیسینا مقصد قویماسا دا، انسانی بیر شخصیت کیمی دیرلندیررکن خصوصیه وورغولاییر کی، انسانلار آراسیندا او آدم کیشیدیر کی، اورکله دوستون قم و کدرینه شریک اولسون. شاعر گؤستریر کی، شادلیقدا دوستو ایله باده ایچن آدم برک آياقدا دا کیشی کیمی چالیشمالیدیر (۲۷، ۲۸).

انسانلارین اینکیشاف مرحله سینده کئچدیکلری یول اوزوندور. بو یولدا یاش حدی مسئله سی ده اهمیت کسب ائدیر. انسان پسیخولوگیاسینین فورمالاشماسیندا یاش حدی نین رولو دانیلمازدير. چونکی انسان چوخ شئی معین زامان کئچدیکلدن سونرا درک ائدیر. بو باخیمدان دا تربیه مسئله سینه هرطرفلی یاناشماق مقصدویغوندور. قید ائتمه لیگی کی، آملایئوین ده گؤستریدیگی کیمی «خاقانی ۷ یاشا کیمی، ائوده امیسی نین کؤمگی ایله دونیا یا گۆز آچیر، اونون واسطه سیله تربییه نیر. بوندان سونرا، یئددی یاشدان باشلا یاراق ایفا تعلیمینه قدم قویدوغونو، یازی اؤیرندیگینی، سونرا ایسه کۆرپه مکتبلرده اولدوغو کیمی، «قرآن»ی اوخویوب سونا چاتدیریر. «قرآن»دا قید ائدیلمیش علم لری بیربیر اؤیرنمه یه باشلا ییر. ماراقلی بودور کی، خاقانی یئددی یاشا قدرکی دؤورو عایله تربیه سی دؤورو، سونراکی دؤورو ایسه تعلیم- تربیه دؤورو کیمی باشا دوشور. نهایت، یئددی ایل تعلیم اولوندوقدان سونرا، موستقیل اولاراق دیگر علم لری اؤیرنمه یه باشلا ییر.» مؤلیف همچنین، خاقانی نین یئددی ایل ائوده تحصیل آلدیقدان سونرا یئددی ایل ده کیتابخانادا تحصیلینی داوام ائتدیریب، ۲۱ یاشیندا تحصیل و تعلیمینی تاماملادیغینی سؤیله ییر (۳۲، ۲۹). نظامی ده خسرو آتاسی نین محض یئددی

یاشیندا معلم توتدوغونو سؤیله ییر (۳۸، ۵۵). بورادان آیدین اولور کی، اورتا عصرلرین ۱۲- عصرینده یئددی یاش تحصیله ان اوغون حد حساب اولونموشدور. نظامی گنجوی نین اوغلو مهممه ده نصیحتینده دئییلیر:

ای اون دؤرد یاشلی گؤزومون ایشیغی!
ایکی دنیا علم لرینده تام یئتکین،
او گون کی یئددی یاشیندایدین،
چمنده کی گول کیمی ایدین.
ایندی کی اون دؤردونه چاتمیسان،
سرو کیمی یوکسکلییه باش قالدیرمیسان،
قافیل اوتورما، اویناماق واختی دئییل،
هنر، باشی اوچالیق واختیدیر.
بیلیک آردینجا گئت، بؤیوکلوک اؤیرن کی،
گوندن-گونه سنه یاخشی نظرله باخسینلار.
آد و نسب (منش) کیچیک یاشلی اوچوندور.
بؤیوک آغاجین نسلی آختاریلماز.
او یئرده کی، بؤیوک اولماغین لازیمدیر،
منیم اوغلوم اولماغی نین سنه فایداسی یوخدور.
آسلان کیمی اؤزون اوردو قیران اول!
اؤز خیصلتی نین اؤولادی اول!
سعادت ایسته بیرسنسه، سببینی موحافیظه ائت!
الله ین خلقی ایله ادبله رعایت ائت! (۱۵، ۵۱)

نظامی نین بو عیبرت‌آمیز فیکیرلری اورتا عصرلر دؤورونده تربیی نین نه قدر بؤیوک رولا مالیک اولدوغونو گؤستریر. ماراقلی جهت بودور کی، شاعر بو فیکیرلریله یاش حدی نین فرقی‌نی ده قید ائدیر. یئددی یاشلا اون دؤرد یاشلی نین بیر اولمادیغینی گؤستریر. یاشلا باغلی فیکیرلره اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده یئر وئريلمه سی انسانین اینکیشافی یولوندا کئچدیگی معین مرحله لرین اولدوغونو تصدیق ائتمه لری بیر حیات حقیقتیدیر. بئله

كى، معین زامان چرچيوه سینده اوشاقلاردا منلیك شوورو فورمالاشماغا باشلايیر. بو هم عایله نین، هم ده جمعیتین تاثیرى ایله فورمالاشیر. یاش حدی انسانین معنوی سیماسی نین گتتدیكجه کامیللشمه سینی عکس اتدیریر. بو همچنین زامانلا داها دا اینکیشاف اتدن انسانین اؤز دوغولارینا، طلبانینا، قابیلیتینه و س. شوورلو شکیلده یاناشماسیدیر، مناسبت گؤسترمه سیدیر. بیلدیگیمیز کیمی، عقیده، ایدئال، مارق، مئیل بوتون بونلار معین یاش حدی بویونجا فورمالاشیر. نظامی نین فیکری مارق دوغرور:

عمر ایگیرمیدن و یا اوتوزدان کی، کتچدی،
داها قافیلر کیمی یاشاماق یاراماز.
عؤمرون شادلیغی قیرخ ایلدک اولور،
قیرخ یاشیندا قول-قاناد تۆکولور.
اللیدن سونرا ساغلاملیق اولماز،
گۆز کوتلشر، آیاق سوسدالار.
آلتمیش کی، چاتدی، اوتورماق واختیدیر،
یتیمیش اولان کیمی آلت ایشدن دوشور.

سکسنه، دوخسانا ائله کی، یئتدین
دونیادان چوخلو مشقتلر گۆررسن.
اگر اورادان منزلی یوزه چاتدیرسان،
ظاهیرن دیری اولسان دا اؤلۆ کیمیسن (۳۸، ۵۳).

اورتا عصرلرده معین یاش حدی قیزلارین داورانیشینا اولان طلبلری آرتیریر، مضمونونا معین دییشیکلیکلر قاتیردی. بونا حدی-بولوغا چاتماق دئییرلر. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، حدی بولوغا چاتمامیش اوشاغا سغیر دئییلیردی. قیز عیصمتینی قوروماق آذربایجان خلقی نین ان واجیب تربیه مسئله سیدیر. «قیزلار نکاح باغلانانا و گردک قورولانادک اؤز عیصمتلرینی قورومالیدیرلار. ار ائوپنه قیزلارین پاک و آلتیایق گتتمه سی، عایله حیاتی نین پوزولماز قانونو، گله جک عایله تمه لی نین محکملیگی رمزیدیر» (۲۶، ۱۰۴).

م. ناخچیوانی عایله تربیه سینده یاش خصوصیتلری نین مهم رول اوینادیغینی قید ائتمیشدیر. او، بو باره ده فیکیرلرینی «اوشاغین آنادان اولماسی و نشو-نوما ائتمه سی حقیقده» فصلینده اطرافلی قلمه آلمیشدیر... ناخچیوانی والدینلرین ده تربیه علمیندن باش چیخارمالارینی ضروری حساب ائدیر و بونو تربیه ایشی اوچون اساس قبول ائدیردی. ناخچیوانی تربیه ده حکایتلرین، ماراقلی روایتلرین، بیر سیرا شهرتلی دؤولت اجتماعی خادیملرین سرگوزشتلری نین، ناغیللارین و س. بؤیوک رولو دا اولدوغونو قید ائدیر و والدینلره بونلاری بیلگی و اؤلادلارینی نمونه گؤسترمگی تکلیف ائدیردی» (۱۹۶، ۳۲).

ملایئو یازیر: «انسانین یاش دؤورو آشاغاداکي کیمیدير:

۱. انسان جینسی نین یارانماسی (روشییم حالیندان باشلایاراق تا دوغولانا قدرکی ۹ آیلیق دؤور.
۲. بئشیک دؤورو (۶ یاشادک)
۳. آنالاما دؤورو (مکتب دؤورو)
۴. علم ، ادب دؤورو (مستقیل فعالیت دؤورو) بو دؤورو حدی - بلوغ دؤورو ده آدلانديرير» (۱۴۶-۱۴۷، ۳۲).

بو تؤولوکده انسان آنالایشینا خاقانی نین مناسبتی بللیدیر. لاکین اونون نادان آداملار حقیقده وئردیگی خاصیتنامه ده نظر دقتی جلب ائدیر. او یازیر:

منطیقسیز، دلبلسیز یالان دانیشماق

نادان آداملارین ایشیدیر آنجاق (۱۶، ۴۴).

گؤرونديوو کیمی، بیر عاغیل درسی وئرن شاعر هر شئیدن اؤنجه دئییلن سؤزلرین، وئریلن افاده لرین معین منطیقه سیغدیغینی و دلیلله اساسلانديريلماسی نین اهمیتینی تصدیقله ییر. ای. ملایئو خاقانی حقیقده یازیر: «و، یالنیز عاغیلا، «اله مه ایتی نظرله باخان» آداملاری تربیه لی و «دایم ایره لی گئندلر» سیراسینا آید ائدیردی. انساندا ایسه صاف و لوزوملو فیکیرلرین عمله گلمه سیندن، انسانین اؤزونون پوختلشمه سینده مستثنی یئرلی معلمه و اونون فعالیتینه وئیریدی» (۳۲، ۳۸).

مکتب و مدرسه لرده وئریلن تعلیم-تربیه نین گوجلو واسیتسی کیمی مهم اهمیته مالیکدیر. تربیه بیر نؤع شخصیتین فورمالاشماسیدیر. تعلیمله تربیه دایم وحدتده دیرلر. تربیه موحیطله الاقه ده اولدوغوندان همچنین موحیطین ده تربیه یه تاثیرلی واردیر. بئله کی، جمعیتده باش

وژن حادثه لر و پروسئسلر تربییه منفی و مثبت معنادا تاثیر ائده بیلر. عایله ایله برابر تحصیل اوجاقلارینین دا اهمیتی معلومدور. مهستی مدرسه دن بحث ائدیر: «گلیب مدرسه ده قوراق انتظام» - دئیرکن اونون موجودلوغونو تصدیق ائتمکله یاناشی، همچین اورادا انتظامین اساس شرطلردن بیرى اولدوغونو وورغولامیشدیر (۱۷، ۲۱). ق.احمدوو بئیلقاندا مکتب و مدرسه لرین اولدوغونو قید ائتمکله یاناشی بو باره ده محض مسودون قیدلرینه اساسلانا راق یازیر: «مسعودون» مکتبدن قاییدان اوشاقلاردان»، «مکتبلرین ایملای یازی لؤحه لریندن» سؤز آچماسی ماراقلیدیر. مسعودون معلوماتیندان آیدین اولور کی، بو مدرسه لردن بیرى شهرین قریبنده، قالا دیوارلاریندان خاریجده یئرلشمیشدیر. بیزه بئله گلیر کی، مسعودون حقیقده دانیشدیغی مدرسه جامعه مسجدی ساییلان میل میناره ده یئرلشیردی. معلومدور کی، اورتا عصرلرده مسجدلرده شنبه گونوندن باشقا قالان گونلرده اجتماعی تدبیرلرله و تدریس ایشی ایله ده مشغول اولوردولار» (۱۱، ۱۳۰). قید ائدک کی، شاه اسماعیلین تربیه چیسی و یوروشلرده اونون یاخین آدمی اولان قاضی شمس الدین گیلانی نین منبعلرده آدی چکیلیر (۱۹۳، ۴۴).

یوسف مداح تربیه ایله باغلی مسئله لرده تحصیل اوجاغی نین (مدرسه لرین) بو خصوصدا اهمیتی بئله ایضاح ائدیر:

مکتبه وژدیلر ایکیسین بئله

تا بولار علم و ادب تعلیم قیلا (۲۹، ۱۵۰).

یوسف مداح مکتبه علم، ادب قایدالاری و تعلیم اؤیردیلدییینی وورغولاییر. تربیه نین فورمالاشماسیندا بو سادالانلارین اساسلی تاثیر قوه سینه مالیک اولدوغونو گؤستریر. یوسف مداح یازیر:

حاصل ائتدیلر بولار علم و ادب.

یازی یازماق، اوخوماق اؤگرنیلر،

چونکی یئددی یاشینا دگدی بولار.

وژردی اوغلونو سیلاحشوره همم

کی، ارلیک تعبیرین اؤگرانه تمام.

اون ایکی یاشینا ایردیکجه تمام،
قیلیدیلاز اول ایکسین تعلیم مدام (۲۹، ۱۵۰-۱۵۱).

شاعر اسار تبریزی ده اؤز یارادیجیلیغیندا تعلیم و تربیه مسئله لربنه یئر وئرمیشدیر. بئله کی، او تربیه مسئله سینده خصوصاً اوستاد معلم امگینه یوکسک قییمت وئریر، بیللیک خزینه سیننی نور و ایشیق آلداندریر. اصل معلم حقیقده فیکیرلرینی او بئله آچیقلایر:

او محتشم معلمه، آدلی-سانلی اوستادا،
تاپشیریدیلاز اوشاقلاری، آلیشدیرسین حیاتا.
اوشاقلارین تعلیمینه باشلادی او دورمادان،
آچدی بیللیک قایسینی اوزلربنه مهربان.
اونلار درسدن ذؤوق آلدیلار لیاقتله هر سحر
بیللیکلری حفظ اولوندو هر گون بیره اون قدر.
فضیلتین خزنه سیننه ایدراکلاری نور ساجدی،
هر بیر یسی بو نور ایله ایشیقلااندی، دیل آچدی (۲۹، ۱۰۰-۱۰۱).

شاعر دئدیکلربنه بیر ده اونو علاوه ائدیر کی، تنبل اولماق اولماز. مؤلیف عزمه چالیشماغین طرفداریدیر و بو خصوصدا گؤستریر کی، بیللیکلی اولماق اوچون امک صرف ائتمک لازیمدیر.

چالیشمایان ان ساده بیر مسئله نی آنلاماز،
بیللیک امک طلب ائدیر، تنبل بیللیکلی اولماز (۲۹، ۱۰۶).

معلمه یوکسک قییمت وئررکن اونو کامیل، فضیلتلی بیر اوستاد، هر بیر علمه واقیفلیکده آد چیخاران محترم انسان کیمی تقدیم ائدیر. اسار تبریزی اورتا عصرلرین تدریس موسسه سی اولان مدرسه دن ده بحث ائدیر (۲۹، ۱۰۳). مراغه لی اوحدی نین اثری اولان «جام جم» هر شئیدن اول علمه، بیللیه، اغیلا هیمن کیمی سسله نیر... اوحدیه گؤره تربیه اولوناسی اخلاقی کئیفیتلر بیر-بیریندن تجرید اولونموش شکیلده گؤتورولممه لیدیر، عکسینه، انساندا بو کئیفیتلرین بیر ی نین تربیه سی او بیر ی نین ده یارانماسینا و تشکولونه سبب اولور. نئجه کی،

دوزلوك و دوغروچولوق تربيه سى هر شئیدن اول هومانیزم و مردلیك تربیه سی ایله علاقه داردیر» (۴۱، ۶۸). خاقانی تربیه ایله یاناشی، تعلیم مسئله لری نین ده اهمیت کسب اتدیگی، اوستاد انسانلار، اؤز ایشینی یاخشی بیلن معلملره حرمتله یاناشماغین واجیب اولدوغونو سؤیله ییر:

اوستاد قاباغیندا الیاغلی دور،
کۆرپه اوشاق کیمی دیلیباغلی دور!
مکتبده علم اوخو، فنن اؤیرن، درس آل،
هر نه اوخوموسان بیر-بیر یادا سال (۴۵، ۱۶).

گۆروندویو اوزره، اورتا عصر مؤلیفلری نین چوخو کیمی خاقانی ده معلمه بؤیوک قییمت وئیر. او، همچنین مکتبده درس آلان اوشاقلارین اوخودوقلاری فنلری یئنین تکرار ائده رک یادا سالمالارینی دا واجیب ساییر. تکرار بیلگیگین آناسیدیر فیکرینی بیر داها تصدیقله ییر. ن.طوسی نین بیر سیرا دنیا شهرتی قازانمیش فیلیسوف عالیمترین فیکیر و ملاحظه لریندن بحرلنه رک عرصه یه گئیردیگی «اخلاقی-ناصری» اثری تربیه پروبلئمی نین عومده مسئله لرینی عکس ائتدیردیگینه گۆره مهم اهمیت کسب ائدیر. بو اثر اؤزونده احتیوا اتدیگی عالی، تربیوی اهمیت کسب ائدن فیکیرلرله اولدوقجا یوکسک دیرلندیرلییر. عایله، اخلاق، تربیه، معنویات و دیگر مسئله لرین ده یئر آلدیغی همین اثرده عکس اولونان دیرلی نصیحتلر ایندی ده اؤز اهمیتی قورویوب ساخلا ییر. طوسی نین وئردیگی مصلحتلر، قییمتلی ملاحظه لر دریندن دوشونمک اوچون اساس وئیر، عینی زاماندا انسانین معنوی جهتدن کامللشمه سینه خیدمت ائدیر. نصرالدین طوسی نین عایله حقیندهکی فیکیرلری نین ماهیتینده دایانان مهم مسئله لره ییغجام اولاراق بله تحلیل وئره بیلریک: ۱. عایله قورماغین اهمیت کسب ائتمه سی، ۲. عایله داخلی مناسبتلرده مووازیتتین ساخلانیلماسی، ۳. تربیه پروبلئمی.

نصرالدین طوسی «اخلاقی-ناصری» اثرینده گۆستریر کی، اوشاق گۆزل ایشلره مئیل گۆستریرسه، اوندان هئچ بیر شئی اسیرگمه لی، ایستدادینین سؤنمه سینه یول وئریلمه لیدیر. اوشاغی همیشه اونون طبیعتینی کورلایا بیله جک آدمالارلا و شئیرله اوتوروب دورماقدان و اوینامقدان چکیندیرمک لازیمدیر. مؤلیف اوشاغا قارشى یئتربجه حساس و حرمتله داورانماغین طرفداریدیر. طوسی اوشاقلارلا عادت و عنعنه لری، داورانیش قایدالارینی و

دینی وظیفه لری اؤیرتمگی مصلحت بیلیر. او قید ائدیر کی، خیرلی ایشلری تعریفله مک، ضررلی ایشلری ایسه پیسله مک لازیمدیر، اوشاقلاردا پیس عادتله و بد عملره قارشى نیفرت اویاتماق زوریدیر. بونون اوچون ایسه اونلاری کۆرپه لیکدن تربیه ائتمک واجیبیدیر، چونکی تنبئه و تربیه اوشاغا کئچه بیلر. بورادا مؤلیف چوخ دوزگون بیر مسئله یه توخونموشدور کی، هر شئین اؤز واختی وار. خوشاگلن حرکتی وارسا، تعریفله ییب هوسلندیرمک، عکسینه بیر پیس ایش گۆروبسه، او زامان بیلمه مک اوزوندن ائتدیگینی دئمک یاخشیدیر. چوخ دانالایب هر شئی ده قاداغان ائتمک دوغرو دئییل، چونکی آجیغا دوشوب هامان ایشی بیر ده گۆرمه یه سؤوق ائدر، بلکه ده اینجه حیلله لره ال آتار. ائله ائتمک لازیمدیر کی، یئمک قایدالارینی بیلسین، یاتاغان اولماسین و هئچ نیی گیزلتمه سین، اوتوروب-دورماق قایدالارینی، سوسوب-دانیشماق اصوللارینی اؤیرتمک لازیمدیر. برکه-بوشا اؤیرتمه لی کی، هر سیناغا حاضر اولسون، اذیت چکمگی عادت ائتمه لیدیر کی، دؤزوملو اولای بیلسین. او، اؤرونه، معلمینه و یاشجا بۆیوک اولانلارا حرمت ائتمی بیلمه لیدیر. یاخشی تربیه گۆرموش اوشاقلار اونونلا بیر مکتبه اوخومالیدیر کی، اونلاردان اؤیرنه بیلسین، علمه هو سی آرتسین.

طوسینین «خالقی ناصری» اثرینده اؤنه سورولن تربیوی مسئله لردن دانیشارکن مؤلفین مهم مسئله یه توخوندوغونو دا قید ائتمک لازیمدیر. بئله کی، اوشاغین داخلی، معنوی عالمی اونون گله جک اینکیشافینی معینلشدیریر. بعضا اوشاقلار بو داخلی دونیانی بروزه وئرمکدن اوتانیب چکینیر. بو جور اوشاقلارا قارشى داها حساس یاناشیلمالیدیر. هر بیر اوشاق آیری-آیرلیقدا فرقلیدیر، اوزونه مخصوص کئیفیتلره مالیکدیر. تربیوی یاناشمادا مطلق بو خصوصیتلره دقت یئتیرمک لازیمدیر (۱۹).

اؤولاد گله جگین قوروچوسودور. اونون خوشبختلیگی نین رهنی ایسه والدین قایغیسی و نوازشیدیر. اوشاقلارین حدیندن چوخ عزیزلنمه سی، بوتون حرکتلری نین یئرلی-یئرسیز آلفیشلانماسی منفی نتیجه لره گتیریب چیخارا بیلر. هر داورانیشینا سربستلیک وئرلمه سی ده یانلیشدیر. یئرلی-یئرسیز تعریفله مک رغبتلندیرمه سایلا بیلمز. اوشاقلاری قول روخوندا بؤیودوب تام ایطاعتکارلیق طلب ائتمک ده دوغرو دئییلدیر.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده تربیه مسئله لرینه دایر نظامی یارادیجیلیگی نین مثلسیز رولو واردیر. بوراداکى تربیوی سجییه داشیشان مختلف ایستقامتلی (ئلمی، فیزیکی و س.) پروبلملرین حیلنه شاعرین نایل اولماسی بوتؤولوکده اورتا عصرلرده کی تربیه مسله سینه اولان مناسبتدیر (۱، ۸۳-۸۴). عمومیتله، اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده آذربایجان خلقی

نین عایله تربیه سینه دایر وئردیگی معلوماتلاری بو جور تسنیف ائتمک اولار: ۱. معنوی - اخلاق تربیه سی ۲. معاریفچیلیک روحونون آشیلانماسی. اؤولاد تربیه سینده عاغیل، دؤزوم، دیانت طلب اولونور. ایلک واختلار اوشاق کۆرپه ایکن اطراف موحیطه اونون قایدا و قانونلارینا اویغونلاشما پروسئسی باشلاییر. بو زامان اوشاق چوخ کؤورک اولور. رئاللیقلا خیالی اولانین چولغالاشدیغی بیر زامانلار بونون حرکتلرینی ایزله مک لازیمدیر. اندیر، سوسیال دونیا یا آتیلیر. اؤولادین اثرکن یاشلاردان بوتون حرکتلرینی ایزله مک لازیمدیر. اؤولادین ساده و تمیز دونیاسینا نفوذ ائتمه یه چالیشماق لازیمدیر. عایله داخلینده کی اوزلاشما اویغونلوق اوشاقلارین تربیه سینده تاثیر گؤستریر. اورتا عصرلرده بو اوزلاشما حقیقنده و اونون اؤولاد تربیه سینده رولونا دایر ماراقلی معلوماتا نظامی گنجوی «یتددی گۆزل» اثرینده راست گلک اولار. نظامی «یتددی گۆزل» ده گؤستریر کی، ساغلام بدنلری اولسا بئله، والدینلرین عمللرینده و دوشونجه لرینده اؤزونو بروزه وئرن نۇقسانلار و قوصورلار اؤولادین شیکستلیگینه گتیریب چیخاراییلر. ائله بو خصوصدا دا شاعر بئله مصلحت وئیر:

هر ايکينيز گرک دوز دانیشاسينيز.

اونو بيل کی، او دوز دانیشيقدان

بو طيفيلين خسته ليگی آرادان قالخار (۳۷، ۱۵۹-۱۶۰).

شاعر بورادا شیکست بیر اوشاقدان بحث ائدرکن طبعی کی، اصلینده اوستوؤرتولو ده اولسا، اونون معنوی شیکستلیگینه اشاره ائتمیشدیر. او گؤستریمک ایسته بیر کی، عایله داخلینده یالانا یول وئرمک اولماز. عایله داخلینده هر هانسی مسئله یه مناسبتده ایشله سؤزون آراسیندا معین بیر اوچوروم وارسا، او، اوشاغا دا مطلق تاثیر گؤستره جکدیر. او، بیر ده عایله تربیه سینده کی نقصانلاری دا واختیندا آرادان قالدیرماق لازیم اولدوغونو وورغولامیشدیر. شاعرین بو خصوصدا بیر فیکری ده اولدوقجا ماراقلیدیر. او یازیر:

سنین اؤولادین سنینله نئجه رفتار ائلسه، بیل کی،

او دا اؤز اؤولادیندان همان رفتاری گؤره جک.

اؤولادین یاخشیلیغی، پیسیلیگی حقیقنده غم ائلمه،

سنه نه ائتسه، اؤز اوشاغیندان دا اونو گؤره جک (۳۸، ۶۰).

نظامی تعلیم و تربیه نین مقصدیؤنلو و دوزگون آپاریلما سینی اثرلری بویو تبلیغ ائده رک اونو یوکسک قییمتlendirیر. او یازیر:

تعلیم-تربیه نتیجه سینده ایت بئله نجیبلیک الده ائدیرسه،
دئمه لی آدام اوغلو ملک سویه سینه یوکسکله بیلر (۳۷، ۴۸).

۱۲ عصرین نماینده سی اولان قوامی منتظری ده یارادیجیلیغیندا عایله مسئله لرینه جزی ده اولسا، یئر وئرمیشدیر. مؤلیف یارادیجیلیغیندا «مری» سؤزونو ایشلمیشدیر (۱۲، ۳۹۷). بیلدیگیمیز کیمی، قدیم زامانلاردا بعضی وارلی عایله لرده اوشاقلارین تعلیم و تربیه سی ایله مشغول اولماقدان اؤترو خصوصی تربیه چی معلملر توتولوردو کی، اونلاری دا مری آدلاندیریردیلار. عایله تربیه سی مسئله لرینده اؤرنک اولاراق تربیوی اهمیت کسب ائدن فیکیرلر ایره لی سورن قوامی گنجلره خطاب ائده رک یازیر:

مئیه اویان جوانشیر، قوجانی دینله!
وئرمه جوانشیرلیغی مئی اوچون یئله (۱۲، ۴۰۰).

قاضی بورهان الدی نین ارنلره آشادیداکی کیمی خطاب ائتمه سی تربیوی اهمیت کسب ائدیر.

ارنلر اؤز یولوندا ار تک گرک،
مئیداندا ارکک کیشی نر تک گرک،
یاخشی - یامان، قاتی - یومشاق اولسا خوش
سرورم دئین کیشی ارکک گرک (۲۹، ۹۰).

بورادان بئله بیر فیکیر حاصل اولور کی، هر کیم کی، جسارتله مئیدانا گیریرسه، اؤزونو سرور حساب ائدیرسه، او حالدا عمللری ده اونا اویغون اولمالیدیر.
اورتا عصرلرین تربیه پروبلئمینی اؤز یارادیجیلیقلاریندا عکس ائدیرمکله، شاعرلریمیز قید ائدیرلر کی، بو مسئله دوزگون قویولموشسا، دئمه لی، عایله داخلینده بو اؤزونو مطلق هر ساحه

ده گۆستره جكدیر. تعلیم، تربیه و علمی بیلککلرین آشیلانماسی - بوتون بونلار انسان اوچوندور. انسانین بیر وارلیق کیمی قییمتلندیریلمه سی اساس مسئله دیر. انسانین تربیوی خصوصیتلری، اخلاقی کیفیتلری اونون نیتلینده، تفکرونده، اونستیتینده یاشام طریزینده بروزه وئریر و اونون معنوی سیماسینی عکس ائتدیریر. زامان کئچدیکجه همین کئیفیتلر یئتکیلشیر. تربیه انسانین جمعیتده اؤزونو تصدیق واسطه سی و بیر نؤع شخصی مهرودور.

انسانلارین بیلککلری نین زنگینلشمه سینده معنوی صافلاشماسیندا، داخلن تمیزلنمه سینده اورتا عصر مؤلفلری نین یارادیجیلیغی نین تاثیر گوجو یوکسکدیر. متفکرلرین تبلیغات خاراكتئرلی فیکرلری، خالق عادت و عنعنه لریندن دوغان تربیه مسئله سینده دقت یئتیرملری خصوصیه دقتالیقیدیر. بو اثرلر اصل تربیه اؤرنکیدیر. بئله کی، «بشربیتین تاریخی تکامل اساسیندا یاراتدیغی تربیه نظرییه و پراکتیکاسیندا تام فایدالانماق اوچون آرتیق گئیش ایمکان یاران-میشدیر. بو ایمکانلاردان بیرى ده تربیه نین مئتود و پریوملاری اوزره ایندییه قدر استاد ائتدیگیمیز علمی منبعلرین چوخالماسیدیر. همین منبه لردن ان مکملی قرانی-کریم، بونا یازیلیمش تفسیرلر، محمد نصرالدین طوسی ایرثی، نظامی گنجوی نین انسانستورلیک نظرییه سی، شرق دونیاسی نین بؤیوک شخصیتلری نین یاراتدیغی یازیلی آبیده لر، قرب دونیاسیندا قازانیلمیش تجربه دیر» (۵، ۱۴). بو اثرلرده خلقیمیزین عایله مسئله لری و معنوی-پسیخولوژی عالمی اؤز عکسینی تاپیر.

ک.زیمو یازیر کی، اوپتیمیزم نظامی نین معنویات تلیمی نین اساس پرینسیپلریندن بیریدیر، حیات و انسان حقیقده متفکرلرین بلاواسطه اساس کونسپسیاسینا داخلدیر. مؤلیف قید ائدیر کی، نیزاعمیه گۆره اوپتیمیزم - لیاقتدیر، اونا گۆره متفکر اونو مودریکلیکه باغلاپیر هانسی کی، دونیانین درکی ایشینده او قدر لازیمدیر و اؤز «من»ی نین شخصیتینی تصدیق اوچون واجیبیدیر. نظامی یارادیجیلیغیندا انسانین هر شئیدن گوجلو اولدوغو تئزیسی تصدیق اولونور (۲۱، ۱۱۹). ک.زیمو نظامی هومانیزمی نین «قیزیل قایدا» اساسیندا قورولدوغونو سؤیله بیر. یعنی باشقالارینا قارشى ائله داوران کی، اونلارین سنینه نئجه داوانمالارینی سن ایستردین. انسانین فیکیر تاریخینده «قیزیل قایدا» نین هومانیزم ماهیتی اوندان عیبارتدیر ایدی کی، او هر بیر انسانین خوشبختلییه، انسانلارا حرمت و محبت حوقوقونو نظرده توتور (۲۱، ۱۲۳). مؤلیف بیر داها گؤستریر کی، نظامی هومانیزم ایدی. او، انسان لیاقتینی وصف ائدیردی، انسانی دونیانین اؤزگی و مقصدی کیمی گؤروردو. او، عدالتین جارچیسی، یوخسول و ائوسیزلرین مودافییه چیسى ایدی، خلقینی حدسیز سئویردی (۲۱، ۱۳۲). اورتا عصر مؤلفلری نین اثرلرینده

کی فیکیرلر ایره لیگه دوغرو آددیم سایلمیش و حیات تجروبه سی نین خیلی زنگینلشمه سینی تامین ائتمیشدیر.

مراغه لی «اوحدی انسانین اؤز حرکت و داورانیشلاریندا مسوولییتلی اولماسینا بؤیوک اهمیت وئریردی. بو هر شئیدن اول، متفکرین انسانا مخلوقاتین ان قییمتلی وارلیغی کیمی یاناشماسیندان ایره لی گلیردی... گؤرکملی متفکر تعلیم و تربیه نی بدخاه عمللرین قارشیسینی آماغین باشلیجا شرطلریندن بیرری کیمی قییمتلندیریر و بئله حساب ائدیردی کی، جمعیتین دوزگون، تهلهکه سیز یوللا اینکیشافیندا علم و معاریفین رولو عوضسیدیر. اووه دی نین فیکرینجه، جاهیل والدینلردن تۆره میش و اوشاقلیقدا پيس تربیه آلمیش انسان اطرافداکیلارا هئچ واخت حرمت ائتمیه جکدیر. بئله انسان اخلاقی جهتدن صباتسیز اولاجاق، اؤزونو همیشه جمعیتی قارشی قویاجاقدیر» (۳۴، ۳۴: ۳۵-۳۶).

اسسار تبریزی یارادیجیلیغیندا هومانیزم تبلیغ اولونور، «سسار یاخشیلیغی انسان اوچون ان ضروری کئیفیتلردن بیرری حساب ائدیردی. اونون فیکرینجه، یاخشیلیغی باچاران انسان همیشه اؤز مردانه لیگی، جسارتی و مغرورلوغو ایله سئچلمیش، اطرافداکیلارا نمونه اولموشدور... انسانپورولیک، دوزلوق و تمیزلیک، محکم ایراده و عقیده دؤنمزلیگی دئموکراتیک فیکیرلی بؤیوک متفکرین - جسارتلی اسار تبریزی نین اصل حیات ایدئالی اولموشدور» (۳۴، ۵۳: ۷۱). نسلین داوامچیسی کیمی اوشاقلارا تربیه ایله برابر تعلیمین ده آشیلانماسی عایله ده مهم شرط کیمی قاباریق شکیلده اؤزونو گؤستریر. ظاهرا ساده گؤرونسه ده، اصلینده اوزون ایللرین تجروبه سینه اساسلانان، هر بیر خلقلین معنوی دیرلری نین گؤستریجیسی تربیه دیر. آتا و آنا اؤز حرکتلری ایله نمونه اولولار. بیر تک والدینلر دئییل، تربیه پروبلئمینه جلب اولونموش معلملر، تربیه چیلر و س. داورانیشلاری، حرکتلری، عمومیتله بوتون فعالیتلریله نمونه اولمالیدیرلار. بللیدیر کی، «انسانین طلباتی جمعیتده کونکرئت تاریخی شرایطده فورمالاشیر و اینکیشاف ائدیر. طلباتلارین مضمونو دا، تامین اولونما واسطه لری ده جمعیتین اینکیشاف سویه سی ایله شرطله نیر. اوشاقلارین تربیه پروسئسی نین اساس ایستقامتلیریندن بیرری ده محض بو جهتدیر» (۲۶، ۱۶).

تربیه یالتیز عایله داخیلینده دئییل، جمعیت ایچینده ده وئرلییر. بو پروسئس عضوی صورتهه بیر- بیرله باغلیدیر. دوروست و هرطرفلی تربیه یولوندا جمعیت ایجریسینده انسانین اؤزونو نئجه آپارا بیلمه سی ده ضروریدیر. اطراف موحیطله، ینی جمعیتله مناسبت بیردن-بیره فورمالاشمیر،

عائیلە داخلىنىدە بۇيۇن اوشاقلار كئاردا دا اۆزلىرىنى نە جور آپارمالى اولدوقلارنى ايلك نۆۋبە دە عائیلە دن اۆپرە نيردىلر. اوشاقلارلن ياش و فردى كئيفيتلرى اساس گۆتورولور.

دۆۋرون اينكىشافىنى ييغجام شكىلدە بئله قىيمتلنديرمك اولار: «ارتىق ۷- عصرين آخىرى، ۸- عصرين اوللرىندە ال-آذربايجانى نيسبە سى ايله يازيب يارادان شاعرلر مئيدانا چيخير. بو دۆۋردە موسى شهاوت، اسماعيل ابن يسار، ابوالعباس العما كىمى آذربايجان شاعرلى نين مدينه دە كئنىش شھرت قازاندىغىنى گۆروروك» (۵۷، ۲۶-۲۷). سونراكى دۆۋرلردە «آذربايجان شھرلىندە مدرسه لر و محلله مكتبلرى وار ايدى كى، بو مدرسه لردە سخولاستيك دينى علم لرلە برابر عرب دىلى نين صرف-نحوى، فارس شاعرلىرى نين اثرلرى، عىنى زاماندا طبابت، نجوم علم لرى كئچىلىردى. آذربايجان ضيالىلارى عرب و فارس دىللرى نين واسطه سىلە شرق، ائلجە دە قديم يونان مدينىتى ايله تانىش اولوردولار. ابوتمام، ابونواس، ابن-معقله، ابن حانى كىمى عرب شاعرلىرى، رود كى، دقيقى، عنصرى، خيام، فخرالدين گورگانى، اسدى طوسى كىمى ايران و اورتا آسيانين كلاسسيك شاعرلىرى آذربايجان ضيالىلارينا تانىش ايدى. آذربايجان شاعرلىرى اۆز معاصرلىرى اولان اسيرى، اخيستە كى، رشيدالدين وتوات كىمى اورتا آسيا شاعرلىرى ايله مکتوبلاشير و دئيشيردىلر» (۲۸، ۶۴-۶۶). بو مسئلە اورتا عصر موللىفلرى نين يارادىچىلىغىندان دا سئزىلير. بئله كى، اونلار اۆز اثرلرىندە علمى، فلسفى، دينى، ادبى، تاريخى پروبلئلەر يئر وئركن اۆزلىرىندن اول ياشامىش ديرلى اثر مۆلىفلرى نين فيكىرلىرىندن دە بهرلنمىش و بو فيكىرلرلن گۆزل بىليجىلرينە چئوريلمىشلر.

اورتا عصر مۆلىفلرىندن اولان و نسيىمى كىمى شاعرلن يئتشمە سىندە عوضسىز رولو اولان فضل الله نعيمى نين دە يارادىچىلىغىندا تربىوى اهميت كسب ائدن مسئلە لر اى.ملايئو طرفىندە بئله شرح اولونور: «ايستر نعيمى نين حروفيليك طريقتيندە و ايسترسە دە بوندان ايرە لى گلن فلسفى گۆرۈشلرىندە انسان تكميل حسنات مجسسىمە سى كىمى قىيمتلندىريلمىشىدیر... نعيمى انسانا هر شئى بيلمگى، هر شئى اۆپرئمگى تكليف ائدە رك، «اوخوبوب اۆپرئمگى» ضرورى سايردى... بير سۆزلە، نيمى انسانى، اونون ايدراكىنى، نفسىنى، مناسبتىنى، گۆزل حسلرىنى، اسل انسانى كئيفيتلرىنى، عشقىنى، يولداشلىغىنى، دوستلۇغو، اخلاقىنى، فعاليتىنى، امگىنى، دۇقونو، خيرخواهلىغىنى، جانسىزلارلا جان وئرمە سىنى، يارادىچىلىغىنى، سىرلرى آشكار ائتمك اوچون اوخوماسىنى، هر شئىدن باش چىخارماسىنى، عدالتسىزلىگىنى و س. كىمى كئيفيتلرىنى اۆز اثرلرىندە اخلاق نۇقتە-نظرىندن ترننوم ائدە

رک، یالنیز یاخشی صیفتلری ایله الهی بیر قوه کیمی نظره چارپدیغینی قید ائدیردی» (۳۲، ۲۰۹-۲۰۷).

ای.ملایئو یازیر: «اؤز دؤورونون حیات تجربه لرینی، دینی فلسفی باخیشلارینی، صوفیلیک و حروفیلیک تاثیریندن رئال نظرلرله ترنوم ائدن ختای قورخمازلیق، جسورلوق، ایراده صاحیبی اولماق، سخاوتللیک، دوزگونلوق، «معرفت کسب ائتمک»، «اؤزونو بیلمز انسانلاردان اوزاق اولماق»، «کمال صاحیلری ایله دوست اولماق»، دوستلوق، صداقتللیک و اعتبارللیک، یولداشلیق، «ظولمه بویون آیمه مک» کیمی اخلاقی کئیفیتلردن گئئیش بحث ائتمیش و تربیه نین مقصدینی، «عقلی، مودریک، کامیل، و اخلاقی انسان» یئتیشدیرمکده گؤرموشدور. ختای نین علم، عرفان، تعلیم، عقل، ایدراک، ذکا، کامیللیک، گؤزللیگی قییمتلندیرمگی باجارماق، فیزیکی، عقلی، اخلاقی تربیه حقیقته ایندی ده طراوتلی سسلنن فیکیرلری واردیر» (۳۲، ۲۹۱-۲۹۲).

قید ائدک کی، «خالق یارادیجیلیغینداکی ان گؤزل اخلاقی کئیفیتلر، نجیب داورانیش نورمالاری، دیداکتیک ایستقامت ق.تبریزی نین، بهمنیارین، خاقانی نین، خ.تبریزی نین، ن.گنجوی نین، ش.ختای نین، م.فضولی نین، م.پ.واقیفین و ب. اثرلرینده یوکسک پیلله یه قالدیریلیمیش، اینکیشاف ائتدیریلیمیش و درین مضمون آلمیشدیر. اونلار اؤز اثرلرینده بؤیون نسلین تعلیم-تربیه مسئله لرینه گئیش یئر وئرمکله معاریفچی فیلسوف و اوربژینال فیکیر صاحیلری کیمی شهرت تاپمیشلار» (۵۸، ۲۰). قطعیتله دئمک اولار کی، «اورتا عصر میللی تربیشوناسلیغیمیزین بین الخالق عالمده نایلیتی حساب ائدیلن ن.طوسی یارادیجیلیغی بو گون ده میللی-معنوی، علمی-پنداقوژی ایریتمیزین قیزیل فوندونو تشکیل ائدیر» (۴۱، ۶۷). نسیمی «اخلاق تربیه سی اوچون، هر شئیدن اول، معنوی، مادی و فیزیکی چتینلیکلره دؤزمک قابیلیتی نین آشیلانماسی یولو ایله شخصیتده بوتون منفی حسلرین و صیفتلرین لغو اولونماسینا نایل اولماغی طلب ائتمیشدیر» (۴۱، ۷۰).

اورتا عصرلرین مسلمان دونیاسیندا تربیه پروبلئمینه حلال و حرام آنالیشلاری موجود ایدی. عریجه حله - یول وئریلمک آنلامی کسب ائدن حلال سؤزو، اسلام دینینه اعتقادی اولانلارا اجازه وئریلن بیر سیرا حرکتلر دئمکدیر. حتّی مسلمانلار اوچون بیر سیرا حیوانلارین اتلری حلال، بعضیلرینینکی ایسه حرام سایلمیشدیر. حالالین عکسینه اولان حرام ایسه بیر سیرا حرکتلره قاداغا و محرومییتلرین قویولماسیدیر. بونلار اساسا شراب ایچمک، تیریکدن استفاده ائتمک، قمار اوینماق، سلمچیلیک مقصدیله پول وئرمک، زینا ائتمک و س. حرام سایلمیشدیر.

سوفی طریقتی نین نماینده لری دلی، الی و بئلی باغلی اولماغی تبلیغ ائتمیشلر. دلی باغلی، یعنی غیبت ائتمه مک، الی باغلی، یعنی اوغورلوق ائتمه مک و نهایت، بئلی باغلی یعنی باشقاسی نین قادینینا گۆز دیکمه مک.

مسلمان جمعیتی نین قانونلاری فقه واسطه سیله معین اولونوردو. فقه حقوق قایدالاری نین پرینسیپلرینی عکس ائتدیرن علمی بیلیکلر توپلوسودور. جمعیتین بوتون ساحه لرینی احاطه ائدن حقوقون تنظیمله دیگی بوتون مسئله لر فقه ده ایضاح اولونور. حیاتین بوتون ساحه لرینی جملشدیرن حقوقی قانونلار (ایله، جنایت، انضباطی، ملکی و س.) تنظیمله مه خاراكتتری کسب ائدیر. بو تنظیمله مه ایسه عادت و عنعنه لره، شریعته سؤیکه نیر. بونولا یاناشی، عصرلرین سوزگچیندن کئچیب گلن بیر سیرا قطعی قرارلاشمیش عادت و عنعنه لر زامانا اؤز مهرنونو وورموشدور. اؤز کؤکلرله قدیملره گئدن بو عادتلر عرف آدلانیر. عرفده اساسا اجتماعی رای مهم اهمیت کسب ائدیر. بونولا برابر، قیاسین دا معین رولو واردیر. عربجه اؤلچو معناسی بیلدیرن «قیاس مسئله نی قرأندا و سنت ده اولان مدعالارا بنزتمک یولو ایله حل ائتمه یه ایمکان وئریر. قیاس اسلامین یاییلدیغی ایلك عصرده، اهل-الحديث، ینی عنعنه چیلر، آنجاق تاریخی منبعلره اساسلانما طرفدارلاری ایله اهل الرای، یعنی منطیقی، راسیونال منبعدن استفاده اولونماسی، بو و یا دیگر مسئله نی مسلمانین شخصی رایى نین کؤمگی ایله حل ائتمگین ممکنلوگو فیکری نین طرفدارلاری آراسیندا مباحثه لر گئدن واخت میئدانا گلمیشدیر» (۴۳-۴۲، ۵۹).

عایله ده اونون فونکسیاسی نین اساسینی تشکیل ائدن اوشاقلارین دوغولماسی اورتا عصرلرده پلانلاشدیریلمایان بیر ایش ایدی. نه قدر اوشاق اولورسا-اولسون، اونون قارشیسى نین آیینماسینا سی گؤستریلمیردی. اؤز زامانی اوچون بو ایشده معین پلانلاشدیرما و قارشیسى آیینما یوللاری ممکن دئییلدی. عایله لرده اوشاقلارین چوخالماسی ایله یاناشی، کوتلوی یاییلان خسته لیکلرین قارشیسى آیینمادیغینا گؤره اؤلوم حادثه لری ده چوخ اولوردو. اورتا عصرلرده حربی یوروشلر زامانی توره دین قتللری ده بونا علاوه ائتسک، منظره داها دا آیدین اولور.

۱. تصروفاتدا ایشچی قوه سی کیمی باخیلیردی.

۲. خلقتین عنعنه سی، آرتیب تۆرمک، واریثلیک و بوندان دوغان پسیخولوژی دوشونجه طرزى.

۳. سای اعتباريله بؤیوک عایله نین داها دا گوجلومالاسینی نمایش ائتدیریردی.

۴. عایله نین داها دا محکم اولماسینی تامین ائدیردی.

حیاتین اوزون یوللاریندا گتدیگجه تکمیللشن عایله مناسبتلرینده کؤکلو دییشیکلیکلر باش وئریر. زامانلا عایله عضولری ده یاشا دولور. اورتا عصرلر دؤورونده آذربایجان عایله سینده کی تربیه پروبلئمنی آراشدیرارکن معلوم اولدو کی، آرا-سیرا چاتیشمایان جهتلرینه باخمایارق، بوتؤولوکده او، مترقی خصوصیتلره مالیکدیر و بو گونوموزده معنوی دیرلریمیزین قورونماسی و گله جک نسیللره چاتدیریلماسیندا عوضسیر واسطه دیر.

اوشاغین داخلی، معنوی عالمی اونون گله جک اینکیشافینی معینلشدیریر. بعضا اوشاقلار داخلی دونیالارینی بروزه وئرمکدن اوتانیب چکینیر. بو جور اوشاقلارا قارشى داها حساس یاناشیلمالیدیر. هر بیر اوشاق آیری-آیرلیقدا فرقلیدیر، اوزونه مخصوص کثیفیتلره مالیکدیر. تربیوی یاناشمادا مطلق بو خصوصیتلره دقت یئتیرمک لازیمدیر. عایله نین داخلی حیاتیندا هر کسین اؤز ایشی و فعالیتی قطعی اولاراق معینلشدیریلیردی. یاشیندان و جنسیندن آسیلی اولاراق هر کسین معین وظیفه لری واردی.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده تربیه مسئله لرینه دایر نظامی یارادیجیلیغی نین مثلسیز رولو واردیر. بوراداکى تربیوی سنجیه داشییان مختلف ایستیقاملی (علمی، فیزیکی و س.) پروبلئلرین حلینه شاعرین نایل اولماسی بوتؤولوکده اورتا عصرلرده کی تربیه مثلسینه اولان مناسبتدیر (۱، ۸۳-۸۴). ا.احمدوو یازیر: «پوئمادا (نظامی نین «سیرلر خزینه سی» نظرده توتولور. - ش.ب.) بول-بول راست گلدیگیمیز حیکمتملی سؤزلری، ایدیوماتیک افاده لری، اؤیود و نصیحتلری تقریبین آشاغیداکى کیمی قروپلاشدیرماق اولار:

۱. منفی انسانی کثیفیتلری قامچیلايان بئیتلر؛ نظامی بئله کثیفیتلردن اوزاق اولماغا چاغیریر.
۲. بیتین بیر سطرینده، یاخود شعر پارچاسی نین بیر حیصه سینده انسانی عیجیرلشدیرن معنوی قوصورلاردان صحبت گئدیر، دیگر سطرده و یا حیصه ده بو معنوی قوصورلارین آنتیپود اولان گؤزل انسانی خصوصیتلردن بحث اولونور. طبعیدیر کی، نظامی اؤز همسرلرینده محض نجیب انسانی خصوصیتلر گؤرمک ایسته ییردی.

۳. بئیتلرده، یاخود شعر پارچالاریندا یالتیز عالی انسانی کثیفیتلر ترنوم اولونور.

۴. عؤمرون یئتکینلیک چاغی نین دوشونجه و قناعتلریندن بحث ائدن اؤیود و نصیحتلر» (۳۳، ۲۱۲).

تعلیم، تدریس، تربیه مسئله لری ده م. ناخچیوانی نین دقت مرکزینده دوران پروبلملر سیراسیندادیر. او، اؤیرنمگی هر زامان گرکلی حساب ائدیردی. شرقرین ایری مدنیت مرکز لری نین آدلارینی قید ائده رک بونلارلا مدنی و علمی علاقه لرین ساخلانیلماسینی اؤن پلانا چکیردی، مصلحت گؤروردو و «م.ناخچیوانی رعیتی باشا سالماق، هم ده باشا دوشمکده بیلیمه، عقلیلیه مالیک اولماغی اساس ساییردی. او قید ائدیردی کی، قارشیلیقلی موصاحب دانشانی، عرض و حکم ائدنی باشا دوشمک اوچون، موصاحیبی قدر ده دوشونجه یه مالیک اولمالیدیر کی، بو دا مدرسه لرده، دارالتحصیلده، خانگاهدا و مسجدلرده یئرینه یئتیریلیر» (۳۲، ۱۷۷). بئله کی، «نونون فیکرینجه، آتا-آناسینی، باجی-قارداشین، قوهوم و قؤومینی بیلکی گؤرن اوشاقدا ایستر-ایسته مز تدروس و تعلیمه مارق اوپانمالیدیر. ناخچیوانی بوتون اثرلرینده یاشلیلارین تعلیم تربیه سیندن گئنیش دانشاراق «اؤزلرینده اولارسا، ولدرینه ده کئچه جگی»نی اساس ساییردی» (۳۲، ۱۷۹).

م.ناخچیوانی نین مصلحتلری داها چوخ حکمدارلارا یؤنلدیلیمشیدیر. بئله کی، وئردیگی مصلحتلرینده اؤلکه نین امین-آمانلیغینی تامین ائتمک اوچون اهالینی ده وارلاندیرماق، بیلکی آداملار یئتیشدیرمک، تصروفات و صنعتکارلیغا دقت آیرماق، تدریسی اینکیشاف ائتدیرمگین ضرور بیلگینی دؤنه-دؤنه وورغولاییر، «م.ناخچیوانی اوشاغا اؤیرتمگی آنانین، سونرا ایسه آنانین اساس وظیفه سی حساب ائدیر و بونو اؤولادا سود ایله قانا کئچیرتمگی مصلحت گؤروردو. حالال سود امیش اوشاغین، حالال امکله مشغول اولاجاغینا شهه ائتمیردی» (۳۲، ۱۸۴). او، معلمه یوکسک قییمت وئردی و حساب ائدیردی کی، معلم اؤزونو دئیل، رعیتی فیکیرلشمه لیدیر، اؤزو اوزرینده دایم چالیشمالیدیر، عدالتی بیلک صاحیبی اولمالیدیر، بیر سؤزله شخصیت. عایله تربیه سینده بؤیوک اهمیت وئره رک او تربیه نین تملی نین عایله داخلینده قورولدوغونو قید ائدیر: «ناخچیوانی بوتون مثبت انسانی خصوصیتلرین منبعینی آتا و آنالارین پاک امگینده، دوز اورگینده، وطنه و دینه اولان اعتقادیندا آختاریردی کی، بو دا اورتا عصرلر اوچون چوخ سچیوی ایدی» (۳۲، ۱۹۰). م.ناخچیوانی نین یازدیغی «دستور» بیر تدریس کتابی کیمی هم یاشلیلار، هم ده اوشاقلار اوچون ماراقدان کنار دئییلدیر. گؤرونور کی، م.ناخچیوانی اؤز دؤورونده فعالیت گؤسترن مکتب و مدرسه لرده داوام ائدن تعلیم اصوللاری و پرینسیپلرینی دریندن بیلیمش و «دستور»ون یازیلماسی پروسئسینده سوال-جاوابدان، دیالوqدان، مقایسه دن، یاشا، گوجه و بیلیمه موافقلیکدن، تعلیم ماتریالی نین تربیلندیریجی پرینسیپیندن و س.

گئیش استفاده ائتمیشدیر» (۳۲، ۱۸۶). اورتا عصر مؤلیفلری نین یارادیجیلیغینا بئله یئر وئريلمه سی اونا گؤره دیر کی، اونلارین اثرلرینده آذربایجانین تربیه مسئله لری تصویر اولونموشدور. م.ناخچیوانی والدینلره مال بؤلگوسونده عدالتلی اولماغا چاغیریردی. مصطفی زریر آتاسی نین یوسفی باشقا اوولادلاریندان داها چوخ سئومه سی نین قالان قارداشلارا منفی تاثیر ی اولدوغونو قید ائدیر. اثرده قید اولونور کی، آتاسی یوسفه ۶ مین قویون، باشقا اوغلانلارینا ایسه ۳ مین قویون وئریر (۴۰، ۲۱۲؛ ۲۱۶). عزیز اوولادا جیگرگوشه دئییلیر. آتا-بابا عادتلرینه صادق قالماغی تبلیغ ائدن مصطفی زریر یازیر:

دیله گوم اول کیم، دینندن چیقیمییه،
آتا سی، دده سی دینی ییقیمییه (۴۰، ۲۸۸).

بورادا شاعر عصرلردن بری قورونان ائل عادت و عنعنه لرینه اهمیت وئر دیگینی گؤستره رک اونلاری تبلیغ ائدیر. بورادا اونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، تبلیغ اولونان ایدئا صیرف فئودال جمعیتی نین ماهیتینی آچیقلا ییر. بئله کی، اورتا عصر لر بویونجا دده-بابا قایدالارینا سؤز سوز رعایت ائتمک، اصلی-نسلی ایله او یونمک، اسلام دینییه قارش ی چیخماق کیمی فیکیر و دوشونجه لر حاکیم ایدی.

اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلریندن آیدین اولور کی، اونلار فورمالاشماقدا اولان گنج نسلین هر طرفلی اینکیشافی نی هر زامان دوشونموشلر. اونلارین اثرلرینده تربیوی فیکیرلره، علم ه و تدریسه وئر یلن اهمیت اونلارین داخلی طبیعتیندن دوغور و بیر ضرورت کیمی تقدیم ائدی لیر. اونلارین نقطه-نظری نجه جمعیتین اینکیشافیندا تعلیم و تحصیلین رولو بؤیوک دور. ترقینی بوندا گؤره رک ان عالی مقصد کیمی اثرلرینده دؤنه-دؤنه گؤستر مه یه چالیشمیشلار. اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینده اخلاق، معنویات، جمعیت قانونلاری، مدنیت تربیه و علمین اهمیتی عضو و حدت تشکیل ائدیر. خصوصا آنتیک دؤورون فیلسوفلاری نین دونیا گؤر وشلرینه مراجعت ائتمه لری اونلارین انسان، علم، حیات حقیقتلری باره ده فیکیرلریندن فایدالانمالاری اورتا عصر مؤلیفلری نین اثرلرینی داها دا زنگینلشدیریر. دایم اینکیشافدا اولان بشریتین مهم مسئله سی کیمی تربیه پروسئسی هر بیر خلقین عایله مناسبتلرینده اهمیت کسب ائدیر.

تربیه او واخت سمره وئره بیلر کی، عایله داخلینده عدالت حکم سورور. اگر اوؤلاد عایله ایچریسینده اونون بوتون عضولرینه قارشى بؤیوکلر طرفیندن عدالتلى موقع گؤرورسه، او زامان اونون اوؤرو ده بوندان درس گؤتورر.

یوکسک معنوی کئیفیتلر اولان شرف، لیاقت، آبر-حیا، عصمت، حرمت، صداقت و س. مثبت کئیفیتلرین قییمتلندیریلرک باشقالارینا دا آشیلانماسی آذربایجان ضیالیلاری نین اثرلرینده ده اوؤر عکسینی تاپیب. ف.روستموو یازیر: «آذربایجاندا پئداقوؤزی فیکرین چوخ قدیم تاریخی واردیر. ایلک پئداقوؤزی تصورلرین تشکولو خلقلین قدیم عادت و عنعنه لری، مراسم و آیینلری، آیلنجه و اوپونلاری ایله باغلی اولموشدور. خلقلین حیات مشاهدہ لرینه و ائمپیریک تجربہ سینہ اساسا الده ائدیلن پئداقوؤزی بیلکیلر ایلک نؤوبہ ده شیفاہی خالق یارادیجیلیغیندا و بدیعی ادبیات نمونہ لرینده عکس اولونموشدور. تعلیم-تربیه ایله باغلی آذربایجان خلقی نین تاریخ بویو گونده لیک مشاهدہ لری نین، عملی فعالیتلری نین نتیجہ سی کیمی قازاندیقارلاری و فولکلور نمونہ لرینده، عادت-عنعنه لردہ، اتئتوقرافیک ماتریاللاردا، تاریخی سندلردہ، مادی-مدنیت آبیده لرینده، پئداقوؤزی یؤنوملو اثرلردہ و آکادئمیک پئداقوؤگیکادا سیستمہ سالینیب اینکیشاف اتئدیریلن پئداقوؤزی ایدئئالارین هامیسی اولجہ خالق پئداقوؤگیکاسیندا موجود اولموشدور. خالق پئداقوؤگیکاسی علمی پئداقوؤزی فیکرین و آکادئمیک پئداقوؤگیکانین اینکیشافیندا مهم رول اوینایان ایلکین مأخذیر» (۵۸، ۲۰).

آغساققالارین جمعیتده کی مهم رولو عصرلر بویو داوام اتئمیشدیر. هله «کتابی-دده قورقود» داستانیندا آغساققال دده اوبرازی یارادیلیمیشدیر. مودریکلیک رمزی کیمی تقدیم اولونان دده قورقود ائل-اوبا ایچینده ان معتبر آدم، اوزاقگؤرن انسان، اعتبارلی ائل آغساققالیدیر. مصلحت اوچون محض اونا مراجعت ائدیلیلر. آذربایجاندا آغساققاللیق بوتون دؤورلردہ اوستون ساییلیمیشدیر. ائلده بیر داعوا و یا قان دوشنده باریشدیрмаق مقصدیلہ بؤیوک نفوذ صاحیبی اولان آغساققاللارا مراجعت ائدیلیب، اونلار دا ایشی عدالتلی شکیلده یولونا سالماغا چالیشییلار. بو جور انسانلاری نورانی قوجا آدلاندیرییلار. بؤیوک حرمتہ مالیک اولمالاری ایله سئچیلنلر سیراسیندا اولوبلار. ائلجہ ده آغبیرچکلر عایله داخلینده و ائل-اوبادا ساییلان سؤز صاحیبی، حیات تجربہ لری اولان قادینلار ایدیلر. بؤیوک کیمی خیر-شر ایشلرینده اونلار دعوت اولوناردیلار. لاکین بوؤولوکده توکارتوین ده یازدیغی کیمی، عایله منویاتیندا و جینسلر آراسینداکی مناسبتلره اسلامی باخیشلاردا پاتریارخال نسلی قورولوشون تاثیرى اوؤزونو عکس اتئدیریردی. قادین تابع اولان وارلیقدیر. بونولا یاناشی، قرآندا قادى نین انسانى و وطنداشلیق

حقوقلاری دا تانینیر. کیشی نین قادینا حدسیز ظولمکارلیغی قینانیر، ملکی و ایرثی حقوقونون اولدوغونا اشاره ائدیلیلر. (۵۲۷، ۲۵)

مدنیتین اتنومیللی ماهیتی قییمتلندیرلرکن او رتاللیغین معنوی منیمسنیلمه تجروبه سی، دلیل، میللی پسیخولوگیا، اتنومیللی اؤزونو درک، عنعنه وی داورانیش قایدالاری، حیات طرزی، میللی اینجست و س. کیمی قید ائدیلیلر. (۴۹، ۱۰۰) بئله لیکله، اسلام دینی بیر سیرا خالقلارین معیشت و مدنیتینه اؤز دامغاسینی ووردو. او خلافته داخل اولان مختلف خالقلارین حیات طرزی نی دییسه بیلدی. معاصر آذربایجان عایله سینده اورتا عصرلره خاص اولان بیر سیرا عنعنه وی خصوصیتلر ایتیشدیر.

عایله ایله باغلی چوخلو آتالار سؤزلری واردیر. مثلن، آتالار سؤزلری نین بیرینده دئییلیر کی، سؤز گۆتوره نین ائو اوتورائین. بورادا بؤیوک حیکمّت عکس اولنوموشدور. ائو اوتورائین دئمکله، عایله نین قورونماسیندا محکم تمل یارادیب اونو ترک ائتمه مک، نظرده توتولور. ائو اوند ائو اولور کی، اونون ایشیغینی یاندیران، قورویان واردیر.

دینده امر اولونان بیر سیرا داورانیش قایدالاری موجوددور. بونلار اساسا آشغیداکیلاردان عیبارتدیر: ایلك نؤوبه ده انسانلاری یوخدان وار ائدن بیر اولان الله ین وارلیغینی قبول ائده رک اونو سئومک، انسانلار اوچون یاراتدیغی بوتون نعمتلر اوچون شوکر ائده رک اونا چوخلو دعا لار ائتمک، گوناھلارین باغیشلانماسینی دیله مک، بؤیوکله حرمت، کیچیکله قایغی گؤسترتمک، یاردیمسئور اولماق، احتیاجی اولانلارا ال توتماق، ثواب قازانماق، ناماز قیلماق، اوروج توتماق، ذکات وئرمک، مادی جهتن یوخسول اولانلارا کؤمک ائتمک، قوناقپرور اولماق، عدالتی قوروماق، انسانلار آراسیندا یارانان داعوالارین یاتیریلماسیندا واسطه چی اولماق، امانته خیانت ائتمیه رک اونو اؤز مالینیز کیمی قوروماق، تواضع کار اولماق، سؤزونده بوتؤو اولماق، عالیجناب و نزاکتلی اولماق، انسانلار آراسیندا کی مناسبتلرده گولروز و خوشنیتلی اولماق و س. سترابون قید ائدیر کی، آلبانلاردا نینکی والدینلره، عینی زاماندا باشقا قوجالاردا احترام یوکسک سویه ده دیر (۵۱، ۴۷۷). ف.ر.خونجی نین ده اثرینده شریعت قانونلارینا صادق قالماق توصیه سی حقیقنده دانیشیلیر (۱۳، ۱۰۶).

قول علی یاراتدیغی اوبرازلارین دیلی ایله عیبرتامیز نصیحتلری قلمه آلمیشدیر. عدالتین گنج-تتر ظفر چالاجاغینا اینام «قصه-یوسف» پوئماسیندا اوستونلوک تشکیل ائدیر. انسانلار آراسیندا کی مناسبتلرده دوروستلوگون تبلیغی اثرده مهم یئر توتور. شاعر یوسفین تیمثالیندا انسانین ان یاخشی خصوصیتلرینی بئله سادالاییر:

بونون دورلو هنرلری واردور، دئرلر،
 هنرلرین بیرین-بیرین آیدور ایمدی.
 اول، اولدور قددی یاخشی، ظریف اوزلو،
 هم ایکینجی، بنزی یاختو، گۆر کلو یوزلو،
 اوچونجیسی، فصیح دیللی، صحیح سۆزلو،
 یئتمیش ایکی دیلی تمام بیلور ایمدی.
 دۆرتینجیسی، شفاعتلو، مروتلو،
 بئشینجیسی، آلب یور کلو، هم هئیتلو،
 آلتینجیسی، قامولاردان قاتی قوتلو!
 قیرق اردن ده هم قووتی آرتوق ایمدی.
 یئددینجیسی، دینی دوغری، دیانتلو،
 سککیزینجی، خایین دئگول، امانتلو،
 توقوزینجی، خلقی لطیف، لفظی داتلو،
 اونینجیسی، پیغمبرلر نسلی ایمدی (۵۳، ۶۵).

بلی، کیچیک آدام بؤیوکلوک ایدیعاسی ائندنه محو اولوب گئدر (۵۴، ۳۲۵). سولی فقیه «هم
 اولو کیشیلره حرمت گرک»-دئییر (۶۶، ۲۳۳).
 سولی فقیه یازیر:

حسدی گۆر سیزه نه ایشلر ایدر
 قارداشی قارداشدان آییرور گیدر (۶۶، ۳۹).

ف.رخونجی یازیر: «شاهین فرمانیلا (۲۷ آوقوست ۱۴۸۸-جی ایل) ائولرین یوخانیلماسینا
 باشلانیلدی کی، بو دا شرابین قاداغان اولونماسی و ائولرده اونون حاضیرلانماسی ایله علاقه دار
 ایدی. عینی زاماندا بو فرمانا اساسا ساققالین قیرخیلماسی دا قاداغان ائدیلدی» (۱۳، ۹۹).
 اخلاق تربیه سینیه مناسبتده فضولی نین «رند و زاهد» اثری نین ده بؤیوک اهمیتی واردیر. اثر
 آتالار و اوغوللار مسله سینیه، بونونلا علاقه دار اولاراق بلاواسطه تربیه پروبلئمینه حصر

اولونموشدور. اثرده اوغول ایله آتا آراسیندا گئدن دیالوق چوخ ماراق دوغورور. بئله کی، آتا ایله اوغول آراسیندا آچیق فیکیر مبادله سی گئدیر. آتادان قورخمایان اونا حرمتله اؤز دوشوندوکلرینی افاده ائده بیلن اوغولون آزادفیکیرللیگی قاباریق شکیلده گؤستریلیر. «رند و زاهد» اثرینده دئییلیر کی، زاهد اوغلو رینده قرآنین سوره و آیه لریندن میثال گئیررک نصیحتلر ائدیر (۷، ۱۴-۱۵). بو مسلمان عالمینده تربیه نین اساسیندا قرآنین مودعالاری نین دوروغونو تصدیقله ییر. بو اثرده عایله نین اساس مسئله لریندن بیر کیمی اوؤلاد تربیه سیندن بحث ائدیلیر. مثلن، «شاعر آتاتین دیلی ایله گنج نسله مراجعت ائده رک دئییر کی، گنجلیکده هر شئیه رغبت ائلسن باجارارسان. انسان چالیشماسا فضیلت، هنر کسب ائده بیلمز. نه قدر کی، انسانین هوشو-باشی یئریندیر، فرصتی قنیمت بیلیر. بده نین ازالاری سوستلشدیکدن سونرا پیشیمانچیلیق فایدا وئرمز» (۲۸، ۴۳۷). اوشاقلارین کۆرپه لیکدن بؤیوکلر طرفیندن تربیه اولونماسینی اساس شرط سایان موللیف بو ایشده معلمین ده رولونو قییمتلندیره رک اونو مقدس وارلیق سایمیشدیر. انسان اؤز مئیلرینه و رغبتینه گۆره یاخشیلیقی ائندنه بو، هله اخلاقیلیک دئییل. آنجاق انسان اورگی ایستمه سه ده، بورج دویغوسونا گۆره یاخشیلیقی ائندنه ده بو، اخلاق اولور (۶۳، ۲۳۴-۲۳۵). شاعر اؤز یارادیجیلیغیندا قوناغا اوستون حرمت اولونماسینی مثبت کثیفیت کیمی تقدیم ائدیر. اثرلریندن آیدین گۆرونور کی، او، شراب ایچمگین قطعی علیه ایندیر.

فضولی یازیر کی، تانری او بنده سینی سئور کی، خوش خاصیتلی و گولراوز اول (۳۹، ۲۹۸). اونون تربیوی فیکیرلری نین اساسینی انسانپورولیک، حقیقت و عدالت کیمی یوکسک معنوی کثیفیتلر تشکیل ائدیر. «حدیث الریین» اثرینده حقی، عدالتی، رحمی ترنوم ائدن فضولی بونلارین دا خدا طرفیندن گئری قاییداجاغینی دئییر. او گؤستریر کی، مسلمانین گرک دیلی، الی و عملی خیر اول. چوخ دانیشماغین بلا گئیره جگینی سؤیله یین شاعر همچنین غیری- ضروری ایش توتما - دئییه مصلحت وئیر. عینی زاماندا «فضولی اقلی تربیه نین اخلاق تربیه سی ایله وحدت تشکیل ائتمه سینی انسان شخصیتی نین کامیللشمه سی اوچون مهم شرط حساب ائتمیشدیر» (۴۱، ۷۵). بونونلا یاناشی، شاعر مؤمن او آدمدیر کی، قونشوسونو هئج واخت باشقاسینا مؤحتاج ائتمه سین - دئییه سسله نیر. معنوی دیرلر شاعری هر زامان دوشوندورموشدور. بئله کی، «صحبت الثمار» پوئماسی نین اساسیندا دوران ایدیا فضولی یارادیجیلیقی اوچون چوخ سنجیبوی اولان و شاعرین دنیاگۆروشونده کی باشلیجا خطرلردن بیرینی تشکیل ائدن ایدئیادیر» (۲۸، ۳۸۹). اثرده میوه لرین اؤز لرینی اؤیمه لریندن صحبت

گئدير. اصلينده بورادا تكيورلولوك، خودپسندليك، لوءغالليق، يئكه خاناليق كيمي منفي خصوصيتلار تنقيد آتسینه توتولور. زمانه سيني بوتون چيلپاقليغي ايله تصوير ائده رك مؤليف دؤورون اجتماعي-سياسي مضمونون اورتايا قويور. جمعيتده باش وئرن حادثه لر اونون دقتيندن يايينمير، ضيديلرلر، عدالتسيزليكlerin و نقصانلارين ماهييتي اونون اثرلرينده بوتون كسكىنليكي ايله آچيقلانير. يوموريستىك اوسلوبدا يازيلمىش «بىگ و باده» اثرينده شاعر ساراي موحيطينده كي منفي خصوصيتلري آچيق-آيدىن و چكىنمه دن تنقيد ائتميشدير. بورادا حكمدارلارا مخصوص شهرتپرستلىك و بيرىنجىلىك ايدىعاسى قطعيتله پىسله نيلير. اثرده بىگ ايله باده (تيريكله ايچكى) حياتا زيان گتيرن اوپرازلار كيمي تقدىم اولونموشدور. فضولى نىن يارادىچىلىغي نىن زىروه سى حساب ائدىلن «لىلى و مجنون» اثرينده اولوى محبتىن قدرتىنى ترنوم ائتميشدير. فضولى پوتريياسىندا تبليغ اولونان يوكسك معنوى ديرلر و اخلاقى كييفيتلر هامى اوچون اونوانلانمىشدير. ز.گؤيوشوو باشقا گوركملى اورتا عصر فيلوسوفلارى ايله برابر فضولى نىن ده حياتىن معناسى و سادات حقينده مترقى فيكىرلر ايره لى سوردويونو قيد ائدير (۴۲، ۴۶). شرفلى عمر يولو كئچن شاعر هئچ بير فرق قويمادان حتى حكمدارلارا دا چكىنمه دن حيات درسى وئيرير. اونا گؤره ده «محض بو گؤزل اجتماعى - اخلاقى كييفيتلرينه گؤره فضولى نىن پوتريياسى هميشه انسانلارين تربيه و اينكىشافىندا بؤيوك رول اويناينان قدرتلى معنوى سيلاه اولموشدور» (۲۸، ۳۷۷). انسانلاردا تربيه نىن مهم حيصه سى ساييلان اخلاق تربيه سى نىن فورمالاشماسىندا فضولى نىن مترقى فيكىرلرى نىن اهميتى بؤيوكدور. شاعر عادت و عنعنه لره اويغون داورانىش قايدالارى حقينده صحبت آچير، تعليمين اهميتىنى وورغولاير. او، علمه، شعره و صنعتده بؤيوك قىيمت وئيرير. بونلارى ترنوم و تبليغ ائتمكله انسانلارين تعليم و تربيه سينده خصوصى رولونو گؤسترمة يه چاليشير. شاعر گؤزلىلىكى وصف ائدير. شاعرىن «نيسالقلب» اثرينده اونون «رفتار و اخلاق حقينده كي ملاحظه لرى ده اؤز عكسىنى تاپمىشدير» (۴۶، ۱۸۰). فضولى دايم علمه ييىلنمه يه اوستونلوك وئرمىشدير. خصوصاً ده «و، انسان ووجودون سىرلر خزينه سى اولدوغونو گؤستريب اونو اؤيرنمگىن لازىم گلدىگىنى سؤيله ديگى كيمي، بىلىجى انسانلارين مغرور اولمايىب، بوتون علم لرى، سىرلرى اؤيرنمك ساحه سينده هله آز ايش گوردويونو ده قيد ائدير.» گؤرونديو كيمي، بورادا شاعر انسانلارين اؤز اوزرينده هميشه چاليشمالارنى تبليغ ائدير (۶۱، ۱۵۸). «قابوسنامه» اثرينده ائالارلا مصلحت كيمي توصيه اولونور كي، «علم و صنعتدن هر نه اؤيرنمك لازىمسا، هاميسىنى اؤولادينا اؤيرت» (۴۴، ۱۱۷).

تربیه انسانین جمعیته اؤزونو تصدیق واسطه سی و بیر نؤع شخصی مهرودور. بو ایسه حیات طرزیندن آسلیدیر و «هیات طرزی - انسانلارین فعالیت فورمالاری نین، بو فعالیتین شرایطی ایله بیرگه گؤتورولموش و بو شرایطی دییسه بیلن مجموعودور» (۴۸، ۳۰۲).

بوتون بو دئییلنلره یشکون ووراراق دئییه بیلرک کی، میلی عادت و عنعنه لر روحوندا تربیه آلان انسان اولارلا اساسلاراق فعالیت گؤستریر و معین وردیشلر الده ائدیر. عایله ده کی بیرگه امک اونون عضولرینی بیر-بیرینه نه قدر باغلاسا دا، معنوی تللرله باغلیلیق داها سیخ و درین اولمالیدیر. دایمی اونسیته اولما، اوشاقلارین مسولییتلی اولماسینا چالیشماق کیمی وظیفه لر قارشیدا دورور. اونا عایله نین بوتؤولوگو، ساغلام تملی داها محکم اولور. آییق و ساییق اولماق، اؤزونو درک ائتمک، سحورینی داها یاخشی آنلاماق اوچوندور. معلومدر کی، هر بیر شخص اخلاقی اونون اؤز داخلی طبیعتینه اویغون طرزده و وجدانی نین سسینه موافق حیاتا کئچیریر. اونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، بو مسئله معنوی ثروت و اخلاقی دیرلر باخیمندان خصوصی اهمیت کسب ائدیر. عمومی مسئله لر حقیقده عبرت‌آمیز صحیتر واسطه سیله دنیا و حیات حقیقده بیلگیلره صاحب اولماقلا تربیه یه نایل اولماق اولار. عایله داخلینده کی آزاد و سربست موقعینی ساخلاما، اؤزونو بیر شخصیت کیمی تقدیم ائتمک اوچون والدینلرین رولو بؤیوکدور. والدینلرین اؤلادلاری ایله عملی و تاثیرلی صحبتی بؤیوک گوجه مالیک اولاییلر. گوجلر تربیه اصولو کیمی اونسیته اورتایا چیخیر و عمر بویو اوشاقلار عایله آراسیندا بیر بلدچییه چئوریلیر.

عایله مناسبتلری نین اؤزلونده تربیه دورور. چونکی تربیه مسئله سی دوزگون قویولموشسا، دئمه لی عایله داخلینده بو اؤزونو مطلق هر ساحه ده گؤستره جکدیر. تعلیم، تربیه و علمی بیلکیلرین آشیلانماسی - بوتون بونلار انسان اوچوندور. انسانین بیر وارلیق کیمی قییمتلندیریلمه سی اساس مسئله دیر. انسانین تربیوی خصوصیتلری، اخلاقی کئیفیتلری اونون نیطقینده، تفکرونده، اونسیته یاشام طرزینده بروزه وئیر. زامان کئچدیکجه همین کئیفیتلر یتکینلشیر. اونون معنوی سیماسینی عکس ائدیریر.

بئله لیکله، تربیه معین مضمونا مالیک اولماقلا انسانی لازیمی طرفه یؤنلتمک یولوندا واسطه دیر. بوتون بو یوخاریدا قید اولونانلار، اورتا عصر عایله سینده تربیه مسئله سی نین تحلیلی دؤورون ماهییتینی علمی صورتده درک ائتمه یه معین قدر ایمکان یارادیر. تربیه نین نؤولری واردیر: امک، اخلاق، ائستتیک و س. امک تربیه سی تصرفاتین ایداره اولونماسی ایله باغلی اولموشدور. اخلاق درک اولوناراق فعالیتده گئرجکلشن واسطه دیر. انسانین فردی

خصوصیتلری، اونون داخلی زنگینلیگی بوتون عمر بویو بلدیسیدیر. اورتا عصرلرده عایله نین داها گوجلۇ تئلرله باغللیغی اؤزونو بروزه وئریر. عایله نین اساس وظیفه سی اونون عضولری نین بیرگه یاشایش دؤورونده بیر-بیرینه و اوشاقلارینا اولان مناسبتلریدیر. تربیه عایله ده بؤیوک اهمیت کسب ائدیر. عایله داخیلینده بؤیوک لر اؤلادلارینا قارشى منتظم صورتده تاثیر ائدیر، اؤز حرکتلریله اؤرنک اولور، اولارین یتیشمه سینه مقصدیؤنلو شکیلده چالیشیرلار. موجود شرایطده اؤلادلاری نین حیاتا حاضیرلانماسینا چالیشان والدینلر نورمال انسان و بیر شخصیت کیمی اوشاقلارینین فورمالاشماسینا سی گؤستریرلر. بونون اوچون ایسه بیلیک و باجاریق آشیلاماقلا عایله عضولری تربیه اولونان اؤلادلارینا تاثیر گوجونو محکملندیریرلر. بو باخیمدان هر بیر عایله ده تربیه مسئله لری همین عایله نین منسوب اولدوغو طبقه، ایدئولوگیا و اقتصادی دوروم اساسیندا قورولور. تربیه تاثیر گوجونه مالیک خصوصیتلرله سیخ باغلیدیر. اورتا عصرلرده عایله تربیه سی عادت و عنعنه لره دایاناراق فورمالاشمیشدیر. عایله نین موفقیتی اونون بؤیوک عضولری نین اوشاقلارا اولان صمیمیتی، دوزگونلوگو، تمکینلی داورانیشی و عینی زاماندا یاش پسیخولوگیاسی نین نظره آلینماسی ایله اؤلچولور. قازانلمیش تجروبه نین گئیش استفاده اولونماسی عایله تربیه سینده مهم رولا مالیکدیر. عایله تربیه سینده امک وردیشلری نین آشیلانماسی انسانلارین یاشام طرزیندن آسیلی اولموشدور.

معاصر دؤورده آذربایجان معیشتینده معاصرلیکله اوزلاشمايان بیر سیرا عنعنه وی خصوصیتلر ایتسه ده، عایله اینستیتوتو اؤز داخلی مضمونونو ساخلاماقدادیر. دی نین معیشتده کؤک سالدیغی بیر زامان اولدوغو اوچون اورتا عصرلرده عایله ده اوشاقلاری امه یه آلیشدیرماقلا یاناشی، معین دینی بیلیکلره بیلمک و بیر سیرا عادتلری اجرا ائتمک ده اؤیره دیلیردی. دینله باغلی خصوصیتلردن بیرى ده عایله ده نماز قیلماق، اوروج توتماق، ذکات وئرک و س. ده عایله تربیه سینده تبلیغ ائدیلمکله عایله داخیلینده اوشاق اؤزوندرکه باشلايیر. اسلام دینی دیرلری نین اوشاقلارا دا باشا سالینماسی و قبول ائتدیریلمه سی بیر آز دا بؤیوکدن سونرا اوشاغین حیاتینا عایله ایله برابر همچین مدرسه لر ده داخل اولوردو. مدرسه لر یئنئ موحیط یارادیر، عایله دن اوزاق، لاکین عایله قدر اهمیتلی بیر اوجاق رولونو اویناییردی. معیشتده آشیلانان معین حرکتلر و وردیشلر بوتؤولوکده داورانیش مدنییتی نین فورمالاشماسینی تامین ائدیر.

دایه لیک

عایله و عایله معیشتی پروبلئمی اتنوقرافیا علمی نین تدقیقات اوبیئکتینه داخل اولان اساس مسئله لردن بیریدیر. عایله مسئله لرینده قیزبینمه، ائلچیلیک، نکاح، توی، دفن و باشقا مراسملرله باغلی چوخ عصرلیک عادت و عنعنه لر اولنلارین اینکیشاف مرحله لری و باش وئرن بیر سیرا دییشیکلیکلر اؤز عکسینی تاپیر. عصرلرین سرحدینی آشراق بو گونوموزه ده ک گلیب چاتان عادت و عنعنه لریمیز اولدوقجا رنگارنگ و زنگیندیر. لاکین عایله نین هرطرفلی اؤیره نیلمه سی اوچون اونون فونکسییالاریندان بیر ی اولان عایله تربیه سی نین آراشدیریلماسی مهم اهمیت کسب ائدیر. بو ایشده ایسه کؤرپه نین ساخلانیلماسیندا و تربیه سینده عوضسیر رولو اولان دایه لرین امگینی ده قید ائتمک لازیم گلیر.

دایه لیگین تاریخی نین نه قدر قدیم اولدوغونو معینلشدیرمک چوخ چتیندیر. چونکی بو باره ده ایندییه قدر اتنوقرافلار طرفیندن اطرافلی تدقیقات ایشی آپاریلمامیشدیر. بوندان علاوه ، موضوعیا دایر آیريجا بیر اثر حصر اولونمادیغینی دا قید ائتمک لازیمدیر. بئله کی، بو مسئله عایله مناسبتلرینی و معیشت پروبلئلرینی آراشدیرماغا چالیشان اتنوقراف عالیملرین دقتینی لازیمی قدر جلب ائتمه میشدیر. اودور کی، دایه لیک مسئله سی ایندییه ده ک صرفنزر اولونموشدور و علمی ادبیاتدا بو موضوع ایشیقلا ندیریلمامیشدیر. لاکین بونا باخمایارق، اورتا عصرلرده یاشاییب-یارادان شاعرلریمیزین، متفکرلریمیزین و مختلف منبع مؤلفلری نین اثرلرینده آرا-سیرا دایه نین آدی چکیلیمده دیر. بونولا برابر، خالق یارادیجیلیغی نمونه لریمیزین اساسینی تشکیل ائدن داستانلاریمیزدا تصویر اولونان عایله لرده تئز-تئز دایه نین آدینا راست گلنمه سی ایستر-ایسته مز بو مسئله یه مارق اویدیر. بیلدیگیمیز کیمی داستانلاریمیزدا اورتا عصر عایله معیشتی گئنیش شکیلده اؤز عکسینی تاپیر.

معلوم اولدوغو کیمی، ابتدایی-اجماع قورولوشوندا یاشایان انسانلار سورو حالیندا حیات سورودکلریندن اجماع داخلینده دوغولان اوشاقلارا دا بیر یئرده باخیلیردی. هامی بیر اوجاغین باشینا ییغیشیردی. بو زامان اجماع داخلینده بیرگیاشایش قایدالارینا عمل اولونوردو. اولا بیلسین کی، آنالار هئچ بیر فرق قویمدان بیر-بیریلرینه یاردیم مقصدیله حتی دیگرلری نین اوشاقلارینی اؤز سودو ایله بسله بیردیلر. بو خصوصیتین کئچمیشین قالیغی کیمی گله جکده ده معین قدر داوام ائدیگینی احتمال ائتمک ممکندور. آرتیق بؤیوک عایله لر یاراندیغی واختلاردا

بو کئیفیت اؤز ایزلرینی یاخین قوهوملار آراسیندا قوروپوب ساخلاپیردی. بیر-بیرینه یاردیم مقصدیله تخمینن عینی واختدا اوشاق دونیا یا گتیرن آنالار (بیر عایله داخلینده) اونلارین بسله نیب بؤیومه سی اوچون کؤمکلیک گؤستریردی. بو حال پاترونیمیک قروپلاردا خاص ایدی. زامان کتچدیکجه، جمعیته کی بیر سیرا دییشیکلیکلرین اولماسی عایله یه ده اؤز تاثیرینی گؤسترمه یه بیلمزدی. بئله کی، کیچیک عایله لرین یارانماسی ایله علاقه دار اولاراق، اجتماعی مناسبتلر دییشمیشدیر. اونون اوچون ده مادی ایمکانلار آسیلی اولاراق عایله لر دایه ساخلاماغا باشلامیشلار. بو باخیمدان دا دایه لیک اوزونه مخصوص پئشه ساحه سینه چؤریله رک خصوصی مضمون کسب ائتمیشدیر. بعضا عایله داخلینده معیشت مسئله لرینی یولونا قویماق، نظام یاراتماق اوچون باشقالاری نین امگینه و کؤمگینه هر زامان احتیاج دیولور. بو باره ده اطرافلی بحث ائتمک ده اساس مقصدیمیزدیر.

اورتا عصرلرین عایله معیشتینی تدقیق ائدرکن بو دؤورده یاشاییب-یارادان مؤلفلرین اثرلریندن معلوم اولور کی، عایله لرده دایه یه مهم اهمیت وئریلمیشدیر. اونو دا قید ائتمه لیگی کی، داستانلار و مؤلیف اثرلرینده بوتون حاللاردا دایه ساخلادیقلاری حقیقته بحث اولونان عایله لر یوکسک طبقه یه منسوب ایدیلر. بو فاکت اونو دئمه یه اساس وئیر کی، دایه نی هر بیر عایله توتا بیلمزدی. دایه لر یالنیز یوخاری زومره نین اؤلادلارینا خیدمت ائتمک اوچون توتولوردو. توپلادیغیمیز ماتریاللاردا اونلار اوشاغا باخان، اونا قوللوق ائدن و یاخود مربیه قادین کیمی تقدیم اولونورلار. اونو دا علاوه ائدک کی، دایه اساسا (سیرف قادین پئشه سی اولماقلا) اؤزگه اوشاقلارینا اؤز سودونو وئریب بسله یین قادینلار دئییلیردی. عمومیتله، دایه دئدیگده، بوتون بونلارلا یاناشی، هم ده اوشاغین حیاتیندا مهم رول اوینایان بیر تربیه چی نظرده توتولور.

فیکرلریمیزی اساسلاندیرماق مقصدیله دایه حقیقته توپلانان ماتریاللار مراجعت ائدک. مثلن، «کتابی-ده قورقود» داستانیندا دئییلیر کی، دیرسه خانین «آروادی حامله اولدو. بیر نئچه مدتدن سونرا بیر اوغلان دوغدو. اوغلانجی دایه لره وئردی، ساخلاتدی» (۷، ۱۳۴). بورادان گؤرونور کی، بیر اوشاغی ساخلاماچ اوچون بیر نئچه دایه توتولوردو. بو گؤرونور، دایه لر آراسیندا ایش بؤلگوسونو تامین ائتمک مقصدی داشیمیشدیر. کؤزیه نین نورمال اینکیشافی، راحتلیغی نین تامین اولونماسی و گومراهلیغی دایه یه اعتبار ائدیلمیشدی. دئمه لی، دایه عایله ده ان اعتبارلی و اینانیمیش آدم اولوردو. اوشاقلار بؤیودوکن و معین یاش حدینه چاتدیقدان سونرا سود وئرن دایه لرین اهمیتی آزالیردی. بئله کی، بو واختلار اوشاقلار ایلیک اولاراق امک وردیشلرینه یییلنمک تربیه اولونوردو. معین بیلکله یییلنمک اوچون اونلار مطلق تربیه

چی لازیم اولوردو. بورادا دایه نین تربیه چی رولو اؤنه چیخیردی. اگر دایه طلبله هر طرفلی جاواب وئریدیه، او، بیر مدت ده عایله ده تربیه چی کیمی قالا بیلردی. بوندان سونرا ایسه اوشاقلارا یا معلم توتولوردو، یاخود دا اونلار مکتب و مدرسلره گؤندریلدیلر. ۱۲ عصرین نماینده سی اولان قوامی منتظری یارادیجیلیغینلا عایله مسئله لرینه جزئی ده اولسا، یئر وئرمیشدیر. مؤلیف یارادیجیلیغیندا مربی سؤزونو ایشلتمیشدیر (۱۸، ۳۹۷). بیلدیگیمیز کیمی، قدیم زامانلاردا بعضی وارلی عایله لرده اوشاقلارین تعلیم و تربیه سی ایله مشغول اولماقدان اؤترو خصوصی تربیه چی معلملر توتولوردو کی، اونلاری دا «مربی» آلداندیریدیلا. و.وئسلووا دا قید ائدیر کی، «محبت داستانلاریندا دا اوشاقلار کۆرپه یاشلاریندان دایه لره تاپشیریلیر» (۹، ۱۰۸). مؤلیف بونونلا فیکرینی بیتیریر و علاوه هئچ بیر معلومات وئرمیر.

دایه حقیقده خاطرلارلا تاملاردا داستانلاریمیزدا چوخ راست گلنیر. ۱۶- عصرین یادیگاری سایلان «قوربانی» داستانیندا دئییلیر: «وغلانین آدینی قویدولار قوربانی، تاپشیردیلا دایه لره. تاینکی، اوشاق یئددی یاشا چاتدی، بیر کامیل ملا تاپیب اوشاگی تاپشیردیلا اونا» (۲۰، ۳۹). عینی موتیو «نوروز» داستانیندا دا یئر آلماقدادیر. بورادا دا دئییلیر کی، «وشاگی دایه یه تاپشیردیلا. دایه اوشاگی بسله مه یه باشلادی. تا کی، اوشاق یئددی، سککیز یاشا چاتاندا آتاسی اونو ملا یانینا اوخوماغا قویدو.» بونونلا برابر «طاهر و زهره» داستانیندا دوغولموش اوشاقلارین کامیل بیر دایه یه تاپشیریلدیگی سؤیله نیلیر (۲۰، ۱۷۰، ۱۲۷).

اوشاغین دونیا یا گلمه سی مهم حادثه کیمی هر بیر عایله نین حیاتیندا بؤیوک فرح و سؤنج حسینیه سبب اولوردو. بو ایسه طبعی کی، عایله داخلینده معین دیشیکلیکلرین اولماسینی ضروری ائدیردی. آرتیق عایله ده اونون اساس قایغیسی اولان اوشاغا قوللوق ائدیلمه سی ایله مشغول اولوردولار. لاکین بو، ایستر-ایسته مز، دقتی ائوین ایداره اولونماسیندا قادینین اوزرینه دوشن ایشلرین یئرینه یئتیریلمه سیندن اونو معین قدر یاییندیردی. باشقا ایشلره نظارت ائتمک چتین اولوردو. بو باخیمدان دا ائوده اوشاق قایغیسی نین آرتماسی نتیجه سینده اونا خصوصی دقت یئتیریلمه سی محض دایه نین اوزرینه دوشن مسؤلیتلی ایش حساب اولونوردو. مازاق دوغوران مسئله دیر کی، اکثر مؤلیفلر آناسی دورا-دورا، ساغ اول-اولا اوشاغا دایه نین سود وئرديگینی قید ائدیرلر. مثلاً، ۱۶-عصرین گؤرکملی شاعری محمد فضولی یارادیجیلیغیندا دا همچنین، («لیلی و مجنون» اثرینده) آناسی دئییل، قیسه محض دایه نین سود وئرمه سی باره ده بئله دئییلیر:

دایه اونو پاک قیلدی قاندا،
 قالدیردی بو تیره خاکداندا.
 غسلون وئریب آبی-چشمه ی-تردن،
 سود یئرینه وئردی قان جیگردن.
 اقوامو قبایلی اولوب شاد،
 اول نئورسه قیس قویدولار آد.
 جان ایله قه لردی دایه ائزاز،
 اسبابی-کمالی-تربیت ساز (۱، ۵۲).

بوراداکي تصویردن آیدین اولور کی، دایه اوشاق دوغولان آندان اعتبارا اونون باشی نین اوستونده اولان شخصدیر. اوشاگی دوغوزدوران آداما یاردیم ائده رک اونا ایلیک غسل وئرن، کۆرپه نی تمیزله یین و اونو اؤز سودو ایله امیزدیرن آدامدیر. شاعر اوشاغین آناسی نین سودو اولوب-اولمادیغی باره ده هئچ بیر سؤز سؤیلمه میشدیر. بورادا همچنین بیر مسئله ده دقتی چکیر کی، اوشاغین قیرخی چیخمدان، ائله دوغولان ایلیک آندان اعتبارا باشی نین اوستونده دایه اولور. اخاقانی ده اوشاغین دایه سودو ایله بسلنمسینه توخونموشدور:

سنه دایه اولوب تورپاق، سودون امدین، امر قانین،
 بوتون قانین او سوددندیر کی، وئرمیش دایه پوستانی (۱۱، ۷۰).

دایه حقیقنده معلومات ۱۳- عصرین مشهور علم و دؤولت خادیمی نصرالدین طوسی نین «اخلاقی-ناصری» اثرینده ده وئرلییر. مؤلیف یازیر کی، یئنی دوغولموش اوشاغا ایلیک نؤوبه ده یاخشی بیر آد و سونرا دا ساغلام دایه لازیمدیر. او، سؤزلرینه اونو دا علاوه ائدیر کی، چونکی مناسب اولمایان آددان عؤمرو بویو خجالت چکر و قانی قارالار. طوسی دئیر کی، «سونرا ایسه عقلی و ساغلام بیر دایه تاپماق لازیمدیر، چونکی پیس عادت و خسته لیگین چوخو سود واسطه سی ایله اوشاغا کئچر.» بو خصوصدا او بئله یازیر:

سودمر بیر اوشاق توتمامیش مایا،
 توتمایین سیز، آخماق، خسته بیر دایا،

سود ایله بدنه گیرسه آزار،
او، بدنن یالینیز اؤلنده چیخار! (۲، ۱۵۶)

طوسینین بو معلوماتیندا بیر سیرا مقاملار اؤزونو بروزه وئیریر. اولاً، او مصلحت وئریر کی، هله اوشاق مایا توتمامیش واختیندان اول دایه توتماق لازیم دئییلدیر. ایکینجیسی ایسه، مؤلفین بو سؤزلرله دایه یه نه قدر اهمیت وئرلدیگی آچیق-آشکار گؤرونور. بئله کی، اونون هرطرفلی ساغلاملیغی نظره آلینان اساس خصوصیتلر سیراسیندادیر. بورادان بئله نتیجه حاصل اولور کی، اورتا عصرلرده هر آدمی دا دایه اولاراق عایله یه قبول ائتمیردیلر. دئمه لی، دایه ایلک نؤویه ده ساغلام، سونرا ایسه معین تجربوه یه یییلنمیش و اوشاغا هرطرفلی قوللوق گؤستره بیلن آدمالردان سئچیلیردی. ینی اؤز کئیفیتلرینه گؤره اونلار باشقالاریندان سئچيله رک عایله ده اوستون موقع یه مالیک اولوردولار، معین فرقلی خصوصیتلرینه گؤره محض بو ایشه قبول اولونوردولار. دئمه لی، طوسینین ده قید ائدیگی کیمی، هر کس اؤز لاییق اولدوغو ایشی گؤره بیلیر.

طوسینین ماراقلی مصلحتلری عایله نی ایداره ائتمک ایشلرینه ده آیددیر. مثلن، او، آدی چکیلن اثرینده عایله ایچریسینده قوللوق ائدن خیدمتچیلری ایداره ائتمک حقیقته دا بحث ائتمیشدیر. بورادا او، عایله ده قوللوق گؤسترن آدمالارین (دایه ده همین آدمالار سیراسینا داخلدیر - ش.ب) وارلیغینا شوکور ائتمه لی، اونلارلا اینصاف، مروت، مرحمت و عدالتله رفتار ائدیلمگین ضروری اولدوغونو وورغولاییر. «قوللوقچو سچمک قایداسی اودور کی، اولجه بیر آدمی یاخشی تانییب، اونو تام یوخلامادان کئچیریب، خاصیتینه بلد اولدوقدان سونرا اونو قوللوقچو قبول ائدسن، بو ممکن اولماسا، گرک فراست، احتیمال و منطقیه موراجیت ائدسن» (۲، ۱۶۹). مؤلیف عینی زاماندا قید ائدیر کی، «قوللوقچولارین اورکلرینه اینام اویاتماق لازیمدیر کی، بورا اونلارین هه-میشه لیک یئریدیر، باشقا یئرلره گئتمه لرینه هئچ بیر سبب و احتیاج اولمایاجقدیر. بو، هم اینصاف و مروت قانونونا دوز گه لر، هم کرامت و عدالت یئرینه یئتیریلر، هم ده خیدمتچیلر آرخاین اولوب محبتلری آرتار، ایشه جان یانديرارلار» (۲، ۱۷۰). مؤلیف فیکرینه اونو دا علاوه ائدیر کی، خیدمتچیلیکده اساس شرط اودور کی، قوللوقچو گؤردیو ایشی اؤزونه مجبور یییت بیلمه سین، عکسینه محبته گؤره ایشله سین. طوسی دئیر کی، اونلارین راحتلیغینی تامین ائتمک لازیمدیر کی، تاپشیریلان ایشی شادلیق و سئوینج حسی ایله یئرینه یئتیره بیلسینلر.

قطران تبریزی نین وئردیگی معلوماتدا دایه سود وئرن انسان کیمی دئییل، سادجه اوشاغا باخان نظارتچی و تربیه چی قیسمینده تقدیم اولونموشدور:

سانکی دایه سی سورمه یئرینه اونون گؤزلرینه حیا چکمشدیر،
سانکی آناسی سود یئرینه اونا حوصله امیزدیرمیشدیر (۱۶، ۲۷۰).

دایه حقیقنده معلوماتا داهی شاعر-متفکر نظامی گنجوی نین یارادیجیلیغیندا دا راست گلکم
ممکندور. او یازیر:

بویوردو، اونو دایه یه وئرسینلر کی،
مایا (سود) وئرمکله بؤیوتسون،
دؤوران (طبیعت) ایسه دایه لیک قایغیسی ایله
اونو محبت سودو ایله بسله دی.
دوداغینا وئرلین هر سود قطره سی ایله
اوندا بیر وفا حرفی (کلمه سی) یازدیلا.

شاعر فیکرینه داوام ائده رک گؤستیر کی،

لاله کیمی آغزینی سودله یویوردو،
سمن یارپاغی کیمی سودله بؤیویوردو.
ساناردین کی، سود ایچینده شهیدیر (بالدیر)،
و یا بشیک ایچینده بیر آیدیر (۳، ۶۲).

شاعرین اثرینده دایه دن سطحی اولاراق بحث ائدیلمیشدیر (۴، ۸۲). بورادا دایه سادجه اولاراق
سود وئرن بیر قادین کیمی تقدیم اولونموشدور. دایه حقیقنده نظامی نین «خسرو و شیرین»
اثرینده ده معلومات واردیر. او یازیر:

دایه اونو موشک کیمی ایپه یه بوروموشدو،

تر میرواری کیمی قورو پامبیق آراسیندا ساخلا بیردی.

شکر کیمی سوده میل ائتدیگینه گۆره

سود و شکرله بسله بیردیلر (۱۴، ۵۵).

دایه یه وئرلن یوکسک قییمت خاقانی یارادیجیلیغیندا دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. شاعر قید ائدیر کی، یئتیم قالارکن اونا آرخا چیخان، دایاق دوران عمیسی اولور و اونون «بؤیویو، یولگۆستره نی، تربیه ائدنین» چؤریلیر. عمیسی نین اونو اؤز ائوینده، یوواسیندا حیمایه سی آلتیندا ساخلادیغینی دئین خاقانی بئله یازیر:

سانکی اولدو منیم مهربان دایم،

یارالی کؤنلومه او قویدو ملهم (۱۱، ۳۵).

ماراقلیدیر کی، خاقانی آتاسی نین وفاتیندان سونرا اونو حیمایه سینه گۆتورن دوغما عمیسینی محض دایه ایله مقایسه ائتمیشدیر. بو اونو دئمه یه اساس وئریر کی، دایه عایله ده بؤیوک حرمت صاحبی اولموشدور. بونولا یاناشی، دایه یه خصوصی قییمت وئره رک شاعر بئله دئییر:

دونیادا هر کسه عزیز، مهربان،

هامییا دایه تک بیر نظر سالان (۱۱، ۲۲).

بورادا شاعر دایه لرین نه قدر عزیز، مهربان و قایغیکش اولدوقلارینی هامییا عینی نظرلرله دوغما آدام کیمی باخدیقلارینی دیله گتیرمیشدیر. قید ائدک کی، باشقا اورتا عصر مؤلفلری کیمی عماد الدین نسیمی یارادیجیلیغیندا دا دایه نین آدی چکیلیمشدر (۱۳، ۳۹۷). مؤلفی بیلینمه ین «داستانی-احمد حرامی» ده دایه حقیقده معلومات وئرلییر:

ساراییندا خادیملر دورموش ایدی

خادیملر هم قاپویا وارمیش ایدی.

مگر خادیملری بیر دایه گۆردو،

خبر اول دمده گولنداما وئردی (۱۰، ۱۱۹).

بورادا گولندامین دایه سی بوتون عایله ده باش وئرن حادثه لرین معلوماتچیسى کیمی تقدیم اولونور. چونکی بلاواسطه مسئله لر گولنداملا باغلی اولدوغو اوچون ساخلادیغی آدامین حیاتی ایله باغلی مسئله لرین اونا چاتدیریلماسیندا دایه اؤزونو بورجولو بیلیر.

اورتا عصر شاعری مصطفی زریر «یوسف و زولئیخا» اثرینده گؤستریر کی، دوغوم واختی آناسی اؤلن یوسفه آناسی بیر قاراواش ساتین آلدی (۵، ۲۱۲). ساتین آلینان قاراواشا مناسبت ایسه فرقلی اولا بیلردی. اثردن گؤرونور کی، اؤز اوشاغینا یاخشى باخسین دئییه، قاراواشی دوغما بالاسیندان بئله اوزاقلاشدیریلار. دئمه لی، بورادان آیدین اولدوغو اوزره اونو عمرلوک خیدمته آلا بیلردیلر و ساتین آلیندیغینا گؤره او، ائوی نه واختسا ترک ائتمک حقوقوندان محروم قالیردی. بیر سؤزله، دایه قارشیسینا چیخان ائو یییه سی نین ایستکلرینه دؤزمه یه محکوم اولوردو.

آذربایجان ادبیاتی تاریخینده مهم یئری اولان ۱۴ عصرین تانیمنیش شاعری یوسف مداح «ورقا و گولشاه» اثرینده دایه باره ده یازیر:

ایکیسی ایکی گؤهردن کی آری،
دایه لر امزیردی بیر ییل بونلاری (۱۰، ۱۴۹).

بورادا وئریلن معلومات دا اولکی مؤلیفلرین دایه لر حقیقنده دئدیکلرینی تصدیقله ییر. معلوماتدان دایه دن بیر ایل استفاده اولوندوغو قناعتینه گلمک اولور. لاکین مؤلیفین دایه باره ده یازدیغی آشاغیداکی فیکری خصوصی مارق دوغرور. بئله کی، او دئیر:

آغلاب حصرت اودونا اول نیگار،
دوشدو تختیندن آشاغه زارو-زار.
ایچینه اود دوشدو اول بیچاره نین،
دوشدی اوسسی گئتدی اول مهپاره نین.
دایه اول گول یوزه ساچدی گولاب (۱۰، ۲۰۳).

مسئله یه آیدینلیق گتیرمک اوچون قید ائتمه لیگیک کی، شاعر بورادا سؤگیلیسی اؤلموش گنج قیزین ایضطیرابی، اورگی نین گتیدیگینی، بیر سؤزله، دفن مراسمی تصویر ائتمیشدیر. لاکین شاعرین بو وضعیتده بئله قیزا محض دایه نین اؤز کؤمگینی گؤسترمه سینی (وزونه گولاب چيله مه سی) دئمه سی مارق دوغرور. دئمه لی، بیر سیرا عایله لرده دایه لر عمرلری نین سونونادک همین عایله ده یاشایاراق اوشاق حتّی بؤیوسه بئله، اونون سانکی ایکینجی آناسینا چئوريله رک هئچ واخت بسله دیکلری انسانی ترک ائتمیرلر و عمرلوک او ائوده قالاراق یانیندان آیریلیرلار. بو دای نین صداقتلی و وفالی اولماسی ایله ده باغلیدیر. گؤرونور، بئله لریندن عایله لر ده ایمتیناع ائتمیه رک اونو الدن بوراخماق، همچنین اوشاقلار دا کۆرپه لیکدن ایسنیشدیکلری آدامدان اوزاق قالماق ایستمه میشلر. دایه نین ایکینجی آنا رولو بورادا اؤزونو باریز گؤستیریر. بو دا تربیه ایشینده سون درجه واجیبیدیر. بو خصوصدا نظامی نین بنزتمه سی یئرینه دوشور:

زمانه سنین بیلجی دایندیر،

اؤز یاخشینی دا، پیسینی ده اونا حواله ائت (۱۶۶، ۱۷).

بورادا شاعر دایه لره هر شئین اعتبار ائدیلدیگینی قید ائدیر و اونلارین ده نه قدر بیلجی اولدوقلارینی وورغولاییر.

یوسف مداح دایه نی ان یاخین رفقه کیمی تقدیم ائتمیشدیر. گؤروندیو کیمی، دایه گولشاهین بوتون دئدیکلرینه جانلا-باشلا عمل ائدن ان یاخین آدمیدیر. بورادا دایه ایکینجی آنا کیمیدیر. حتّی موللیف گولشاهین دیلیله بئله دئییر:

ای مبارک یوزلو دایه هیچ سن

قایغو یئمّه کیم، سانا قوربان بن،

نه خطا قیلدین؟ سانا یوقدور عتاب،

بلکه بو ایشین ثواب، اندر ثواب (۱۰، ۱۹۳).

اثرده دایه یه قارشی حرمت و احترام دولو مناسبت آیدین سزلییر. بو مناسبت قارشیلیقلى محبتّه و احترام دایانیر.

۱۷-عصر آذربایجان پوئزییاسی نین گؤرکملی نمایندلریندن بیرى اولان مسیحى نین ده ائترینده دایه نین رولو قید اولونور:
 دایه باخوبان او دیلفیگار،
 حیران اولدو او کار و باره.
 بیلدی کی، باتوبدور احتییاچه،
 محتاج حریفدور علاجه.
 وار سیئیی-گرمو آهی-سردی،
 بیلمز ندورور دوایی-دردی (۲۲، ۸۸).

مسیحی «پس دایه نی قیلدی محرمی-راز» - دئمکله دایه نین ان یاخین محرم ساییلان بیر انسان اولدوغونو گؤستریر. بو خصوص قول علینین «قصه-یوسف» ائترینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. شاعر دابنین ان یاخین سیرداش اولدوغونو بئله قلمه آلیر:

اول زلیخا دایه سینه جواب سؤیلر،
 سررین جمیعن دایه سینه اظهار ائیلر (۲۴، ۷۲).

قاضی برهان الدین ده «دیوان»یندا دایه نین آدینی چکمیشدیر:

سود یئرینه عشقینی ایچوردی بانا دایه،
 اول وصلینی اؤزگه لره آدایا رومای (۲۱، ۳۲۲).

ی.مداح ایسه قاراواش حقیقده بحث ائده رک اونون پوللا ساتین آلیندیغینی قید ائتمیشدیر (۱۰، ۱۷۷). اورتا عصر شاعری سولی فقیه ده دایه نین حقیقده معلومات وئرمیش، ارگنلیک یاشینا چاتمیش قیزین دایسی نین اولدوغونو قید ائتمیشدیر. اونون ائترینده دایه ان مونیس انسان، سیمسار، درد اورتاغی، مژده چی، ان صادق دوست و مصلحتچی کیمی تقدیم اولونور (۲۶، ۶۵). ۱۵ - عصرده یاشامیش آذربایجان شاعرلریندن خلیلی اؤز یارادیجیلیغیندا اوشاغا قوللوق ائدن دایه نین آدینی چکیر (۱۰، ۲۶۱). فارس نثری نین نمونه سی ساییلان «قابوسنامه» ائترینده دئییلیر: «اؤولادین قیز اولسا، اونو حیالی بیر دایه یه تاپشیر، بؤیونده اونا بیر معلمه توت» (۲۵،

(۱۱۹). دئمه لی، اوشاقلارا دایه توتولماسی، یوخاریدا آدلاری چکیلن مؤلیفلر طرفیندن توصیه اولونور.

دایه باره ده معلوماتا ۱۴-عصر شاعری عاریف اردبیلی نین ده یارادیجیلیغیندا راست کلمک ممکندور. عاریف اردبیلی «فرهادنامه» پوئماسیندا ائترین قهرمانی اولان گولوستانین اولوموندن سونرا آناسیز قالان اوشاغین باشقا بیر قادى نین - مریمین سودو ایله بسلندیگینی قید ائتمیشدیر (۶ ۱۱۴). بیلدیگیمیز کیمی، بئله قادینلاری ائل آراسیندا سود آناسی آدلاندیرلار. ابو بکر القطبی الاهری «سلطان ساطبی سیزین سود باجینیز و قوهومونوزدور» - دئیرکن بو مسئله یه توخونموشدور (۱۵، ۴۳). آناسی اولن اوشاغا قوللوق ائدن سود آناسی دا معین قدر هم آنالیق، هم ده دایه لیک رولونو اوینامیشدیر.

اورتا عصرلرده دایه لیگین رولو باره ده معلومات ۱۷ عصر آذربایجان شاعری مسیحی نین یارادیجیلیغیندا دا یئر آلمیشدیر. شاعر یازیر:

سالدوقده اولار زمینه سایه،

یئردن اولاری گؤتوردو دایه.

الدن-اله چون گولی-بهاری،

گزدوردیلر ائيله ییب نئاری.

آلدی اله دایه تیغی-نصرت،

نه تیغ کی، جوهری محبت (۲۲، ۵۰).

آناسی اولمایان کۆرپه یه باشقاسی نین سود وئره رک خیدمت ائتمه سی باشا دوشولور. اما یوخاریدا قید اولونان معلوماتلاردا آناسی اولا-اولا اوشاقلارین باشقاسی نین سودو ایله بسله نیلمه سی ایستر-ایسته مز بونون سببی حقیقده سوال دوغورمایا بیلمز. بونون ایسه مختلف سببلی اولا بیلر. بیرینجیسی اودور کی، دوغان قادى نین یا سودو اولماسین، یا دا آزا اولدوغو اوچون کۆرپه یه چاتماسین. چونکی داستانلاریمیزدا دا آنا سودو و داغ چیچگی نین ملهم اولدوغو سؤیله نیلیرسه، آنا دا اؤز سودونو نییه کۆرپه سیندن اسیرگسین کی؟ ایکینجیسی، اوشاق محض کۆرپه ایکن آناسیندان معین سببدن نه واختسا آیری دوشه بیلردی. وارلی عایله نین معین ایستمه یه نلری ده اولدوغونا گؤره، اوشاغا خطر یئتیریلمه سین دئییه او اله دوشرسه، دایه نین اؤز اوولادی کیمی ده تقدیم ائدیله بیلردی. بلکه ده بیللمه دییمیز باشقا سببلر واردیر.

بورادا بئله بیر مسئله ده اورتایا چیخیر. دینی باخیمدان «بعضی اسلام مذهبلرینده، خصوصیه حنفیلیکده قادین اؤز کۆرپه سینی امیزدیرمه یه مجبور دئییلدیر. اگر قادین اؤز اوشاغینی امیزدیرمک ایستمه سه ، آنا اوشاق اوچون سود آناسی توتمالی، اوشاغینی امیزدیرن آنا بو ایش اوچون سود حقى طلب ائتسه، کیشی اونا ایمکانی داخلینده معین مبلغ پول وئرملیدیر» (۲۳، ۱۶۹). دئمه لی، اسلام دینینه گۆره اوشاق ایلك نۆویه ده آتایا مخصوص بیر وارلیق کیمی دیر قازانیر و مسؤلیت محض اونون اوزرینه دوشور. قادى نین اؤز اوشاغینی امیزدیرب-امیزدیرمه مه سی دینده ده تسبیت اولوندوغو کیمی اونون رئال سئجیمی کیمی تقدیم اولونور.

ماراقلی فاکتدیر کی، داغیستان خالقلاری نین عایله مسئله لری نین تدقیقاتچیسی س. حاجیووا دا فتودال جمعیتینده کی قادینلارین وضعیتیینه توخوناراق قید ائدیر کی، یثری گلدیکده فتودال خانیملاری ملکو موسستقیل ایداره ائده بیلر و عایله مسئله لرینی نظاما سالماغی باجاریردیلار. لاکین اونلار آغیر فیزیکی امه یه جلب اولونمور، اوشاقلاری اؤزلری امیزدیرمیر و اونلارا باخمیردیلار، چونکی بونون اوچون خصوصی سود وئرئلر و دایه لر موجود ایدی (۱۹، ۹۶). اورتا عصرلرده آذربایجانین ترکیب حیصه سی اولان داغیستان خالقلاریندا اوخشار عایله مناسبتلری موجود اولموش و سونراکی دؤورلرده ده (۱۹-۲۰ عصرلرین اوللری) قیسمن قالیق شکلینده قالاراق عینی ماهیت داشیمیشدیر. بورادا نظری جلب ائدن جهت فتودال خانیملاری نین عایله داخلینده کی ستاتوسودور. گۆروندویو کیمی، اونلارا اوشاقلارلا داها چوخ تماسدا اولماق روا بیلنمیردی. حتّی آنانین سودو ایله اؤز اؤولادینی بسله مسی، اونلارلا داها چوخ تماسدا اولماسی فتودال قادینلاری نین پسیخولوگیاسیندا سانکی نفوذلارینا خلل گله جک بیر آنلام داشیبیردی.

اورتا عصرلرده دایه نین هانسی مدت عرضینده ایشلیه جگی الده ائدیلن منبعلرده دقیق معینلشدیریلیمیر. معلوماتلاردا کۆرپ نین نئچه یاشینا قدر دایه نین اونا خیدمت ائتدیگی تام دقیقلیگی ایله بللی اولمور. دایه لره بونون موقاییلینده نه ایسه وئریلدیگی باره ده ده هئج بیر معلومات وئرلیمیر. لاکین قارشیلیقلی کؤمگین اولدوغو و دایه امگی نین مطلق نه ایله ایسه اؤدنیلدیگی یقیندیر. اولای بیلسین کی، بورادا هانسیسا قارشیلیقلی شرطلره رعایت اولونوردو. تصادفی دئییلدیر کی، سونراکی دؤورلرین شاعر و یازیچیلاری نین دا اثرلرینده دایه نین آدی چکیلیر. بونونلا یاناشی، ق.غیب الله یثو گۆستریر کی، «وارلی عایله لرده قیرخی چیخدیقدان سونرا اوشاغا باخماق اوچون قوللوقچو قادین، یاخود دایه توتولوردو. بو مقصدله قاراراش دا ساخلانیلیردی» (۸، ۲۸۴). مؤلیف علاوه هئج بیر معلومات وئرمیه رک بو دئدیکلری ایله

کیفایتلنمیشدیر. ن. قولیئوفا قید ائدیر کی، «ووللر چوخوشاقلی کند عایله لرینده اوشاقلارین تربیه سی اوچون خصوصی واخت آییرمیردی‌لار» (۱۲، ۱۳۲). مؤلفین نه قدر اولی نظرده توتدوغو بللی اولماسا دا، اونو قید ائده بیلریک کی، کند عایله لرینده اوشاقلارین اساسا امک وردیشلری قازانماسینا اوستونلوک وئرلیردی کی، بو دا تربیه نین وظیفه لریندن بیریدیر. آذربایجاندا بونولا یاناشی، اساسا بؤیوکله حرمت، کیچیکلره قایغی و قوناقسورلیک آشیلانمیشدیر. مؤلف معاصر دؤورده تربیه ایشینده اوشاق باغچالاری نین رولونو گؤستریر. بونا اونو علاوه ائده بیلریک کی، اوشاق باغچالارینداکی ایشچیلر ده محض دایه و تربیه چی کیمی فعالیت گؤستریرلر. معاصر دؤورده ایمکان صاحبی عایله لرین ایشلرینی یونگوللشدیرمک مقصدیله اؤز اوشاقلارینا پول موقابیلینده دایه توتدوقلاری معلومدور.

بئله لیکله، اونو دئیه بیلریک کی، اورتا عصرلرده وارلی طبقه یه مخصوص عایله لرده اوشاغا دایه توتولوردو. دایه لیک بیر سوسیال اینستیتوت کیمی گئنیش طبقه‌شمه نین موجودلوقو ایله سسلشه رک اقتصادی جهتدن تام تامین اولونموش عایله لرده باش توتوردو. یاخشی دایه اوشاغین اینکیشافیندا مهم رولا مالیک اولوردو. مهربانچیلیق گؤسترمک، اوشاغا قارشی مناسبتده شفقتلی اولماق دایه لرین ان اساس فرقلندیرجی کئیفیتلریندن ایدی. اونلار عایله ده اوزون مدت قالا بیلردیلر. دایه کلمه سینه خصوصاً اورتا عصر مؤلفلری نین اکثریتی نین اثرلرینده راست گلینمه سی بیر داها دایه حقیقندهکی سؤیله دیگیمیز فیکیرلری تصدیقله بیر.

سنت

آذربایجان خلقی نین ائتتوقرافیک ارثی نین اؤیره نیلمه سینده عایله مسله لری مهم رول اویناییر. خصوصاً اوزون زامانلاردان بری اجرا اولونان مختلف عادتلر زامان کئچسه ده، یاشاماقدا داوام ائدیر. عایله ده اوغلان اوشاغی نین اولماسی داها چوخ آرزو ائدیلن حال اولموشدور. آذربایجان عایله لرینده اوغلان اوشاغی آنادان اولدوقدان سونرا اونون سنت اولونماسی اورتا عصرلرده اساس عادتلردن بیرى ساییلیردی. اومومییته، سنت بیر عادت حالینی آلمیش، اوشاقلار یا لاپ کۆرپه لیکده، یاخود دا بیر قدر بؤیودوکدن سونرا تطبیق اولونوردو. سنت عادتى مسلمان اهالى نین نینکی قدیم دؤورلرده، ائله ایندی ده ائتمه سی واجیب ساییلان داورانیشلارینداندیر. هر بیر عایله ده اوغلان اوشاغی اولدوقدا و زامانی گلدیکده اونون سنت اولونماسی قایغیسینا قالیرلار. بو دا اؤز نؤویه سینده بیر سیرا آیینلرین اجرا اولونماسینی ضروری ائدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، سنت ائتمه عادتى هله اسلاما قدر موخته لیف خالقلار آراسیندا یاییلمیشدی. بو باره ده یازیلی معلومات ائ.ه. و عصر یونان تاریخچىسی هئروdotون «تاریخ» اثرینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. دئمه لی، بو اونو گؤستیرر کی، سنت قدیملردن موجود اولان بیر عادتدیر. بو باره ده هئروdot یازیر: «یالنیز میسیرلیر و بو عادتى اونلاردان منیمسه یین خالقلار سنت ائدیرلر». مؤلیف بونو اونلارین تمیزلیک اوچون ائتدیکلرینی ده سؤیله بیر (۲، ۹۱). سنتین تاریخی ایستر اولکهمیزده و ایسترسه ده، دنیا خالقلاریندا تام دقیقلیکله معینلشدیرمک ممکن اولماسا دا، قدیم میسیر پیرامیدالاریندا تاپیلان مومیالارین سنتلی اولدوغو معلوم اولموشدور. بو دا سنتین هله ائ.ه. ۶۰۰۰ ایل اولره گئدیپ چیخدیغینی سؤیله مه یه اساس وئریر. میسیرلیرله برابر، بابیللیر ده سنت ائدیلمیشلر (۳).

اورتا عصر منبرلینده آز دا اولسا، سنت عادتى باره ده معین قیدلر واردیر. مثلن، اورتا عصر مؤلیفی شهاب اد-دین محمد ان-نسوی شیروانشاهین اؤز اوغلونو سنت ائتدیردیگینی قید ائدیر (۱، ۲۲۲). فزلوللاه این روزبههان خونجی «تاریخ عالم آرایى امینی» اسرینده اوغلو اولموش حکمدارین (یاقوبون) تبریزده بؤیوک شنلیک (توی) کئچیردیگینی سؤیله بیر و سونرا سنت مراسمی (توی) زامانی هدییلر گتیریلدیگینی قید ائدیر (۱۱، ۷۴:۶۶). تصادفی دئییلدیر کی، آذربایجان خلقی آراسیندا سنت مراسمی هم ده کیچیک توی آدلانیر.

سنت عادت‌ی باره ده فضولی یازیر:

چون صورت ایله دؤنوب زمانه،
اون یاشینه یئتدی اول یئگانه؛
آتاسینا موقطعزایی-عادت
فرض اولدو کی، اونو ائده سنت.
جم اتندی اهالیگی-دیباری،
هر صاحبیی-یززو اعتباری (۵۳، ۶).

بورادان معلوم اولدوغو کیمی، اون یاشینا چاتمیش اوشاق سنت اولونوردو. ماراقلیدیر کی، بو یاش اوغلان اوشاغی نین نیسبتن بؤیوک اولدوغو بیر واختدیر. بو شعر پارچاسیندان آیدین اولور کی، سنت زامانی بؤیوک مراسم تشکیل اولونور و بورایا چوخلو قوناقلار دعوت اولونور. خاقانی یارادیجیلیغیندا دا سنت حقینده دئییلیر:

اونونلا بیر ایشه باشلاسان، گرک
سن اوشاق اولاسان، او ایسه دلک.
اولجه او قویار آغزینا شکر،
سونرا بدینندن بیر پارچا کسر (۲۶۸، ۴).

گؤروندویو کیمی، اوشاقلارین سنت زامانی باشینی قاریشدیرماق و آغزینی اونوتدورماق مقصدیله اونلارا شکر وثریر، سونرا ایسه عملیییاتا باشلایدیلار. خویی عصر آذربایجان شاعری مسیحی سنتین دوققوز یاشینا چاتمیش اوغلانلارا ائدیلدیگینی بئله قید ائدیر:

دوققوز یاشا تا یئتیردیلر سال،
پس اول گولی-باغی-جاهو میکنت،
مئیل ائيله دی اوغلون ائده سنت.
جم اتندی الیمو الی،
یغدوردو افاخیمو اهالی.

مؤلیف حتى سنتله علاقه در بیر هفته ضیافت وئرلیدیگینی ده سؤزلرینه علاوه ائتمیشدیر (۱۶)، (۵۱-۵۲).

تییب علمی معاصر دؤورده ده فیموز اولموش کۆرپه اوغلان اوشاقلارینا سنت ائدیلمه نی واجیب ساییر. بو باخیمدان دا ضروری تییبی گۆستریش اولارسا، همین خسته لیک زامانی کۆرپه یاشلی چاغلاری بئله سنت ائتمک اولار. نظره آلماق لازیمدیر کی، ابتدایی جمعیته ده یتکینلیک چاغینا چاتمیش اوغلانلار تقدیس مراسمی زامانی سنت ائدیلمه سی تاریخدن معلومدور. ماراقلیدیر کی، بو عملیات یتکینلیک یاشینا قدم قویان اوغلانلار اولانلارین فیزیکی دؤزوملولوگونو یوخالاماق مقسه دیله تطبیق ائدیلمیشدی. بو عادت ابتدایی-اجماع قورولوشوندا یاشایان موخته لیف طایفالاردا اجرا اولونموشدور. سونراکی دؤورلرده ده بیر سیرا خالقاردا قالمیشدیر و خصوصا مسلمانلاردا اونون اجرایی ضرورته چئوریلیمیشدیر. یئری گلیمشکن قید ائدک کی، مسلمان اولمایان خالقاردا، مثلن یهودیلرده ده سنت عادتی هله ده موجوددور.

آیدیندیر کی، اوشاغا قارشى بو جور داورانیش آنا و آتا اوچون داخلن بیر آغیرلیق گتیریر. اونون اجرایی والدینلرده طبعی اولراق داخل هیجان دوغورور. لاکین بونا باخمایاراق، عادت حالینی آلدیغینا گۆره انسانلارین شوورلاریندا ائله یئرلشمیشدیر کی، هئچ کس بو عادته قارشى چیخمیر و اعتیراض بئله ائتمیر. عکسینه، زامانی گلدیکده والدینلر اؤزلرینده لازیمی جسارتی تاپیرلار. اطرافداکیلر طرفیندن او قدر تاثیرلر اولور کی، حتى سنت اولونمایانلار مسلمان کیمی قبول ائدیلمیر. بو فیکیر کۆکوندن یانلیشدیر. بئله کی، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی اسلاما قدر ده بو عادت موجود اولموشدور. اورتا عصرلرین فارس نسرى نین یادىگارى اولان «قابوسنام» اثرینده ده سنتین واجیب اولدوغو قید اولونور (۱۷، ۱۱۶).

ماراقلیدیر کی، مسلمانلارین مقدس کتابی ساییلان قرآنى-کریمده کسيلمه معناسیندا دیلیمیزده ایشلنن سنت حقیقنده معلومات وئريلمیر. عمومیتله ایسه، «سنت» عرب سؤزو اولوب معناسى «یشلک یول» دئمکدیر. بوندان علاوه قایدا قویماق، سرحد چکمک، جیغیر، حیات طرزى کیمی معنالاری دا واردیر. عربلرده اوغلان اوشاغى نین کسيلمسى معناسیندا اولان آنالایشا ایسه سنت دئییل، هیتان دئییلیر. آذربایجانجا بو سؤز خیتندیر و «بعضا خیته نی، ینی اوغلانلارین سون-نت ائدیلمه سینی ده طهارت آدلاندیریرلار» (۱۵، ۱۱۰). طهارت دینی باخیمدان معین اهمیته مالیک اولان تمیزلنمک، یویونماق، نامازدان اول اجرا اولونان دستماز

مراسمی تمیزلیگی معناسی کسب ائدیر. دئمه لی، سنتین ده بیر نؤو اوغلانلارین تمیزلیگی مقصدی داشیدییینی قبول ائدنلر واردیر.

سنت واختی نین معین اولونماسی باره ده قطعی فیکیر یوخدور. بونون اوچون هانسی یاش حدی نین قویولماسی و عادتین اجرایی نین هانسی مؤوسومده اولماسی مهم دئییلیر. ل.س. واسیلیئوین یازدیغینا گؤره، یهودیلرده سککیز گونلوک، اسلامدا ایسه یئددی یاشلی اوغلانلاری سنت ائدیریلر (۵، ۱۳۸). ق.غیب الله یئو قید ائدیر کی، اوشاغی «زوغال قیزاراندا» سنت ائدیریلر (۱۳، ۲۹۱). بو اساسا ایلین فصلی ایله علاقه دار ایدی.

اثنوگرافیک مشاهدده لر گؤستریر کی، اوللر اساسا ۳-۱۲ یاش آراسیندا، ایندی ایسه داها اثرکن ۴۰-ای چیخاندان سونراکی ایسته نیلن آیدا بو مراسم حیاتا کئچیریلیر. بو او مقصدله ائدیلیلر کی، اوشاق کۆرپه اولدوقدا هم یارا تئز ساغالیر، هم ده او قدر ده آغری-آجی درک ائتمیر. لاکین سنتین داها گئج واختلاردا قدر اوزادیلماسی فاکتورلاری دا اولور. بو اساسا اونونلا ایضاح اولونور کی، بعضی کاسیب عایله لرده سنتین داها بۆیوک یاشلاردا (۱۲ یاش و یوخاری) اجرا ائدیلمه سی اقتصادی ایمکانسزلیقلار باغلیدیر.

سنت زامانی معاصر دؤورده بۆیوک مراسم کئچیریلمه سی حاللاری دا اولور. کچیک توی آدلانان بئله مراسملره یاخین آداملار دعوت اولونور. معاصر دؤورده بعضی حاللار ایستینا اولونماقلا بیر سیرا عایله لرده بئله توپلاردا احتیاج دیولمور، عکسینه یالنیز عایله داخلینده خودمانی مجلس کئچیریلیر.

آذربایجاندا سنت اولونما اؤز برابرینده کیرهو لیک عادتینی ده ضروریشدیرمیشدیر. بئله کی، زمانیمزه ده گلیب چاتمیش بو عادت عصرلر بویو اجرا اولوناراق معین کئیفیتلر قازانمیشدیر. سنت اولونان اوشاغی کسيلمه آیندا بیر نفرین قوجاغینا قویوردولار. او دا کیرهو حساب اولونوردو. لاکین بو اولجه دن راضیلیق اساسیندا معینلشدیریلیدی. کیرهو اولوناجاق آدام حرمت صاحیبی اولان شخصلردن، عایله اوچون داها یاخین حساب اولونانلاردان سئچیلیدی. آذربایجاندا کیرهو لیک اینستیتوتونا خصوصی مناسبت بسله نیلمیشدیر.

کیرهو لیک عادت نین اوزونه مخصوص خصوصیتلری واردیر. بئله کی، «موخته لیف اجماعلار»، یاخود خالقلاردا منسوب اولان آداملار آراسیندا دا اوزونه مخصوص قوناقسئورلیک عادت اجرا اولونوردو. بئله آداملار بیر-بیری ایله صمیمی دوستلوق مناسبتلرینه گیریر و اوزون مدت اونسیبیت ساخالیردی. اولار قوهوملاردان دا یاخین و عزیز سایلیدیغی اوچون بئله دوستلوق علاقه لری اوزونئومورلو اولوردو. بو علاقه لر موقت خاراکتئر داشیمیردی، چونکی

اونلار بیر-بیریلرینه قوناق گئتمکله دایمی تماسدا اولوردولار. موقتى قوناقلاردان دایمی قوناقلارین فرقى محض بوندادیر کی، موقتى قوناق یالنیز بیر-ایکی گنجه لیک سیغیناجاق اوچون مراجعت ائدیر، سونرا گئدیرسه و اونون بو ائوده اولماسی تصادفی خاراكتئر داشیییرسا، ائو ییبه سی اونون ایشلرینه قاریشماغی ادبسیزلیک ساییرسا، دایمی تماسدا اولان انسانلار ایسه عکسینه بیر-بیری نین دردینه شریک اولور، ایشلری ایله یاخیندان مارقانلیر و اؤز کؤمک اللرینی بیرى دیگرینه اوزاتماغی واجب بیلیرلر. بئله قوناقلیق علاقه لری ساخالان آدمالار بیر-بیری ایله محکم دوست اولور و بو دوستلوقا صادق قالیرلار، زامان کئچدیکجه اونلارین عایله سی ده بو دوستلوقا داوام ائتدیریر. بئله قوناقلار خصوصی حرمت صاحیبی اولورلار. خلقیمیزا خاص اولان بئله قوناقسئورلیک کیره لر آراسیندا موجود ایدی. بو علاقه عصرلر بویو مختلف انسانلار و خالقلار آراسیندا مناسبتلرین اینکیشافینا تکان وئرمیشدیر. ماراقلیدیر کی، حتّی کیره لر یاخین قوهومدان بئله ایره لی، قارداشدان دا یاخین آدم و عزیز ساییلردیلار. بو مناسبتلر چوخ واخت نسلن داوام ائتدیریلیردی. بو دا آیری-آیری خالقلارین بیر-بیرینه یاخینلاشماسینا گتیریب چیخایردی. چونکی کیره لر بعضی حاللاردا باشقا خالقلارین نماینده لریندن اولوردو. کیره توتولان آشام ائوین ان عزیز و حرمتلی قوناغی ساییلیردی. کیره عایله عضولری نین راضیلیغی ایله ساییلیب-سئچیلن عایله باشچیلاریندان بیرى اولوردو. کیره لیگی قبول ائندله اونو سئچن عایله آراسیندا خصوصی حرمت علامتی اولاراق قوناقلیق مراسمی کئچیریلیر و حدیه تقدیم ائدیلدی. بو مناسبتین ده بیر سیرا قاداغالاری موجود ایدی. بئله کی، اوغلان اوشاغی نین سنتی ایله علاقه دار اولاراق توتولان کیره نین عایله سیندن هئچ کس همین عایله ایله نکاحا گیره بیلمزدی (ایله عضولری نین بیرینه چئوریلدیگینه گؤر). کیره لر آراسیندا قوناقسئورلیک عادتى اجرا اولونوردو. گله جکده کیره لیگی داوام ائتدیرمک اوچون اوغللار و نوه لر ده محض همین کیره نین نسلیندن اولانلارلا بو مناسبتى قوروپوب ساخلاماغا چالیشیردیلار. عایله نین بوتون خیر ایشلرینه کیره ان حرمتلى آدم کیمی مطلق ایشتیراك ائدر و اؤز مصلحتلرینی وئردی. بایراملاردا بو عایله لر بیر-بیرینه هدیه (کیره لیک پایى آدلانیردی) آپاریردیلار» (۸، ۶۳-۶۴).

کیره لیکده ماراقلی مقاملار دا واردیر. مثلن، دیگر بؤلگه لیمیزله برابر، ائلجه ده «ناخچیواندا کیره لیگه بؤیوک اؤنم وئریلمیش، کیره لیک نسلى خاراكتئر داشیمیشدیر. ائل آراسیندا سون دؤوره قدر قالان «فیلانکسلر ییزیم دده-بابا کیره میزدیر» افاده سی ده بونو ثبوت ائدیر. کیره نی دییشمک پیس علامت ساییلیردی. بو او زامان باش وئیریدی کی، کیره لیکدن

سونرا هر هانسی بیر بدبخت حادثه اولوردو. اوندا دئییردیلر کی، کیرهه لیک بیزه دوشمه دی. حتّی دده-بابا کیرهه لیک اولان عایله ده کیشی اولمادیقدا اوشاقلار همین عایله نین قیزلاریندان اولان اوغلانلارین (نوه لرین) قوجاقلارینا قویولوردولار. ناخچیواندا کیرهه لیک مسئله سینده داها احتراملا داورانان اوشاغین والدینلریدیر. اونلار چالیشیرلار کی، اوشاقلارین کیرهه لرینه دقتله، حرمتله یاناشسینلار. یعنی «قوجاغینا قان تۆکموشوک» افاده سینده اوستونلوک وئریلیر» (۷، ۱۷۴). پروسس بو ایشی یاخشی بیلن سریشته لی دلیکلر طرفیندن اجرا اولونوردو. لاکین معاصر دؤورده خصوصاً شهرلرده بو ایشی تجروبه لی حکیملر آپاریر. ماراقلیدیر کی، عملیاتین سونوندا «الیوما»، «اؤپوشمه» مراسمی اولور. یعنی «اوجلجه دن حاضرلانمیش آفتافا-لین گتیریلیر، کیرهه اللرینی توتور اوشاغین آتاسی نین اللری نین اوستونه. ینی سو تۆکولور کیرهه نین اللرینه، اوندان کئچیر اوشاغین آتاسی نین اللرینه. سونرا وضعیت عکسینه تکرار اولونور. بو دفعه کیرهه نین الی آشاغیدا اولور. کیرهه لر قوجاقلاشیب اؤپوشورلر. بونونلا عایله لر آراسی محرملیک باشلاییردی» (۷، ۱۷۶). لاکین مسئله بونونلا بیتمیردی، اوشاق تام ساغالاندان سونرا کیرهه حاضرلادیغی پایلا یئیندن عایله یه باش چکیردی. بئله کی، «عادت خالق آراسیندا «کولدنچیخارما»، «کول اووما» آدلانیردی. بو ایسه کئچمیشده یارایا خصوصی درمانلا برابر یاغلیقارا باسیلماسی، یارا ساغالاندا کولون تۆکولمه سی ایله باغلیدیر» (۷، ۱۷۶-۱۷۷). ناخچیواندا کیرهه هم ده اخی (عربجه قارداش دئمکدیر) آدلانیردی (۱۳، ۲۹۱).

تبریزده ستین تعین اولوندوغو گونده ۷-۸ یاشلی اوغلانا تزه پالتار گئییندیریلر. بوندان سونرا اونون یانیندا عایله عضولری، قوهوم و دوستلاری دوزولورلر. مراسم باشلایاندا «آتا اؤز اوغلونو کورسو اوزرینده اوتوردور و دلیک بیر آندا اوشاغی سنت ائدیر، کسینلن یئره النمیش کول سپیر کی، بو دا قانون آخماسی نین قارشیسینی آلیر. کئچمیشده و ایندی ده واریلار اوشاغی سنت ائتدیکده توی شنلیگی کئچیریلر. یاشلی معلوماتچیلاریمیزا گۆره کئچمیشده سنت اولوناجاق اوغلان اوشاغی نین ال-آیاغینا خینا یاخیردیالر» (۱۸، ۲۳). مراسمه یاخینلارین ییغیشماسی سانکی سستی تصدیق خاراكتیری داشیییر. ایشتیراک ائدنلرین بورایا ییغیشماسینی حادثه یه شاهدلیک کیمی قییمتلندیرمک اولار. خینادان استفاده ائدیلمه سی ایسه گۆرونور، اوشاغین فرقلندیریلمه سینده دلالت ائدیر.

ماراقلیدیر کی، آذربایجاندا کیرهه لیک اینستیتوتو بوتون بؤلگلرده عینی ماهیت کسب ائتمیردی. مثلن، آبشروندا، قوبادا و س. بو مستثنالیق تشکیل ائدیردی. بوندان علاوه ، سنت مراسمی

زامانی بعضی بۆلگه لرده قویون کسیدلیگی و بو قویونون قانیندان اوشاغین آلینا چکیلدیگی معلومدور (۱۳، ۲۹۱).

داغیستاندا دا سنت عادتى اجرا اولونور. اوغلانلار ایکی-دۆرد، بعضا ایسه داها گنج یاشلاریندا سنت اولونوردولار. قوهوملار گلیب تبریک اندیر، اوغلانا میوه، بویادیلمیش یومورتا و بعضا گئییم اشیالاری گتیریردیلر. داغیستانین بوتون خالقارینا کئچمیش تقدیس مراسمی معلومدور. بئله کی، ینییئتمه نین الینه یانار چوبوق وئریب هر هانسی بیر تاپشیریلا قیبریستانلیغا گۆندریردیلر. او دا متانت گۆسترمه لی ایدی، ایراده قوه سی نمایش اتدیرمه لی ایدی (۱۰، ۲۸۵).

نادیر حاللاردا دوغولان زامان «آنادانگلمه سنتلی» اولان اوشاقلاردا راست گلینیر. بئله اوشاقلاری «پیغمبر سنتلی» آدلاندیریلر و اونا قرآن اوخویورلار. بعضا بو جور اوشاقلاردا قانی چیخسین دئییه یونگولجه مداخله ایله اتیندن بیر قدر چرتیرلر. بعضا ایسه بونو ائتمه یه گرک دویمورلار.

شرفخان بیدلیسی عثمانلی دؤولتیندن بحث اندرکن مراد شاهین اوغلونو سنت زامانی (۱۵۸۲-جی ایل) شانلی مراسم، بول نعمترلره دولو مجلس کئچیردیگینی سؤیله بیر (۱۲، ۲۳۹). بو فاکتی اوروج بی بایات دا تصدیق ائده رک گۆستریر کی، اوغلو محمدین سنتی ایله علاقه دار سلطان مراد مراسملر ترتیب اتدیرمیشدی (۲۱، ۹۹). تصویردن آیدین اولور کی، سنت مراسمی بایرام شنلیگی سویه سینده کئچیریلیمیشدی. اورتا عصر أوروبا مؤلیفلری توماس بئنیستئر و جئفری دئکتین معلوماتیندا قید اولونور کی، ۷ یاشلی اوغلانلارین سنتی تورکلرده اولدوغو کیمیدیر (۱۴، ۱۵۷). دئمه لی، اورتا عصرلرده اوغلانلاری یئددی یاشیندا سنت اتدیردیلر. سنت باره ده ف.ا. کوتوو دا معلومات وئرمیشدیر (۱۴، ۲۳۳). یئری گلمیشکن قید ائدک کی، اورتا عصرلرده اخی طریقت نماینده لری آراسیندا کیروه لیگه خصوصی دقت یئتیریلردی. اخیلر کیروه اولدوقلاری عایله نین باشینا بیر فلاکت گه لردیسه، اونون اوشاغینی اؤز بالاسی کیمی باخماغی بیر بورج ساییردی (۲۰).

تورکییه ده سنت مراسمی خصوصی دبدیه ایله کئچیریلیر. قاباقجادان حاضیرلیق ایشلری گۆرولور. مثلن، خصوصی یاتاق، بزکلی پالتار و پاپاق حاضیرلانیر. اوشاقلاردا سنت اتدیلدیکن سونرا چوخلو هدیه لر وئریلیر. حتّی کاسیب عایله لرین اوشاقلاری اوچون یاردیم مقصدیله ایمکانلی آداملار «توپلو سنت» آدی ایله کوتلوی سنت مراسمی تشکیل اندیرلر. بئله لیکله ده، ایمکانسیز عایله لرین ایشینی یونگوللشدیریب اونلاری سؤیندیریرلر. بو عادت اویغورلاردا دا

موجوددور. بئله کی، یئددی یاشینا چاتان اوغلان اوشاقلارینی دینه اویغون شکیلده سنت ائتدیریرلر. سنت توپو زامانی تورکلرده اولدوغو کیمی اوشاغا خصوصی پالتار گئییندیریرلر. اونو آتا میندیریر، رنگلی پارچدان بئلباغی باغلاییرلار. قوهوملار کوچ هدیه ائدرلر، آتینا و اوشاغین اؤزونه رنگلی قوماشلار باغلاییرلار. اوشاغین آغزینا بیشریلمیش سویوتما یومورتا قویولور. زنگین عایله لر اؤز اوشاقلاری ایله برابر یوخسول اوشاقلاری دا سنت ائتدیریرلر.

عراقین کرکوک ویلایتینده «سنت ائدرکن آرتیق درینی سودا ساخالیر، سونرا سویو اوشاگی اولمایان قادى نین یاشینا تۆکورلرمیش کی، اوشاگی اولسون» (۲۲، ۳۱).

معاصر دؤورده سنتین بیر عادت کیمی قالماسی دونیانین مختلف اؤلکه لرینده اونا مناسبتله علاقه داردیر. حتّی یهودیلر معاصر دؤورده تزجه دوغولموش اوغلان اوشاغینی ۲۰ گونلوک ایکن سنت ائدیرلر. بوندان علاوه ، اوغلانلارین سنتی آبش، کورثیا و فیلیپپینده ده موجوددور. آمریکا داکى پروتستانتلار و فیلیپپینده کی کاتولیکلر اوغلانلارین سنتینی دینی باخیمدان گرکلی اولدوغونو قبول ائدیرلر. ائفویپیادا ایسه قیزلارین سنت اولونماسی فاکتی موجوددور.

کنیا و تانزانیا اراضیسینده مسکونلاشان ماسسایلر آراسیندا دا سنت عادتى واردیر. یئنیچه سنت اولونان یئنیئتمه لر قارا پالتار گئیینر، اوزلرینی ایسه آغ رنگه بویاییرلار. سنت مراسمی زامانی اؤزونو جسارتله آپارانلار رنگلی لعلکلرله اؤزلرینی بزیه بیلرلر. عملیات زامانی قیشقیرانلار یالیز بوز رنگلی لعلکله بزیه یه اجازه وئریلیر. بئله یئنیئتمه لر ساوانادا هله ایکی-اوچ آی گزه بیلرلر. بو زامان عرضینده اونلارین یاراسی ساغالیر و اونلاری ایسته نیلن ائوده پولسوز یئمکله تامین ائدیرلر. سنتلی اوغلانلار یئمگی خصوصی چؤپلر واسطه سیله یئییرلر. یئمگی اله آلماق اولماز، چونکی اونلار چیرکلی حساب اولونور. اونلار دوغما کندلرینه قاییداندا قادینلار اونلار یئنی پالتار و بزکلر باغیشلایرلار (۹، ۱۰۶).

افغانلار اوغلانی یئددی یاشینادک «ختنه» آدلانان عادتیه گؤره سنت ائتمه لیدیرلر. ختنه مراسمینده ایکی اوغلان اوشاگی اولمالیدیر. بو اونلار ایکیقات عمر آرزولاماق نیتی کیمی ایضاح اولونور. بو زامان قوناقلیق وئریلیر، قوناقلار اوشاقلارا هدیه لر پایلایرلار. اگر قوهوم قارداشدا ختنه اولوناجاق ایکینجی اوشاق یوخسا، مراسمی یئرینه یئتمیرلر، ایکینجی نین دونیا یا گلمه سینی گؤزله بیرلر (۱۹، ۱۲۱).

بئله لیکله، دئییلنلردن آیدین اولور کی، ابتدایی انسانلارین تقدیس عادتیندن دوغان و دونیانین بیر سیرا مختلف جوغرافی مکانیندا یاشایان خالقلاری نین سنت عادتى اوزون زامان مسافسی

کئچن ان قدیم آیینلردن بیرى اولموشدور. معاصر دؤورده آذربایجاندا سنت اجرا اولونور و بو زامان «کیچیک توی» مراسمی کنجیریلیر.

قوناقسئورلیک

معنوی مناسبتلرده آپاریجی رولا مالیک اولان عادت و عنعنه لر یالنیز بیر عایله نین دئییل، بوتؤولوکده جمعیتین مختلف طبقه لری اوچون ضروری اولان قایدالار مجموعسودور. هر بیر انسان جمعیتی نین قبول اولونموش معنوی دیرلری، اخلاق نورمالاری، اونون بوتون عضولری اوچون مهم اهمیت کسب ائدن داورانیس قایدالاری موجوددور. تصادفی دئییلدیر کی، بو قایدالار سونرالار قانونلارین ایشله نیب هازیرلانماسیندا دا مهم اهمیت کسب ائتمیش، جمعیت داخیلینده اؤز تصدیقینی تاپان و هامی طرفیندن قبول اولونان مناسبتلر نورماسینا چئوریلیمیش، بونا گؤره ده ابدی یاشایا بیلیمیشدیر. زامان کئچدیکجه خالق اؤزو مترقی و کؤهنلیمیش عادتلیری سوزگجدن کئچیره رک اونلارین یاخشیلارینی قوروپوب ساخلامیشدیر.

بشر مدنیتی نین مارق دوغوران دیرلریندن بیرى ده قوناقسئورلیکدیر. هئج بیر خلقین معنوی دونیاسینی قوناقسئورلیک عادتى اولمادان تصور ائتمک ممکن دئییل. بو عادت خلقین فعالیتینی، عینی زاماندا، الله ائندیکى اوغورلاری ابدیلشدیرن ادب خزینسیدیر. میلی خاراكتئر، اؤزونودرک و دیگر میلی دیرلرین مجموعسو بو ادب خزینه سینده چوخ آیدین عکس اولونموشدور.

خالق اؤز حیاتی نین جانلی لؤوحه لرینی، معیشت طرزینی قوناقسئورلیکده یاشاتمیش و اونو داوام ائتدیرمه یه چالیشمیشدیر. قوناقپورلییین ماهیتینده دوستلوق، صمیمیت، شفقت، مهربانلیق، احتیاجی اولانا ال توتماق، یاردیم ائتمک کیمی یوکسک انسانی کئیفیتلر دورور. بو کیمی کئیفیتلر معین عادت و عنعنه لرین اجراسی و داورانیس قایدالاریندا اؤز عکسینی تاپیر. بو ایهسه ائو صاحیبی نین معنوی-اخلاقی کئیفیتلری نین آیناسیدیر. آذربایجاندا قوناقسئورلیک عادتى هر زامان ان مکمل شکیلده یئرینه یئتیریلیمیشدیر.

هر بیر خلقین قوناقسئورلیک عادتى اوزونه مخصوص خصوصیتلری ایله فرقلندیگی کیمی، اجرا خصوصیتلرینه گؤره ده سئچیلیر. لاکین بوتون خالقلاردا قوناغا بؤیوک دقت یئتیریلمه سی هئج شبهه سیزدیر. قوناقسئورلیک خلقین قییمتلی ثروتینه چئوریلرک اونون حیات طرزینی عکس ائتدیرن بیر گوزگو اولماقلا یاناشی، هم ده انسانلاری منن زنگینلشدیرن مهم عاملدیر.

آوروپا ایله آسیانین آیریجیندا یئرلشن آذربایجان گؤزل تبتیه و زنگین ثروتلره مالیک بیر اؤلکه‌دیر. اؤلکه اراضیسی نین الوئریشلی طبعی-جوغرافی شرایطی، محصولدار تورپاقلاری،

یئراوستو و یئرآلتی ثروتلری بورادا اولو اجدادلاریمیزین یاشاییب-یاراتماسی و زنگین ارث قویوب گئتمه سینه هر جور شرایط یاراتمیشدیر. محض بو زمین اوزرینده خلقیمیز اؤزونون مادی و معنوی مدنیتینی یاراتمیش و اینکیشاف ائتدیرمیشدیر. بو زنگینلیک اونون سفره مدنیتینده ده مشاهده اولونور.

قوناقسئورلیک عادتى نین تاریخی هارادان و نه واختدان باشلانیر؟-سوالینا جاواب وئریمک ماراقلی اولدوغو قدر ده چتیندیر. لاکین اونون کؤکلیرى نین قدیم اولدوغو شبهه سیزدیر. ابتدایی اجماع قورولوشو دؤورونده بوتون انسانلاردا مادی و معنوی مدنیت بیر-بیری ایله سیخ وحدتده ایدی. انسانلار آراسینداکی مناسبتلر ده عادتله و وریدیشلره اویغون قورولوردو. لاکین زامان کئچدیکجه ابتدای اجماع قورولوشو داغیلدی و آیری-آیری طایفالار مختلف حیات طرزى ایله بیر-بیریندن فرقلنه یه باشلادیلار.

قوناقسئورلیگین تاریخی کؤکلیرىنى چوخ گومان کی، قان قوهوملوغونا اساسلانان قبیله نین فورمالاشدیغی و اینکیشاف ائتدیگی بیر دؤورده آختارماق لازیمدیر. چونکی آیری-آیری قبیله لر بیر-بیری ایله اونسیت ساخلاماغا، اقتصادی مناسبتلر قورماغا (مبادلّه ائتمیه)، گله جک حیاتین ضروری طلباتینی اؤدمک اوچون علاقه یاراتماغا احتیاج دویموشلار. مثلاً، آمئریکادا یاشایان " ایروکئز قبیله لری آیری-آیریلیدا قارشیلیقلی مبادلّه ایله ده مشغول اولوردولار. لاکین بو، چوخ ساده و بسیط حالدا ایدی. بیر قبیله نین آدمالاری اؤز ماللاری ایله قونشو قبیله یه قوناق گئدیردی. قونشو قبیله لر قوناقلارین گئیردیکلری " بخشیشلری " آلیب یئرینه باشقا شئیرلر قویوب یولا سالیردیلار " (۱۰، ۱۴۲). آیدیندیر کی، قبیله داخلینده انسانلار بیر-بیری ایله سیخ صورتده باغلی اولموشلار. مختلف قبیله لر آراسینداکی بئله باغلیلیق اونلارین طایفا اتفاقلاریندا بیرلشمه سی ایله نتیجلنه میشدیر.

بئله لیکله، انسانلارین تدریجی بیر-بیرینه گئدیش-گلیشی فورمالاشمیش، نکاح واسطه سیله قوهوملوق علاقه لری مئیدانا گلیمیشدیر. بو ایسه اؤز نؤویه سینده انسانلار آراسیندا یاخین مناسبتلری ضروری ائتمیش و نتیجه اعتباریله بیرگه امگین لابودلوگو ضرورتیندن دوغان کند اجماع لاری فورمالاشمیشدیر. اقتصادی مناسبتلر و نکاح علاقه لری زمینینده یارانمیش گئدیش-گلیش قوناقسئورلیگین مئیدانا گلسمینه گئیریپ چیخارمیشدیر. دئمّه لی، قوناقسئورلیگین بونؤوره سی محض بو زمینده قویولموشدو. قید ائدک کی، آذربایجانین جوغرافیاشوناس عالیمی عبدالرشید الباکووی (۱۴ عصرین ۲- جی یاریسی - ۱۵ عصرین ۱- جی یاریسی) اؤز اثرینده حقلی اولاراق یازیر: " اوجا الله انسانى یئر اوزونده ائله خالیق ائدیپ

کی، او حیوان کیمی تکباشینا یاشایا بیلمز و باشقاسیلا تماسدا اولماغا احتیاجی وار. بونا گۆره ده تماس عمله گلیب و بوندان دا انسانین یثیه جگی و گئییمی آسیلیدیر، بو ایسه اؤز نؤویه سینده، چوخلو باشقا، واختیندا حاضیرلانمیشلاردان آسیلیدیر، چونکی بوتون بونلاری اؤنله ین ایشلری انسان تکباشینا گۆره بیلمز. بونا گۆره الله ین مودیرکلیگی بو تماسی لازیم بیلدی و هر بیر انسانا تلقین اولوندو کی، او، حاضیرلانمیشلاردان بیرینی اجرا اتتسین کی، اونلاردان بعضیلری باشقالاری نین کؤمگیله فایدالانسین، چونکی صنعتلر چوخ حاللاردا بیر-بیریندن آسیلیدیر " (۹، ۱).

قوناقسئورلیک اوزون بیر اینکیشاف یولو کتچمیشدیر و هانسی دؤوره اجرا ائدیلدیگیندن آسیلی اولمایارق، انسانلارین حیات نورماسینا چئوریلیمیشدیر. طبعی کی، قوناقپرورلییه خاص عادتلر هر بیر دؤوره موافق صورتده اجرا اولونموشدور. بو باخیمدان کونکرت دؤورون موافق قانونا اوغونلوقلارینی نظردن قاچیرماق اولماز. بونو نظره آلماق اونا گۆره واجیبیدیر کی، اوبیئکتیو شرایطدن دوغان و هر هانسی بیر دؤورون تاریخی منظره سی نین یاراتدیغی لؤوحه لری گؤز اؤنوموزده داها دولغون جانلاندیرماغا ایمکان یارانیر.

ایلک صنیفلی جمعیت و دؤولتلرین یارانماسی قوناقسئورلیک عادتینه یئنی چالارلار گتیرمیشدیر. بئله کی، قونشو اۆلکه لرله دایمی الاقلر ساخلايان دؤولت باشچیلاری نینکی اورادان گلن حکمدارلاری، ائلهجه ده قاصد و ائلچیلری ده قبول ائدرکن معین قایدالارا، قوناق-پرورلییه رعایت ائتمیشلر. قدیم منبعلرده محض قوناقسئورلیک باره ده معلوماتا تصادف ائدیلمه سه ده، آذربایجان اراضیسینده موجود اولموش ان قدیم آراتا، لوللوی، کوتی و دیگر قونشو اۆلکه لرله اقتصادی، سیاسی علاقه لر قرآن دؤولتلر حقیقنده بحث اولونور. بو علاقه لر زامانی هئچ شهبه سیز کی، معین مناسبتلر یارانمیش و اوزونه مخصوص قبول مراسملری اجرا ائدیلمیشدیر.

منبعلرده ماننا حکمداری اوللوسونون ۲-جی سارقونو قبول ائتمه سی، اونا خراج وئرمه سی، حتّی شرفینه یازیلی آبیده قویماسی باره ده معلومات وئریلیر، عینی زاماندا سارقونون دا ماننا حکمدارینا شرفلی ضیافت وئردیگی قید ائدیلمیش (۱۵، ۳۵۳).

یئر اوزونون اشرفی ساییلان انسان معنوی وارلیقدیر، بونا گۆره ده او، باشقالارینا کؤمگی اؤزونون باشلیجا وظیفه سی حساب ائدیر. دنیا خالقلاریندان " قدیم یونانلار قریب آدمالاری زئوسین حیمایه سینده اولان قوناق کیمی قبول ائدیر، اونلاری چیمیزدیریر، تره پالتار گئییندیریر، یئ-دیزدیریردیلر. قدیم رومادا بؤیوک طایفالار آند ایچمک، مقایله باغلاماق،

آیری-آیری شخصلر و عایله لر ایسه مقدس و پوزولماز حساب اولونان مقایله (بو مقایله رسمن اعلان اولونان سونرا لغو ائدیلمه) باغلاماق ایله قارشیلیقلی قوناقسئورلیگی تامین ائدیلمه. قدیم سلاویانلاردا قوناغی قبول ائتمه نین ائوی یاندیریلیدی (۱۶، ۲۰۳) آذربایجانین ۱۲- عصر گؤرکملی شاعری نظامی گنجوی یازیر:

سن منیم قوناغیمسان، ای صاف انسان
قوناغی عزیز توتماق گر کدیر (۲، ۱۳۹).

بورادا قوناغا اولان مناسبت گرکلی بیر ایش کیمی قلمه وئریلمه. بو انسانلارین پسیخولوژی دوشونجه طریقه سرایت ائتمیش اجرایی ضروری حساب اولونان بیر داورانیش نمونه سی کیمی تقدیم اولونور. فارس نثری نین گؤرکملی اثری اولان «قابوسنامه»ده ابوشکردن بئله میثال چکیلیر:

قوناق یا دوست اولسون و یاخود دوشمن،
گرک لایقینجه حرمت ائدسن (۷۷، ۶۹).

صنان ابن بطوطه هارادا یاشادیقلاریندان آسیلی اولمایاراق اخیلرین قوناقسئورلیگینه و جومردلیگینه حیران اولدوغونو قید ائتمیشدیر. ایکی قروپون بیر-بیرله داعوا ائدیگینی گؤروب سببیینی اؤیرنمک ایسته دیکده ترجمه چی اونا باشا سالیق کی، بو اونو قوناق ائتمک ایستینلرین، اخی قروپلاری نین آراسینداکی مباحثه دیر. سونرا اونلارین ایشی حل ائدیلمه، باریشدیقلارینی سؤیله بیر (۷۵، ۴۰۹). او، اخیلرین مسافرسئورلیگینی، قوناقلار گؤستردیکلری حرمتی و قوللوق خصوصی قید ائدیر. مؤلیف هم ده گؤستریر کی، اخیلر دوستلارینی تکه لرده قوناق ائدیر، سفره آچیر، سونرا حماما گؤتورورلر. دؤنرکن یئنین سفره آچیلیر، یئمکلر، شیرنیاتلار، میوه لر تقدیم اولونور. سونرا قرآن اوخونور و سما رقصی گؤستریرلر. سیاحا گؤره اخیلرین قوناقسئورلیگی او قدر یوکسک سویه ده دیر کی، آرالاریندا پروبلئم چیخماسین دئی قایدالار قویموشلار. قوناغی ایلمک هانسی قروپ گؤرموشسه، او دا قارشیلایمالی ایدی. اونا گؤره ده او بیر قروپ هئچ بیر ایدیعا سوره بیللمزدی. قوناق قارشیلایماقلا سئوینج حسلری دویوردولار. مسافرییه نه قدر اهمیت وئریلدیگینی قید ائدن سیاح گؤستریر کی، گئتمک ایستدیکده اونا بئله جاواب وئریلیر

کی، شهرده اعتباریمیزی یوخ ائتمیش اولارسینیز، چونکی قوناقلیق ان آشاغیسی اوچ گون اولمالیدیر (۷۵، ۴۱۶:۴۱۸).

شرفخان بیدلیسی یازیر کی، شاه طهماسب هیندیستاندان گلن میرزه همایونلا ابهرده گوروشورلر. طهماسبه ۴ میثقال آغیرلیغیندا آلماز بخش ائدن قوناغینا اؤز نؤویه سینده حرمت و احترام گؤسترمه یه چالیشاراق شاه بیر نچه گون یایلاقدا (سورلوق) لایققلی قوناقلیق و شنلیک دوزلتدیردی. سورک اوو زامانی غریبه تصادف نتیجه سینده آتیلان اوخ ابول قاسیمی اؤلدوردو. بوندان برک عصیلشن طهماسب ده میرزه همایونو اؤلدورمک ایسته سه ده، اؤز باجیسی نین مداخله سی نتیجه سینده قوناغا یازیغی گله رک فیکریندن داشیندی (۱۳، ۱۹۱-۱۹۲). بو خلقیمیزه خاص اولان قوناغا حدیندن زیاده گذشتین باریز نمونه سیدیر.

ش.بیدلیسی ۱۵۶۰-۶۱-جی ایللرین حادثه لرینی قلمه آلاراق گؤستریر کی، قزوینه چوخسالیی بخشیشلرله سلطان بیاضیدین ائلچیلری علی پاشا، حسن آغا گلдіلر. اونلاری قیزیلباشلارین امیرلری قارشیلاییب حرمتله، احتراملا شهره چاتدیردیلار. اونلار شاها آت، مخمر، مختلف رنگلی دمشق ایپگی تقدیم ائتدیلر. عاده و قوناقسئورلیک مراسمینه رعایت ائده رک طهماسب ائلچیلری مشایعت ائتمگی جعفر به یه تاپشیردی و یولا سالماغا اجازه وئردی (۱۳، ۲۰۶). ش.بیدلیسی همچنین قید ائدیر کی، یاسااور سلطان محمد خدابنده نین یانینا اؤز اینانیمیش آدمینی چوخلو هدیه لرله گؤندردی، چونکی او خوراساندا قالماق ایسته ییردی. سلطان محمد ده اؤز نؤویه سینده اونون ائلچیسینی خوش قارشیلاییب لایققلی هدیه لرله یولا سالیب، هانسی ویلایتده قالماق ایسته بیرسه، اورادا قالماسینا اجازه وئردیگینی سؤیله ییر (۱۳، ۵۷). بو یوکسک سویه لی دؤولت آدمالاری آراسیندا اولان مناسبتی و اونلار گؤستریلن خصوصی مهمانوازیغی نمایش ائتدیریر.

م.معمبری شاه طهماسبین اونو حواله ائتدیگی آدمالارین ائولرینه تئز-تئز باش چکیددی. او قید ائدیر کی، «بوتون بو آدمالار منیمله صحبت ائتمکدن حظ آلیردیلار، منی اؤز ائولرینه سرست شکیده آپاریر و منه بعضا ۱۵-۲۰ گون قالماغا اجازه وئیردیلر. اونلار آوروپادکی ایشلر باره ده ائشیتمکدن ممنونلوق دوبورلار، چونکی بو اؤلکه لر باره ده هئچ نه بیلیمیرلر» (۳، ۵۲). م.معمبری قید ائدیر: «اونلارین یئمکلی تورکلرینکینه اوخشییر، لاکین اونلار داها سخاوتلی و اورگی آچقدیرلار و انسانلار عثمانلیلاردان داها تئز-تئز اؤز ائولرینده یئمک وئیرلر» (۳، ۶۱). بو فیکیر خلقیمیزین عصرلردن بری گلن عادت کیمی قوناقسئورلیگینه اشاره دیر. آرتیق خلقالین مهورودور. مسئله بوراسیندادیر کی، مهس سفره آچماق، مختلف یئمک چئشیدلرله اونو بزمک

قوناقسئورلیگین ایلکین علامتیدیر. بو بیر نۇع چۇرگینی بۇلمک و باشقاسییلا برابر پایلاشماق دئمکدیر.

ابو بکر القطبی الاهی «شعبانین ۴-ده (۱۹,۴,۱۲۹۵) (لار دماوند) یاخینلیغیندا آرقونون تاختگاهی اولان کۆشکده بۇیوک قوناقلیق تشکیل اتیدیلر. (قازان خان) حماما گئتدی، غسل اتیدی و شیخ صدرالدین ابراهیم حموی شهادت کلمه سینی تلقین اتیدی. قازان خان و بوتون دؤولت باشچیلاری مسلمان اولدولار. ابو بکر القطبی الاهی ده کاروانسارایین آدینی چکمیشدیر (۴، ۲۳؛ ۵۳).

رسمی وئرگی اولماسا دا، سالامانه اورتا عصرلرده یاخین شرقین بیر سیرا اۆلکه لری کیمی آذربایجاندا دا هدیه شکلینده تقدیم اولونان وئرگی ایدی. فئودال عیان و مأمورلار گه لرکن اونو سالامالماق مقسدیله یئرلی اهالی طرفیندن وئرلیردی. بو صفویلر دؤورونده یا-ییلمیشدی. قطران تبریزی یازیر:

همیشه قاپیسی آچیق، سفره سی باشیندا قوناغی واردیر (۶، ۲۵۳).

قوناقلیق مجلسلری موسیقی نین مشایعتی ایله کئچیریلیردی. بونو مینیاتور رسملری ده تصدیق ائدیر. تصویرلردن آیدین اولور کی، موسیقیچیلر اوچون خصوصی گوشه آیریلیردی. ائله بیر یئر کی، اونلارین سسی یاخشى ائشیدیلسین، عینی زاماندا معین مسافه دن دینله نیلسین. بو اگر ائو ایدیسه، موسیقیچیلر آشاغی مرتبه ده، چادیر ایدیسه، او زامان اونلار بیر قدر آرالی مسافه ده اوخویوردولار. قطران تبریزی بو باره ده یازیر:

مجلسی مطربدن و قوناقدان بوش قالماز (۶، ۲۶۰).

تاریخی اینکیشافین گئدیشی پروسسینده نسیللردن یادگار قالان، خلقین معیشت طرزینده اؤزونو بروزه وئرن، انسانلارین معنوی دونیاسینین گؤسترچیسینه چئوریلن عادت و عنعنه لر مهم اهمیت کسب ائدیر. حیاتیین مختلف ساحه لريله سیخ باغلی اولان عادتلر اؤز ماهیییتيله، مضمونو ایله خلقین اوزونه مخصوصلوغونو تصدیقله ییر. بئله عادتلردن بیرى ده خلقین معیشتینه داخل اولاراق درین کؤکلر سالان قوناقسئورلیک عادتیدیر. عاریف اردبیلی اثرینده

قوناقسئورلیک عادتینه توخوناراق همین عادتین باشلیجا خصوصیتلرینه یئر وئرمیشدیر. بو خصوصدا ن.آراسلی نین اثره استینادن ایره لی سوردویو فیکری مارق دوغور. او یازیر: «اثرده تبلیغ ائدیلن اخلاقی-تربییی نصیحتلر ایچریسینده سخاوت، الی اچیقلیق حقیقده کی فیکرلر ده مهم یئر توتور. شاعره گؤره سخاوت انسانی یوکسلدیر. هر کس اؤز آدینا او یغون طرزده سخاوت گؤسترمه لیدیر. وئرلن بخشیش باغیشلانیلان آدمین دئیل، باغیشلانیلن آدینا لاییق اولمالیدیر. شاعر قوناقلیق مجلسلرینی تصویر ائدرکن سخاوت، قوناقسئورلیک کیمی گؤزل عنعنه لر حقیقده دا دانیشر، گورلوزله قوناق قبول ائتمک، قوناغا اورکله قوللوق گؤسترمک کیمی عادت- عنعنه لری اؤز اثرینده عکس ائتدیریر» (۷، ۷۴). قوناقسئورلیک خلقیمیزین معنوی مدنیتینده ان قیمتی اینجیدیر و او، معیشتیمیزده قرارلاشیب ثابتلشن عادتلر ایچریسینده مترقیلیگیله سئچیلیر.

نظامی یارادیجیلیغیندا باش توتان و باش توتمایان ائلچیلیک حقیقده اطرافلی معلومات واردیر. شاعر «لیلی و مجنون» اثرینده بونون هر ایکسینی اینجه لیکلرینه قدر تصویر ائتمیشدیر. مثلن، اوغلان ائوی نین آغساقالارلا مصلحتلشمه سی، ائلچی گئدرکن قیز ائوینه معین هدیه لر تقدیم ائتمه سی و قیز ائوی نین ده یوخ جاوابی وئرمه سینه باخمایاراق، گلن ائلچیلری بیر قوناق کیمی لیاقتله قارشیلاماسی کیمی مسئله لر اؤز عکسینی تاپمیشدیر. چونکی «هله قدیم دؤورلردن باشلایاراق ایندییه ده ک داوام ائدن قوناقسئورلیک عادت نین، خصوصیه ائلچیلیک، نشان و توی مراسملری زامانی اجراسی داها دقتلایقیدیر. بئله کی، بورادا قوناقسئورلیک اوزونه مخصوص طرزده اجرا اولونور. قیز ائوینه اوغلان ائوی هدیه لر تقدیم ائدیر. ائو صاحیبی ده گلن قوناقلاری لازیمی قایدادا قارشیلاییب یولا سالماغا جیدی رعایت ائتمه یه چالیشیر» (۱۲، ۹۴). قید ائتمه لیگی کی، ائلچیلیکده ماهیت اعتباریه قوناقرورلییه خاص اولان علامتلر اؤزونو بروزه وئریر.

قاضی برهان الدین یازیر کی، «قاپوندان ایچرو گیرنه بیر سلام گرک» (۸، ۳۷۵). بو قوناقسئورلیگین ایلکین قارشیلاما آندیر. سلام کلمه سی ده الله ین آدلاریندان بیریدیر. زاقاتالانین جار کندینده ۱۹ عصره آید (۱۸۶۵-۶۶-جی ایللرده تیکلمیش) مایور اسماعیللیا مخصوص اولان ائوین یازیسیندا قید اولونور کی، ائو حرمتلی قوناقلار اوچون تیکلمیشدیر. اگر ائو یالنیز منیم اوچون اولسایدی، اوندا منه کفن بس ایدی (۹، ۱۲۷). بو یازی عادی کلملر ییغینی دئییلدیر، رئال آرزونون باریز نمونه سیدیر. اؤزو ده بوتؤو بیر خلقلین عصرلردن بری قانونا و ایلیگینه هویموش، ائتئوپسیخولوگیاسیندان سوزولوب گلن گئرچکلیگین عکسیدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، ایسگندر شرق عیانلارینا خیرخواه مناسبت بسله دیگینی گؤسترک اوچون چوخ واخت مجلسلره زنگین میدیا گئییمینده گه لردی. اونون بو حرکتی قارشیسینداکینی نئجه یوکسک دیرلندیردیگینی بیلدیرردی. " ایسگندر میدیا گه لرکن آتروپات، چارین یاخین آداملاری ایله بیرلیکده اونون شرفینه تشکیل اولونموش شنلیکلرده ایشتیراک ائتمیشدی " (۱۷، ۵۷-۵۸).

أوروپالیلار ایلک دفعه آمریکا قیته سینه قدم قویارکن یئرلی اهالی طرفیندن چوخ مهربانلیقلا و قوناقسئورلیکله قارشیلانمیشلار. تورکدیلی خالقاردا دا قوناق مقدس سایلمیشدیر. بو خصوصیت اونلارین فولکلور نمونه لرینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. تورک خالقلاری نین فولکلور یارادیجیلیغینا مراجعت ائدن اعلییزاده یازیر: " اولولاریمیزین اؤیود-نصیحتینجه، قوناقسئورلیک، قوناغا حرمت و قوللوق گؤسترک انسانی کئیفیتدیر؛ بو، خلقین داخلی-معنوی اوستونلوگو کیمی قییمتلندیریله بیلر، بونولا فخر ائتمک، اؤیونمک گرک. گله جک نسیللره ده بونو ائتمک گرک.

قالماق ایسته سه قوناق

وئر دخی یئمک-ایچمک.

قارغیش قیلار قوناقلار

ضعیف گؤروب حرمتی.

دیگر بیر شعرده الی آچقیلیغین، اورک گئیشلیگی و سخاوتلیلیگین، دوست-آشنا ایله یئییب-ایچمگین، قوناغا حرمت ائتمگین شرفلی، شهرت آرتیران ایش اولدوغو فیکری سؤیله نیلیر:

گؤزل دون سنین اؤزونه،

دادلی یئمک اؤزگه سینه،

قوناغا آغیر حرمت ائت

یایسین شهرتینی خالقا.

اوچونجو بیر شعرده ایسه قاپییا گلن قوناغی حرمتله قارشیلماق، راحتلاماق اوچون تلسمک، حتّی اونون آتی نین دا راحتلیغی نین، آریاسامانی نین قایغیسینا قالمالغین واجیب اولدوغو سؤیله نیلیر:

گلسه قوناق تلسگیل،

کئچسین اوندان یورغونلوق

آریا-سامان گتیرگیل،

بولسون آتی ایشیقلیق " (۱۸، ۴۱۳-۴۱۴).

بورادان آیدین گؤرونور کی، ائو ییه سی قوناق قارشیسیندا بؤیوک مسولیت داشیییر. قوناقسئورلیک قایدالاری نین اجراسی گئیش و چوخجهت لیدیر.

خلقیمیزین معیشتینده عصرلردن بری کؤک سالمیش عادتلردن بیرى اولان قوناقسئورلیک هله قدیم زامانلاردان باشقا خالقلاردا اجرا اولوندوغو کیمی، آذربایجاندا دا گئیش یاییلمیشدیر. قوناقسئورلیک خلقیمیزین وارلیغینی، گون-گذرانینی، حیات طرزینی، معنوی دونیاسینی، مدنی سویه سینی بوتون چالارلاری ایله تقدیم ائدن مترقی بیر عادتدیر. بو عادت آذربایجان اراضیسینده یاشایانلارین کیملیغینی، نه یه قادیر اولدوغونو آچیقلاماقلا یاناشی، اونلارین معنوی دونیاسینا نفوذ ائتمه یه ده ایمکان یارادیر.

قوناقسئورلیک اوزونه مخصوص خصوصیتلره مالیک بیر عادتدیر. بشر تاریخی مرحله لر اوزره اینکیشاف ائتدیکجه قوناقسئورلیک عادتى ده معین قدر دیشیکلییه اوغرایارق یئنی کئیفیتلر قازانمیش، لاکین اؤز ماهیتینی و عنعنه وی جهتلرینی اساس اعتباریله قوروپوب ساخلامیشدیر. اورتا عصرلرده قوناقسئورلیک عادتى فئودال مناسبتلری نین گوجلو تاثیرى آلتیندا اولموشدور. آذربایجاندا قوناقسئورلیک آدتى نین نئجه اجرا اولوندوغو باره ده معلومات آلماق اوچون همین دؤورده یاشامیش مؤلیفلرین اثرلری خصوصی مارق دوعرور. بو مؤلیفلرین اکثریتی آذربایجانین سیاسی-اقتصادی وضعیتی، طبیعتی، کاروان یوللاری، مونیت تورپاقلاری، بوراداکى بوللوق و تجارت علاقه لری بارده گئیش معلوماتلا یاناشی، یئرلى خالقا دا قییمت وئرمگی اونوت-مامیشلار. فیکریمیزی منبعلرین معلوماتلاری دا تصدیق ائدیر. بؤیوک اهمیته مالیک اولان اورتا عصر منبعلری جانلی مشاهده لره اساسلاندیغی اوچون دقیق و صحیح معلوماتلارلا زنگیندیر.

اورتا عصر عرب مؤلفی المقدسی آذربایجان حقیقده معلوماتلاریندا یازیر کی، بورانین اهاالیسی فصاحتلی و حرمتلیدیر (۱۹، ۱۳۰). یاقوت حموی ایسه آذربایجان ساکینلری نین گولراوز، حلیم طبعیتلی و خوشرفتار اولمالاری ايله فرقلندیگینی سؤیله بیر (۲۰، ۱۲۵). عرب خلیفه سی نین آلبان حکمداری جوانشیری طمطراقلا قارشیلاماسی دا تاریخی فاکتدیر. بو باره ده معلومات وئرن موسی کالانکاتوکلر " آلبانیا تاریخی " اثرینده جوانشیرین خلیفه ۱-جی معاویه طرفیندن " اؤز بؤیوک آندلاری و حسابسیز مکافاتلاری ايله بیرلیکده اؤز یانینا دعوت ائتمه سیندن " بحث ائتمیشدیر. بو ماراقلی حادثه نی اولدوغو کیمی دیقته چاتدیرماغی واجب بیلیریک: " خلیفه (۱-جی معاویه نظرده توتولور - ش.ب). اؤز عیانلارینا امر ائندی کی، اولار جوانشیرین قاباغینا چیخیب اونا اؤزو میندیگی آتلاری حاضیرلا سینلار. باخ، بئله بیر فوق العاده احتیراملا جوانشیری ساییس-حسابسیز عسگرلری اولان دوشرگه یه گئیردیلر... جوانشیری یالنیز چارلارا لایق اولان مستثنی طمطراقلا قبول ائتدیلر و اونا قدر بورادا هئج کس بئله حرمت گؤرمه میشدی ". مؤلیف جوانشیرین غیری-عادی مودریکلیگیندن خوشلاندان خلیفه نین اونا و اونولا گلنره هدیه لر باغیشلادیغینی یازیر. م. کالانکاتوکلر خلیفه نین یانینا گئدن جوانشیرین ایکینجی سفرینی ده قلمه آلمیشدیر. او گؤستریر کی، بو دفعه ده شهرتلی حکمدار اولان جوانشیر یئنه ده بؤیوک شان-شهرتله و شرفله قارشیلانیر. آخشام یئمگینده خلیفه اونو اؤز یانیندا اوتوردور. خلیفه اونا هیندیستاندان گتیریلیمیش فیل باغیشلا ییر. بئله حرمتین هئج کسه اولونمادیغینی یازان م. کالانکاتوکلر جوانشیره و اونون آداملارینا باغیشلانیلان هدیه لر حقیقده دا سؤز آچیر؛ بونلار قیزیل قینلی پولاد قیلینج، میرواری ايله سوستلنمیش کافتان، قیزیل خاچلار، ایپک پارچالار، ابا و جوربجور قییمتلی گئیملر، بزکلر، ۵۲ آت و س. داخل ایدی (۲۱، ۱۳۵-۱۳۶).

آذربایجانلیلار آراسیندا قوناغا حدسیز حرمت و احترام گؤستریمک مهم شرطلردن حساب اولونور. بو خصوصیت یالنیز آذربایجان اوچون خاص اولماییب، بوتؤلولوکه قافقازدا یاشایان دیگر خاقلاردا دا مخصوص اولماقلا عومومقافقاز سجیه سی داشییر. تصادفی دئییل کی، قافقاز خاقلاری اؤز قوناقسؤرلیگی ايله ده شهرت قازانمیشلار. بو باره ده آئکساندر دوما یازیر: " آذربایجاندا، ائلجه ده بوتون قافقازدا هر هانسی بیر قاپینی دؤیوب دئسین کی، من اجنیبیم، گئجلمه مه یه یئریم یوخدور، ائو صاحیبی او ساعات ان بؤیوک اوتاغینی سیزه وئره جکدیر. اؤزو ایسه عایله سی ايله کیچیک اوتاقدایرلشه جک. اوسته لیک، اونون ائوینده قالدیغینیز، دئیک کی، بیر هفته، ایکی هفته، بیر آی مدتینده سیزه قاینی گؤستره جک، کورلوق چکمه یه

قویمایاجاق " (۲۲، ۱۷). بو اوناو گؤستریر کی، آذربایجان اراضیسینده قوناق مقدس سایلمیش، اونا خصوصی حرمت ائدیلمه سینه جیدی صورتده رعایت اولونموشدور. اؤز اثرلرینده قوناقسئورلیک کیمی نجیب بیر عادت حقیقته دؤنه-دؤنه صحبت آچان داهی شاعر نظامی گنجوی " یئددی گؤزل " اثرینده یازیر:

باغ گولو کیمی قوناق سئور ایدی،
قۇنچه ده کی قیزیلگول کیمی گولردی.
اونون بیر حاضیر قوناق سارایی واردی
کی، بویو بئردن سوریبایا اوجالیردی.
سفره آچیب بوسات قوراردی،
لطفله بسلیمیش خیدمتچیلر ساخلاردی.
کیم گلسیدی، آتی نین جیلووونو توتاردیلار،
قایداایلا سفره آچاردیلار.
اونا لاییق مهمانوازلیق ائدردیلر،
اونون اؤز شانینا گؤره قوناقلیق وئردیلر (۲، ۱۲۰).

گؤروندویو کیمی، شاعر بورادا بیر نفرین سیماسیندا بوتؤو بیر خلقین قوناقسئورلیگینی ترننوم ائتمیش، قوناقپورولیه خاص اولان مهم چهلتری ییغجام، لاکین اساسلی شکیلده ایشیقلا ندیرمیشدیر. شاعرین تصویریندن آیدین اولور کی، قوناقلار اوچون مخصوص یئر آیریلیر، سفره آچیلیر، بوسات قورولور. ائوه تشریف بویوران قوناغین خصوصی حرمت علامتی اولاراق آیريجا اوتاغا دعوت ائدیلمه سی مسئله سینه توخونان نظامی گنجوی یازیر:

قوناقلار کیمی ایچرییه، ایوانا آپاردی (۲۳، ۲۱۴).

بو میصرع هر بیر عایله ده قوناغین دقت مرکزینده اولدوغونو گؤستریر. ائله بو تصویرده نظامی فیکرینه داوام ائده رک قوناغین و ائو صاحیبی نین بیر-بیرینه هدیه لر تقدیم ائتمه سیندن صحبت آچیر. مولیفین، عینی زاماندا قوناقلارین راحتلیغی اوچون آیریلیمیش گوشه نین اولدوغونو قید ائتمه سی او دؤورون قوناقسئورلیک عادتینه خاص اولان خصوصیتلری آنلاماغیمیز اوچون کیفیت قدر اساس وئریر. قوناقسئورلیگین گئیش تطبیقینه مئیلی

سجیوی بیر حال کیمی دیرلندیرن نظامی نین اثرلرینده قوناقلیق سفره سی نین تصویرینه تئز-تئز راست گلمک اولور.

نظامی نین اثرلرینده قوناقلیق مجلسلری نین تصویرى بونونلا بیتیمیر. شاعر عینی زاماندا " ایسگندرنامه " ده نوشابه نین ایسگندری، " خسرو و شیرین " ده مهین بانونون خسرو، " لیلی و مجنون " دا لیلی نین آتاسی نین گلن ائلچیلری قارشیلاماسی و س. بو کیمی تصویرلره یئر وئرمیشدیر. نظامی گنجوی نین تصویرلرینده قوناقسئورلیک آذربایجان خلقی نین معیشتینده عادی حال آلان عادت کیمی آچیق-آیدین نظره چارپیر و شاعر اونا بؤیوک رغبت بسله دیگینی آیدین بروزه وئیر.

" خسرو و شیرین " اثرینده قوناقلار اوچون آچیلان بول یئمکلرله دولو سفره دن بحث ائدرکن شاعر گؤستریر کی، یئمک سفره سینده اینک، قویون، قوش و بالیق اتیندن حاضیرلانمیش مختلف چئشیدلی یئمک نؤولری واردیر (۲۳، ۲۱۸). " ایسگندرنامه " پوئماسیندا دا قوناقلیق سوفرسی نین تصویرى وئریلیر. بورادا مختلف چئشیدلی یئمکلر، میوه لر، باداملی حلوا، حتی شراب و س. اولدوغو تصویر ائدیلمیر. همین اثرده همچنین شاعر یئنه ده قوناقلیق سفره سیندن بحث ائده رک بورادا توغلو اتیندن حاضیرلانمیش یئمکلر، سفره نین برکتی ساییلان اوزون و دییرمی چۆرکلر، مسوس و ریچال، پاخلاوا، حالوا و شربت اولدوغونو گؤستریر. اورتا عصرلرده ائله بیر مؤلیف یوخدور کی، قوناقدان بحث ائدرکن اونا سفره آچیلماسی نین واجیبلیگینی قید ائتمه میش اولسون. مثلن، ۱۲ عصرین گؤرکملی شاعری افضل الدین خاقانی یازیر:

سحر-سحر سفره دؤشه، حوری سنه مهمان گله و یاخود،

گزیرم بیر قوناق کی، سفره سینه

اولا لاییق بو جان، تاپمابیرام (۲۵، ۹۶:۱۶۴).

۱۳ عصره آید مؤلیفی بللی اولمایان " داستانی-احمد حرامی " داستانییدا ایسه بئله دئییلیر:

بیشیردی خوش طعاملار هم بویوردو،

قونوقلوق ائتدی، آنلاری دیوردو (۲۶، ۱۱۷).

۱۴ عصرین دیگر نماینده سی " ورقا و گلشاه " پوئماسی نین مؤلیفی یوسف مداحین دا یارادیجیلیغیندا قوناقسئورلیک عادتینه یئر وئریلیر. او یازیر:

قیلدیلار بونلار قوناقلیغا یاراق...
آلدیلار آنی اوتاغا گلدیلر،
آنا اوچ گون خوش قوناقلیق قیلدیالر.
چونکی بونلار حرمتینی بیتیریر،
گلدی گئری چادیرینا اوتورور.
هر کیم آنی گؤرمگه گلیر ایدی،
گوموش، آلتون چوخ آنا وئریر ایدی (۲۶، ۱۷۸).

بورادا قوناغا خصوصی حرمتدن و اونا بخشیش تقدیم اولونماسیندان بحث ائدیلمیر. عمومیتله، ائله اورتا عصر مؤلیفلرینه راست گلیمک اولماز کی، هئج اولماسا قوناق و مهمان کلمه لرینه اؤز یارادیجیلیغیندا یئر وئرمه میس اولسون. مسعود ابن نامدار، نعمت الله کشوری، هدایت، قاضی برهان الدین، مجیرالدین بیلقانی و بو کیمی دیگر اورتا عصر شاعرلری نین اثرلری ده بونا مثال اولاییلر.

شیخ ابراهیمین قوناقسئورلیغیندن اورتا عصر مؤلیفی شرف الدین یزدی ده بحث ائدیر. " او یئرده شیخ ابراهیم بیر مناسب ضیافت ترتیب وئردی. همیشه و دوولتین سعادتی دؤورلرینده، اونا کؤمکچی اولدوغو کیمی، هره نین اؤزونه لاییق پشکئشلر تقدیم ائدیب یاخشی بیر قول اولماق مراسیمینی یئرینه یئتیردی " (۲۷، ۲۷).

بو مسئله نی دیگر بیر اورتا عصر مؤلیفی خاندمیر ده قید ائدیر. او، شیخ ابراهیمین هدیه و سوغاتلارلا صاحیقیرانین (امیر تیمور نظرده توتولور - ش.ب.) حضورونا گلیمه سیندن بحث ائدیر. گؤرکملی آذربایجان شاعری عماد الدین نسیمی ده " اکرام اعز ظایفه "، یعنی " قوناغا حرمت ائت " دئییر (۲۹، ۶۵۷). باشقا بیر یئرده ایسه شاعر " خیدمته بئل باغلادیم مهمانی گؤزلر گؤزلریم " دندیکده ده قوناغا خیدمتین اساس و واجب مسئله اولدوغونو وورغولاییر. اورتا عصر مولیفلریندن اولان رحمتی ایسه " جانی قوربان انده گؤر رحمتی

مهمانین ایچون " -دئییر (۳۰، ۵۲۲). باشقا بیر مؤلیف - ش.سهروردی ده عینی فیکیرله چیخیش ائدیر. او یازیر:

قوربانین اولای بیزیم بو داخما،

دوش، مهمانیم اول، کدرله باخما (۳۰، ۱۱۲).

آذربایجاندا قوناغا همیشه بؤیوک حرمت، دقت و قایغی گؤستریلدیگیندن، اونون هر بیر ائوده راحتلیق تاپماسینا لازیمی شرایط یارادیلیمیشدیر. هر بیر عایله (امکانی داخلینده، حتی بعضا اقتصادی ایمکانلاریندان دا آرتیق درجه ده) قوناغی بؤیوک حرمتله قارشیلانماغی، ساخلانماغی و یولا سالماغی اؤزونه بورج بیلیر، شرف ساییردی. قوناقسئورلیک عادتى تکجه تانیشلار آراسیندا گئیش یاییلمیش عادت اولاراق قالمیردی، او همچین غریبلر، تاماميله تانیش اولمایان آدمالار و سفره چیخان سیاحلار اوچون ده تطبیق ائدیلمیردی (۱۱، ۱۴۸). بو مسئله نی اؤز اثرینده شرح ائئن آلكساندر دوما گؤستریر کی، آذربایجان اراضیسینده اولدوقلاری زامان یئرلی اهالیدن بیر دسته ایله راستلاشارکن اونلار طرفیندن قوناقسئورلیک علامتی اولاراق اونا ایلك نؤویه ده دوز-چؤرک تکلیف ائدیلمیشدیر. وداع لاشارکن صمیمیتله اللرینی سیخیب آیریلدیقا دسته نین باشچیسى یئنه قوناقلارا دوز-چؤرک تکلیف ائتمیش، همچین اونلارین آخشام و سحر یئمکلری نین قایغیسینا قالمیشدیر (۲۲، ۴۰). بو اونو گؤستریر کی، آذربایجاندا قوناقسئورلیک انسانلارین داخلی طلباتیندان ایره لی گلیر. یعنی قوناق شخص دعوت ائدیلیب- ائدیلمه سیندن، ائو صاحیبی نین اونو تانییب-تانیماماسیندان آسیلی اولمایاراق، هر کس اؤلکه سینه گلن زیارتچییه اؤز قوناغی کیمی باخمیش، اونو صمیمیتله قارشیلاییب یولا سالماغی اؤزونه بورج بیلیمیشدیر. خلقیمیزی فرقلندیرن جهتلردن بیرى ده محض بودور.

سفر بویو اونلاری مشایعت ائدن بلدچی باره ده ده فیکیر سؤیلمی اونوتمایان آدوما بئله یازیر: " دربندن بورا قدر خیدمتیمیزده دوران، بیزی هئج بیر شئیدن کورلوق چکمه یه قویمایان آذربایجانلی بلدچیمیز یانیمیزدا ایدی. اینصافلا دئمک لازیمدیر کی، او، اوزرینه دوشن مسؤلیتلی ایشین عهد ه سیندن لاییقینجه گلیردی " (۲۲، ۳۸-۳۹). گؤرونویو کیمی، سفره گلنلرین اختیارینا حتی بلدچی بئله وئریلمیردی. اؤلکهنی تانیمادیقلارینا، یوللارا بلد اولمادیقلارینا گؤره طبعی کی، سیاحلارلا خصوصی دقت و قایغی علامتی اولاراق یوللارینی راحت داوام ائدییره بیلیمک اوچون اونلارا بلدچی واجب ایدی. بلدچی ده بوتون یولبویو

قوناقلاری سادجه اولاراق مشایعت ائتمکله کیفایتلنمیر، عینی زاماندا اونلارین ارزاق تداروکونون گؤرولمه سیله مشغول اولور و دیگر ایشلرده یاردیمچی اولوردو. اورتا عصر مؤلیفلری نین بو گونوموزه ده ک گلیب چاتان اثرلرینده شاهلارین قوناقسئورلیگی تصویر اولوندوغوندا بیز ده اونلاری دیقینیزه چاتدیراجاغیق. سلجوق سلطانلاریندان آلپ آرسلان و ملیکشاهین وزیر ی ابو علی حسن ابن علی خواجه نظام الملک "سییاستنامه" اثری نین "شاهلاردا یاخش ی سفره آچماق قایدالاری حقیقده" بؤلمه سینده یازیر: "سلطان توغرول هر سحر سفره آچدیرار، جور به جور لذتلی و تمیز خؤرکلر حاضیرلاتدیراردی، ممکن قدر بول و یاخش ی اولماسینی تاپشیراردی. آتا مینیب گزینتی و یا اووا چیخیدقدا ائله خؤرکلر حاضیرلاتدیریب صحرا یا گؤندربردی کی، بوتون امیرلر، عیان-اشرف، قارا جماعت تعجب اندریدیلر. تورکستان خانلاری نین هامیسیندا بئله بیر عادت واردیر: اونلار مطبخده چوخ خؤرک بیشیرتدیریدیلر کی، خیدمتچیلر ده یئسینلر، دؤولتین ده سفره سی برکتلی اولسون" (۳۱، ۱۱۴).

روس شرقشوناسی بئرناقارد دورن (۱۸۰۵-۱۸۸۱) منبع معلوماتلاری اساسیندا شیروانشا ۱- جی ابراهیمین وئردیگی ضیافتی تصویر ائده رک یازیر کی، مجلسیده او قدر آت و قویون کسلیمیشدی کی، آشپازلار یئمک بیشیریلمه سی نین عهد ه سیندن گله ییلمیریدیلر. اؤزو ده بو ضیافتلرده گرکلی اولان هر شئ بؤیوک بوللوقلا حاضیرلامیشدی. دیگر بیر معلوماتدا ایسه ۱-جی ابراهیمین امیر تبیمورا و اونون یاخینلارینا چوخلو هدیه ائتدیگیندن بحث اولونور (مثلا، کمر، سیلاح، قالخان، گؤزل قیز و اوغلانلار (خیدمتچی) و دیگر قیمتلی هدیه لر) (۳۲، ۴۶-۴۸).

۱۵- عصرده کاستیلییادان امیر تبیمورون سارایینا سفیر گلیمیش ایسپان دیپلوماتی کلاویخونون قوناقسئورلیک حقیقده معلوماتی دا دقتی جلب اندیر. او گؤستریر کی، ائلچیلره یئمک و آت وئرلییر. بورادا عادت بئله دیر کی، گلن آدمالار آتدان دوشن کیمی خالچا اوستونده اوتورمالیدیر و درهال اونون حضورنا هر ائودن مختلف یئمکلر گتیریلییر. بو، ایلک گؤروش زامانی وئرلین یئمکلر اولوردو. سونرا ایسه چوخلو ات خؤرگی وئرلییردی. یئمکلری عادتین دویودن حاضیرلانیردی. کلاویخو گؤستریر کی، اورادا سیاحلار و تاجیرلر قالماق اوچون خصوصی ائولر وار و عادت بئله دیر کی، هر کیم گلسه، اونا هدیه لر تقدیم ائدیلییر. سونرا مؤلیف بلدچیدن ده صحبت آچاراق قید اندیر کی، بئله بلدچیلر قوناقلاری هم ده ارزاقلا تامین اندیریدیلر. کلاویخو امیر تبیمورون گلن ائلچیلری خوش سؤزلرله، یوکسک سویه ده

قارشىلاماسىندان صحبت آچاراق گۆستىرى كى، اونلار شىنە بۇيۇك قوناقلېق وئىرلېر و تقدىم اولونان ئىمكلىر مەختلف چىشىدە اولوردو. او، ائىلچىلرېن تىمورا يون و اېىك پارچادان حاضىرلانمىش پالتارلار و قىلىنچ بىخىش اتتىدىگىنى گۆستىرى (۱۴، ۵۱-۷۰).

اىلك باخىشىدان سادە گۆرون قوناقتۇرلىك عادىتى اوزونە مەختوف جەتلرە مالېك اولماقلا، مەركب خاراكىتىر داشىبىر و اولدوقچا مسولېتلى بىر اىش سايىلىر. بئە كى، قوناغىن قارشىلانماسى، ساخلانمىسى و يولا سالىنماسى اىلە علاقە دار گۆرولن اىشلىرىن ئىرلى-ئىرىندە حىياتا كىچىرىلمە سى ائو صاحىبىندىن بۇيۇك سى و دقت طلب ائدىر.

آذربايجاندا بئە بىر عنعنە حكىم سورور كى، يولدان اۆتن، تامامىلە ياد بىر آدام بئە قوناق اولدوغونو بىلدىرسە، ائو صاحىبى اونا جانلا-باشلا قوللوق گۆستىرمە لىدىر. چوخ واخت قوناغى يالنىز ائو صاحىبى دىئىل، اونون قوھوم-اقرباسى دا ائوئىنە دعوت ائتمىگى اۆزونە بورج بىلىر.

عاىلە عضولرى نىن ھامىسى قفىل گلە بىلە جك قوناغىن قارشىلانماسىنا ھمىشە حاضىر اولوردولار. يوكسك سويە لى قوناقلارېن قارشىلانماسى اوچون آتلى دستسى گۆندىرلىردى. خىصوصى دقت مەركىزىندە اولان خارىجى مسافرلىرى قوناق دوشدوكلرى ئىرىن بوتون شان-شەھرىت صاحىبى اولان آداملارى گۆرمە يە گە لر و اونو تكىدلە اۆز ائولرىنە دعوت ائتمە يە چالىشاردىلار. حىياتى تەھلوكە دە اولوب امداد دىلە ين قوناغىن ساغلىغى نىن كىشىگىندە دورماق اوچون ائو بىيە سى گۆز تىچى بئە قويوردو. قوناغى ائوئىن بوتون ساكىنلىرى يولا سالىردى. ائو صاحىبى اوغورلانان قوناغا بىر قدر دە قالماسىنى تكلېف ائدىردى. ائو صاحىبى ھەرمەت علامىتى اولاراق نظرلىرى اىلە يولا دوشن قوناغى گۆزدن ايتىنچىيە دە ك مشايەت ائدىردى.

آذربايجان عاىلە لرىندە ائوە گلن قوناق اوچون يا آىرىجا بىر تىكىلى، يا دا ائوئىن بىر اوتاغى حاضىر ساخلانلىردى. گلن قوناغىن آتى واردىسا، اىلك نۆۋبە دە اونون آتى نىن جىلووو توتولور و آتى لازىمى ئىرە باغلايىردىلار. حىتى آتىن دىنچىلمە سى اوچون لازىمى تداروك گۆرولوردو. آتى باغلاماغا خىصوصى ئىر اولوردو. عومومىتە، قوناغى چوخلو سواللا يورماق، گلىشى نىن مقصدىنى سوروشماق و نە زامان گندە جگى اىلە ماراقلانماق ائو صاحىبى اوچون ادبدن كئار سايلىردى. قوناقلار ئىمك-اچىمكەلە، اوتاقتا و ياتاقلا تىمناسىز تامىن اولونوردولار. اونلار اوچون آىرىلمىش قوناق اوتاغى ائو صاحىبى طرفىندىن داھا گۆزل، ياراشىقلى و سىلىقلى بىزە دىلىر. يالنىز اۆز شىخسىتى بارە دە معلومات وئردىكدن و گلىشى نىن مرامىنى بىان اتتىدىكدن سونرا عاىلە نىن بوتون عضولرى اونا لازىم اولان شىلرېن الدە ائدىلمە سى ايشىندە ياردىمچى اولوب، اۆز كۆمك اللرىنى اوزادىرلار.

آیدیندیر کی، قوناق‌لارین راحتلیغی نین تامین اولونماسی، هر شئین نظاما سالینماسی، یئمک تداروکونون گؤرولمه‌سی، سلیقه-ساهمان یارادیلماسی بیر آدامین عهد ه سینه دوشموردو. اتوین نظاما سالینماسیندا، قوناق‌لارین قبول اندیلمه سینه عایله عضولری نین هر ه سی نین اوزونه مخصوص وظیفه سی اولوردو. گؤزله نیلمه یین قوناغی نظره آلان اتو صاحبی ارازا، آذوقه توپلایب احتیاط ساخالایردی.

هله قدیم زامانلاردان اتوه گلن قوناق سفره نین یوخاری باشیندا آیلشدیریلیدی. اونون یانیندا ایسه اتوین بویوبو، احترام صاحبی آغاسقالار و حرمتلی شخصلر اوتوراردیلار. صحبتی یالیز بویوکلر آپارا بیلردیلر. قوناقلیق زامانی مجلس باشیندا چوخ دانشماق دوزگون ساییلمیدی، بئله کی، مجلسده هر کس اؤز یئرینی بیلمه لی ایدی. اتو صاحبی قوناقلیق سفره سینه کی یئمکلرین ده مختلف چئشیدلی اولماسینا چالیشیدی. بونون اوچون او، بوتون ضروری تداروکونو اولجه دن گؤروردو. قوناغین شرفینه مجلس دوزلدیلیب سفره آچیلیب بوسات قورولوردو. سفره نین بزه دیلمه سینه خصوصی دقت وئریلیدی. گلن قوناق اوچون آچیلان سفره داها لذیذ، بول یئمک نؤعلری ایله بزه دلیر و عادی گونلرده اولدوغوندان فرقله نیردی. سفره یه ایچکیلردن شربت و آیران قویولور، بعضی حاللاردا شراب دا وئریلیدی. قوناقلیق سفره سینه یئمکلردن اساسا دوپو و ات خورکلری اوستونلوک تشکیل اندیردی. خورکلره برابر سفره یه مختلف گؤیرتی ده گتیریلیدی. شیرنیات سفره سینه ایسه آیری-آیری میلی شیرنیات نؤولری، موریبه لر و س. ایله یاناشی، مئولر ده دوزولوردو. بونلار هم ده خلقیمیزین یوکسک سویه ده سفره بزمک مدنیتینه مالیک اولماسینی گؤستریر.

تاریخی قایناق‌لاردان معلوم اولور کی، ۱۶۳۷-جی ایل آوقوستون ۱۶-دا قولشتین ائلچیلرینه شاه صفی ساراییندا وئریلن رسمی ضیافتدن سونرا "بویوک مارشال" قوناق‌لارا مراجعتله آذربایجان دیلینده سفره خیر-دعاسی وئرمیشدیر:

"سفره حقینا

شاهین دؤولتینه

قاضیلر قووتینه

الله دئییه لیم " (۳۳، ۱۵۵).

گؤروندویو کیمی، حتی سفره آچیلان زامان سفره خیر-دعاسی دا وئرلیرمیش.

۱۶-۱۷ عصرلر صفوی تاریخچىسى ميرزه بى ابن حسن ال حسينى گناবাদى فارسجا يازدىغى " رۇضه الصفوييه " (" صفويلر باغى ") اثرينده صفويلر دؤوروندىن بحث ائدرکن بير سيرا ضيافت مجلسلريندن سؤز اچماغى دا اونوتمايميشدير. او گؤستىرىر كى، " ضيافت مراسىمى و پشكش آدابىنى و بؤيوكلرين گوروش شرايطىنى يئرینه يئتيرديكن سونرا، اونون حكومتى مختصرله قارالاشيب يئرلشدى " (۳۴، ۷۱۰-۷۱۱). بورادا قوناقسئورليكه كى اساس خصوصيتلر ييغجام شكيلده، آرديجيلليقلا عكس ائتديريلميشدير. مؤليف داها سونرا قوناقليق مراسىميه نئجه هيچان و جيدتله ياناشيلديغىنى وورغولاميشدير. باشقا مؤليفلر كىمى، گناবাদى ده بورادا قوناقلارا هديه تقديم اولونماسينا اشاره ائتميشدير. مؤليف بونولا ياناشى، اورتا عصرلرده ضيافت مجلسلرينده نغمه اوخونماسينا دا توخوناراق يازير: " نغمه اوخويان چالغىچيلار هر بير زاماندا بير چيغىرتى و باغىرتى قوپايرب قوجا-جوانشير مجلسيندن ان يوكسك درجه ده اولانلارين قولاقلارينا چاتديرديلر " (۳۴، ۷۵۸). " بئله ليكه، شراب قدحلىرىنى باشينا چككمده و كمان (كامانچا-ش.ب.) تئللىرىنى دېنله مكده واختلارىنى خوش كئچىرىدى " -دئين گناবাদى هم شرابدان استفاده ائيدليگىنى، هم ده قوناقليقدا كامانچا چالينديغىنى قيد ائدير (۳۴، ۷۸۱). اونون مه-لوماتلارى بونولا بيتيمير. او، صفويلرين قوناقليق ضيافىتىنى " جنت نشانه سى " مجلسى كىمى ديرلندىرىر، قوناغىن مجلسين يوخارى باشيندا اوتوردوغونو گؤستىرىر. ديگر قوناقلارين دا يئر آلديغى مجلسده چالغىچيلار و خواننده لرين هر بيرى نين مناسب يئرده آيلشديگىنى قيد ائتمكه برابر، مؤليف همچين اولانلارين گؤزل سس و آواز ماليك مشهور خواننده لر اولدوقلارىنى دا سؤيله يير (۳۴، ۸۱۶-۸۱۷).

گناবাদى شاهده اولدوغو قوناقپورلييه خاص اولان خصوصيتلرى ييغجام شكيلده تصوير ائتمكه ياناشى، قوناقليق مجلسى نين سونوندا " بير چوخ مبلغ قيرمىزى قيزيلدان و آغ گوموشدن و قىيمتلى جينسلردن، يعنى ايپك و زربافلاردان پشكش يولو ايله و هديه طرزيله او حضرتين ملازىملرينه وئرديلر " ، - دئمكه، هديه لر پايلانماسينا توخونموش و او شخصين ده اوز نؤوبه سينده خلعتلر و آز تاپيلان لىباسلار تقديم ائنديگىنى وورغولاميشدى (۳۴، ۸۱۹). ماراقلى جهت بودور كى، مؤليف هديه لرين ندىن عيبارت اولدوغونو دا گؤسترميشدير. بو جور معلوماتا مشهور تاريخچى عاليه فضل الله رشيدالدى نين (۱۳۴۷-۱۳۱۸) اثرينده ده راست گلمك ممكندور. او دا قازان خانين قبولونا گليب اونا خيدمت انده جكلرىنى بيلديرن آداملارا خانين وئردىگى بخشىشلردن صحبت ائدركن هديه لر سىراسيندا كافتان، پاپاق، كمر و ديگر قىيمتلى اشياالارين آدلارنى چكميشدير (۳۵، ۱۶۵). قازان خان دؤورونون تاريخىنى مفصل

شرح ائتمه یه چالیشان مؤلیف، عینی زاماندا خانین مراغه داکى رصدخانانی گۆرمه یه گئدیگی زامان یئرلی حاکیملر طرفیندن تشکیل اولونموش ضیافتدن ده بحث ائتمیشدیر (۳۵، ۱۷۱). بئله لیکله، هر ایکى مؤلیفین معلوماتیندا حکمدارلار و اونلارین ضیافتلری تصویر ائدیلمکله، وئرلن بخشیشلرین ده قییمتلی اشیالاردان عیبارت اولدوغو گؤستریلییر. گوروندیو کیمی، قوناقلیق مراسملرینده اجرا اولونان عادتلر آردیجیلیقلا بیر-بیرینی تاماملاییر.

بئله لیکله آیدین اولور کی، ایستر کئچمیشده، ایسترسه ده معاصر دؤروروموزده قوناقلار، بیر قایدا اولاراق مختلف هدییه لرله یولا سالینمیشلار. ۱۲- عصر مشهور تورک سیاحی و جوغرافیایچیسى اولیا چلبی آذربایجاندا اولموش و بورادا قرشی قالاسی نین آغاسی طرفیندن نتیجه قارشیلاندىقلارینی بئله تصویر ائتمیشدیر: " شاهین دیزچؤکن آغاسی باشینداکی تاجی مختلف قوش لعلگی ایله بزه ییب و نیی وار ایدیسه، هامیسینی باشینا تاج باغلايیب یانیمیزا گلدی. خواهیش ائدیپ دئدی: هئی قوربان سنه. قدمین خیرلی اولسون. اوز باسا-باسا، گؤز باسا-باسا صفا گلدینیز - دئییب، بیزی جهان نما ائوینه دعوت ائدیپ، یاخشی بیر قوناقلیق وئردی. قوناقلیقدا عادى سفره یئرینه قلمکاری چیتدن حاضیرلانمیش سفره سربلدى. اون بیر نوع پلوو قویولدو: آووشله پلوو، کوکو پلوو، زعفران پلوو، اود پلوو، شیلن پلوو، خوروش پلوو، چلوو پلوو، عنبر پلوو، ساریمساق پلوو، کؤسه پلوو، دوزن پلوو، قیزاردیلمیش کیشمیش ایله پلوو، مویستبه شورباسی، تاملی خؤرکلر یئیپ، خوش صحبتلر ائتدی. ضیافتدن سونرا ائلچیه و منه، کیچیک حسن آغایا ظریف واشاق دریلری هدییه وئردی. اورادان آشاغیدا یئرلشن آلاچیغیمیزا گلدیک. بیزیم آرخامیزجا تقریب اللى قویون، مینه قدر آغ چؤرک، ۷-۸ قاتیر یوک میوه و شربتلهر گؤندردی. او گنجه بیز بؤیوک بایرام ائدیپ، ایکى گون داها بورادا قالیپ، قرشی چایی کنارینداکی گؤزل سارایلارا تاماشا ائتدی. " مؤلیف ناخچیواندا اولارکن مهماندارین اونلارا چوخ حرمت ائتدیگینی سؤیله ییر (۳۶، ۷-۸).

۱۶- عصر ایران شاعری عبدی بی شیرازی دئییر کی، سخاوت انسانین ان گؤزل صیفتیدیر، چالیش یئرینده بخشیش وئره سن، یوخسا محتاجی قویوب احتیاجی اولمایانا بخشیش وئرمک خطا دیر. داهی شاعر محمد فضولی ایسه: " ادب شرطی دئییل مهمانه چکمک میزبان (ائو بییه سی) خنجر " - دئییر (۳۷، ۱۴۰-۱۴۲).

آشیق شعرى نین قدرتلى اوستادلاریندان بیرى اولان خسته قاسیم یازیر:

ایسگندر آتلاندى چیخدی ظلوماتدان،

قاسیم، خیزر ایچدی آبی-حیاتدان.
 بحث دوشسه ایگیددن، قیلینجدان، آتدان،
 سفره نی هامسیننان کوبار دئیرلر (۳۸، ۳۳۵).

مؤلیف بورادا چوخ مارقلی بیر فیکیر ایره لی سورموشدور. عننه یه گۆره، کیشیه خاص اولان
 ان یاخشی کثیفیت اونون سخاوتی و ائوینه گلنه یاخشی سفره آچیب قوناقلیق وئره بیلمه
 سیدیر. ناحاق یئره دئمه بیبلر کی، سخاوتلی انسانین روزی-برکتی الله دان اولار.
 ۱۸- عصر آذربایجان شاعری آغا مسیح شیروانی یازیر:

حاجی خان ائيله دی هر چند فاقانو فریاد،
 " مایه ی-فیتنه دورور کیم بو حرامزادا فساد،
 رفع لازیمدیر اولا اولمادان آشوبی زیاد "،
 " اکرم و ظیف " حدیثینی قلیب بعضیسی یاد،
 دئدیلر: " هر نه ایسه حرمتی وار مهمانین " (۳۸، ۳۱۴).

شعردن گۆروندویو کیمی، حتّی آرزو اولونماز آدام اولسا بئله، قوناق کیمی تشریف بویورماق
 ایسته بیرسه، اونو قبول ائتمک لازیمدیر. بورادا قوناقپورلییه اویغون حرکت ائتمک مقصده
 اویغون ساییلیر.

۱۸- عصرده یاشامیش شاعر محمد امانی قوناقلیق مجلسینی بئله تصویر ائدیر:

سوری-یاری همراز ائدیپ،
 موغنیلر دمساز ائدیپ،
 مطربلر هم آواز ائدیپ،
 قنیمتدیر صفا سورمک (۳۸، ۲۳).

مجلسیده موغنیلرین و مطربلرین اولدوغونو قید ائدن شاعر قوناقلیقدا ایستر-ایسته مز نیکبین
 احوالی-روحیه یاراندیغینی و صفا سورولدویونو وورغولاییر.
 ۱۸- عصرده یاشامیش شاعر شکیلی نبی یازیر:

ای بییم، رنگین اوتاغین بزمی-عرفاندیر بو گون،
 نعمتین نوشی-مسافر، قوتی-مهماندیر بو گون،
 گفتگوی-رافتین بی حد و پایاندیر بو گون (۳۸، ۵۰۲).

بئله لیکله، آدلاری چکیلن بو شاعرلرین تصویرلرینده ضیافتلرده هم آیلنمک، هم ده موسیقی دینله مک و س. خصوصیتلر سنجییلندیریلیر. بوتون بو مؤلفلرین اثرلریندن نمونه گتیردیگیمیز تصویرلردن بو قناعتله گلمک اولور کی، خلقیمیزین معیشتینده قوناقسئورلیک مهم اهمیت کسب ائتمیشدیر.

آذربایجان اراضیسینی زیارت ائدنلرین، سیاحلارین و تاریخچیلرین معلوماتلاری و ائتئوقرافیک مشاهده لر قوناقسئورلیک عادتینی داها دولغون ایشیقلااندیرماغا اساس وئریر. خلقیمیز، خصوصیه اجنبی قوناقلارا بؤیوک قایغی و مارق گؤستمیشدیر.

آذربایجان اراضیسینه بو و یا دیگر مقصدلرله گلن مختلف اولکله نماینده لری اؤز معلوماتلاریندا، عادتین، یئرلی اهالی طرفیندن نئجه قارشیلانیب یولا سالیندیقلااری باره ده بحث ائتمیشلر. بو دا قوناقسئورلیگین آذربایجاندا نئجه یوکسک سویه ده اجرا اولوندوغونو بیر داها تصدیقله ییر.

۱۴۷۳-۱۴۷۷-جی ایللرده آغقویونلو حکمداری اوزون حسنین ساراییندا سفیر اولموش وئئسیالی امبروزیو کونتارینی اوزونون "سیاحت" اثرینده آذربایجان اراضیسینده اولارکن یئرلی اهالی آراسیندا مشاهده ائدیگی عادت و عنعنه لر باره ده صحبت اچمیشدیر. او گؤستمیشدیر کی، بورادا اهالی ملاییم و خوشصیقتدیر. مؤلیف همچین بوتون یولبویو اورادا هئچ بیر کس طرفیندن جزی ناراحتچیلیغا و تحقیره معروض قالمادیقلارینی خصوصی قید ائتمیشدیر.

ایصفاهاندا اولارکن امبروزیو کونتاری نین گلدیگینی بیلن کیمی اوزون حسن درحال اونا مختلف طلبات ماللاری گؤندیریر. ۱۴۷۴-جو ایلین نوایر آییندا ق. یوسفات باربارو ایله امبروزیو کونتارینینی سارایینا دعوت ائدن اوزون حسنین اونلاری نئجه قوناقسئورلیکله قارشیلادیغینی هوسله شرح ائدن سفیر گؤستیریر کی، "بیز اوتاغا داخل اولارکن شاهی اؤز عیاملاری نین احاطه سینده گۆردوک. من اورانین عادتینجه باش آیدیم و او منه خالچانین اوزرینده اوتورماغی تکلیف ائتدی. سونرا بیزه اورانین عادتینجه بیشریلمیش چوخ دادلی و مختلف نؤع یئمکلر تقدیم ائیلدی. گۆروشوب آیریلدیق. او بیزی یئنه دعوت ائتدی. لطفکارلیقلا بیزه چای کناریندا تیکیلیمیش سارایینی گؤستردی. بورادا دا او بیزی مختلف شیرنیات شئیرینه قوناق ائتدی.

عمومیتله، اوزون حسن طرفیندن تئز-تئز دعوت اولونوردوق. بعضا بیز اونون چادیریندا یئمک یئممه لی اولوردوق. پیاله لرده تقدیم اولونان یئمکلری چوخلو وئریردیله و اعلا حاضیرلاییردیله. اوزون حسنین یانیندا اولمادیقا ایسه او بیزه چوخ واخت مختلف طلبات ماللارینی اؤزو گؤندریردی. تحجیلی اولاراق منی ائوله ده تامین ائتدیلر " (۱۴، ۸۳-۸۵). خاطره لرینده اوزون هسه نین قوناقلارا گؤستردیگی ایلتیفات حقینده بحث ائدن مؤلیف فیکرینه داوام ائده رک یازیر کی، اوزون هسه نین یانینا دعوت اولوناندا اونون طرفیندن بیزه بخش ائدیلمیش کافتان تقدیم اولوندو. سونرا ایسه او بیزه پول، مختلف اشیالار و آت گؤندریدی. نهایت، شاماخیدان دربنده یولا دوشرکن زامان-زامان تورک کندلرینده قالیردیق، اورادا بیزی چوخ یاخشی قارشیلاییردیله (۱۴، ۸۵-۹۱).

آذربایجاندا قوناقسئورلیگین نئجه یوکسک سویه ده اجرا اولوندوغو و قوناقلارین نئجه قارشیلانماسی باره ده معلومات وئرن موللیفلرین خاطره لری بونولا بیتیمیر. بئله خاطره لر آتونی جئنکینسون طرفیندن ده قلمه آلینمیشدیر. اینگیلیس تاجیری و دیزچسی آتونی جئنکینسون ۱۶ عصرده بؤیوک دیز سیاحتینه چیخمیش و آذربایجان اراضیسینده ده اولموشدور. خاطره لرینده مؤلیف خلقیمیزین قوناقسئورلیک عادتینه دایر معلومات دا وئرمیشدیر. بئله کی، او، شاماخیدا آبدوللا خانین یانیندا قوناق اولارکن صمیمیتله و چوخ یاخشی قارشیلاندیغینی قید ائدیر. ناهار یئمگینه دعوت اولوندوغوندان صحبت آچان قوناق حرمت علامتی اولاراق اونا ائوییه سی نین یانیندا یئر گؤستریلدیغینی سؤیله ییر. یئر قییمتلی خالی دؤشندیگینی و بورادا دعوت اولونانلارین یئرده آیاغی قاتلانمیش وضعیتده اوتوردوقلارینی (بارداش قوروب اوتورماق نظرده توتولور - ب.ش.) قید ائدیر. " اولار گؤرنده کی، من بو جور اوتورماغا عادت ائتمه میشم، مخصوصی منیم اوچون ماسا گتیریلمه سی ریجا اولوندو. بئله لیکله، سفره سالیندی و اونون اوزرینه مختلف یئمکلر دوزولدو. سای ۱۴۰ اولاردی. بونو بیغیشدیریب یئرینه میوه لرله دولو و دیگر یئمکلرله بزدیلیمیش (سای ۱۵۰ اولاردی) سفره آچدیله. منه بورادا " خوش گلدین " دئییلدی. اثرته سی گون ایسه منی اووا دعوت ائتدیلر. اوو ایلنجه لی کنچدی. دؤنده اورانین عادتیه تیکیلیمیش اوزون پالتار تقدیم ائتدیلر و منی گئییندیریب خانین یانینا آپاردیلار. الینی اؤپدوم. سونرا او منی یانیندا اوتورتدو و ناهاری بیرلیکده ائتدیک. صحبت ائناسیندا اوون نئجه کنچدیگی باره ده خبر آلدی. قاییدارکن منه اعلا آت باغیشلادی. یولو داوام ائتمک اوچون حتّی بلدچی و نظارتچی ده وئردی. نهایت، اربیله چاتارکن خاریجیلر و مختلف سیاحتچیلر اوچون نظرده توتولموش آغ داشدان تیکیلیمیش

کاروانسارایدا یئرلشدیریلدیک. بورادا هامی ارزاق و آت اوچون یئمله تامین اولونور " (۱۴)، ۱۰۹-۱۱۳). هر هانسی بیر سیاحین و یا تاجیرین معین بیر ائوه قوناق صیفتی ایله مراجعت ائتمه سی و یوکسک سویه ده قبول اولونماسی قوناقسئورلیک عادتى نین آذربایجاندا مهم اهمیت کسب ائدیگیینه دلالت ائدیر. شاه اسماعیل ختایی یازیر:

یئنه مهمان گۆردوم، کۆنلوم شاد اولدو،
مهمانلار، سیز بیزه صفا گلدینیز!
قار-قیش یاغار ایکن، باهار-یاز اولدو،
مهمانلار، سیز بیزه صفا گلدینیز! (۳۹، ۱۸۲).

وارلی آداملارین، دؤولتلیلرین خَیطلرینده قوناقلار اوچون آیریجا تیکیلی موجود اولوردو. بئله تیکیلیر، عادتین، عمومی خَیطین مناسب یئرینده اینشا ائدیلمیشدی. کاروانسارایلارین اولمادینی یئرلرده (اساسا داغلیق بؤلگه لرده و کندلرده) بونا داها چوخ احتیياج دویولوردو. قوناق اوچون آیریجا ائو تیکیمه سی اۆلکه میزده قوناقسئورلیگین گئیش یاییلماسی ایله علاقه داردیر. بئله ائولر گۆرکمی، یاراشیغی و ساهمانی ایله دقتی جلب ائتمه لیدیر. قوناق ائوی نین بزه دیلمه سی ده مهم شرطلردن حساب اولونور. بو هم ائو صاحیبی نین دؤوقونو، هم ده قوناغا حرمتی عکس ائتدیرن علامتدیر. ائوین و یا قوناق اوچون آیریلمیش اوتاغین بزه دیلمه سی اونون راحتلیغینی و تام سربستلیگینی تامین ائتمک مقصدی داشیییر. هر بیر عایله بئله ائولرین و یا اوتاقلارین اساسا خالچالارلا بزه دیلمه سینه اوستونلوک وئیریر. اؤزو ده " قوناق اوتاقلارینی بزمک اوچون بیر نئچه خالچادان عیبارت دست خالچالار اۆلچوسونه، فورماسینا و کومپوزیسیاسینا گۆره مختلف اولور: اوتاغین اورتا حیصه سینه سریلیمیش ایری خالچا (خالی)، یوخاری طرفده یئره سالینان " باش " خالچا و اورتاداکى ایری خالچانین یانلاریندا سالینان " کناره خالچا " (۴۰، ۷۵). بوندان علاوه، قوناق اوتاقلاری یاتاق لوازیماتی ایله تهجیز اولونور و مختلف اشیالارلا، حتّی موسیقی آلتی ایله تاماملانیردی. ائو صاحیبی نین قوناق قارشیسیندا بؤیوک مسؤلیت داشیماسی ایله برابر، قوناغین دا اؤزونو نئجه تقدیم ائتمه سی، ادب-ارکانی دا واجب ساییلیر. قارشیلیقلی آنلاشما و سمیمی مناسبت اؤز نؤوبه سینده قوناغین داورانیش طرزینده تظاهر ائدیردی. ادب قایدالارینا اویغون حرکت ائتمک، تمکینینی پوزماماق، دوشدویو یاد موحیطده، اورانین عادتینه موافق داورانماق کیمی

خصوصیتلر ده قوناغین اوزرینه دوشن مسئولیتدیر. قوناق قطعیین عایله نین داخلی ایشلرینه قاریشماملی و یئرسیز مداخله ائتممه لی ایدی.

بئله لیکله، ائو صاحیبی و قوناغین قوناقسئورلیکده موجود داوارانش قایدالارینا رعایت ائدرکن حرکتلری اؤلچولو اولمالی، بیر-بیرینی تاماملامالی، خلقین عادتلرینه اوغون شکیلده اجرا اولونمالی، قارشیلیقلی صمیمتله مشایعت ائدیلمه لی ایدی.

آذربایجاندا اولارکن لطفکار و نزاکتلی تاجیرلر طرفیندن دفعه لرله قوناق ائدیلن، مهربانلیق، گولر اوز گۆرن ۱۷ عصر آلمان عالمی آدام اولئاری اؤز معلوماتلاریندا قید ائدیر کی، آذربایجانلیلار بیزیم اوچون یئنی، چوخدان آرزو ائدیگیمیز بیر خالق ایدی کی، بیز اونلارلا داها یاخیندان تانیش اولماغا جان آتیردیق. مؤلیف قوناقلیق مراسمینده موسیقی نین مشایعتیندن و موسیقی آلتلریندن ده صحبت آچیر (۳۳، ۱۴۸-۱۴۹).

عادته گۆره، چالغی اولان مجلسیده اونا قولاق آسماق، باشقا بیر ایشله مشغول اولماق، چوخ دانیشماق ادب قایدالاریندان کنار ساییلردی.

شاماخیدا وارلی بیر آدمین ائوینده قوناق قالان آلتکساندر دوما خاطیرلاییر کی، ائو بییه سی اونون شرفینه یاخشی سفره آچمیش، شام و چیراق یاندریلیمیش، خالچا ایله بزه دیلمیش خصوصی بیر اوتاقدا هر جور راحتلیغی نین تامین اولونماسینا ایمکان یاراتمیشدی. حتّی آدوما اؤزونون قالدیغی اوتاقدا ماسا اوزرینده کاغیز و قلم بئله قویولدوغونو قید ائدیر (۲۲، ۸۰).

قوناق ائوی نین و یا اوتاغی نین بزه دیلمه سی هئچ ده فورمال خاراكتئر داشیمیردی. ائوین ایچی و یا قوناق اوتاغی یوکسک ذؤوقله بزه دیلیردی. قوناق بورادا قالدیغی مدته قوناق اوتاغی نین ایچینده کی هر شئی محض اونا مخصوص اولوردو. بو دا خلقیمیزین قدیم عادتلریندیر. بو او دئمک ایدی کی، اوتاقدا اولان هر بیر اشیا قوناغین استفاده سینه و اختیارینا وئریلیردی، لازیم گلسه، حتّی اونا باغیشلانا دا بیلردی. البته، ائو صاحیبلری قوناق ائولری نین داخلی گۆرکه می ایله یاناشی، خارجی گۆرکه می نین ده یاراشیقلی اولماسی اوچون اللریندن گله نی اسیرگمیردیلر. اورتا عصرلرده تیکیلن ائولرین قورولوشو مختلف اولوردو. آذربایجان اراضیسینه قدم باسان سیاهتچیلر بورادا تیکیلن ائولرین قورولوشو باره ده ده معلومات وئرمیشلر. ائولرین بعضیسی کرپیچدن، دیگرلری ایسه داشدان و بیر قایدا اولاراق، دۆردبوچاق شکلینده تیکیلیردی. شوتلانندیالی حکیم بئل گؤستریر کی، ائولرین دام اؤرتویو هامار و دایروی وضعیتده دیر. ائوین ایچیرسی تمیز و راحتدیر. دؤشمه یه خالچا سالینیر. دیوارلارین مختلف چیچکلرله بزه دیلمه سی و رسملر چکیلمه سی ائولرین

گۆرکمینی داها دا گۆزللشدیریر (۱۴، ۴۰۱). آذربایجانداکی ائولرین قورولوشو باره ده قافقازلا یاخیندان تانیس اولان روس تاریخچسی، روسییا آکادمیاسی نین حقیقی عضو پ.ق.بوتکوو دا خبر وئیر. خانین ائوینی تصویر ائدن پ.ق.بوتکوو یازیر کی، بو، نارینقالادا یوکسکلیکده داشدان تیکلمیش ایکیمرتبه لی ائودیر. دۆردب وجاقلی شکلینده تیکیلن ائوی قیش سارایینا بنزه دن مؤلف قید ائدیر کی، ائوین اورتاسیندا حوض واردیر. ائوین شهره باخان طرفینده شوشه بند موجوددور. اوطاقلار تصویرلره بزه دیلمیشدیر، رنگلر ایسه اولدوقجا جانلیدیر. شکللر قدیم دؤیوش، محبت و اوو صحنه لرینه حصر ائدیلمیشدیر. تاوانا گول رسملری حک اولونموشدور. هر طرفدن اوتاقلارلا قاپیلار آچیلیر. اوتاقلاردا گوزگولر و دیگر بزک اشیالاری موجوددور، اونلارین پنجره لری مختلف بالاجا شوشه لردن عیبارتدیر کی، بو دا فوسونکار رنگلی قؤس-قزخ خاطیرلادیر. ائولرده پرده لر ده آسيلمیشدیر (۱۴، ۴۱۹-۴۲۰).

معاصر دؤوروموزده قوناقلارین ساخالناماسی مسئله سینه اؤز اثرلرینده توخونان گۆرکملی یازیچی اسماعیل شیخلی دا بو باره ده اؤز مشاهده لرینی بئله قلمه آلمیشدیر. بیر دفعه یازیچی برده ده اونا قوهوملوغو چاتان حسن قیاسبیلی نین (قازاغین کمرلی کندیندن ایدی، صمد وورغونون یاخین دوستو اولموشدو) دۆرد-بئش گون قوناغی اولور. اورگی ده سفره سی کیمی آچیق، اوجابویلو، شخصیتلی بو آدامین غریبه طبیعتی وارمیش. آتالاری تنز اؤلدویوندن اوچ-دۆرد باجی-قارداش یتیم قالمیشلار. او دانشیرمیش کی، آدیمیز بی اولسا دا، کاسیب ایدیک. آتامین اؤلوموندن بیر نئچه آی سونرا بیر گون گۆردوک کی، کندین اورتاسیندان کئچن چابین او اوزونده کی تپه لیکدن کنده ائن تورپاق یوللا بئش-اون آتلی گلیر. انامیز تلاشلا گلن قوناقلارین آتامیزین دوستلاری اولدوغونو سؤیله ییر. ائوده هئچ نه اولمادیغیندان قونشویا گۆندریلن اوشاقلار بوتون لازیمی آذوقه نی الدن ائدیرلر. حتّی اودونا قدر بورج آلیرلار. آتیلار ائو چاتانادک کؤمه یه یتیشن قونوم-قونشو سایه سینده خمیر یوغرولوب حیوان کسلیر، سامووار بوغلانیر. دوز بیر هفته یتیم-ایچمک اولور. " بيلمه دیک آشیغی کیم چاغیردی. حَیطده بویون-بویونا وئرن اثرکلری کیم گۆندردی، اون دولو چوواللاری، اودون دولو آرابالاری کیم گۆندردی، کیم گتیریب حَیطه بوشالتدی. بيلمه دیک بیزه ال-ایاق وئرن، اودون دوغرایان، حیوان کسب کباب چکن، خمیر یوغوروب کونده سالان، ساج آسب فتیر یایان، بولاقدان سو داشیب سامووار قاینادانلار کیملردیر؟ قوناقلار گئندن سونرا تویدان آوازیمیش کیمی اوتوروب نفسیمیزی دردیک و گۆردوک کی، ائویمیزده دوز اوچ-دۆرد ایلیق آذوقه وار. او گوندن الله بیزیم روزیمیزی وئردی. سفره میز همیشه بول، ائویمیز قوناق-قوناقچالی اولدو "

(۴۱، ۵۶-۵۸)، بورادان دا آیدین گۆرۈندۈیۈ کیمی، ال توتماق، باردیم ائتمک قوناقسئورلیکده ان اساس خصوصیتلرندیر. بیر ده کی، قوناغی ائو یییه سی یولا سالا بیلمه دیکده ائل یولا سالار. بو، قوناقسئورلیگین محدود عایله چرچیوه سیندن چیخب ائل-اوبا ایشینه چئوریلمه سی نین باریز نمونه سیدیر. انسانی مناسبتلر خیرخواهلیق یولو ایله الده اولونا بیلر. انسانلارین بیر-بیرینه ال توتوب کۆمک ائتمه سی معنویات قانونو و ان شرفلی ایش حساب اولونوردو.

قوناقلارین ساخلانماسیندا کاروانسارایلارین دا بۆیوک رولو اولموشدور. کاروانسارایلار بیر سیرا شرق اۆلکه لرینده اولدوغو کیمی، آذربایجاندا دا موجود اولموشدور. شهرلرده و مهم تجارت اهمیتلی یوللار اوزرینده سالینان کاروانسارایلار مهمانخانا تیپلی تیکیلی کیمی گئیش یاییلمیشدی. ایری تجارت مرکز لرینده اونلارین سایه داها چوخ اولوردو. آذربایجانین بوتون اراضیلرینده کاروانسارایلارین تیکیلمه سینده معین بیر اوخشارلیق واردی. کاروانسارایلاردا ایستیراحت و تاققلاری ایله یاناشی، عینی زاماندا یئمکخانا، آخورلار، آنبارلار، دوکانلار و س. اولوردو. آذربایجان اراضیسینه مختلف مقصدلرله تشریف بویورموش قوناقلاری محض موقتی سیغیناجاق یئرلری اولان ائو تیپلی کاروانسارایلاردا یئرلشدیریدیلر. آذربایجانا مختلف زامانلاردا گلیمیش و اۆلکه میزین ایری-ایری شهرلرینده اولموش سیاحتچیلر و تاجیرلرین دئمک اولار کی، اکثریتی بئله کاروانسارایلارین موجودلوغوندان بحث ائتمیش، حتّی اونلارین داخلی و خارجی گۆرونوشو باره ده سۆز آچماغی بئله اونوتمامیشلار.

۱۵۶۱-۱۵۶۳-جو ایللر عرضینده صفویلر دؤورونده آذربایجانا گلیمیش اینگیلیس سیاحی، تاجیر آتونی جئکنسون یاراشیقلى اردبیل شهرینده یالنیز کۆمک مقصدیله اجنیلری و سیاحلاری یئرلشدیرمک اوچون آغ داشدان تیکیلیمیش کاروانسارایدا قالدیغینی قید ائدرکن گۆستریر کی، بورادا هامییا یئمک وئرلمکله یاناشی، حتّی آتالار بئله یئمله تامین اولونوردو.

۱۶۱۵-۱۶-جی ایللرده ای شاه عباسین یانینا گۆندریلمیش قاسید قریقوری شاختاتوو آذربایجاندا اولماسی حقیقنده معلومات وئریر. لاکین اونون قوناقسئورلیک حقیقنده معلوماتی بیر او قدر ده زنگین دئییلدیر. او بورادا قالدیقلاری مدته یالنیز آت، آرابا و آذوقه ایله تامین اولوندوقلارینی قید ائتمکله کیفایتلنمیشدیر. کاروانسارایلار باره ده معلوماتلار زنگیندیر. ۱۶۱۵-جی ایله ای شاه عباسین یانینا گۆندریلمیش روس سفیری میخیل پتروویچ باریاتینسکی یولبویو کاروانسارایلاردا قالمالاریندان بحث ائتمیشدیر. او، عینی زاماندا، یئری گلیمشکن، اوسوب خان طرفیندن گۆندریلمیش ارزاق محصوللاری (کورو، یاغ، اوزوم، گیله میوه، آرمود، آما، شافتالی، گیله نار، چۆرک، قویون، تویوق و س.) باره ده سۆز آچمیشدیر.

۱۶۲۳-جو ایلدن سیاحتیه چیخان موسکوا تاجیری فیودور آفاناسیویچ کوتوو آذربایجاندا چوخلو کاروانسارایین اولدوغو باره ده معلومات وئیر.

۱۷- عصر روس زادگانی، دینی-سیاسی خادیم آرتیمی سوخانوو گنجیه ده ناهار ائدیپ کاروانسارایدا قالدیغینی قید ائدیر. ۱۸- عصر روس دؤولت خادیمی آرتیمی پتروویچ وولینسکی ده همچنین کاروانسارایلار حقیقته معلومات وئرمیشدیر (۱۴، ۳۵۰). یوخاریدا آدی چکیلن شوتلاندیالی حکیم بئل ۱۷۱۵-۱۷۱۸-جی ایللرده آذربایجان اراضیسینده کی کاروانسارایلار حقیقته یازیر کی، احاطه سینده سیاحتچیلر اوچون سیغیناجاق و اتلار اوچون طؤوله سی اولان، مرکزی حیصه سینده خیطی یئرلشن دۆردبوجاقلی تیکیلیرلی کاروانسارای آدلاندیریلار. مؤلیف فیکرینه داوام ائده رک گوستریر کی، بئله بینالارین بؤیوکلوگو و گنجیشلیگی اونو اینشا ائدن شخصین سخاوتیندن و بیلیگیندن آسیلدیر. عادتن، بئله بینالار سو منبعلرینه یاخین یئرلرده سالیئیر و کاروانسارایلار آراسینداکی مسافه نین اوزونلوغو دئمک اولار کی، بیر گونلوق یول اولور. بئله کاروانسارایلار شرقدیه مهمانخانالاری عوض ائدیر و قید ائتمک لازیمدیر کی، اونلار سیاحلار اوچون چوخ راحتدیر. کاروانسارایلار ایچریسینده ائله لری واردیر کی، اورادا تخمینن بئش یوز آدام و اونلارین اتلاری یئرلشدیریله بیلرلر. عادتن، بورادا یالئیز قوروقچو یاشاییر کی، او دا لازیم اولاندا سیاحلارین قیدا محصوللارینا احتیاجینی و باشقا طلباتلارینی یئرینه یئتیریردی. بو معلوماتلارلا یاناشی، بئل همچنین داغیلمیش کاروانسارایا دا راست گلدیغینی قید ائتمیشدیر (۱۴، ۳۹۲). عینی زاماندا او، بورادا نینکی اؤز راحتلیغینی تامین ائتمک، همچنین خارجی تاجیرلرین ماللارینی بئله ساتماسی اوچون الوئرشلی شرایطی اولان کاروانسارایلاردان دا صحبت آچیر. ۱۶۷۰-۱۶۷۳-جو ایللرده آذربایجان اراضیسینده اولموش هولاندیالی دیزچی یان سترئیس کاروانسارایلار حقیقته اطرافلی معلومات وئرمه سه ده، اردبیل شهرینده گؤزل بیر کاروانسارایدا قالدیغینی سؤیله میشدیر.

۱۶۸۴-جو ایلده آذربایجاندا اولموش آلمان عالیمی کئمپفترین بینه کندی نین جماعتی طرفیندن نئجه قارشیلانمیشی باره ده وئردیگی معلومات مارق دوغور: " آخشام دوشنده بیز بینه جماعتی نین قوناقسئورلیگی نین شاهی اولدوق. اونلار بیزی کاروانسارایدا گئجه مه یه قومادیلار. کئنده اهالی بیزی چوخ مهربانلیقلا قارشیلاییب خالچالارلا بزه دیلمیش منزیه آپاردیلار. بیز ایچری گیرن کیمی کئند اهالیسی سالاملاشماق اوچون آخیشیب گلدیلر. گلنلر اؤزلری ایله اوزوم، آلم، نار و باشقا یئمه لی شیلر گتیریدیلر. گئجه دن خیلی کئچنه قدر اهالی

بیزیمله صحبت ائتدی، موسیقی چالدیلار، خورلا ماهنیلار اوخودولار، کوللکتیو رقص ائتدیلر و س. " (۴۲، ۳۷)

کند موحیطینده قوناقسورلیگین اجراسی حقیقده عبدالله شایق " کۆچ " حکایه سینده معلومات وئیر. او، یایلاغا کۆچ ائدن بیر عایله دن صحبت آپیر. بئله کی، بو عایله هله اؤز آلاچیغینی قورمادیغیندان اوندان اول کۆچ ائدنلردن بیرى نین آلاچیغینا قوناق دوشمه لی اولور. بو حکایه ده عایله نین نئجه مهربانلیقلا قارشیلانماسیندان، درحال بوتون قادیلار و اوشاقلارین ییغیشماسیندان، گولروز و مهربان مناسبتلریندن بحث ائدیلمیر. کریم بابانین دیلی ایله " قوناقلاری اینجیتمین، یولدان گلیبلر، قویون بیر آز راحت اولسونلار "، - دئمه سی قوناغا مناسبتین تظاهروودور (۴۳، ۱۲). ائل قایداسینا گۆره، قوناغی قبول ائتدیکدن سونرا اونو معین مدت تک بوراخماق مصلحتدیر کی، بیر قدر دینجینی آلسین، راحتلانسین و یورغونلغو چیخسین. بو واخت قوناق تکباشینا قالب سربستلشیر، دوشدویو یئنی محیطه اوغونلاشماغا باشلاپیر. لاکین بو مدت ده چوخ اوزون اولمامالیدیر. چونکی قوناغا قارشى لاغید قالماق اولماز. اگر ائوه تشریف بویوران قوناق تانیس آدام دئییلدیه و اونون ائو صاحبی نین ائوینده قالماسی موقتى خاراكتئر داشییردیه، ائو ائو یییه سی قوناغی یورماق اوچون اونون یانیندا حددن آرتیق چوخ قالمای دوزگون حساب ائتمیردی. قوناغین نه واخت گلدیگی نین ده رولو وار ایدی. بئله کی، قوناق آخشام گلیردیه، اونا یئمک وئریلدیکدن سونرا تجیلی اولاراق یاتاق سالینیردی. قوناق یاخین آدام، تانیس، یاخود قوهوم اولاردیه، بو حالدا ائو یییه سی اونولا داها چوخ تماسدا اولماغا اوستونلوک وئیردی. بئله اولدوقدا نینکی ائو یییه سی، حتى اونون قوهوم-اقرباسی دا ییغیشیب قوناغی آیلندیرمگی اؤزلرینه بورج بیلیر و اونون هر بیر آرزوسو ایله ماراقلانیب، ان کیچیک خواهیشینی بئله هوسله یئرینه یئتیریدیلر. بو قوناق عایله عضولریندن بیرینه چئوریلیردی. قوناقلا ائو صاحبی بیر-بیرینی بوتون ایشلریندن آگاه ائدیر، صمیمی اونسیته اولور، یئر گلدیکجه بیر-بیری نین دیرلی مصلحتلرینی دینله ییر، لازیمی شئیرین الله اولونماسیندا و یا تداروکونده بیر-بیرینه کؤمکلیک گؤستریدیلر.

راوندی نین سلجوقیلر سلاله سی نین تاریخیندن بحث ائدن " کؤنوللرین راحتلیغی و سؤنیج علامتی " اثرینده دئییلیر: " نوزوزوله حربی حیصه و دؤولت مأمورلاری نین اهالی نین ائوینه قوناق دوشمه سی دئمکدیر. منبعلرین وئردیگی معلوماتا گۆره، وئرگی ییغانلار و دؤولت مأمورلاری بیر یئر گئتدیکده اهالی اونلاری یئر و آدوقه ایله تامین ائتمه یه مجبور ایدی... روندی نین یازدیغیندان معلوم اولور کی، دؤولت مأمورلاری بیر یئر گئتدیکده اونو منزلی و

آذوقه ایله تامین ائتمک بیر مکلفیت ایدی " (۴۴، ۱۲۲). بو فیکری قید ائتمکله بوتؤولوکده اهالی آراسیندا بئله بیر عادتین تظاهرونون شاهدی اولوروق کی، جماعت حتی وئرگی وئرند بئله، اؤز قوناقسئورلیک عنعنه لرینه صادق قالمالی، مقصدیندن آسیلی اولمایاراق، ائوینه گلن آدمی قبول ائدیپ یولا سالاندا سانکی قانون شکلینه سالیئمیش داورائیش قایدالارینا رعایت ائتمه لی ایدی. حقیقتن ده قوناقسئورلیک عادت زامان، دؤور باخیمیندان دئییل، محض انسانلارین قوناغا مناسبتیندن دوغان بیر حال کیمی قییمتلندیریلمه لیدیر.

۱۷- عصرین تورک سیاحی اولیا چلبی نین معلوماتینا گؤره، باکیدا قوناقلاری قارشیلایماق اوچون خصوصی مهماندار وظیفه سی اولموشدور.

آذربایجاندا قوناغا چوخ بؤیوک حرمت بسله نیلیر. قوناغین یوکسک تاثیر گوجونه مالیک اولماسی بو و یا دیگر مسئله یه مناسبتده مهم اهمیت کسب ائدیر. بعضی حاللاردا قوناغ مشاهده ائدیگی معین حادثه نین تاثیر ائلتیندا مسئله یه مداخله نی و اؤز نفوذوندا استفاده ائتمگی ضروری ساییر. بو مسئله "سیاحتنامه" اثرینده اؤز عکسینی تاپیب. اولیا چلبی تبریز خانی نین یانیندا اولارکن نئجه قارشیلانندیقلارینی تصویر ائتمیشدیر. او یازیر کی، " ... خان یئریندن قالخیب "سلام و علیکم" دئدی. چونکی اسکی یئرلی عادت بئله دیر کی، اوتاغیندا اوتوران ائو صاحیبی ایچری گیرن مسافره سلام وئریر. داها اولدن قانونلاری بیلدیگیمه گؤره، "علیکم سلام، شانی بؤیوک خانیم" -دئدیم. آردینجا سیرا مصطفی پاشا آغاسینا گلینجه، اونا دا سلام وئرلیدی. او دا سلامی آلدی. و هر بیریمیز تبریز دیوانخانا سیندا یئرمیزی توتدوق... خانا حدیدن چوخ لطفکارلیق، ایطاعتکارلیق گؤستریب خوش رفتارلا یارینماغا چالیشدیم " (۴۵، ۹۴).

سؤزلرینه دوام ائده رک مؤلیف قید ائدیر کی، خانا سالاملار و جواهرلی خنجرله یاناشی، ایکی جینس آت گؤندریلدیگینی بیلدیردیکده، تبریز خانی قییمتلی داشلارلا بزه دیلمیش خنجری دیوان اهلینه گؤستریب کمرینه تاخدی و برزکلی یوین و گملی، یهرلی، قاییشلی، کؤهلن آتالاری گؤروب سئویندی و دئدی کی، حاق برکت وئرسین... و نهایت آتالاری مینیب بیر نئجه دفعه دولاشدی. بو گؤروشدده اولیا چلبیگه ضیافت حاضرلاندی. ضیافته اولیا چلبی خاندان خواهیش ائدیر کی، "بو بدیخت خانی دا، زنجیرلی اولسا دا، یئمه یه چاغیرین". ائولیا چلبی نین خواهیش ائدیگی آدم اورمیه خانی ایدی کی، او، تبریز خانی نین دئدیکلرینی یئرینه یئتیره بیلمه دیگینه گؤره قاندالانیبمیش. اولیا گیل بو منظره نی گؤروب چوخ مایوس اولورلار. شاه قوناغی نین سؤزونو یئر سالمیر و "قانوندا بو، ممکن دئییلیر" - دئسه ده، ایستر-

ایستمز قوناغین خواهیشینی قبول ائدیر. بو فاکت اونو گۆستریر کی، قوناغین قلبینی قیرماق اولماز، اونون رجاسی نه قدر قبول ائدیلمز و عمومی قانونا ضید اولسا بئله، اونو نظره آلماق و قولاردینا وورماق اؤزو ده بیر او قدر قوناقسئورلیک عادتینی قایدالارینا ضیدیر. دئمه لی، قوناق خواهیشی هر شئیدن اوستوندور (۴۵، ۹۶).

اولیا چلبی گیل قوناق قالاچاقلاری یئرله گئندیکدن سونرا تبریز خانیندان اونلارا " بیر یووارلاق گولبتینلی یاستیق، بش دست گئجه گئییمی، گولبتینلی یورغان، اوچ بوز قوروش، بیر بوغچا، البیسه (پالتار)، عنبر (تیر) و بیر قارا میل-میل عجم آتی هدیه گلدی " (۴۵، ۹۷). مؤلفین معلوماتلاریندا " کوناک " (دایاناجاقلاردا مسافرلر و اونلارین مینیکلری نین و یوکلری نین یئرلشدیریلمه سی اوچون تیکلمیش خصوصی بینالار) و " کاروانسارای " (مهمانخانا تیپلی یاشاییش اوچون نظرده توتولان بینالار) سؤزلرینه ده راست گلکم ممکندور (۴۵، ۱۳۸-۱۳۹).

ش.بیدلیسی نین معلوماتلاریندان آیدین اولور کی، پارچا آلئوریه مشغول اولان تاجیرلرین اؤزلرینه مخصوص بؤیوک اولمایان کاروانسارایلاری موجود ایدی (۱۳، ۱۰۹). اؤتری دئییلیمیش بو افاده بیزه بئله بیر فیکری سؤیله مه یه اساس وئریر کی، کاروانسارایلار آیری-آیری ساحه لرله مشغول اولان تاجیرلره مخصوص اولوردو.

م.نعمت اوا قید ائدیر کی، باکی-شاماخی یولو اوزرینده یئرلشن پئرئکئشکول کندی یاخینلیغینداکی ۱۹ عصردن اعتبارا اهمیتینی ایتیریب قاراجیلارین وخت آشیری سیغیندیغی، محض بونا گۆزه ده یئرلی اهالی طرفیندن «قاراچی کاروانساراسی» آدلانان «کاروانسارا داخلی پلانلاشماسینا گۆزه اوچ حیصه یه بؤلونور. مرکزده اوزونسوو حیط یئرلشمیشدیر کی، بوندان شیمالدا یئرلشن اوچده بیر حیصه سی چاتما داش تاغ-تاوانلا اؤرتولموشدور. یان حیصه لر سیممئتریکدیر. بونلارین شیمالیندا یئرلشن اوچده ایکی حیصه سی اورتادان یاردیمچی چاتما تاغلا ایکی یئرله بؤلونور. بو حیصه لرین حیوانلارا مخصوص تؤوله لردن عیبارت اولدوغونا شبیه یوخدور. چونکی بورانین گئن و هوندور چاتما تاغلی قاپیلاری یالنیز حیوانلارا مخصوص اولما بیلر. یان بؤلمه لرین قالان اوچده بیر حیصه سی ایکی اوتاقدان و اونلارین قارشیلارینداکی دار آرتیرمالاردان عیبارتدیر. یوخاریدا قید ائتدیگیمیز همین دار پنجره لر بو اوتاقلارا آیددیر. بو اوتاقلار کاروان صاحبیلرینه خدمت اوچون دوزلدیلن قوناق اوتاقلاریدیر» (۵، ۹۸). تکجه ایچریشهر اراضیسینده مختلف کاروانسارایلارین اولماسی اونو دئمه یه اساس وئریر کی،

آذربایجان اورتا عصرلرده گئدیش-گلیشین چوخ گئیش اولدوغو دییاردیر و بورایا مختلف یئرلردن قوناقلار گلیردیلر.

معلومدور کی، اورتا عصرلرده، اسلام دینی نین گئیش یا ییلدیغی بیر دؤورده بوتون مسلمان اؤلکه لرینده شریعتده عکس اولونموش مجبوری داوارانیش قایدالارینا رعایت اولونموشدور. ان مختلف سپگیلی و گئیش مسئله لری احاطه ائتمکله، شریعتده انسانلارین حیات طرزینی معینلشدیرن مسئله لر ده اؤز تجسسومونو تاپمیشلیدیر. بو باخیمدان بیر سیرا قایدالارا رعایت ائدیلمه سی ضروری سایلمیشدیر.

آذربایجاندا، بیر سیرا مسلمان اؤلکه لرینده اولدوغو کیمی، شریعتده تقدیر اولونان قایدالار حکم سورموشدور کی، بو دا بلاواسطه قوناقسئورلیک زامانی اؤزونو گؤستیریر. مثن، شریعتده گؤره " یئمکدن قاباق و یئمکدن سونرا اللری یویولمالی و دسماللا سیلینمه لیدیر. هم ده قربدن فرقلی اولاراق، مسلمان شرقینده قوناقلار ال یوماق اوچون خصوصی اوتاغا و یا گوشه یه چکیمیرلر، محض سفره باشیندا آیلش قوناقلار ظریف قایدا سو و لین گتیریرلر. سفره باشیندا اوتورمازدان اول ال و اوز یویولمالیدیر. قوناقلار یئرلریندن قالخمادان اللرینی یویورلار. ائتیکایا گؤره، ال یوماق قایداسی بئله دیر: قوناقلارین بیرینجیسی الینی یویاندان سونرا نؤوبه اوندان ساغ طرفده اوتوران قوناغا چاتیر. بئله لیکله، اونلارین هامیسی نؤوبه ایله الینی یویور. یئمکدن سونرا دا آفتاف-لین گتیریلیر. یئمکدن اول الینی آخیرینجی یوموش قوناق یئمکدن سونرا الینی بیرینجی یویور. بیر قایدا اولاراق، قوناقلارین الینه سویو خیدمتچی، یاخود ائو صاحیبی نین یئتکینلیک یاشینا چاتمايان قیزلاری و یا اوغوللاری تۆکورلر. خصوصی حرمت علامتی اولاراق فخری قوناقلارا سویو ائو صاحیبی نین اؤزو گتیریر. بورادا سینفی ائتیکا اؤز افاده سیننی تاپیر. یوکسک وظیفه لی کوبار اؤزوندن آشاغی زومره یه منسوب آدامین ائوینه قوناق گلمیشدیرسه، اونون اللرینی یوماسی اوچون سویو ائو صاحیبی نین اؤزو گتیریر. ائو صاحیبی هامیدان اول یئمه یه باشلامالی و هامیدان سونرا یئمکدن ال چکمه لیدیر. یئمه یه باشلامازدان اول الله یین آدینی چکیب " بسم الله " دئییرلر. اگر سفره یه مختلف خؤرکلر گتیریلیرسه، هر دفعه الله یین آدی آیریجا چکیلیر " (۴۶، ۱۲۹).

قایدادیر کی، باشقالارینا نیسبتن سفره دن چوخ تئز ال چکیمک اولماز، دیگر قوناقلار دا یئیب قورتارانا قدر صبر ائدیب گؤزله مک لازیمدیر. اگر باشقالاری الینی چکیسه، مطلق دیگرلری ده آج اولسالار بئله، اللرینی سفره دن چکمه لیدیرلر. قوناق یانیندا یاخشی داوارانیش، موجود شرایطی دوزگون قییمتلندیرمک، مهمانا لاییق اولدوغو سویه ده قوللوق گؤسترمک، وضعیتین

اینجه لیکلرینی دویماق ائو صاحیبی نین اوزرینه دوشن مسؤلیتدیر. هر یئرده و بوتون حاللاردا قوناقا بؤیوک حرمت ائدیلمیر، اونون ایستک و آرزولاری نظردن قاجیریلیمیر. بو خصوصیت هامی طرفیندن اجرا اولونان عادت شکیلنه چئوریلیمیدی.

۱۶۰۲-۱۶۰۴-جو ایللرده شاه عباسین دؤورونده آلمان ایمپراتورو ۲-جی رودولف طرفیندن تعیین اولونموش سفیر کاکاشین کاتیبی تئکتاندئر شاهین یانیندا قوناق اولارکن سفره آچیلدیقدان سونرا اورایا دعوت اولونانلارا، ایلک نؤوبه ده، هره یه نؤوبه ایله سو وئرلیدیگینی قید ائتمیشدیر (۱۴، ۱۸۱). البته، بورادا مؤلیف سویون نه مقصدله وئرلیدیینی آچیقلاماسا دا، بیزه معلومدر کی، تمیزلیک مقصدیله چؤرکدن قاباق سفره یه سویون گتیریلمه سی محض ال یوماق اوچوندور. قوناقلیق سفره سیندن بحث ائدن نظامی گنجوی ده بو مسئله یه توخوناراق " ال یوماق اوچون موشکله دولو تاباقلار " دان سؤز آچارکن قوناقسئورلیکده قبول اولونموش عادته اشاره ائتمیشدیر (۲۴، ۲۰۳). بو عادت اوندان عیبارتدیر کی، یئمکدن اول سفره اطرافینا توپلاشانلارین هامیسی الینی یویوب سیلیدکن سونرا یئمه یه باشلاپا بیلریدیلر. قول علی ده «قصه-یوسف» اثرینده یازیر:

قیزیل-آلتون تاس-آفتابا اله وئردی،

گۆتوروبن اول مجلسه ایلتر ایمدی (۷۶، ۸۶).

اثردن گۆروندویو کیمی، قوناقلیق مراسمی زامانی ایلک نؤوبده اللرین یویولماسی اوچون مجلس ایشتیراکچیلارینا سو دولو آفتافا و لعین گتیریلیر. شاعر «عادل کیشی غریبلری سؤور ایمدی» - دئمکله غریبلیکدن گلن انسانلارا دا قوناق کیمی داورانیلدیغینا اشاره ائده رک اونلارین دا سؤیولیب ساییلماسینا اشاره ائتمیشدیر. بوراداکي شاعرین دیلیله وئرلین " سؤور " کلمه سی سؤور آنلامینی وئریر. اونون ایشلتدیگی سور سؤزو ده قوناقلیق معناسی داشیییر (۷۶، ۱۶۹). مؤلیف حتّی قوناقلیق سفره سیندن ده یازیر:

قوناقلارا تتلیم دورلو آشلار گلدی،

ایخوانلارین قوناقلایو اؤندر ایمدی (۷۶، ۱۲۳).

سولی فقیه «اوج گون بونلاری چون قونوقلادی»-دئمکله قوناقسئورلیک عادتینه توخونموشدور (۷۸، ۴۶).

مختلف مراسم و بایرام شنلیکلرینده تظاهر ائدن قوناقسئورلیک عادتلی خلقیمیزین خاراكتئرینی، اونون معنوی زنگینلیگینی آیدینلاشدیرماغا ایمکان یارادیر. اوزون سورن تاریخی دؤورلر عرضینده قوناقسئورلیک موجود اولموش، عصرلر بویو معیشتیمیزده کؤک چالمیش، انسانلارین دئمک اولار کی، گونده لیک حیات طرزینه سرایت ائتمیشدیر. بو ایسه انسانلارین داخلی عالمی نین صافلیغیندان و معنوی دونیاسی نین زنگینلیگیندن خبر وئیر. تصادفی دئییلدیر کی، انسانلارین ان شرفلیسی الی آچیق و سخاوتلی آدمالار ساییلیر. ایمکان داخلینده قوناغین طلبلرینی یئرینه یئتیرن، باجاردیغی قدر خیرخواهلیق ائندلر ان حرمتلی انسانلار حساب اولونورلار.

شاماخیدا محمود بی ادلی وارلی بیر آدمین ائوینه قوناق دعوت اولونان و آذربایجان اراضیسینده گؤسترلن قوناقسئورلیگی گؤزلدیگیندن داها دا اوستون سایان آلکساندر دوما گؤستیرر کی، بوراداکي قوناقلیق مجلسینده موسیقیچیلر و رقاصه لر ده وار ایدی. بئله مجلسلره حتّی قافقازدا مشهورلاشمیش شاماخی رقاصه لری دعوت اولونوردولار (۲۲، ۸۳). دوما بو قوناقلیق مجلسلری نین موسیقی نین مشایعتی ایله کئچدیگینی گؤستیرر. گؤروندویو کیمی، ائوه گلن قوناغی ائو صاحبی تکجه یئمک و یاتاقلا تامین ائتمکله کیفایتلنمیر. قوناغین تام سربستلیگینی تامین ائتمک و اونو آیلندیرمک مقصدیله مجلسه مغنیلر و رقاصه لر ده دعوت ائدیردی. بو حال گئیش یاییلمیشدی. آذربایجان فئودال موحیطینده بئله قوناقلیق مراسملری تئز-تئز کئچیریلیردی.

عجازکار تاثیر گوجونه مالیک موسیقیمیز و گؤزلیگی، طراوتی ایله اورکلری رفته گتیرن رقصلریمیز قوناقلیق مجلسلری نین یاراشیغی اولموش، انسانلارا یوکسک سئوینج حسی بخش ائتمیشدیر. آذربایجانین ۲۰ عصر داهی بسته کاری اوزئیر حاجیبوو " آذربایجان موسیقی حیاتینا بیر نظر " مقاله سینده یازیر:

" آذربایجانین بیر چوخ ماحالاریندا توی و دویون زامانی، یاخود بایرام و باشقا بیر شادلیق گونلرینده جماعات هامیسی بیر یئره ییغیلیب ایکیطرفلی اولاراق " چالیب-چاغیرارلار. " خاننده و سازنده دسته سی اکثر اوقات اوج نفردن عیبارت اولار کی، اونلاردان بیرى اوخویار، تغنی ائدر، دیگرى " تار " و اوچونجو ایسه " کامانچا " چالار؛ بو دسته نین اهلی بوتون موغام و دستگاهلاری لازیمینجا بیلمه لیدرلر " (۴۷، ۲۱۶). مؤلیف فیکرینه بئله داوام ائدیر:

" آشیق دسته سی دخی اکثرا اوچ نفردن اولوب، بونلاردان بیرى هم اوخویار، هم ده " ساز " چالار، ایکی یئرده قالانی ایسه آلت نغمه دن اولان " بالابان " چالار؛ بالابانچی نین ایکینجیسینه " زو " توتان و یاخود " دمکش " دئییرلر کی، بونون وظیفه سی هاوا چالمق اولماییب، یالنیز بیر صدانی اوزاتماقدان عیبارتدیر؛ بالابان چالانلار " توتک " و " زورنا " دخی چالارلار؛ بو حالدا بونلارین خواننده سی دف (طبل) چالماییدیر: آشیق دسته سی چوخ وخت موغامات و دستگاهلاردان بیخبر اولوب، " رئیترتوار " لاری خالق ماهنیلریندن و ناغیللاریندن عمله گلیر؛ ناغیل وختی آشیققلار اوتاق ایچینده گزیشه-گزیشه اجرایی-هنر ائدیپ یئری گلنده سؤز ایله و یئری گلنده هاوا ایله شیرین-شیرین ناغیللار سؤیله ییب اوخویارلار. بؤیوک تویلارلا هم خواننده و هم ده آشیق دسته سی چاغیرارلار و نؤویله اوخودارلار " (۴۷، ۲۱۷). یئری گلیمشکن، قید ائدک کی، آذربایجان ضیالیلاری آراسیندا دا اوزونه مخصوص مناسبتلر موجود اولوب. میر مؤوسوم نووابین یاراتدیغی " مجلسی فراموشان " مجلسیینه داخل اولان شاعرلر بیر-بیری ایله، هم ده خان قیزی خورشودبانو ناتوانین رهبرلیک ائتدیگی " مجلسی-اونس " -ون عضولری ایله شعرلشیردیلر. نووابین شوشادا یاراتدیغی " موسیقیچیلر مجلسی " نده موسیقی صنعتینه دایر بیر سیرا مسئله لر مذاکره اولونوردو (۴۸). بو ادبی مجلسلر ده اوزونه مخصوص طرزده اجرا اولونان قوناقستورلیک دئییلمی؟

قوناقستورلیک عادتینه قبول اولونموش اساس شرطلردن بیرى ده قوناغا هدیه لر بخش ائدیلمه سی ایدی. بو، قوناقستورلیکده قبول ائدیلمیش عادی بیر حال ایدی. قوناق ائو صاحیبینه معین بیر شئی باغیشلاماغا، ائو صاحیبی ایسه اؤز نؤویه سینده قوناغینی مختلف هدیه لرله یولا سالماغا چالیشیردی. بو عادت گونوموزه قدر گلیب چاتمیش و ایندی ده یاشاماقدادیر.

۱۶۱۳-۱۴-جو ایلرده موسکوادان گلیمش روس سفیری میخیل نیکیتیچ تیخونوو آذربایجاندا شاه طرفیندن اونلارلا بخش اولونان مختلف هدیه لردن بحث ائتمیشدیر. ۱۶۱۵-جی ایلده دهاا بیر روس سفیری، میخیل پتروویچ باریاتینسکی ده شاه عباس ساراییندا فعالیتی دؤورونده اونا گؤستریلن حرمت و مختلف شخصلر طرفیندن اونا تقدیم اولونان بخشیشلر باره ده صحبت اچمیشدیر (۱۴، ۲۱۶).

سفیرلگین ترکیبینه ۱۶۳۶-۳۸-جی ایللر عرضینده آذربایجاندا اولموش آلمان عالیمی آدام اولتاری ده خلقیمیزا خاص اولان قوناقستورلیک حقینده، بورادا اونلارلا وئریلن مختلف نؤع

طلبات ماللاریندان عیبارت هدیه لر باره ده صحبت آچمیشدیر. او گؤستریر کی، سلطان شاهووردی طرفیندن اونلارا هدیه اولاراق ایکی آت، ایکی اؤکوز، اون ایکی قویون، ۲۰ تویوق، اوچ بؤیوک کوپ چاخیر، بیر کوپ تمیز سو، ایکی سبت آلمو و ۵ کیسه بوغدا اونو تقدیم اندیلدی (۱۴، ۲۶۰). گؤرونویو کیمی، باغیشلانان هدیه لر مختلف چئشیدلی اولوردو. بئله کی، بورایا گئییم شیلری، خنجرلر، نؤع به نؤع پارچالارلا یاناشی، هم ده سفری داوام ائدن شخصلره ارزاق شیلری و گونده لیک طلبات ماللاری داخل ایدی. بوندان علاوه ، اونلارا ناخیشلی جوراب (هم قادین، هم ده کیشی اوچون)، یاشلی کیشیلر اوچون ایپک پارچادان تیکلمیش تنبکی تورباسی، آت اوچون رقیمه، هئییه، خالچا و س. شیلر ده هدیه اندیلمیشدی. گؤستریلن بو خصوصیت خلقیمیزین گنیش قلبلی، سخاوتلی اولدوغونو بیر دها ثبوتاً یتیریر. " ائل-اوبا چؤرگی ایله تانیار " -دئییب اولولاریمیز. ینی ائل-اوبا همیشه چؤرک وئرن سخاوتلی انسانلاری ایله فخر اتمیشدیر. سخاوتلی، قوناقپور، التوتان کیشیلر هاقد " چؤرک وئرن آدمیدیر " -دئییه، شخصیتینه آلقیشلار سؤیله میشلر.

قوناق ائوه گلنده نجه آلقیشلا قارشیلانیرسا، اؤزو ده همین ائوی آلقیشلا ترک اندیر. ائو صاحیبی نین قایغیسی مقابیلینده قوناقلار اونو آشاغیداکي کیمی آلقیشلاييرلار:

الله ائوینی شن ائتسین!

الله چؤرگینی بول ائلسین!

سفرن آچیق اولسون!

روزی برکتین بول اولسون!

ائویندن قوناق-قاران اسکیک اولماسین!

اوجالارین اوجاسی اولاسان!

اوجاغینیز نورلو، برکتلی اولسون!

قوناقسؤرلیگین بوتون طلبلری گونده لیک حیات نورمالارینا و قایدالارینا اویغون گلیردی. بو عادت، اولر اولدوغو کیمی، خانلیقلار دؤورونده ده اؤز موجودلوغونو قوروپوب ساخلامیشدی. بعضا اجتماعی-سیاسی باخیشلاری اوست-اوسته دوشمه سه بئله، خانلار آراسینداکی گؤروشلر یوکسک قوناقسؤرلیک شرایطینده کتچیریلیمیشدیر. حتّی " خان دیوان ییغینجاغیندا اولان عضولرینه قوناقلیق دوزلدیردی " (۵۰، ۲۴). بایراملاردا، طنطنه لی گونلرده و یا باشقا

خانلیقلاردان نماینده لر قوناق گلدیگده اونلارین قارشیسینا اسناملار اؤز برأقلاری ایله چیخمالی ایدیلر (۵۰، ۶۱). بونو ش.بیدلیسی ده قید ائتمیشدیر. او یازیر کی، تبریزده امیر مبارزالدینی عیانلار، صنعتکارلار و قالان زومره لر مراسمه رعایت ائده رک بخشیشلرله قارشیلانماغا گئدیرلر. مؤلیف باشقا بیر یئرده اونو دا قید ائدیر کی، شاهانهدیم اولونان هدیه لرین سای ۹ اولور. ۹ رقمی ایسه تورکلرده مقدس رقم ساییلیر (۱۳، ۷۹:۲۰۶).

فته لی خانین نوخا شهرینده بیر نئچه گون قوناقلیق و شادلیقلار کئچیریب گنجه یه یولا دوشدو ده معلومدور (۵۰، ۴۱). میرزه آدیگؤل بی ناخچیوان حاکیمی حیدرقولو خانین پناه خانا قوناق گلدیگینی تصدیقله بیر (۵۱، ۳۸).

۱۹ عصر سالنامه چپسی میرزه یوسف قاراباغی "تاریخی صافی" اثرینده قید ائدیر کی، نادر شاهین سرکرده لریندن بیر ی اولان اورمیه حاکیمی فتحعلی خان پناه خاندان اوغلو ابراهیم خلیلی بیر نئچه گونلویه قوناق گؤندرمه سینی رجا ائدیر و اونا لازیمی قوناقسئورلیک گؤستریله جگینی، بونون قاراباغ خانلیغینا بؤیوک باش اوچالیق گتیرجگینی خصوصی وورغولاییر (۵۲، ۲۲). لاکین تاریخدن معلوم اولدوغو کیمی، بو قوناقسئورلیگین منفی نتیجه لر ی اولموشدور. بئله کی، فتحعلی خان وعده عمل ائتمه ییب اونو دا اؤزو ایله آپاریر. قید ائدک کی، بعضا قوناقسئورلیکن سوی-استفاده اولوندوغو حاللاردا تصادف ائدیلدی. بو، نادر حاللاردا اؤزونو گؤستیرر و اساسا سیاسی موتیولر زمینینده باش وئیردی. مؤلیف قوناقسئورلیک باره ده بئله یازیر: "قاراباغ خان ی ابراهیم خلیل" آوار و داغیستان حاکیمی اوممه خانین باجیسی بیکه آغایا ائولنه رک اونونلا قوهوم اولدو. داغیستان اؤلکه سیندن اونا کؤمک گلیردی و چوخ واخت لزیگلرین قوشونلارینی یانیندا قوناق صیقتیله قاراباغ کندیلر ی نین حسابینا ساخالایردی" (۵۲، ۲۴). گؤرؤندو ده کیمی، نینکی آیری-آیری انسانلار، حت ی یئری گلدیگده قوشون بئله لازیمینجا قوناق ساخالاییلر و احترام گؤروردو.

رضاقولو بی میرزه جمال اوغلو "پناه خان و ابراهیم خانین قاراباغدا حاکیمیتلری و او زامانین حادثه لر ی" اثرینده نادر شاهین اؤلوموندن سونرا شاهلیق تاختینا آیلشن علیقولو خان عادیله پشکشلر آدی-سانلی آداملارلا گؤندریلدیگیندن، اؤز نؤویه سینده پناه خانا دا لایققلی سووقات و هدیه لر، اونون کندخودالارینا ایسه خلعتلر باغیشلانیدیگیندن بحث ائتمیشدیر (۵۲، ۲۱۳). بورادا دا سیاسی مقصدلرله سفر ائدن قوناقلارین هدیه آپارماسی و اونلارین دا عینیه بخشیشلرله قاییتماسی مسئله سینه توخونولموشدور.

خانلیقلار دؤورونده قوناقلیق مجلسی نین تصویری یازیچی یوسف وزیر چمنزمنلی نین " قان ایچینده " اثرینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بورادا خانلارین قوناقلیق سفره سی تصویر اندیلیر. قییمتلی خالی دؤشنمیش تختین اوستونده قاراباغ حکمداری ابراهیم خلیل خانین، اطرافیندا آغلارین، بیلرین آیلشدیگی گؤستریلیر. تاجیر و اصنافلار دا مجلسه ییغیشمیشدیلار، " اونلار دیوار بویو دؤشنمیش ایپک دؤشکلرین اوزرینده دیزی اوسته ادبله اوتورموشدولار و بیر کلمه بئله کسمیردیلر. مجلسه واقیفله میرزه علی محمد آغانین گلدیگینی گؤرچک بوتون مجلسده کی لر آياغا قالخیر (خان و اوغلوندان باشقا)، اونلار یوخاری باشدا یئر گؤستریلیر. گلنلر اوتورانلار تعظیم ائده رک یوخاری باشا کئچیب گؤستریلن یئرده آیلشیرلر. یئنی گلنلر اوتوران کیمی تکرار خانا و اطرافداکیلار تعظیم ائدیرلر، جوابیندا دا یئرده اوتورانلار نظام ایله آیللیب-قالخیرلار " . ی.و.چمنزمنلی بو قوناقلیق سفره سینی بئله تصویر ائدیر: " اوتاغی باشدان-باشا توتوموش، یئری سوماغی رنگده اولان اینجه حاشیه لی خالی نین اورتاسینا، اطراف یی زنجیرلی تیرمه سفره سالینمیش، اوستونه قیزیل، گوموش قابلاردا شیرنی، چرز و شربت لر دوزولموشدو " . مؤلیف " قیزلار بولاغی " ندا دا ائو صاحیبی نین قوناغا حرمتینی اسیرگمه دیگیندن بحث ائدیر (۵۳، ۳۹۹).

آذربایجانا گلن دؤولت خادیملرینه، حربچیلره، یازیچی و عالیملره گؤستریلن قوناقپورولیه دایر چوخلو تاریخی فاکت قیده آیینمیشدیر. بو باره ده ع.قولیئو یازیر: " ۱-جی پیوترون دربندده یاشایان آذربایجانلیلار، کنیاز دولقوروکی نین باکی و سالیان اهالیسی، شاماخی حربی قویرناتورونون شوشا اهلی طرفیندن، آ.بئستوژئوین قبا، م.ی.ئرمونتوون قوسار جماعتی، قازان اونیورئسیئتتی نین پروفئسسورو ای.بئریوزی نین آ.باکیخانوو طرفیندن مهربانجاسینا قارشیلانماسی و اونلار گؤستریلن قوناقسئورلیک بونا میثال اولاییلر " (۴۲، ۳۶).

بو فیکری داها دا قوووتلندیرمک اوچون فاکتلار مراجعت ائتمک یئرینه دوشردی. آ.ا.بئستوژئو-مارلینسکی یازیر: " لاکین بورادا فتحعلی خانین ائوی بوش دئییلدی. عکسینه، بورادا او قدر قوناق دولو اولوردو کی، سس-کویدن او حتّی عاغلین سسینی بئله ائشیده بیلیردی " (۵۴، ۳۵). مؤلیف دربندده یاشایان ایسگندر بیین قوناقلاری ائوه دعوت ائدرکن " بویورون افندیلر، خوش گلمیسینیز " دئمه سینی و الینی اورگی نین اوستونه قویوب اونلار آزجا باش آیمه سینی، قوناقلاری اوتاغا دعوت ائتمه سینی خصوصیه وورغولاییر. سالاملاشان قوناقلارین خالچا اوزرینده آیاقلارینی قاتلایاراق (بارداش نظرده توتولور-ش.ب.) اوتوردوقلارینی گؤستریر. بئستوژئو-مارلینسکی قید ائدیر کی، ائوده کی لرین و قوهوملارین حال-حوالی خبر آیینیر و

بوندان سونرا گلیشلیرى نین مقصدی بیان ائدیلمیر. مؤلفین معلوماتلاریندا ماراق دوغوران چهت اونون قوناقسئورلیگین تربیه ایله باغلی مقامینی دوزگون سئمه سیدیر. او گؤستریر کی، قوناقسئورلیک، گولرولولوک، مدنیلیک - باشقالاری اوچون؛ هلمیلیک و آییق-ساییق دقت - اوشاقلارا، بیر سؤزله، بیرگه یاشاییشین و عایله معیشتی نین بوتون دیرلری بیر یئرده. او، اوشاقلارین دا نئجه عقلی اولدوغونو سؤیله ییر. بئله کی، اونلار آنالاری نین هر سؤزونو و باخیشلارینی باشا دوشوب آتا قایغیسینی قییمتلندیریرلر (۵۴، ۵۸؛ ۱۸۲). یوخاریدا قید اولونانلار بیزه بئله بیر قناعته گلمه یه ایمکان وئریر کی، تاریخن آذربایجانلیلار اونلارین بؤیوکلرین بیر-بیرینه مناسبتیندن بهرلنمیش و توصیه لر یله تربیه آلمیشلار.

عرب ایشغاللاریندان سونرا آذربایجاندا کؤچورمه سییاستی نین نتیجه سی اولاراق بیر سیرا عرب منشالی طایفالار مسکونلاشماغا باشلادیلار. بونولا علاقه دار آشاغیداکى معلومات دقتی خصوصیه جلب ائدیر. معلوماتدا ۷- عصردن اعتبارا دربندده مسکونلاشمیش عربلردن صحبت گئدیر. عربلرین هله ده اؤز دیلرینده دانیشماسی، بو یئرلرده بئش عصردن آرتیق بیر مدته مسکونلاشیب فیراوان یاشادیقلاری، اؤزلرینه مخصوص تورپاق ساحه لرینه مالیک اولدوقلاری و دربند حاکیملری نین اونلارا حرمتله یاناشدیقلاری، ماراقلارینی قوردوقلاری باره ده معلومات وئریر (۵۵، ۲۲۵). گؤرونویو کیمی، آذربایجانین هانسی بؤلگه سینده، نه زامانلار اعتبارا کؤچ سالیب مسکونلاشدیقلا ریندان آسیلی اولمایاراق، یئرلی اهالی طرفیندن یاخشی قارشیلانیدیقلارینی، دایم قایغی گؤردوکلرینی قید ائدن بو گلمه لر اؤز شرایطلریندن ممنوندورلار.

اوزون عصرلر کئچیب، آذربایجاندا تاریخ بویو مختلف منشالی گلمه طایفالار یئرلی اهالی ایله قاینایب-قاریشیب و میلی زمینده هئچ بیر فرق حس ائتمه ییبلر. ول. وئلیچکو بو باره ده حقلی اولاراق یازیر: " هئچ شبهه سیز کی، آذربایجانلیلارین قانی عالیجناب قاندر؛ اونلار طبعیتن خیرخواه، اورگینیئش، جسارتلیدیرلر، عقلی و معنوی اینکیشافا قادیردیرلر " (۵۶، ۱۵۵). ائله بو خصوصیتلره گؤره دیر کی، مختلف دؤورلرده دئپورتاسییا اولونموش خاقلار محض آذربایجان اراضیسینده مسکونلاشیب یاشایا بیلیمیشلر. بو باخمیدان آخیسکا تورکلری ده استثنا دئییل. بوتون بو دئییلنلره باخمایاراق، معاصر دؤورده آذربایجان تورپاقلارینا ائدیلن قسدلر، نانکور اثرمنیلرین یالانچی ایدیعالارینی هر وجه له اورتایا آتمالاری و چیرکین عمللره اراضیمیزی ایشغال ائدیب سویداشلاریمیزی دیدرگین وضعیتیه سالمالاری آجی بیر حقیقتدیر. بیر واختلار ایران و تورکیه دن قاراباغ کؤچورولرک مسکونلاشمالاری مناسبتیه آبیده قویان

آزغینلار بو گون همین آبیده اوزریندن یازینی یوخ ائدیر، اراضیلریمیزی ایشغال آلتیندا ساخلا بیرلار.

جمعیتده ان مهم اونسیت ساخلاماق واسطه سی اولان قوناقسئورلیک عادتی مختلف خالقلارین، ائلجه ده عینی خلقین و یا موخلیف ائتتیک قروپلارین عضولری، حتی بیر سیرا سوسیال طبقه لر آراسیندا گئیش یاییلمیشدیر. قوناقسئورلیک بیر-بیریندن اوزاقدا یاشایان میلترلری بیر-بیرینه دوغمالاشدیریر، بو دا ترققییه، مدنی اینکیشافا خیدمت ائدیر. گوندن-گونه محکمکنن قارشیلیقلی علاقه لر، یاخینلاشما، زنگینلشمه اوبیئکتیو اینکیشاف پروسسیدیر.

خلقیمییزین بیر سیرا نماینده لری بو و یا دیگر سببلر اوزوندن باشقا اؤلکه لرده یاشامالی اولموش، گون-گذران قورموشلار. بونا باخمایارق، اونلارین اکثریتی دوغما وطندن اوزاق اولسالار بئله، اؤز عادت و عنعنه لرینه صادق قالمیش، اونلاری اؤز معیشتینده یاشاتماغا چالیشمیشدیر. فیکریمیزی تصدیق ائتمک اوچون آشاغیداکی میثالی نظره چاتدیرماغی لازیم بیلیریک. ابراهیم بی آذربایجان تاجیرلریندن بیرى نین اوغلودور. اونون آتاسی مصرده یاشادینی ایللرده اؤز عادت-عنعنه لرینه صادق قالمیش و معیشت طرزینی دییشمه میشدی. اونون قوناقلیق مجلسلری ماراقلی کئچیردی، چونکی "قوناقلیق مجلسلرینده اونلارین مشغله سی ایرانین تاریخ کیتابلارینی و کئچمیش شاهلارین احوالاتینی اوخوماقدان عبارت اولاردی ". بو اونو گؤستریر کی، قوناقسئورلیگین اجراسی یالیز یاخشی سفره بزه ییب قوناغی یولا سالماقدان عبارت دئییلدیر. قوناقسئورلیک هم ده فیکرلری، دوشونجه لری بؤلوشمدیر. او، اینتئلئکتوال سویه نین داها دا اینکیشافی اوچون بیر واسطه، مدنییت و معنویات اطرافیندا فیکر مبادله سی دئمکدیر. قیرات ائتمکله بیلیک صاحیبی اولماق، تاریخین اینجه لیکلرینه واقیف اولماق کیمی خصوصیتلر همین مجلسلرده مهم یئر توتوموشدور.

آتاسی نین ابراهیم به یه وصیتینده چوخ ماراقلی مقام دا نظریمیزی جلب ائدیر. بئله کی، او قید ائدیر: " ... آز قوناق گئت، قوی سنین یانینا چوخ قوناق گلسینلر. یعنی قوناق گئتمه یه یوخ، قوناق چاغیرماغا داها آرتیق رغبتین اولسون " (۵۷، ۲۲؛ ۲۵). گۆره سن، بونو وصیت ائتمه یه آتانی وادار ائدن سبب ندیر؟ نه اوچون او، باشقا مسئله لرله یاناشی، محض قوناق قبول ائتمگی ده وصیت ائدیر؟

کند حیاتیندا مشاهده اولونان قوناقسئورلیک عادتی اوزونه مخصوصلوغو ایله داها دا فرقله نیردی. بورادا دینین ده معین درجه ده تاثیرى، رولو شبهه سیزدیر. عمومیتله، دینین یاییلدینی اراضیلرده جمعیتین اینکیشافینا اونون تاثیرى انکار ائدیلمزدیر. قوناقسئورلیک و دین بیر-بیری

ایله، معین معنادا، سیخ تئلرله باغلیدیر. تصادفی دئیل کی، قوناق الله مسافری سایلیر. بو خصوصیت آذربایجاندا گئیش یا ییلمیشدیر. مثلن، الله قوناغی ایستیمیرسینیزی؟ - سوالینا ائو صاحیبی نین جاوابی بئله اولور کی، " الله ادا قوربان اولوم، قوناغینا دا " . قوناق دا بیلیر کی، هئچ واخت گئتدیگی یئردن رد جوابی آلمایاجاق، دعوتسیز ده گنده بیلر و کوبود سؤز ائشیتمز. اونا گؤره ده قطعیته هر هانسی بیر ائوین قاپیسینی اوتانمادان دؤیه بیلر.

صالح بی اؤزونون " اللر " اثرینده شوشادان آغدامین یوخاری موغانلی کندینه کؤچدوکلریندن، اوشاق واختی بورادا یاشاییب نه لری مشاهده ائدیگیندن صحبت آچارکن اورادا قوناقسئورلیگین اجراسینی بئله تصویر ائتمیشدیر. ماراقلیدیر کی، مؤلیف آغداما کؤچرکن اونلارین عایله سینه عادت اوزره سیغیناجاق وئریلدیگینی دئیر. صالح بی اثرینده کند عایله سی نین قوناقسئورلیگینی تصویر ائدیر. " هر بیر کندلی اؤزو اوچون افتیخار حساب ائدردی کی، اونون قاپیسینی قوناق دؤیسون، ائوینده قالسین و راضیقلایا خداحافظ لئسین. قوناقلار ایسه، آیدیندیر کی، چؤلدن وارلی گؤرونون ائوین... قاپیسینی دؤیردیلر. قوناق تانیس اولمایان شخص اولاندا دئیردی: " الله قوناغیام " و اونو " الله ادا قوربان اولوم، قوناغینا دا! " - سؤزلریله ایچرییه دعوت ائدردیلر. قوناق ال-اوزونو یویار، دعا اوخویار، آیلشردی یئرده. وارلی ائولرده، مثلن، عبدالباقی نین ائوینده ده ماسا واردی، اما ماسا آرخاسیندا اوتورماق عادت یوخ ایدی. قوناغین آلتینا مطلق دؤشکجه سالار، قولتوغونون آلتینا متکه قویاردیلار و بوندان سونرا صحبت باشلاناردی، اوردان-بوردان. کنار عالمه دئمک اولار کی، علاقه سی اولمایان کند اهلی، ائو صاحیبی اوچون بو صحبت، آیدیندیر کی، چوخ ماراقلی ایدی. بو آرادا یئمک حاضرلانیردی، آتالارین تاپشیردیگی قانون اوزره: " وارین وئرن اوتانماز " - کیمسی امکانی واردی، قوزو کسیردی، کیمسی چولپا، او بیرسی یومورتا چیغیرتماسی حاضرلاییر، ائله سی ده اولوردو کی، شور-چۆرک تکلیف ائدیردی. سفره قوناغین قاباغیندا آچیلار، چۆرک، سونرا یئمک گه لردی و " بسم الله الرحمن الرحیم " دن سونرا باشلایاردیلار یئمکه یه. چۆرک یئین زامان دانیشماق اولماز-گناهیدیر. قرآن بئله طلب ائدیر... یئییب قورتارانندان و " شکر الحمدالله " دئیندن سونرا سفره دن چۆرک، سونرا قاب-قاجاق و سایره ییغیشدیریلیردی. بوندان سونرا " قوناق اوچون " احتیاطدا ساخلانان، ائوده کی ان یاخشی میوه و خوشگبار-قوز، فیندیق، توت قوروسو، کیشمیش گتیریلیردی. یادیمدادیر، بؤیوکلر و حتّی بؤیوک اوشاقلار ان یاخشی میوه لری و دیگر یئمکه لی شئیرلی نه اؤزلری یئر، نه ده کیچیک اوشاقلار وئردیلر و جیدی صورتده دئیردیلر: " بو، قوناق اوچوندور " . و هامی عایله نین بو تابوسونا رعایت ائتمه لی ایدی.

یتمکدن سونرا صحبت (خوشگبارلا بیرلیکده) داوام ائتدیریلیدی و ایندی بو، داها شیرین و ماراقلی اولوردو. صحبت ده همین کیشی مجلسینده گئردی. قادیلار اولدن آخیرادک آیریجا اوتورار و چۆرک یئیردیلر (اگر یئمه یه بیر شئی واردیسا - یتمک آز اولاندا هامیسی گتیریلیدی کیشیلرین سفره سین). قوناقلیق و گنجله مه عوضینه پول آلماق، حتّی تکلیف ائتمک بئله اولمازدی: بو، ائو صاحیبی اوچون خالق قارشیسیندا بدناملیق، الله حضوروندا کفر اولاردی " (۵۸، ۵۹).

اؤینده یئدیردی-ایچیردی ب یولا سالماق، قوناغین مختلف احتیاجلارینی تامین ائتمک او قدر طبعی حال آلمیشدی کی، بونو باشقا جور تجووور ائتمک بئله ممکن دئییلدی. قوناقلار آراسیندا آیری-سچکیلیک قویولموردو. کاسییلار بئله ال توتماق اؤزو ده قوناقپورلییه خاص خصوصیتلردن ایدی.

میرزه فتحعلی آخوندوون " حکایتی-موسیو ژوردان حکیمی-نباتات و درویش مستلی شاه-جادوکن مشهور " اثرینده قاراباغین تکه-موغانلی اوباسی نین بیی حاتمخان آغانین اؤینده فرانسادان گلن قوناغین قالماسیندان بحث اولونور. مؤلیف شهربانو خانیمین سیماسیندا قاراباغ قادیلاری نین قوناغا نجه قوللوق ائدیپ، سفره آپدیغینی تصویر ائده رک یازیر: " موسیو ژوردانا قایماق گرک، بوزارتما گرک کی، گئدیپ اؤز اؤلکه سینده دئمه سین کی، قاراباغ ائلاتی نین آروادلاری معرفتسیز اولورلار، قوناغا حرمت ائده بیلمیرلر " (۵۹، ۴۴).

ی.و.چمنزینلی " ائودار آرواد " مقاله سینده ایسه بئله یازیر: " ائو بیر مملکته بنزه بیر، ائودار آرواد دا اونون پادشاهینا. پادشاه یاخشی اولسا، مملکت ده نظام و قایدا ایله دولانار. شرط بیر قازان بیشمیشی اوجاغین اوستونه قویوب قایناتماق دئییل، آرواد گرک ائوین هر بیر دایره سینه نظر یئتیرسین. ان اول تمیزلییه دقت وئرسین. ائو هر گون سیلینیب سوپورولمه لیدیر، اوتاقلاردا هر شئی اؤز یئرینده قایدا ایله قویولوب باخانلار سلیقه نه اولدوغونو دویدورسون. کلفت عضولری نین تمیز لباس گئییمگینه ائودار آرواد چالیشمالیدیر. مطبخین نظامی دا خانیم باغلیدیر: آشباز دا حاضرلاسا، خانیمین گؤزو بیشمیشین اوسته اولمالیدیر کی، کلفت تمیز و دادلی خؤرکلر یئییه بیلسین. ائودار آرواد سی ائتمه لیدیر کی، اسراف اولونماسین، ائوین مکلاتی هدر یئر ده اغیلماسین. باجاریقلی آرواد ائوده قیش اوچون تداروک گؤرر، جوربجور مربیه لر بیشیرر، تورشولار و شورابالار (دوزلو خیار و غیره) حاضرلار، گؤیرتی و میوه قورودار، ریچال قاییرار. قوچاق آرواد هر شئیدن منفعت گؤتورر، حیطده قشنگ لکلر سالدیریب گؤیرتی اکدیرر؛ تویوق، خوروز ساخلار، کورت دوشه نی واختیندا باسدیرار، جوجه چیخاردارلار. ممکن اولسا

اینک ساخالارلار کی، سودو ایله بالالار بسله سینلر... خلاصه، ائودار آروادین وظیفه سی چوخ چتیندیر. بؤیوک هنر و قاناچاق ایسته بیر. ائوه بیر قوناق گلدیکده کیشی نین باشینی اوجا ائيله یین آرواد اولور. لازیمی بیر قایدا ایله قوناغی قارشیلاییر، صحبتلره مشغول ائدیر. سونرا چۆرک ماساسینا دعوت ائيله بیر. بورالارین سلیقه سی ائودار آروادین لیاقتلی اولوب-اولمادیغینی گۆستریر " (۴۹، ۱۵۶). مؤلیف بورادا قادینلارین رولونو لازیمینجا دیرلندیره بیلیمشیدیر. قادینلار اۆز اوزرلرینه دوشن مسؤلیتی همیشه یاخشی باشا دوشموشلر. اونلارداکی تلاش، قوناغی لاییقینجه یولا سالماغی باجارماق هیجانی طبعی حالدیر.

یازیچی احاقوئردیئوین ده یارادیجیلیغیندا قوناقرورلییه یئر وئریلمیشدیر. او گۆستریر کی، اؤنجه قوناقلار چای وئریلیر، سونرا کاباب حاضرلانیلر و بیر شاققات ده یول آذوقه سی کیمی قویولور. لاییقینجه قوناق ائيله ییب ائوینده بیر گئجه ساخلایان قوجادان بحث ائدرکن اونون بیر کۆک قویون دا باغیشلادیغینی قید ائدن مؤلیف، ائودن گئدن مهمانا وئریلن هدیه نی خاطرلادی (۱۸۲-۱۸۳). یعنی هدیه نین نه اولدوغو واجیب دئیل، اساس اونون اورکدن باغیشلانماسیدیر. ائله بوتون قوناقسئورلیگین اؤزو تمیز اورکله اجرا ائدیلمه لیدیر. چونکی اورگی آچیقلیق، دوروستلوق، صافلیق، مرحمتلیلیک، رحمدهلیلیک، یاردمسئورلیک یوکسک معنوی دیرلر اولماقلا، انسانین داخلینده کی ان یاخشی کئیفیتلری آچماق اوچون ایمکان یارادیر و انسانلاردا اؤنملی اهمیت کسب ائدن خصوصیتلردیر. بؤیوک طرفیندن بیزلره دایم خوشرفتارلیق توصیه اولونوب. قوناغی لاییقینجه یولا سالماق ائو صاحیبینی راحت ائدیر و او، داخلن ممنونلوق حسی کئچیریر. عصرلر بویونجا عایله ده اوشاقلار قوناغا حرمت روحوندا تربیه ائدیلیمیش و بو حس اونلاردا دؤنه-دؤنه آشیلانمیشدیر. بو کئیفیت هر بیر عایله ده مهم یئر توتوموشدور. باشقا جور اولدا بیلیمزدی، چونکی قوناق گله جکده عایله نین (ائوی ترک ائتدیکدن سونرا) یاخشی آدی نین تبلیغاتچیسینا چئوریلیردی. بو عادت واسطه سیله بؤیوکله حرمت، کیچیکلره قاینی گۆستمک توصیه اولونموشدور.

بو گون ده قوناق اولاراق بیر نین ائوینه تشریف بویورموش شخص ایمکانی داخلینده ائو صاحیبینه مختلف هدیه لر تقدیم ائتمگی ضروری ساییر. اؤز نؤویه سینده ائو صاحیبی ده قوناغی لازیمی سویه ده قارشیلادیقدان سونرا یولا سالارکن اونا جزی ده اولسا، نه ایسه بیر شئی بخش ائتمه یه چالیشیر. دئمه لی، عصرلرین سرحدینی آشراق بو، گونوموزه قدر گلیب چاتمیش قوناقرورلییه خاص کئیفیتلری خلقیمیز قوروپوب ساخلاماغا چالیشیر.

قوناقلارا خیدمت بونونلا بیتیمیش حساب اولونمور. بعضا ائوینه ان عزیز قوناغی کلمیش آدم یالنیز ائوده اونون قوللوغوندا دورماقلا کیفایتلنمه ییب، بولاق باشینا، مئشه نین قوینونا آپارماغی دا ضروری ساییر. بورادا دا سفره آچیلیب کباب بیشیریلیر.

قوناقسئورلیک بایراملاردا خصوصی خاراکتر داشیییردی. رامازان بایرامیندا افطارا قوناق دعوت ائتمک و یا گئدرکن شیرینی آپارماق، قوربان بایرامیندا ایسه قوربانلیق ایتندن ده گؤتوروب یاخین قوهوملارا، قونشلارا پایلاماق مقصدیله قوناق اولماق آرتیق بیر اننه، بورج حالینی آلماقلا یاناشی، هم ده ثواب ساییلیر. بئله کی، بو بایراملاردا نفسی قوروماقلا برابر، اوروج توتانلارا ضیافت وئرمک، ایمکانی اولانلارین مرحمت گؤستریب الله یولوندا قوربان دئی- دیکلری حیوانلارین اتی نین بؤلوشدوروله رک پایلانماسی کیمی کئیفییتلر انسانلاری بیر- بیرینه ایسینیشدیریر و داها دا یاخینلاشدیریر. خصوصا ده نوروز بایرامی گونلرینده هامی بیر- بیرینه قوناق گئردی، کوسولولر باریشار، هدیه تقدیم اولونار، شیرنیلر پایلاناردی.

قوناقسئورلیک عادتیی خصوصی بایرام مراسملرینده اؤزونو قاربایق گؤستیریدی. اؤز زنگینلیگی و رنگارنگلیگی ایله سئچیلن نوروز بایرامی مراسملرینده هلالندیا دینزچیسو یان سترئیس ده ایشتیراک ائتمیشدیر. دینزچی آذربایجانلیلارین نوروز بایرامینی نئجه قید ائتدیکلریندن صحبت آچیر. او، عینی زاماندا قوناق اولدوغو خانین آچدیغی سفره نین تصویرینی وئیریر. بونونلا یاناشی، مؤلیف داها سونرا یازیردی کی، بیزیم زادگانلار، من ده اونلارلا بیرلیکده، گاه بو، گاه دا دیگر آذربایجانلی نین یانینا یئمیه یه قاچیردیق و محکم امین ایدیک کی، مسلمانلارین یئمک- ایچمگی ایله بیزیم بوش، آج قارینلاریمیز آراسیندا دین آیریلیغی باره ده هئج بیر ناراضیلیق یارانمایاجاق. بو ایسه اؤز نؤوبه سینده، آذربایجاندا قوناغا حرمت باره ده فیکریمیزی تصدیق ائتمه یه اساس وئیریر. دوغرودان دا یوردوموزدا قوناقلارا هئج بیر فرق قویولمامیش، دینی و میلی منسوبیتلرینه گؤره اصلا آیری-سئچکیلیک ائدیلمه میشدیر. بورادا یاردیمسئورلیک، خیرخواهلیق، صمیمیلیک، دوروستلوق، ساده لیک و مختلف خالقلارا مناسبت مسئله لری بیر- بیرلری ایله چولغالاشمیشدیر.

انتئوقرافیک ماتریاللار اوردوباد باغبانلاری آراسیندا خصوصی بیر قوناقسئورلیگین موجودلوغونو تصدیق ائدیر. بو عادت بوستانپوزما آدلانیردی. محصول ییغیمیندان سونرا باغبانلار قوناق چاغیریر و اونو یولا سالارکن یئتیشدیردیکلری مختلف محصوللاردان پای قویورلار (۴۲، ۳۹). گؤرؤندویو کیمی، ائل-اوبا هئج واخت بیر-بیریندن کؤمک الینی اسیرگمه ییب، دارا دوشنه بیرگه سیله یاردیم ائتمه یه چالیشیب. عوضسین یاردیم ائتمه حاللاری بو گون ده موجوددور.

آذربایجاندا قوناقسئورلیک واسطه سیله اجرا اولونان دیگر عادتلردن بیرى ده دامازلیق عادتیدیر. بئله کی، حیوانی اولمایان کندلی قوناقلیق ائدیپ ان یاخین آدمالارینی ائوینه دعوت ائدیر و ائله بو مجلسده گلنلر اونا هانسی حیوانی باغیشلایا بیله جکلرینی ائلان ائدیرلر. اثرته سی گون وعد ائدیکلری حیوانی گؤندریرلر.

معاصر دؤورده قوناقپورلییه بیر سیرا حاللاردا خصوصی دقت یئتیریلیر کی، بو دا اؤزونو آد گونلری، ائلچیلیک، نشان و توی مراسملری زامانی داها قاباریق شکیلده بروزه وئیریر. آد گونونو تبریک ائتمک دب حالینی آلمیشدیر. بو زامان آد گونو قید اولونان شخصه مختلف هدیه لر تقدیم ائدیلمه سی همین مراسمین شرطلریندن بیریدیر. هدیه وئررکن اونون گرکی اولاجاغینا دقت یئتیرمک لازیمدیر. طبعی کی، قوناقلیق زامانی ائو صاحیبی طرفیندن سفره یه مختلف چئشیدلی یئمکلر و شیرنیات معمولاتی دوزولور.

هله قدیم دؤورلردن باشلایاراق ایندییه ده ک داوام ائدن قوناقسئورلیک عادتى نین، خصوصیه ائلچیلیک، نشان و توی مراسملری زامانی اجراسی داها دقتلایقیدیر. بئله کی، بورادا قوناقسئورلیک اوزونه مخصوص طرزده اجرا اولونور. قیز ائوینه اوغلان ائوی هدیه لر تقدیم ائدیر. ائو صاحیبی ده گلن قوناقلاری لازیمی قایدادا قارشیلاییب یولا سالماغا جیدی رعایت ائتمه یه چالیشیر.

معاصر دؤوروموزده قوناقلیق سفره سینه تقدیم اولونان یئمکلر داها فرقلیدیر. بورایا مختلف نؤو سالاتلار داخلدیر. بو یئمک نؤولریندن سونرا تویوق سویوتماسی و یا قیزارتماسی، یاخود یارپاق دولماسی، دووگا و نهایت، بالیق کابابی و س. ده تقدیم اولونور. قوناقلار اوچون آچیلان سفره نین مختلف چئشیدلی یئمکلرله بزه دیلمه سی قوناقلارا حرمتله یاناشی، همچنین آذربایجان مطبخی نین زنگین یئمک نوعلرینه مالیک اولدوغونو دا ثبوت یئتیریر.

آذربایجان سفره سینده قوناقلارا وئریلن یئمکلر چوخچئشیدلی، زنگین و رنگارنگدیر. یئمکلر بعضا ائتئوقرافیک زونالار اوزره فرقله نیر. لاکین بیر مقام آیدیندیر کی، بوتون زونالاردا ان چوخ تقدیم اولونان یئمک پلوودور و اونون اؤزونون ده مختلف چئشیدلری واردیر. بئله کی، پلوو سفره یه لونگی، فیسینجان، چیغیرتما، سبزی قوورما و س. ایله بیرگه تقدیم ائدیلیر. پلوولا برابر کباب دا مهم یئر توتور. قوناقلیق سفره سینه قورودلو خنگل، بالیق قیزارتماسی، بادیمجان و یارپاق دولماسی، دوشبره، قوتاب و بو کیمی اونلارلا ملی یئمک نؤعلرینی ده تقدیم ائتمک ممکدور.

شرق دونیاسیندا، خصوصا ده مسلمان عالمینده، بیر قایدا اولاراق، قوناغا بؤیوک احترام گؤستريلمه سی نصیحتینه عمل ائدیلیمیشدیر. بو، محمد پیغمبرین قوناغا مناسبتیه دایر کلاملاریندا دا اؤز عکسینی تاپیمیشدیر. پیغمبریمیز بویورور: "قوناغا حرمت ائندنه غیری- صمیمیلیه یول وئرمگی قاداغان ائدیرم ". بیرسی زیارت ائتمک اوچون سیزه گلیرسه، اونا احترام گؤسترین. بیر اجماعنین باشچیسى سیزه گلدیمی، اونو احتراملا قارشیلایین. "شبهه یوخدر کی، آدامین اؤز قوناغینی قاپییا قدر اؤتورمه سی ان واجب شرطلردن بیریدیر ". گؤروندویو کیمی، قوناغا احترام ائتمک محمد پیغمبر طرفیندن ده توصیه اولونوردو. پیغمبرین مشهور کلاملاریندان بیرینده بویورور کی، اوچ دعانین قبول اولوناجاغینا شبهه یوخدر: مظلومون دعاسی، قوناغین دعاسی و آتا-آناسین اؤلادینا ائتدیگی دعا (۶۰، ۱۰۳؛ ۱۲۰-۱۲۱). آذربایجان خلقی نین رئال حیات طرزى نین مهم جهتلرینی اؤزوندۀ عکس ائتدیرن شیفاهی خالق یارادیجیلیغی اینجیلرینده، تاریخی سالنامه اولان داستانلاریمیزدا، ناغیللاریمیزدا، افسانه لریمیزده، آشیق یارادیجیلیغی نمونه لرینده، آتالار سؤزلرینده، بایاتیلاریمیزدا قوناق و اونا مناسبت حقیقنده گئنیش معلومات وئرلیر. قوناغا حرمت ائدیلمه سی شیفاهی خالق یارادیجیلیغیندان کناردا قالا بیلمزدی. بیر نئچه نمونه ایله فیکریمیزی ثبوت ایتتیرک.

"کتابی-دده قورقود" داستانیندا دئییلیر کی، قوناغی گلمه یه ن قارا ائولر بیخیلسا هئی ". بو او دئمکدیر کی، اگر بیر ائوه قوناق تشریف بویورمورسا، دئمه لی، او ائو، ائو دئییل و بیخیلماسی قالماسیندان واجیبیدیر. بو، قوناغین هر بیر ائوده نئجه بؤیوک احترام صاحیبی اولماسینا دلالت ائدیر. ائله همین داستاندا ان یاخشی قادین ائوین دیرگی حساب اولونور کی، اونو دا بو جور دیرلندیریرلر: "اوزان، ائوین دایاغی اولدور کی، یازیدان-یاباندان ائوه بیر قوناق گلسه، ار آدم ائوده اولمسا، اول اونو یئدیرر، ایچیرر، آغیرلار، عزیزلر، گؤندرر " (۶۲-۱۴). عمومیتله، ائل آراسیندا تکجه قادینلار دئییل، بوتون انسانلار قییمتلندیریلنده ایلک نؤوبه ده اونون قوناغا مناسبتی، سخاوتی اساس معیار کیمی گؤتورولور و خالق آراسیندا دا محض بئله آدمالار بؤیوک حرمت و نفوذ صاحیبی اولورلار.

داستاندا خانلار خانى خان بایانیدیرین ایلده بیر کره توی ائدیپ اوغوز ییلرینی قوناقلاماسی باره ده ده بحث اولونور (۶۲، ۱۶). فاروق سومرین ده این فدلانین وئریدیگی معلوماتا اساسلاراق اوغوزلارین دوغوجول، ناموسلو و قوناقپرور اولدوغونو سؤیله مه سی داستاندا بللی اولان بو فیکری بیر داها تصدیقله ییر (۶۴، ۶۹). بورادا ۱۳- عصرین گؤرکملی آذربایجان متفکری نصرالدین طوسی نین سخاوت حقیقنده یازدیغینی خاطیرلاتماق یئرینه دوشور: او یازیر: "

سختاوت اونا دئییلیر کی، مال دولتین صرف ائدیلمه سی نئجه لازیم، نئجه لایقسه، ائله ده یئرینه یئتیریلسین و سونا قدر بو جوهره ده داوام ائتدیریلسین. سختاوت ائله بیر نؤعدور کی، اونون دا اؤزونه داخل اولان بیر چوخ نؤولری واردیر... لاکین " سختاوت " جینسینه داخل اولان فضیلتلر سککیزدیر: بیرینجی - کرم، ایکینجی - الیاچیلیق، اوچونجو - عفو، دۆردونجو - مروت، بئشینجی - خیرخواهلیق، آلتینجی - یاردیم، یئددینجی - پای، سککیزینجی - اوزویومشاقلیق " (۶۳، ۸۶-۸۷). دئمه لی، " علم عالمی نین شاهی " آدلاندیریلان نصرالدین طوسی حقلی اولاراق سختاتین اؤزونده ده معین خصوصیتلرین بیرلشدیگینی وورغولاییر.

تدقیقاتچی ا.هشیموو بو باره ده یازیر: " انسانپرورلیک حسی آذربایجان خلقی نین سفره سینی ده اورگی کیمی آچیق و گئنیش اتمیشدیر. ناغیلالاریمیز ایچریسینده ائله سینی تاپماق اولماز کی، اورادا زحمت آدمی " قوناق ایسته بیرسنمی؟ - سوالینا : - " گۆزوم اوسته یئرین وارا! " - دئییه جاواب وئرمه سین. هم ده بو، گلیشی گۆزل سۆز دئمک خاطیرینه وئریلن جاواب دئییل، زحمتکئش آذربایجانلی نین اورک سۆزودور، اونون گئنیش قلبی نین تجسسومودور. آذربایجانلیلارا گۆره، " ائوین یاراشیغی اوشاق " اولدوغو کیمی، " سفره نین یاراشیغی دا قوناقدیر ". " قوناق سئوه نین سفره سی بوش اولماز " ، " قوناقسیز ائو اوغورسوز اولور " و س. (۴۰، ۶۵).

تصادفی دئییلدیر کی، ناغیلالاریمیزدا خیر قوه نین تمثیلچیلری خیرخواه، سختاتلی، یوخسوللارا ال توتوب کؤمک ائدن آدمالار ساییلیر. عبث یئره دئییلمه ییب کی، " مرد ایگیدلر سفره آچار، آد آلا ر " (۶۶، ۱۸۲). بو باره ده ملا ولی ودادی بئله یازیر:

سختاوت اولمایان کسده شوچایت فعلی-نادیردیر.
کرمسیز کیمسه نی هر یئرده گۆردوم، بی هنر گۆردوم
(۳۸، ۳۸۸).

ملا پناه واقیف ایسه بئله دئییر:

سن گلدین، نور دولدو ائوه اوتاغا،
گلدیگین یوللارا جانیم صادغا،

دوروب قوربان اولماق سن تک قوناغا
نوشدور جانیمیزا، قوربان اولدوغوم (۳۸، ۴۱۵).

کوراوغلو داستانیندا دئییلیر کی، کوراوغلو بیر قاری نین قاپیسینی دؤیوب، گنجه اونو قوناق ساخلاماسینی خواهیش ائدیر. قاری دا "قوناق الله قوناغیدی"، - دئییر (۶۷، ۱۸۸). کوراوغلونون اؤزو ایسه قوناغی باره ده "قوناق کی، وار، منیم عزیزیم، ایکی گؤزومدو"، - سؤیله بیر (۶۷، ۲۴۳). داستاندا خانین قوردوغو مجلسین تصویری ایسه بئله وئرلییر: "الله کی، خان عذرخواهلیغینی الله دی، یئمک-ایچمک باشلاندى، ساقی گیردی مجلسه. اعلمقولو خان دلیله بورادا بیر قوناقلیق وئردی، بیر قوناقلیق وئردی کی، نه دئییم. یئدیله، ایچدیله، چالغیچیلار چالدى، اوخیانلار اوخودو، گنجه دن ده بیر آز کنچمیش مجلس داغیلدی" (۶۷، ۲۶۸). کوراوغلو:

چنلیئلده کؤچوم، قونوم،

آطلاسدان بیچیلر دونوم،

اورتادان قالخمایا خونوم،

گونه یوز قوناغیم اول!.. - دئییر (۶۷، ۲۷۴).

یوخاریداکی میصراعلاردا درین کؤکلره مالیک اولان قوناقسئورلیک اؤز پارلاق افاده سینی تاپمیشدیر. گؤرونویو کیمی، معیشتده حل ائدیجی رول اوینایان قوناقسئورلیک عادتى گؤرک سنجیه سی داشیمیر، یاشام طرزى نین بیر پارچاسی کیمی، آرزوولونان بیر حال کیمی تقدیر ائدیله. بو عادتین یارانماسی جمعیتین اؤزونون طلباتى ایله باش وئرمیش، محض بو زمینده ده معین قایدالار فورمالاشمیشدیر.

توپونملرله باغلی روایتلرده ده قوناقسئورلیگین ایزلری اؤز تظاهرونو تاپمیشدیر. مثلن، شوشا آدی ایله باغلی ماراقلی بیر روایت واردیر. بئله کی، "واختیله پناه خان برده خانینا قوناق گلیر. برده خانى محترم قوناغین رغبتینی قازانماق اوچون اونون شرفینه اوو تشکیل ائدیر. اونلار قاراباغین تعریفلى آتالارینی مینیب نؤکرلری، تازیلاری ایله یاخینداکی اوجا داغلارا، سیخ مئشه لره اووا چیخیملار. بو داغلاردان اطرافى سیر ائدن پناه خان حیران قالیب اؤز-اؤزونه دئییر: "بو نه گؤزل یئردیر. نه گؤزل، آیدین، صاف هاواسی وار. الله بیل شوشه دندیر. اوزاقدان هر شئی

آینا کیمی گۆرسه نیر. بورادا البت گۆزل بیر شهر سالماق لازیمدیر " (۶۶، ۴۶). قاراباغین یوکسک یئرینده شوشا شهری بئله سالینیر.

خالقلار، او جمله دن انسانلار آراسیندا داغیلماز کۆریو سالان قوناقسئورلیک عادتى حقیقنده داستانلاریمیزدا خیلی معلومات واردیر. بورادا خلقلین بوتون طبقه لرینه (هم یوخاری، هم ده آشاغی) مخصوص اولان مهمانوازلیق اؤز عکسینی تاپمیشدیر. دؤورون حادثه لرینی عکس ائتدیرمکله یاناشی، خلقلین رئال حیات طرزى ایله سسلشن داستانلاریمیزدا خیرخواه حسلر، وطنپرورلیک، آزادلیق اوغروندا مباریزه دوغولاری ایله یاناشی، قوناقسئورلیک عادتى ده ترنوم اولونور. مثلن، " طاهر-زهره " داستانیندا دئییلیر: " -آناسینی چاغیریب دئدی: -من قویونو آرخاجا ییغیب گلنه کیمی سن خۇرگی حاضر ایله. گرک ائله ائيله یسن کی، بیزیم عزیز قوناغیمیز اینجیمه یه. آرواد او ساعات خۇرگی بیشیریپ دمه قویدو... قاری قالخیب ال اوستو سفره سالیب، خۇرگی قابیلارلا چکدی، گتیریب اورتایا قویدو " (۶۸، ۴۹). بو سؤزلر خصوصا باجاریقلی قادینلارین اوزرینه دوشن عهد ه لیین لاییقینجه یئرینه یئتیریلمه سینه بیر اشاره دیر. " آشیق قریب " داستانیندا دا قریب خواجه نین ائوینده قوناق قالارکن اونون اوچون تداروک گؤرولدویو قید ائدیلیلر و گؤستریلیر کی، " قریب سؤزونو تامام ائتدی، قوناقلار یٹییب- ایچدیکدن سونرا هره اؤز منزلینه گتتدی. قریب اوچون خواجه یئر سالیب اوتاقلارین بیرینده اونو راحت ائتدی " (۶۸، ۱۷۵، ۱۷۸). بورادا اوزاق دیاردان گلن و گلدیگی یئرده هئج بیر قوهوم-قرباسی اولمادیغی حالدا حرمتله قبول ائدیلن آشیقدان صحبت گئدیر. ائل-اوبا دولاشراق اویماق-اویماق گزیب ساز-صحبتی ایله مجلسلره یاراشیق وئرن ساز اوستالاری - آشیقلار و شاعرلرین یارادیجیلیغینی ماهنیلاردا یاشادان خواننده لر ضیافتلرین عوضسیز ایشتیراکچیلارینا چئوریلیردیله. بو بیر حقیقتدیر کی، بیر-بیرینی تاماملایاراق مجلسی رؤونقلندیرن موسیقیچیلر و اؤز ایفالاری ایله روحو اوخشیان آشیقلار قوناقلار اوچون بؤیوک ذؤوق منبعی اولوردولار. بو دا خلقیمیزدا قوناغی هرطرفلی راضی سالماق مئیلی نین سون درجه قوووتلی اولدوغوندان خبر وئیر.

" قوربانى " داستانیندا قوناغا مناسیته دایر نصیحتامیز مصلحتلر ائله دولغون تصویر ائدیلیمشیدیر کی، بوتؤولوکده بؤیوکلرین کیچیکلره وئردیگی اؤیود کیمی سسله نیر.

سن ندرتن بیر مجلسه واراند،

یاخشى آیلش، یاشخی اوتور، یاشخی دور!

دیندیرنده معرفتدن خبر وئر،
گۆرن دئسین قارداشیمدان یاخشیدیر.

دللک مراد، بیر واخت گه لر قوناغین،
اونا مصرف اولار دوگیله یاغین،
بیرجه گولر اوزون، آچیق قاباغین،
شیرین دیلین هامیسیندان یاخشیدیر (۶۸ ۲۰۳).

بو عیبرت آمیز کلاملاردا قوناقلیقدا ادب-ارکان قایدالارینا رعایت ائتمگین اۆرنگی وئریلیر.
داستانلاریمیزدا قوناقسئورلیک عادتى گونده لیک یاشام طرزى نین بیر پارچاسى و اجراسى
مطلق ضرورت طلب ائدن کئیفیت کیمی اؤن پلانا چیخیر. بو عادت عینی زاماندا ساده
آداملارین مناسبتی، تربیه سی کیمی ایشیقلا ندیریلیر.
"محمد-گول اندام" داستانیندا ایسه بئله بیر مقام وار:

جانیمین ییبه سی، آی گۆزوم ننه،
قوناغین کؤنلونه خوش گلدین سؤیر.
سانا نصیحتدی بو سؤزوم، ننه.
قوناغین کؤنلونه خوش گلدین سؤیر (۶۸ ۴۲۴).

بورادا "سؤیر"، یعنی "سئور" معناسیندا وئریلمیشدیر. داستاندا گۆروندیو کیمی،
قوناغی قارشیلارکن ایلك نؤویه ده اونا گولر اوزله "خوش گلدین" دئمکله کؤنلونه
اوخشاماق اولار، چونکی "خوش گلدین" سؤزونه تبسسوملو بیر جاواب هر شئییه دیر.
داستانلاریمیزدا بوتون انسانلارلا برابر، مختلف خالقلاردا حرمت حسی آشیلماق ترنوم
ائدیلیر.

شیفاهی خالق ادبیاتی نمونه لریندن اولان افسانه لرده ده قوناقسئورلیک عادتى اؤز تجسسومونو
تاپمیشدیر. مثلن، "بلبل نغمه سی" افسانه سینده قوناقسئورلیک بئله تصویر اولونور: "بیر
آخشام اونلارین قاپیسینی بیر قوجا دؤیدو، بیرجه گئجه یاتماغا، دینجلمه یه بیر بوجاق ایسته
دی. قارداشلار قوجانی حرمتله قارشیلادیلار. ائوین ان یاخشی دؤشگینی اونون آلتینا سالدیلار،
ان یاخشی موتککه نی اونون دیرسگی نین آلتینا قویدولار، ان یومشاق یاستیغی اونون باشی

نین آلتینا راحتلا دیلار. چۆرگین، چایین ان دادلیسینی، تاملیسینی اونون سفره سینه دوزدولر (۶۶، ۳۹). گۆرۈندویو کیمی، ائوین ان یاخشی نعمتی قوناغا وئریلیر. هر کس قوناغی نامینه ایسته نیلن جفا یا و فداکارلیغا حاضر اولدوغونو نمایش ائتدیریر.

"خواجه نصرالدین طوسی ایله بوستانچی" روایتینده نصرالدین طوسینین یولدان اۆترکن بیر بوستانچی ایله صحبتیندن بحث ائدیلمیر. ن.طوسی بوستانداکی قاریزلارین کئیفیتینی کسيلمزدن اول خبر وئرن قوجانین بو قابیلیتینی بوخلاماق مقصدیله خیلی قاریز کسب نوش ائدیر. او، بوستانچی نین قاریزلارین کئیفیتینی یوکسک دئیقلیکله معینلشدیردیگیندن تعجوبله نیر و خراب ائتدیگی قاریزلار موقابیلینده قوجا پول تکلیف ائدیر. لاکین قوجا اونو اؤز قوناغی کیمی قبول ائتدیگیندن هئچ بیر وجه له پول گۆتورمور (۶۶، ۹۴). نیسلردن-نیسلره کئچیب، عصرلرین سرحدینی آشان مودریک آتالار سۆزلرینده قوناغ و اونا حرمت باره ده بئله دئییلیر:

- قوناغ برکت گتیرر.
- قوناغ سئوه نین سفره سی بوش اولماز.
- قوناغ سفره نین یاراشیغیدیر.
- قوناغ ائوین گولودور.
- قوناغا دا قوربان اولوم، گلدیگی یوللارا دا.
- قوناغین روزی سو اؤزوندن قاباق گه لر.
- قوناقسیز ائو - سوسوز دییرمان.
- گلکم قوناقدان، یولا سالماق ائو ییبه سیندن (۶۹، ۹۱-۹۲).

خلقیمیز آراسیندا قوناغا اولان مناسبت اینام و اعتیقادلاردا دا اوزونه مخصوص شکیلده عکس اولونموشدور. مثلن،

- ایکی نفر باش-باشا وئرسه، دئیرلر ائوه قوناغ گله جک.
- گۆزلری یول چکن آدمین ائوینه قوناغ گلر، دئیرلر.
- گویا باشینان بیر توك آیریلیب اوزونه دوشسه، دئیرلر قوناغین گلیر.
- سفره گئدنین دالینجا سو آتارلار، دئیرلر قوی آیدینلیق اولسون (۶۶، ۳-۵).

قوناقسئورلیک اینانجلاردا دا اؤز عکسینی تاپیب. بئله کی، " ائلیمیزین سینانمیش اینانجلارینا یاخشی بلد اولان ننه لریمیز خمیره بولاشمیش اللرینه باخاراق اونون چیرتلادیغینی گؤرنده، تنز ال-آیاغا دوشر، آی قیز، آی گلین، حاضیرلاشین، ائوه قوناق گله جک "، - دئیردیلر. قوناغین گله جگینی قاپی آغزیندا آياققابی نین آياققابی اوستونه دوشمه سی ده سینانمیشدی ائلریمیزده. بیر ده گؤروردون کی، صحبت ائناسیندا دئیردیلر: -وای، ساغ گؤزوم سیریگیر " و یا سئوینیر، دئمه لی، قوناغیمیز گله جک " (۷۰، ۵۵). یوزوملاردا دئییلیر کی، «یئر قاشیق دوشنده آرواد قوناغی گلر». پیشیک ال-اوزونو یالایارسا، قوناق گله جگینه اینانیلیر. قوناغین هر بیر ائوده گؤزلیلدیگی باره ده میثاللاری بایاتیلاریمیزدا دا ایزله مک ممکندور. مثلن:

عزیزیم، بینه گلسین،
کۆچ گلسین، بینه گلسین.
یار سئودیگیم اوبادان
گلن وار، یئنه گلسین (۷۱، ۶۶).

قوناقسئورلیگین خلقیمیز آراسیندا مقدس بیر عادت اولماسینی بیر چوخ دلیللر ثبوت ائدیر. حتی تصویری اینجه سنت نمونه لرینده عکس اولونان ضیافت مجلسلری ده قوناقسئورلیگین معیشتیمیزده توتدوغو موقع دن خبر وئریر. بونا میثال اولاراق یالنیز اورتا عصر رسم اثرلرینه دقت یئتیرمک کیفایتدیر (۷۲).

خالق ماهنیلاریندا ده قوناق آرزوولونان شخصدیر. مثلن: " آذربایجان مارالی " ندا دئییلیر:

من قوربانام گؤزلره،
شیرین-شیرین سؤزلره،
بیر قوناق گل بیزلره،
آذربایجان مارالی (۶۶، ۴۴۲).

" عمیم اوغلو " :

گئدین دئیین خوروزا، عمیم اوغلو،
 گوئیده آیدیر فیروزه، عمیم اوغلو،
 بو گنجه بانلاماسین، عمیم اوغلو،
 قوناق گله جک بیزه، عمیم اوغلو (۴۴۸، ۶۶).

" سئوگیلی یار " :

سئوگیلی یاریم، قاشلارین آلیب جانیمی نئیلیم،
 عاشیق اولموشام سنه من، دوشوبدور سنه مئیلیم.
 آغ بوخاقدا خالین گوروب حیرانین اوللام،
 گل منی قوناق ائبله، گؤزل، مهمانین اولام (۴۵۱، ۶۶).

ایستکانی نوخودو، هاشیشتا،
 ائوده قوناق چوخودو، هاشیشتا.
 قوناقلارین ایچینده، هاشیشتا،
 بیرجه قارداش یوخودو، هاشیشتا (۱۱۰، ۶۶).

قدیم ائل هاوالاریندا دا (" قوناغام سیزه " ، " ائولری نین آلتی قایا " ، " قاراگؤز ")
 قوناقدان سؤز آچیلیر (۷۳، ۱۰۷، ۱۲۱، ۱۲۸). خالق آراسیندا قوناقلیقلا باغلی مزه لی احوالاتلار
 دا یاییلمیشدیر. حتّی بعضا قوناقلای باغلی یئر آدلارینا دا تصادف ائدیلیلر. بئله کی، آذربایجانین
 قبا بؤلگه سینده قوناقلاندلی شهر تیپلی قصبه واردیر.

قوناقلیقلا باغلی طبعی کی، خوشاگلمز مقاملار دا یوخ دئییلدیر. لاکین فولکلوردا بونا نادیر
 حاللاردا تصادف ائدیلیلر و یالنیز اوزلو قوناقلارا آیددیر. مثلاً، " آوارا قوناق ائو ییبه سینی ده
 آوارا قویار؛ قوناق بو ایل بوردادیر، گلن ایل ده سراسر؛ قوناغا گئت دئمزلر، آلتیندان پالازی
 چکرلر (۱۵۶-۱۶۷).

تومیریسله باغلی بئله بیر روایت واردیر: " ...اونلار اوچون (ماسساگئتلر نظردنه توتولور -ش.ب.)
 چوخلو مال کسپلسین، بیزیم دوشرگه ده قوناقلیق دوزلدیسین، سفره یه یئمکدن باشقا بوللوجا

چاخیر و هر جور خوروش قویولسون. بوتون بو ایشلر گؤرولدو کدن سونرا منیم مصلحتیم بودور کی، دوشرگه ده قوشونون ایشه یارامایان بیر حیصه سی ساخلانیلسین و قالانلاری چایین قیراغینا قایتاریلسین. اگر من اؤز ظنیمده یانلمیرامسا، دوشمن بو قدر نعمتی گؤرونجه اؤزونو اونون اوستونه آتاجاق، بیز ده بؤیوک شجاعت گؤستریب آد قازاناجاغیق " (۶۶، ۸۹). بو تاریخی روایتده قوناقلیق سفره سینه دعوت ائتدیگی آداملارا قارشی ایران حکمداری کیرین(کوروش) منفور حرکتی تصویر ائدلمیشدیر. تورپاقلارینی گئنیشلندیرمک نیتی ایله تومیریسله نکاح سؤداسی باش توتمادیغینی گؤرن کیر اونون اوغلونو قوناق دعوت ائدیر، قوناقلار یئییب-اچیب سرخوش اولدوقدان سونرا هوجوم ائدیب اونلاری اؤلدورور. نتیجه اعتباریله تومیریس کیری مغلوب ائتسه ده، "قوناقلیق" اونا اوغلونون حیاتی باهاسینا باشا گلیر.

اؤ صاحبی قوناغین تهلوکه سیزلیگینه، عادتین، تامینات وئیردی. بئله کی، اؤ صاحبی قوناغین بوتون راحتلیغی ایله برابر، ساغ-سالامات یولا سالینمسی، هئچ کس طرفیندن اونا خطر یئتیرلمه مه سی اوچون جوابده اولوردو. تصادفی بیر قوناغین و یا هر هانسی بیر سیاحین موی-ین ائوده مهمان اولدوغو مدتده، اونون قایغیسینا قالماق اؤ یییه سی نین اوزرینه دوشوردو. قوناغین مالی نین محافظه اسینه تامینات دا بورایا داخل ایدی. قوناق ائوی ترک ائتدیکدن، ینی یولا سالیندیقدان سونراکی وضعیت اؤ صاحبی نین صلاحیتیندن کنار ساییلیدی. آما قوناغین ائوی ترک ائتدیکده معین بیر خواهیشی و یا آرزوسو اولاردیسا، طبعی کی، اونون ایستگینی یئرینه یئتیرمک اوچون اؤ صاحبی الیندن گله نی اسیرگه مز و لازیم گه لرسه، قوناغینی معین یئر ده ک اؤتورمگی و یا لازیمی یئر آپارماغی اؤزونه بورج بیلردی.

قوناقسئورلیک بشر تاریخی نین مختلف دؤورلرینده عینی درجه ده اهمیت کسب ائتمیشدیر. ایستر قدیم دؤورلرده، ایسترسه ده معاصر دؤوروموزده قوناغا حرمت ائدیلمه سی نین ضروریلگی آذربایجان اوچون سچیوی خاراكتئر داشیمیشدیر. قوناغا حرمت اوزون عصرلر بویو هر بیر عایله نین، هر بیر ائوین بورجو ساییلمیشدیر، قوناق ایسه مقدس، توخونولماز بیر شخص حساب اولونموشدور. هئچ شبهه سیز کی، بیر سیرا عادتلر کیمی، قوناقسئورلیک عادتی ده بشریتین اینکیشاف پروسئسی ایله علاقه دار اولاراق بیر سیرا دییشیکلیکلره معروض قالمیشدیر.

قدیم ائل عادتى اولان قوناقسئورلیک گئنىش یاییلمیش، اوزونؤمورلو، خلقیمیزین معین عنعنه لرینی اؤزوندە احتیوا ائدن و اولاری بو گونوموزه ده ک قوریوب ساخلايان بیر مراسمدیر. معلوم اولدوغو کیمی، زامان-زامان قوناقسئورلیک عنعنه لری اینکیشاف ائده رک، نسیلدن-نسیله اؤتورولموش و داها دا تکمیللشمیشدیر. تویلاردا، بایراملاردا و دیگر شنلیکلرده کدری اونوتدوروب، اهلینی سئوینجه روحلاندیرماق محض قوناقپورولیه خاص اولان جهتلردیر. قوناقسئورلیک معاصر دؤورون خصوصیتلرینه داها چوخ اویغونلاشدیریلیمیش و یئنی کئیفیت دییشیکلیکلرینه معروض قالمیشدیر. عصرلر بویو یالنیز بیر مناسبت دییشمز قالمیشدیر کی، او دا قوناغا بؤیوک حرمتدیر. ائو صاحیبی بو یولدا بوتون ایمنانلاریندان استفاده ائدیر. قوناقلاری طبیعتین فوسونکار گوشه لری ایله تانیش ائتمک، اولاری منظره لی یئرلره گرمه یه آپارماق دا ائو صاحیبی نین باشینی اوجا ائدن خصوصیتلردندیر.

قوناقسئورلیک اجتماعی حیاتیمیزدا، معیشتیمیزده، مناسبتلریمیزده معنوی کئیفیتلرین هر طرفلی افاده سینه خیدمت ائدیر. جمییتین ترقییسینه یؤنلدیلیمیش بیر عادت کیمی مدنیتلرین یاخینلاشماسینا و چولغالاشماسینا گتیریب چیخاریر. امین-آمانلیغا چاغیران بو عادتله خالقار آراسیندا یارانان اونسیت و تماس مثبت نتیجه لر وئریر.

آذربایجاندا اجرا اولان قوناقسئورلیک عادتى بیر چوخ خالقار اوچون اؤرنک اولاییلر. بو عادت هر بیر دؤورده و طبعی کی، هر بیر جمییتده خلقین دؤوقونو، حیات تجروبه سینی و اخلاقینى نمایش ائتدیریر، زنگین معنوی کئیفیتلری نین باریز نمونه سی کیمی اؤن پلانا چیخیر، انسانلار آراسیندا حساس مناسبتلرین تظاهرو کیمی فورمالاشیر. انسانلارین حیاتینداکی اوزونه مخصوص علامت لرنگارنگلیگی ایله سچیلن کئیفیتلرله یاناشی، اولارین دونیاگؤروشونه، تفکر طرزینه، او جمله دن قوناقپورولیه ده سرایت ائدیر.

بوتون بونلار خالق یازیچیسی مهدی هوسئى نین " بیر آی و بیر گون " اسرینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. یازیچی تورکیه سفری نین خاطره سی کیمی قله مه آلدیغی اثرینده قوربت ائله هم یئرلیمیز و تورک عایله سی طرفیندن نجه مهربانلیقلا قارشیلاندىغیندان بؤیوک هوسله صحبت آچیر. م.حسین یازیر: " بازار گوندور. هامی دینجه لیر. توفیق (تورکیه ده کی کتچمیش سووئت سفیرلیگی نین مدنیت آتئشی ت.قدیروو) - " سفیریمیزین شخصی قوناغی اولسان دا منیم اختیاریمداسان، - دئدی. چایی بیزده ایچه جگیک... " بو آندان سونرا منیم اوچون لذت، توفیقین عایله سی اوچون ایسه اذیت باشلاندی. دوز ۲۲ گون. بو مدتده گولر اوزدن، هموطنلریمه خاص نوازش و قایغیکشلیکدن غیری بیر شئی گورمه دیم

" . بورادا قوناقسئورلیک انسانلارین معنوی حسلری و صمیمی دویغولاری نین، عینی زاماندا قاینار حیاتی نین باریز نمونه سی کیمی تقدیم اولونور. یازیچی قوناق اولدوغو تورک عایله سی حقینده دا خوش سؤزلر سؤیله میشدیر. م.حسین قید ائدیر کی، تورک پروفئسسورو کنعان آک اوزون ائوپنه قوناق دعوت اولونارکن اونلارا هدیه گتیردیگی والی (" کوراوغلو " اوپئراسیندان بولبولون ایفاسینده آریا) تقدیم ائدیر. اونلار بولبولون سسینی ائشیدیب چوخ ممنون اولورلار. مؤلیف تورکلرین قوناقسئورلیگیندن بحث ائدیر، بو ائنادا اونلارین صحبتلری باره ده معلومات وئیر.

قوناقسئورلیکله بوتؤو نسیللر تربییلنمیشدیر. عصرلر بویو مادی ثروتلریمیز داغینتیا معروض قالسا بلله، بیر سیرا معنوی ثروتلریمیز، او جمله دن قوناقسئورلیک عادتیی قورونوب ساخلانیلمیش و نسیللردن-نسیللره اؤتورولموشدور. قوناقسئورلیک واسطه سیله خلقلین معنوی کئیفیتلری اؤن پالانا چیخمیش اولور. بو عادتین اهمیتی ده بوندادیر. گوروندویو کیمی، محض بو جهتلرینه گؤره آذربایجان قوناقسئورلیگی یازارلار طرفیندن یئکدیللیکله تقدیر ائدیلمیر. آذربایجانین خالق یارادیجیلیق نمونه لرینده، شاعر و یازیچیلارین اثرلرینده ایستر-ایسته مز قوناقسئورلیک حقینده صحبت آپیلماسی اونون خلقلین معیشتینده نئجه مهم یئر توتدوغونو ثبوت ائدیر. خلقیمیزین معنوی دیرلری سیراسیندا قوناقسئورلیگین اؤنملی یئری دانیلمازدیر.

آذربایجان خلقی نین معنوی ثروتی اولان قوناقسئورلیک آدیتینده زنگین عنعنه لریمیز، خلقلین معیشت طرزى اؤز تجسسومونو تاثیر و موجود اولدوغو دؤورون سنجیبوی خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر. هومانیزم ماہیتلی آذربایجان قوناقسئورلیگی اؤز اهمیتینی و تاثیر قوه سینی بو گون ده ایتیرمه میشدیر.

قوناقسئورلیک یالنیز ائوه گلّه نی قارشیلاییب-یولا سالماقلا بیتیمیر. خسته نی یولوخماق مقصدیله کیمه سه قوناق گئتمک اولار. هجج زیارتیندن قاییدیب گلنلره باش چکیب قوناغی اولماق دا بیر عادت حالینی آلمیشدیر. خصوصاً ده رمضان، قوربان و نووروز بايراملاریندا و توی مراسمیندن سونرا قوناق گئتمک و دعوت ائتمک، عصرلردن بری ائلیمیزین-اوبامیزین معیشت نورماسینا چئوریلیمیشدیر.

انسانلار دوشونجه سینّه، یاشام طرزینه و دنیاگؤروشونه گؤره بیر-بیریندن فرقله نیرلر. هر کسین اوزونه مخصوص داخلی عالمی، عادت و وردیشلری واردير. بونا باخمایاراق، قوناقسئورلیک زامانی بوتون بو فرقلر سانکی یوخ اولوب گئدیر. چونکی صحبت محض عمومی و مباحثه دوغورمایاجاق موضوعو احاطه ائدیر، بورادا انسانلار نه ایسه اؤیره نیر، علاوه معلومات

توپلاير و مازاق دايره سى داها دا گئيشله نير. بو دا قوناقسئورليگين اونسيت واسطه سى اولدوغونو گؤسترير.

قوناقسئورليك خلقين حيات طرزى ايله درين كۆكلرله باغليدير. تصادفى دئييل كى، هله قديملىردن ائو تيكيلنده، اجماعين مختلف ايشلرينده، عىنى زاماندا توى مجلسلرينده انسانلار بير-بيرنه قوناق گئتمگى، يارديم تكليف ائتمگى اؤزلىنه بورج بيلمىشله. حتى ائو اينشا ائيدليكدن سونرا دا ائل-اوبانى قوناق دعوت ائتمك بير قايدا اولموشدور. آذربايجان شاعرى كيشورى (۱۵- عصرين سونو-۱۶- عصرين اولى) بونو بئله قلمه آلميشدير:

- ائو بينا ائيلاب، عجبدير ائلى مهمان ائيلامان (۲۶، ۳۵۰).

آذربايجاندا اينديه دك قورونوب ساخلانيلان عادتلىرى بيرى ده سفردن قابدانلار قوناق گئتمكدير، اونلار باش چكيب گؤروشلىرى و تصوراتلارنى بؤلوشمك، حال-احوال توتماقدير. بو باره ده معسود ابن نامدار يازير:

سفردن گلنلرله گؤروشمك بير عادتدير،

انسانليقدا بو اؤزو عدالت، نزاكتدير (۷۴، ۳۲).

گؤرونديو كيمى، مهمانپورليك خوش بير دويغو كيمى ترنوم ائدليلير.

۱-جى شاه عباس بخارا حكمدارى ولى نادر محمد خانى قبول ائدير. (۱۶۵۰-جى ايل)
 خلقىميزين معنوى مدنيتى تاريخينده مهم يئر توتان آذربايجان قوناقسئورليگى عصرلرين كئشمكئشىندن زمانموزه قدر گليب چاتميش، قورونوب ساخلانميشدير. ميللى ايفتيخاريميز اولان بو عادت بوتون دونيادا بيزه شرف گتيرميشدير. قوناقسئورليك آذربايجان خلقى نين فداكار، جفاكش اولدوغونو بير داها بارز شكيلده تصديق ائدير. قوناغا مستثنى دقت و توكنمز قاينى، صداقت و اينام ساغلام معنوى-اخلاقى تربيه نى اؤزونده عكس ائديرير. يوكسك معنوياتا صاحيب اولان آذربايجانلى اوستون كئيفيتلره ماليك اولماقلا حرمت ائتمگى، احترام گؤستمگى، قاينيكئشلىگى و صداقتى ايله خلقىنى اوجالدير، اونا يوكسك نفوذ قازانديرير. اينانيرىقى كى، ساغلام تمل اوزرينده بوي-باشا چاتان گله جك نسللريميز ده اونلارلا اولولاريميزدان ارمان قالان بو عادتى لاييقينجه داوام ائديره جكلر. بيز ده اؤز نؤويه ميزده

خلقیمی‌زین یوکسک دیرلرینی اؤیرنمه لی و گله جک نسیللره اؤیرتمه لیک. آرخئولوژی و اتنو-قرافیک تدقیقاتلار نتیجه سینده الده ائدیله رک حاضیردا موزه لریمی‌زی بزه ین مختلف چئشیدلی زنگین مادی-مدنیت نمونه لری، کیم بیلیر، بیر واختلار نئچه-نئچه قوناغین خیدمتینده اولموشدور...

طلاق

عایله بیرلیگی نین قورونماسی بوتون دؤورلرده آذربایجان جمعیتی نین ان مهم وظیفه سی حساب اولونموشدور. عایله نین اوزرینه دوشن مسئولیت حدیدن آرتیق آغیر و چتیندیر. بو معین قدر ایندی ده داوام ائتمکده دیر. ائولنلر آراسیندا بیر-بیرینه باغلیلیغین بیر عمر بویو داوام ائتمه سی هر زامان آرزو ائدیلمکده. لاکین بونا باخمایاراق، ان نادیر حاللاردا حتّی اورتا عصرلرده ده بوشانما گئچکلشه بیلردی. اسلاما گؤره عایله بیرلیگی قورونماسی واجب اولان دا-یاقدیر، فقط مستثنی حاللاردا وضعیته اویغون اولاراق بوشانمایا یول وئریلمه سی ممکن ساییلردی. لاکین ائلیمیزین عادتینه گؤره ارله آرواد آراسیندا اولان مباحثه لی مسئله لر بؤیوکلرین مداخله سیله اؤز یولونا قویولوردو. عایله ده کی ایختیلافلاری ار-آرواد حل ائده بیلمدیکده، اوند بو، عایله بؤیوکلی و آغساقاللار واسطه سیله حل ائدیلمه لی ایدی. ایستر آغساقاللار، ایسترسه ده آغبیرچکلر اؤز حیات تجروبه لرینه استناد ائده رک ائولیلره مصلحتلر وئرر، عایله نین محکملمسینده معین زامانا احتیاجلاری اولدوقلارینی باشا سالار و اؤیود- نصیحتلرینی ائدریلر. لاکین ائله مقاملار اول بیلردی کی، هم ار، هم ده آرواد برابر یاشاماغی ایستمه دیکده شریعت قایدالاری ایله نئجه کینه داخل اولوبلارسا، ائلجه ده بوشانا بیلردیلر. لاکین عایله داخلینده باش وئرن آنلاشیلمازلیقلار، عدالتسزلیک ائولیلیگی معناسیز حالا گتیریب ایمکانسیز حالا سوروکله ینده یئتیشن وضعیت آیریلیگی لابد ائدیردی.

اورتا عصرلرده عایله مناسبتلرینده قرآنی-کریمدن گلن مهم ملاحظه لر اساس گؤتورولوردو. قرآندا دئییلر کی، «گر اولارین (ارله-آروادین) آراسیندا ایریلیق یارانماسیندان قورخسانیز، اوند کیشی نین آداملاریندان بیر نفر و قادى نین آداملاریندان بیر نفر مونصیف (تگین ائدیپ اولارین یانینا) گؤندریں. اگر (بو ایکی واسطه چی ارله-آروادی) باریشدیرماق ایستسه لر، الله دا اولارین کؤمگی اولار...» (۲، «نسا» سوره سی، آیه ۳۵). بئله لیکله ده، الله-تعالی ایلیک اولاراق آغساقاللارین و آغبیرچکلرین مسئله نی یولونا قویماسینی توصیه ائدیر. بوندان سونرا بوتون سیلر بوشا چیخارسا، اسلام دینی سون چاره کیمی بوشانمانی مقبول حساب ائدیر. نکاح شریعت اساسیندا باغلاندیغی کیمی ائلجه ده دین آدمی طرفیندن ده علاقه نین پوزولماسی نتیجه سینده حل اولونا بیلر.

دینی اساسلاردا طلاق مسئله سینه مناسبت معین قدر اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بئله کی، «بوشادیغینیز، لاکین گؤزلمه مدتلی سونا یئتمه میس قادینلاری ایمکانینیز چاتدیغی قدر اؤز یاشادیغینیز یئرده ساکین ائدین. بو قادینلاری سیخیشدیرماق ائودن چیخیب گئتمه یه مجبور ائتمک مقصدیله اونلارا ضرر، اذیت وئرمه یه جهد گؤستمین. اگر اونلار حامله دیرلرسه، باری-حملینی یئره قوبانا قدر خرچلرینی وئرن. همین قادینلار گؤزلمه مدتلی قورتاراندا سونا سیزین اوچون اوشاق امیزدیرلرسه، اونلارین سود حقینی وئرن، چونکی اونلار آرتیق سیزین اوشاقلارینیزا سود وئرمه یه بورجلو دئییلر. اؤز آرانیزدا یاخشیلیقلا شریعتیه موافق شکیده سازیشه گلین. اگر بو مسئله ده چتینلییه دوشسنیز، بیر-بیرینیزله راضیلیغا گله بیلیمه سه نیز اوشاغی باشقا بیر قادین امیزدیره بیلر. وارلی-کارلی اولان اؤز وارینا گؤره سود حق وئرسین. ایمکانی آزا اولان ایسه الله ین اونا وئردیگیندن وئرسین. الله هئچ کسی اؤزونون اونا وئردیگیندن آرتیق خرچله مه یه مجبور ائتمز. الله هر بیر چتینلیکدن سونا آسانلیق، یوخسوللوقدان سونا دؤولت ااتا ائدر» (۲، ۵۵۸). گؤروندویو کیمی، شریعتیه موافق شکیده داورانماق اساس سایلمیشدیر. شریعت قانونلاری اؤزوندن معین اولونموش نورمالاری جمعلشدیرمیشدیر.

قرآنی-کریمه طلاقلا باغلی ایره لی سورولن فیکیر بئله شرح اولونور: «عؤورتلری بوشادیغینیز زامان اونلاری گؤزلمه مدتلینده حیزدن پاک اولدوقدان سونا بوشایین. گؤزلمه مدتینی عده تی ساین. ربینیز اولان الله دان قورخون. اونلاری آچیق-آشکار بیر پیس ایش، زینا ائتمه ینه قدر - گؤزله مه مدتی قورتارمامیش یاشادیقلاری ائولردن چیخارتمایین و اونلار اؤزلری ده چیخماسینلار. بو الله ین حدودلاریدیر، حکملریدیر. الله ین معین ائدیگی حدودلاری آشان کیمسه، اؤزونه ظولم ائتمیش اولار. نه بیلیرسن، اولایلسین کی، الله بوندان سونا بیر ایش ایجاد ائتسین، ارین اورگینه یئنیندن زؤوجه سی نین محبتینی سالسین و اونلار باریشسینلار. بو قادینلارین گؤزله مه مدتی باشا چاتدیقدا باریشماق ایسته سنیز اونلاری یاخشیلیقلا اؤز یانینیزدا، کینینیز آلتیندا ساخالین، یاخود یاخشیلیقلا مهرلرینی وئریب یولا سالین: سونرادان آرانیزدا اختلاف اولماسین دئییه ایچرینیزدن ایکی عدالتلی شاهد توتون. سیز ده ائی شاهدلار! الله اوچون دوغرو شاهدلیک ائدین! بونولا الله و آخرت گونونه ایمان گتیرنلره اوئود نصیحت وئرلیر» (۲، ۵۵۷). عده ت بوشانان و یا دول قالمیش قادى نین باشقاسینا گنده بیلیمه جگی زامان کسکی، یئنی ائولیلیه قدر گؤزلمه لی اولدوغو مدتدیر.

طلاقا باغلی مسئله نین قرآندا بئله ایضاح اولونماسی قادینا مناسبتله علاقه لیدیر. «باشا دولماقلا حیزدن کیسلیمیش قادینلارینیزین گۆزلمه مدتینه شهبه ائتسنیز بیلین کی، اونلارین و همچنین چوخ گنج اولدوقلاری اوچون هله حیز گۆرمه میس اؤورتلرینیزین گۆزله مه مدتی اوچ آیدیر بو مدت باشا چاتدیقدان سونرا باشقاسی ایله ائولنه بیلرلر. حامله قادینلارین گۆزله مه مدتی ایسه باری حملینی یئره قویدوقدا باشا چاتیر» (۲، ۵۵۷). بورادان آیدین اولور کی، قادین هم ده بیر آنادیر، اونو حامله واختی ترک ائدیپ کوچه یه اتماق اولماز. اگر بوشانما اوچون بیر سبب موجوددورسا، یئنه ده قادى نین مطلق باشقاسی ایله عایله قوروب ائولنه جگینه ایمکان یارادیلمیش اولور. بو شرحلر او نتیجه یه گلمگیمیزه اساس وئیرر کی، هر حالدا قادین تنهالایغا ترک ائدیلممه لیدیر.

مسلمان عالمینده بوشانما طلاق واسطه سیله یالینز کیشیه مخصوص حقوق کیمی گئرچکلشه بیلردی. بونو کیشی نین بیر کلمه سۆزله بیلدیرمه سی بئله ییترلی اولوردو کی، عایله تملی بودریه رک ییخیلا بیلسین. بیر شرطله کی، بو سۆزلری او آییق اولدوغو زامان، هئچ بیر تاثیر آلتیندا قالمادان اؤزو ایستیه رک جیدی شکیلده سؤیله میس اولسون. حیرصلی و اؤفکه لی زامانیندا انسانلار هر جور حرکت یول وئره بیلرلر. خصوصاً ده، کیشیلر آجیقلى آئیندا منطیقلی دوشونمه دن، سوبوق قانلیلیغینی ایتیره رک تالاغین وئریلمه سی باره ده سؤیله دیکلری اساس ساییلا بیلمز. چونکی سونرادان پشیمان اولای بیلرلر. بو اونون ایراده سینه حاکیم اولمادیغی آنلاردا وئردیگی دوشونولمه میس قراردیر و بوشانماغا سببیت وئرمیر. قیزلار ائولنمزدن اول اؤز فیکیرلرینی بیلدیرر و طلب ائتدیگی مهری آلا بیلرلر. اونلار بینمه دیگی آدمی سچمه دیینی آچیق سؤیله یه بیلرلر. قادینا ال قالدیرمیش و یا شیددتلی خسته لیکله علاقه دار عقلی یئرینده اولمایان کیشی نین، همچنین دیلی ایله سؤیلمه میسسه، ایشارتله بیلدیرمکله بوشاماسی مقبول ساییلمیر. هئچ بیر کیمسه ارین ایذنی اولمادان اونون یئرینه آروادینی بوشاماق حکمونه صاحب دئییلدیر. بوشانمانین گئرچکلشمه سینده قادى نین دا معین رولو واردیر. بئله کی، او اؤز سون سؤزونو سؤیله یه بیلر، ار ائوینی ترک ائدیپ آتاسی ائوینه گئتمه یه ده بیلر. بوندان علاوه اگر ارین عایله سینى ساخلایا بیلیمک اقتدارى یوخدورسا، قادین بوشانما طلبی ایره لی سوره بیلر. ائولن زامان قیزا وئریلن مهریه اونون حیاتیندا طبعی حق کیمی قبول ائدیلیر. بونو او اورگی ایسته دیگی کیمی خرجه یه بیلر. کیشی قادینینا قارشى خوشرفتار اولمالی، یاخشی داورانمالیدیر.

عایله سیندن اوزون زامان آیری قالان کیشی نین، خبر وئرمه دن گئجه ائوه گلمه سی دوغرو سایلمامیشدیر. قادى نین عایله مسئله لرینده سئچمه حقى نین اولدوغو بیر سیرا اسلامى آراشدیرانلار طرفیندن سؤیله نیلمیشدیر. چونكى اسلام دینی نین تمل قایناقلا ریندان اولان الهی وحیلرده، قرآنى-کریم و حدیثلرده اونلارین بئله بیر حقى نین اولمادیغینا دایر هئچ بیر دلیل یوخدور.

آیریلیق ایکی جور اول بیلردی. بیرینجی حالدا کیشی بوشانماسینی سؤیلسه ده، یئنیدن قادینینا دؤنه بیلردی. بو حالدا دا او، یئنیدن مهر اوئه ییردی. بیر ائولیلیگین سونلانماسی آنلامینا گلن طلاق، اونسوز دا بیر آنلاشیلمازلیق نتیجه سینده مئیدانا گلیر. ایکینجی حالدا ایسه قادینی همیشه لیک اولاراق ترک اندیب علاقه سینى تامامیله کسیردی. «ایران آذربایجانیندا ایکی جور بوشانما (طلاق) واردیر: بدعت و سنت. بدعت طلاق نؤع چوخ آز حاللاردا باش وئیریر. لاکین سنت طلاقى حاکم موقع یه مالیکدیر. بو طلاق نؤعونون ده ایکی فورماسی واردیر: باین طلاق و رجعی طلاق» (۹، ۲۰).

اسلام قایدا-قانونلارینی اساس گؤتورن عثمانلیلاردا بوشانما حقیقنده آراشدیرمالاردا ماراقلی مقاملار موجوددور. مثلاً، ائولیلیگی سونلانديرماغى ایسته ين کیشی دئیلل قادین اولارديسا، اونون اوچون ده قيسمن اولماقلا بیرلیکده اسلام حقوقونا گؤره بعضی ایمكانلار تاپیلیردی. بونا گؤره قادین اگر ایسترسه، نکاح عقدی ائناسیندا بوشانما حقیقینی الینده ساخلاماغى شرط اولاراق اؤنه سوره بیلردی. بونولا برابر، قادین، بعضی حاللاردا بلاواسطه محکمه یه مراجعت ائده رک ائولیلیگی قورتارا بیلردی. فقط محکمه نین هانسی وضعیتلرده آیریلیق قرارى وئره جگینه دایر مذهبلر آراسیندا جیدی فیکیر آیریلیقلاری اولدوغوندان، بعضا عینی موضوعدا، عینی جمعیتده یاشایان انسانلار آراسیندا فرقلی حکملر وئریلیردی. آنجاق خصوصاً بورسادا حنفی مذهبینه گؤره محکمه نین بوشانما قرارى وئره بیلمه سی اوچون ارده خسته لیک و قصور اولماسی، یئمّه-ایچمه، گئییم و ساخلاما کیمی اساس احتیاجلارینی اؤده یه بیلمه مه سی، ارین ائوینی اوزون مدت ترک ائتمه سی و یا یوخ اولماسی، خانیمی ایله پیس داورانماسی، آروادینا یاخینلاشماساق اوچون آند ایچمه سی، ارین خانیمی نین زنا ائتدیگینی ایدعا ائتمه سی، سود قوهوملوغونون اولدوغو آنلاشیلماسی کیمی جیدی سببلر اولماسی واجب ایدی (۱، ۳۰۲).

عثمانلی محکمه لرینده قازى اؤنونده گؤرولن دعوالارین قیدلری اولان سندلرده ائولیلیگین سونلانماسی اوچ حالدا قارشیاا چیخیر: کیشی نین تک طرفلی ایراده بیانی اولان شرطلى

طلاق، قادی نین مهر و بعضی ھاقلاریندان امتناع ائتمه سی یولویلا گترچکلشن و حاکیم قرارایلا بوشانما آنلامینا گلن تفریقدير.

بئله ليکله، اسلام حقوقو چرچيوه سینده شریعتہ اویغون شکیلده انسانلارین داورانیشلاریندا تظاهر ائدن کبین مناسبتلرینده معین اولونموش قایدالارا رعایت اولونماقدیقدا طلاق گترچکلشیردی. مقصده دوغرو دوزگون یول آنلامی داشییان شریعت کلمه سی «الهی قانون» کیمی قبول ائدیلمیشدير. بوشانما حکمو قادی نین سربست اولدوغونو گوستریر. عثمانلی دؤلتینده طلاق ائولیلیگی تامامیله اورتادان قالدیریب-قالدیرماماسینا گؤره ایکی یئرہ آیریلیر: رجعی و باین. رجعی طلاقا گؤره ار آروادی نین حیز مدیتینده یئنی بیر نکاحا گیرمه دن ائولیلیگینه گئری دؤنه بیلمه سیدیر. اگر یئنیندن مناسبت یاراتماق ممکن دئییلسه، ائولیلیه درحال سون وئیرلرسه، او زامان بو طلاق باین (یعنی آیریجی) حساب اولونور. بو جور بوشانمادا ارله آروادین یئنیندن بیرلشمه سی اوچون تزه نکاح عقدی ایضالامالاری و ارین یئنیندن مهر اؤدمه سی گرکلیدیر.

و.م.محمدعلینو، ق.ت.محمدعلینو قید ائدیرلر کی، «بیر داها قید ائتمک ایسته بیریک کی، قادی نین دؤبولمه سینہ اجازه وئریلمسی الله و رسولونون مؤمنلره توصیه ائتدیگی سونونجو توصیه اصولودور. بورادا اساس مقصد یالنیز و یالنیز عایله نین داغیلماسی نین، بوشانمین قارشیسینی آلماقدير. چونکی اسلام دینینده عایله نین داغیلماسینا، بوشانمایا چوخ پیس باخیلیر و او، الله یانیندا حلال اولان شیلرین ان پیسی حساب ائدیلیر...»

منصفلر عدالتلی، غرضسیز، اسلام حقوقونو بیلن آداملار اولمالیدیرلار. قوهوم-اقربا ایچریسینده بو جور آداملار اولماسا، بو ایشه کنار آداملار دا جلب ائدیله بیلر. منصفلر ایختیلاف دوغوران، هر ایکی طرفی ناراضی سالان سببلری دقتله آراشدیریب اؤیرنمه لی، کیمین مقصر اولدوغونو معین ائتمه لی، ناراضیلیغا سبب اولان مسئله لر ی آرادان قالدیریب ارله آروادین باریشدیریلماسینا، عمومی دیل تاپماسینا نایل اولمالی، بئله ليکله ده عایله نین داغیلماسی نین قارشیسینی آلمالیدیرلار» (۳، ۱۷۱).

بعضی حاللاردا باش توتمایان ائولیلیک طلاقلا نتیجه نیردی. مهستی گنجوی و اخاقانی اؤز اثرلرینده طلاقدان (یعنی، بوشاما حقیندن) دا سؤز آچمیشلار. تاریخدن معلومدور کی، اؤزبگین زؤجه سی مهری جهان خاتون طلاق آلاراق اوندان آیریلیب جلال الدینه اره گتتمیشدیر (۷، ۲۵). بیلدیگیمیز کیمی، طلاق اسلام دینینده ارله آرواد آراسیندا نکاحین پوزولماسی قایداسی

دئمکدیر. نتیجه اعتباریله ارین موافق سؤزلرله شاهدلر اؤنونده اوچ دفعه قادینا دئمه سی ایله سونا یئتیر.

قید ائدک کی، «کیم اؤز آروادینی سببسیز بوشاییب ایکینجی آروادلا کینسیز یاشاییرسا، کیم جادوگرلره مراجعت ائدیرسه، بونلاری و قاتیلله قانون پوزانین ال قوللارینی باغلایب چار دیوانینا گتیرمه لی و ایشگنجلردن سونرا اؤلوم جزاسینا محکوم اولونمالیدیر» (۶، ۷۳).

عارف الشیخ عبدالله الحسن آراشدیرمالارینا استناد ائدن ر.علیئو قید ائدیر کی، «مسلمان عالیملی طلاقین هانسی حاللاردا ضروری اولوب-اولماماسی باخمیندان اونو بئش قیسمه آییریرلار: کیشی اؤزونون مادی و فیزیکی جهتدن آروادینی ساخلاماغا قادیر اولمادیغینی بیلنده طلاق واجب اولور (الواجب) و بئله ده اونون آروادینا طلاق وئرمه مه سی اونا ضرر وورماق کیمی معنالاندیریلیر، یوخ اگر آرواد اری ایله قالماق ایسته ییرسه، طلاق واجب سایلمیر؛ ار آروادی نین اخلاقیندان شیکایتله نیرسه، آرواد عبادتلی نین، مثلن، نمازی نین یئرینه یئتیریلمه سینده اعتیناسیزلیق گؤستریرسه، بئله ده طلاق مصلحت گؤرولور (المندوب)؛ اگر ار آروادینی بوشاماق ایستیمیرسه، عینی زاماندا اونونلا بیرگه یاشاماق اونا خوش دئییلسه، اما اونون خرچلرینی چکیرسه، بئله ده طلاق نه تقدیر ائدیلیر، نه ده پیسله نیلیر (المباح)؛ اگر ار اؤز آروادینی قانع ائدیجی بیر سبب اولمادان، یاخود قادیندا اونلارین بیرگه یاشاییشینا مانع اولماین بیر قوصور اوستونده بوشاماق ایستیمیرسه، بئله ده طلاق پیسله نیلیر (المکروه)؛ اگر ار اؤز آروادینی اونا ضرر وورماق مقصدیله بوشاییرسا، بئله ده طلاق حرام طلاق (الحرام) ساییلیر» (۴، ۱۶۶-۱۶۷).

مهریه - نکاحا داخل اولان زامان ارین گله جک خانیمینا قارشیلیقلی راضیلاشما اساسیندا عمرلوک اونون ملکیتینه کئچه بیله جک مختلف ماهیتلی (پول، زینت شئی و س. شکلنده) مال-ملکدور. نکاحدان سونرا مهریه ائولنمیش قادا نین ملکیتینه چئوریلیر و او ایسته دیگی واخت، مهریه سینی اؤز اریندن طلب ائده بیلر. قادین ارده اولدوغو مدتده مهریه سینی آلامامیشسا، اونا بوشاندیغی تقدیرده مهریه سینی طلب ائدرکن، اری بونو اؤدمه لیدیر. عکس تقدیرده بو، گوناھ ساییلیر. قادین کؤنوللو صورتده مهریه سیندن امتناع ائده رک اونو ارینه باغیشلایا دا بیلر. مهر قرآندا و حدیثلرده «صدقه»، «نحل»، «فرض»، «اجر» کیمی ده ایشله دیلمیشدیر (۴، ۹۷). قرآندا مهر قادینا وئریلن و مطلق حساب ائدیلن حقوق کیمی دیرلندیریلیر. قید ائدک کی، «تجارت مالی، حیوان، ائو، تورپاق ساحه سی کیمی مالیه دیری اولان هر شئی مهر وئرله بیلر. ائوین ایجاره سیندن گلن گلیر، یاخود قرآنی اؤیرتمک، ائو تیکمک، تورپاق

شوملاماق کیمی منفعتی اولان ایشلر ده مهر سایلا بیلر. شریعته گۆره مهر هدیه دیر، اودور کی، مهرین ثابت کونکرئت میقداری معین ائدیلمه میشدیر: نه آشاغی حدی، نه ده یوخاری حدی معلومدور» (۴، ۹۹).

عصرلردن قالان قایدایا گۆره ایراندا «اسلام حقوقوندا مهریه نین بئش نؤعو واردیر: مهرالمسمی (گلینه بی آراسیندا راضیلیغا گلینمیش مهریه نین میقداری کبین کاغیزیندا قید اولونور)؛ مهرالسننه (۵۰۰ دیرهم گوموش؛ پیغمبر اؤز قادینی و قیزلاری نین مهریه سی اوچون تعیین ائتمیشدیر)؛ مهرالمثل (اوخشار قادینلار اوچون معمول اولان مهریه نین میقداری)؛ مهرالتالض (گلین و بیین تعیین ائتدیگی شخص طرفیندن معین اولونموش مهریه میقداری) و تفوض البعی (مهریه سیز نکاح). اسلاما گۆره مهریه هر شئی (اؤ، باغ، مال-قارا، نقد پول، چک، بارات، اؤ تیکمک، چوبانلیق ائتمک، صنعت-پئشه اؤیرتمک، تورپاق پای و س.) اولای بیلر. مهریه نین میقداری طرفلرین راضیلیغیندان آساییدیر. مهریه نین اؤدنیلمه سی شرطلری ایسه مختلفدیر: ارینه یاناشماقدان اول قادین مهریه نی طلب ائده بیلمز؛ یاشاماقدان قاباق گلین و یا بی اؤلسه، اوندان مهریه پوزولور و س. بیر قایدا اولاراق کبین کاغیزیندا مهریه نین میقداری ایله یاناشی، اونون اؤدنیلمه تاریخی ده گؤستریلمه لیدیر و بونا اساسا قادین همین تاریخده اریندن مهریه نی طلب ائده بیلر» (۹، ۱۴؛ ۱۵).

اورتا عصرلره آید منبعلرده طلاقین نئجه گئرجکلشدیگی مارق دوغور. بو دؤورده طلاق وئرلمه سی قایدالاری آذربایجان حکمدارلاری نین فرمانلاریندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. ائلخانی حکمداری قازان خانین (۱۲۹۵-۱۳۰۴) کئچیردیگی ۴۰ ایصلاحاتدان بیر یوشانمایا حصر ائدیلیمیشدیر. او، حتّی کبین حقیقی ۵،۱۹ دینارادک ائدیرمیشدی. ایصلاحاتلارین حاضرلارناماسیندا ایشتیراکی اولان ف.رشیدالدین یازیر: «ار ایله آرواد آراسینداکی ناراضیلیق غضب و نیفرته سبب اولای بیلر. نیفرت یارانیدقا دوغوم و نسیل آرتیرما باش توتماز. اگر کیشی قادین ایله باها کبین پولو ایله ائولنمیش اولسا، هر بیر کس، چوخلو کبین پولو وئرمه سیندن قورخاراق قادینی بوشاماز» (۸، ۱۱۰). قازان خان وئریدیگی فرمانی ایله عایله ده مناقشه شرایطینده یاشاماغین، بوشانمانی کیشیلرین اؤزلری دئییل، قادینلارین بوشانماسینی دیله گتیرمه سینه مجبور ائدیلمه سی نین، اونلارا ایشگنجه وئرلمه سی نین قارشیسینی آلیر.

بئله لیکله، طلاق اورتا عصرلردن ۲۰ عصرین اوللرینه ده ک گلیب عینی ماهیت کسب ائده رک اساس ساییلیمیشدیر. یوسف وزیر چمنزمینلی یازیر کی، «حالبوکی نکاح ابدی بیر

دوستلوقدان عیبارتدیر. هارادا کی، دوستلوق قورتاردی، اورادا طلاقدان ساوایی بیر چاره یوخدور» (۵، ۱۵۷).

دفن عادتى

آذربایجان خلقى نین کئچدیگی اوزون تاریخی اینکیشاف یولوندا اونون عایله معیشتی ایله علاقه دار اولان بیر سیرا عادت و عنعنه لری موجوددور. عادت و عنعنه لر خلقین سیماسینی عکس اتدیرن آیناسیدیر و عکسینی اولدوغو کیمی گؤستریر. ماهیتیندن آسیلی اولمایاراق، سئوینج و کدر گتیردیگینه باخمایاراق، بو عادتلر اوزون عصرلر اؤنجه فورمالاشاراق بؤیوک زامان کئچمیش و خلقین روحونو اؤزونده یاشاداراق دؤوروموزه قدر گلیب چاتمیشدیر. بئله کی، «اجتماعی حادثه اولان مراسملر (مراسمی جهتلر) مدنیتین و خصوصیه معنوی مدنیتین آیریلماز بیر حیصه سی کیمی بشر جمعیتی اینکیشافی نین بوتون مرحله لرینده مهم رول اوینامیشدیر» (۳، ۲۰).

خلقین عادت و عنعنه لری اونون بو و یا دیگر مسئله حقیندهکی تصورلرینی و دینی باخیشلارینی اؤزونده جملشدیریر. بئله عادتلردن بیرى ده آذربایجان خلقى نین عایله معیشتی نین بیر حیصه سی اولان دفن مراسمیدیر. بیلدیگیمیز کیمی، دفن عادتى نین ده قدیم زامانلاردان برى معین مرحله لر کئچدیگی و بونونلا باغلی بیر سیرا ایناملار و مختلف تصورلر موجود اولدوغو بللیدیر.

مختلف خالقلاردا فرقلی شکیلده دفن مراسمی اجرا اولوندوغو معلومدور. بو مراسمین بوتون دؤورلر اوچون خاراكتيریک اولان بیر جهتی واردیر کی، او دا اؤلنه و بوتؤولوکده اؤلوم حادثه سینه اولان مناسبتدیر. دفن مراسمی نین قدیم تاریخی واردیر. بونا قیساجا نظر یئتیرمک عادتین ماهیتینی آیدینلاشدیرماغا یاردیم ائدیر.

آذربایجاندا اسلام دینی یاییلانا قدر مؤجود اولان دفن مراسملری حقینده آرخئولوژی قازینتیلارین (یئرالتی و یئراوستو) معلوماتلارینا اساسا معین فیکیر یوروتمک اولار. اؤلولری دفن ائتمک اوچون کوپ، داش، کاتاکومبا، تورپاق و س. قبیبرلردن استفاده اولونوردو. عموما بوتون دونیا خالقلاری نین دفنله باغلی مختلف تصورلردن دوغان اؤلو باسدیرما آیینلری موجود اولموشدور. بئله کی، اؤلونو یاندیریب کولونو دفن ائتمه، یاندیریب کولونو چایا آتما، مومیالاما، اؤلویه مخصوص اشیالارین اونونلا بیرلیکده مزارا گؤمولمسی، اؤلنین آچیق هاوادا قویولماسی کیمی دفن آیینلری تاریخه ملمودور. حتّی «ابتدایی انسانلار صنعی ماغارالاردان یالنیز یاشاماق اوچون دئییل، اؤلولری دفن ائتمک اوچون ده استفاده ائتمیشلر» (۹، ۳۸).

آذربایجان اراضیسینده آپاریلان آرختولوژی تدقیقاتلار زامانی الده اولونان نتیجه لره اساسلاندان ق. اسماعیل او قید ائدیر کی، فضولی یاخینلیغینداکی قاراکوؤپکتپه دن شرقده یئرلشن قارابولاق دوزوندن آشکار اولونموش کورقاندان اؤلویاندیرما مراسمی نین ایزلرینه تصادف اولونموشدور. بوندان علاوه او، دیگر ایکی کورقان آلتیندا ایچریسینده سیلاحلار، امک آلتلری و بزک اشیا لاری اولان داش قوطو قبیبرلره راست گلیندیگینی سؤیله ییر. مؤلیف یازیر: «ماراقلیدیر کی، همین قیبرده طایفا باشچیسی نین اسکلته یه یاناشی، دفن مراسمی زامانی اؤلدورولموش ایکی یاخین آدمی نین سوموکلری ده آشکارا چیخاریلمیشدیر. بونلاردان علاوه بورادا اوزرینده نفیس بزکلر قالمیش دوه اسکلترلرینه ده تصادف اولونموشدور. بئله بزک شئیلری، سیلاه نمونه لری، امک آلتلری و ائله ده مختلف گیل قابلار قیبردن و اساس اسکلتن اطرافیندان دا تاپیلیمیشدیر. عمویتله، بو قیبرده ساییز-حسابسز آوادانلیغا تصادف ائدیلیمیشدیر. معلوم اولموشدور کی، بوتون بونلار دفن مراسمی زامانی میتین یانینا قویولموشدور» (۲۹-۲۸، ۲۹). بو ابتدای انسانلارین ایلکین دینی تصوورلری ایله باغلی ایدی. ینی بوتون بونلار اشیا لارین اؤلندن سونرا دا مرحوما گرکلی اولماسی باره ده دوشونجه یه اساسلانیردی.

ایتدای انسانلارین طبیعت حادثه لرینه مناسبتی حقیقته آرختولوق ق. احمدوو یازیر: «طبیعت قوه لری قارشیسیندا عاجیز اولان، یوخو حادثه لرینی ایضاح ائده بیلمه یین ابتدای انسانلار اؤزلری نین گونده لیک امک و موباریزه فعالیتینده اؤلور روحلاریندان دا کؤمک آلمات ایسته میشلر. بونا گؤره ده اؤلونو بوتوو و یاخود اونون حیصه سی: کله سی، سومویو، کولو و س. شکلینده ساخلاماغا جهد گؤستمیشلر. اؤلوموش آدمین پالتارینی، اونا آید اشیا لاری ائوده عزیز توتماق کیمی عادتله ائله ایندی ده قالماقدادیر» (۲۱، ۹۵). اؤلونون اشیا لاری نین عزیز توتولماسی معاصر دؤورده عایله نین دوشونجه طرزلی ایله باغلیدیر. چونکی بیر سیرا معاصر کند عایله لرینده ائله لری واردیر کی، اونلاردا اؤلویه آید اولان اشیا لارین سیندیریلماسی، پایلانیلماسی، یاندیریلماسی و آتیلماسی مشاهده اولونور. بو عادت اورتا عصرلرده ده موجود اولموشدور. خاقانی یارادیجیلیغیندا دا بو مسئله (اوغلونون اؤلومو ایله باغلی تصویرده) اؤز عکسینی تاپمیشدیر (۱، ۲۱۸).

آذربایجاندا آنتیک دؤورده مختلف دفن ائتمه فورمالاری اولدوغو معلومدور. کاتاکومبا، چپی کریچ، تاختا قوتو، سارکوفاق مزارلار و یثراوستو علامتلی ایزله نیلمه یین تورپاق قبیبرلرین موجودلوغو آرختولوژی تدقیقاتلارین نتیجه سینده آشکار اولونور (۴۷، ۷۸-۷۹). قافقاز آلبانیاسی اراضیسینده آماراس آدلی اراضیده آپاریلان آرختولوژی تدقیقاتلار زامانی اوچ دفن

عادتى (ساده تورپاق، كوپ، داش قوطو) آشكار ائدلميشدير. ساده تورپاق قىبرلر ده ايكي قروپا آيريلير: اوست نشانه سى اولمايان تورپاق قىبرلر، اوستو سال داشلا اؤرتولموش تورپاق قىبرلر (۸۰، ۵۰).

مقايسه لر اونو دئمه يه اساس وئير كى، پئرسوپولدا آشكار ائديليب اهمنيلر «دؤورونه آيد اولان بو ساركوفاق و عيىنى زاماندا گؤستريلن اؤلچولر و ساخسى تابوتون رنگى ملاعسى قلى و قالاگاه تابوتلارى ايله عيىنلىك تشكىل ائدير.» ائ.شميدت بو تىپ قىبرلرين آتشپرستلىكه باغلى يارانديغىنى سؤيله ميشدير (۵۱، ۱۰۲). تكنه قىبرلرين آلبانييدا موجودلۇغونو ف.عثمانوو قىبرلرين باش طرفينده اود يانديريلماسى ايله علاقه دار اولاراق بو عنعنه نين آتشپرستلىكه باغليلىغىنى قيد ائتميشدير (۵۳، ۶۱). لاکين ن.رضايئوين ده قيد ائتديگى كىمى «آتشپرستلر تورپاغى پاك حساب ائتديكلريندن اؤلۇلرى دفن ائتمز، اونلارى اوستو آچيق، ييرتيجى قوشلارين گيره بيله جگى سوکوت قالالارينا قويارديلار. ۳-۴- عصرلر ده تيكيلمىش بئله سوکوت قالالاريندان بيرى ايندى ده قاخ رايونوندا دورماقدادير» (۵۲، ۷۶). اوندا بئله بير فيكير سؤيله مك ممكندور كى، ساخسى تابوت و تكنه قىبرلر ده دفن اولونانلار احتمالا گؤره يوخارى دينى طبقه نين نماينده لرى اولموشلار. ياخود دا آتشپرستلرين سونراكى دؤورلردكى دفن عادتينده معين ديشيكيلىك باش وئرميشدير.

آنتيك دؤورده قافقاز آلبانيياسيندا اجرا اولونان دفن مراسمينده اؤلۇ اوچون ياس توتوب آغلاشما قورماق عادتى نين موجودلۇغونو مويىسى كالانكاتوكلونون وئردىگى معلوماتلاريندان الده ائتمك ممكندور. او يازير: «گر بير ائوده اؤلۇ اوچون ياس ساخلايب آغلايىرلارسا، ائوين صاحيبى نين آغچيلارلا بيرليكه ال-قولونو باغلايب چارين ديوانينا گتيرمك و اورادا اونلارى جزالانديرماق لازيمدير. ائو اداملارى قوى گؤز ياشى تۆكمه سينلر» (۲۸، ۷۳). دئمه لى، آغلاشما موجود اولوب كى، اونون قاداغان اولونماسى اوچون تدبيرلر گؤرولمه سى نزرده توتولوب. لاکين بو اراضيده ياشايان بوتون خالقلاردا آغلاشما، اؤلۇيه ياس توتماق عادتى سونراكى دؤورلر ده قالماقدا داوام ائتميشدير. دئمه لى، قاداغانين قويولماسى خلقين رئال ياشام طرزينه سرايت ائده بيلمه ميشدير.

جمعيت اينكيشاف ائديكجه دفن مراسملرينده معين ديشيكيلىكلر، يئنيليكلر مئيدانا گليردى. خصوصيله ده مونوتئيست دينلرين مئيدانا گلمه سى دفن عادتلرينه بير سيرا يئنيليكلر گتيردى. او جوملدىن آذربايجاندا ياييلان اسلام دينى اؤزوندىن اول يارانمىش دينلره مناسبت زمينينده زنگينلشه رك يئنى دؤورون خصوصييتلرينه اويغونلاشميشدى. دين خالقا نه وئيرديسه، عيىنى

زاماندا اونون عادت‌لریندن و آرخایک اینانجلاریندان دا نه لری ایسه اخز ائدیردی. یعنی، دینده اوزون ایللر بویو انسانلارین پسیخولوگیاسینا و معیشت طرزینه اویغون اولان موجود عادت و عنعنه لر، داورانیش قایدا لاری اؤز عکسینی تاپیردی. ائلجه ده، دین خلقلین بلاواسطه یا شام طرزینه و داورانیش قایدا لارینا سرایت ائده رک، معین آیینلرین اجراسینی گرکلی ائتمیشدیر. عادت‌لرین دینه، دینین ایسه اؤز نؤویه سینده معیشته قارشیلیقلی تاثیر اورتا عصرلرده آیدین سئزلمکده دیر. بو قارشیلیقلی تاثیر ایسه هامیلیقلا قبول اولونموش عنعنه به چئورله رک کوتلوی خاراكتئر آلیردی.

اورتا عصر آبیده لرینده اولکی دؤورلردن فرق اوندان عیبارتدیر کی، قبره علاوه شئیلر قویولمور، لاکین قبیر داشلاری اوزرینده شکیل و اشاره لر حک ائدیلهیوردی. بو خصوصدا ق. اسماعیل اوو فضولیده کی میرعلی توربه سی نین دیوارلارینداکی تصویرلر باره ده بئله یازیر: «اؤلچوجه او قدر ده بؤیوک اولمایان بو تصویرلر اساسا ایری بویوزلو کئچی رسملریندن و یا هنده سی فیقورلاردان عیبارت ایدی. لاکین اونلارلا یاناشی، آشاهی حبیه سینده اوچ قولو اولان دایره و دوزبوجاق رسملری داها چوخ گؤزه دییردی. اونلارین بعضیسی نین ایچریسینه کئچی رسمی و یا نؤقظه حک اولونموشدو. ماراقلی ایدی کی، دامغالار آدلانان بئله اشاره لره قوبوستانین، شاماخی و آبشرونون اورتا عصر آبیده لری اوزرینده ده تصادف ائدیلمیشدی. بو جور اشاره لر واختیله مالدار طایفالارلا مخصوص اولموش، اونلارین معیشت و تصروفاتیندا خصوصی ملکیت نشانه سینی تمثیل ائتمیشدی. معین واختلاردا ایسه بئله اشاره لردن دینی مراسملر زامانی استفاده اولونموشدو. مقدس یئرلری زیارت ائنده و یا دفن مراسمینده بلاواسطه دامغا اشاره لر همین یئرین دیوارلارینا ائلجه ده، قبیر داشلارینا چکیلیمیشدی» (۲۹، ۳۸-۳۹).

اورتا عصرلرده هم طبیعتی، هم ده اؤزونودرک ائتمک مسئله سی داها قاباریق شکیلده اورتایا چیخیر. جمعیتین اینکیشاف ائتمیش دؤورونده آرتیق اینانجلاردا دا معین دییشیکلیکلر اؤزونو گؤستریر. یارانمیش وضعیته مناسبت اؤزونو آیینلرین اجراسیندا نمایش ائدییر. خالق آراسیندا «اؤلومه چاره بوخودور» و «تورپاقدان یارانان تورپاغا دا قاییدیر» کلاملاری اؤلوم حادثه سی نین طبیعتدن گلن بیر رئاللیق کیمی قبول ائدیلمه سینه نمونه دیر. عمومیتله، خالق آراسیندا اؤلوم حادثه سی ایله باغلی ایشلنن کلمه لره اورتا عصر شاعر و متفکرلری نین، مختلف منبع مؤلیفلری نین اثرلرینده تئز-تئز راست گلیمک اولار. خصوصاً بئله معلوماتلاردا آخیرت دونیاسی، فلک، احسان، فاتحه، کفن، روح، قبیر، عزرائیل و س. آدلاری چکیلیر.

اجل كلمه سى انسانين اۆلومونون ياخىنلاشماسى ايله باغلى بىر سۆزدور. بو سۆز قديم دۆورلردن برى عىنى ماهيت داشىيان بىر آنلام كسب ائده رك هله ده ايشله نير. اورتا عصر مۆلفلىرى نين اثرلرينده، داستانلاريمىزدا، باياتيلاردا ايشلتن «اجل» كلمه سى ائل آراسيندا موجود اولان «اجلى چاتمق» دئىمىنه اشاره دير، يعنى بو مقام آرتيق انسانين سون نفسى، اۆلوم واختى نين چاتديغىنى گۆستىرير. دفن مراسىمىنه بو و يا ديكر شكىلده توخونان مۆلفلرین هامىسى نين اثرلرينده اۆلومون الله ين امرى كىمى قبول ائدىلدىگى آچىق گۆرونور. بوندان علاوه، ائل آراسيندا قفيل اۆلوم حادثه سىنه ده مناسبت بىلدىرىلير. بو خصوصدا رافنديئووا يازير: «ايسته نيلن حالدا واختسىز، اثركن اۆلوم يونگول، «ياخشى» آرزو اولونان اۆلوم سايىلىردى» (۱۸، ۲۶). بورادا مۆلفين فيكرينه آيدىنلىق گتىرمه يه احتىياج دويولور. مسئله بوندادير كى، واختسىز، اثركن اۆلوم يوخ، قفيل اۆلوم، اذيتسىز، يعنى انسانين اوزون مدت ياتاكلاردا اذيت چكمه دن و اطرافداكىلارينا دا اذيت وئرمه دن ياتيپ دورماماسى كىمى آيدىن باش وئرن اۆلوم حقينده خالق آراسيندا «ياخشى» دئىرلر. واختسىز و اثركن اۆلوم ايسه مرحومون يىيه سىنه و عموما جمعىته هر زامان داها آغرىلى اولور.

دفن مراسىمى ايله باغلى اجراسى واجىب سايىلان مسئله لر آردىچىللىقلا آراشدىرىلمالىدير. خصوصاً، اورتا عصرلرده اونون نئجه اجرا اولوندوغونو اۆيرنمك مقايسه لى تحليل ائتمه يه ايمان يارادير. معلوم مسئله دير كى، اورتا عصرلرده اسلام دىنى نين گئيش بىر اراضيده يايىلماسىندان سونرا بوتون مسلمان خالقلارىندا دفن عادتى نين اجرا قايدالارى دئمك اولار كى، عىنى ماهيتلىدير. قافقاز خالقلارى نين و اورتا آسيا دؤولتلىرى نين مسلمانلارينا خاص اولان دفن عادتلرينده عىنىلىك واردير. مثلى، كئچمىشده داغىستان خالقلارى نين دا مسلمان دفن مراسىمىنه جىدى شكىلده رعايت ائتدىكلرى معلومدور (۱۹، ۹۰). بونونلا ياناشى، دونيا مسلمانلارى نين دفن مراسىمى ده ماهيت اعتباريله اوخشاردير. اولايلىسىن كى، آيرى-آيرى مسلمان خالقلارىن دفن عادتلرينده معين جزى فرقى جهتلر ده اؤزونو بروزه وئره بىلىسن. لاكىن بوتؤولوكده عصرلر بويو دفن پروسسىنىده اساس آيىنلرين اجراسيندا عىنى قايدالار حكم سورموش و معاصر دۆوروموزده ده قالماقدا داوام ائدير.

عقولىيئوين ده قيد ائتدىگى كىمى، قديم و معاصر دۆورون دفن مراسىمىنه مقايسه لى نظر سالاركن اونون ابتدائى دۆورون يادىگارى اولدوغو آيدىن اولور (۱۴، ۸۵). البته، بو فيكىرده معين حقيقت واردير. بئله كى، روحا اينام هله قديم دۆورون انسانلارينا مئيدانا گلمىش، ايلكىن دىنى فورمالار كىمى «انيمىزمين» (روها اينامين) فورمالاشماسينا سبب اولموشدور. بو دىنى

اینامین اساسینی روحون وارلیغی و اونون انسان اۆلدوکن سونرا دا موجودلوغو تصوورو تشکیل ائدیر. اورتا عصرلرده ده روحون وارلیغینا ایناملا باغلی معین تصورلر موجود اولموشدور. حتّی کتچمیشین قالغی کیمی، اۆلومدن سونرا روحون یاشاماسی حقیقده فیکرلر ده یوخ دئییلدیر. بونونلا باغلی ایسه آخرت دونیاسینا اینام آرتیردی و اونو همچنین «حاق دونیا» دا آدلاندیریردیلار. بعضا خالق آراسیندا بئله بیر دئییم ده ایشله نیر کی، «ونلار (ینی اؤلن انسانلار) حاق دونیادیرلار، بیز ناحق دونیادا.» انسانلاردا دفنله باغلی معین اینام و تصوورلرین اولماسی اؤز برابرینده بیر سیرا مراسملرین اجراسینی دا ضروری ائتمیشدیر.

مرحوما مناسبت حقیقده ق.احمدوو یازیر: «اسلام دینی خادیم‌لری اؤلونو یوماق، یوات یئرینده ایشیق یاندیرماق، قیبرده اؤلونون قولتوغو آلتینا آغاج قویماق، قیبرین اوستونه تورپاق تۆکمک، سو تۆکمک، باشدشی قویماق، باش و سینه داشلاریندا اؤلونون صنعتینی بیلدیرن، جینسینی گۆسترن رسملر چکمک، اؤلو چیخان حیطده قان چیخارماق مال-قویون کسمک، یتیم‌لری دویدورماق، اؤلونون اشیالارینی عزیز توتماق، اونو یاد ائتمک، واخت آشیری قیبر اوستونه گئتمک و س. کیمی مراسملرین اجراسینا مانعه چیلک گۆسترمه میشلر» (۲۱، ۱۰۳). مؤلیف دفن مراسمی زامانی بوتون گۆرولن ایشلری آردیجیلیقلا ائله وئرمیشدیر کی، آرتیق شرحه احتیاج یوخدور. بورادا قید اولونانلار اونو دئمّه یه اساس وئریر کی، معاصر دؤورده ده عینی قایدادا اجرا اولونان دفن مراسمی عربلردن کئچمه دئییل، اونلارین گلیشینه قدر ده موجود اولموشدور. میثال اوچون قید ائتمک اولار کی، زردوشت دینینه اعتقاد ائدنلرده دفن مراسمینده نینکی مرحومو یویور، عینی زاماندا مراسمه ییغیشانلار باش، بویون، قولاق و اوز ناحیه لرینی یویوردولار. بوندان سونرا ائوه اود گتیریردیلر. یاس اۆله نین «روحونو سئویندیرمک» اوچون وئریلردی (۵۷، ۵۸-۵۹). بو اونو دئمّه یه اساس وئریر کی، بیر سیرا آیینلر سونرادان مسلمانلار طرفیندن ده قبول ائدیلمیشدیر. ن.رضائیو گۆستریر کی، «بوتپرستلییه قارشى شیدتلى مبارزه آپاران اسلام دین خادیم‌لری انسان فیقورو یارادیلماسینی خصوصیه تقیب ائدیردیلر. بونونلا علاقه دار اولاراق آت و قویون هئیکللری ایله باغلی اولان دفن آیینی داها گئیش میقیاسدا یاییلاراق داوام ائدیر» (۵۲، ۶۸). آذربایجانین مختلف بۆلگه لرینده حتّی خو-۱۹ عصرده بئله بو هئیکللردن استفاده ائدیلمیشدیر.

عصرلردن بری بیر عادت حالینی آلمیشدیر کی، قفیل اۆلومدن فرقلی اولاراق آغیر خسته لیگه دوچار اولموش، اۆله جگی قاباقجادران بیلینن انسان ائوده یالنیز قویولمور، عزیزلری اونون باشینا توپالانیر، اونا خصوصی قایغی و نوازش گۆستریلیر، سون آرزولاری یئرینه یئتیریلیر. عینی

زاماندا ئاۋ-ئاشىك سلىقە-ساھمانا سالىنير. جان وئرمە ئايندا ايسە خستە نين قولاغينا قرآندان آيە لر اوخونور. اونون آياقلارى نين باش بارماقلاريني بير-بيرينه باغلايىرلار، چنە سيني بير پارچا ياردىمى ايله باشين يوخارى حيصه سينه دوغرو چكىلمكلە باغلايىرلار. اوزرينه بياض اۇرتو اۇرتورلر. دفن گونو وفات ائدن آدامين ائوى نين اوستونده اوجا سسلە اوخونان مناجات «صلاھ» آدلانىر. بو، آغير ايتكى نين باش وئردىگىنى ائلە-اوبايا بىلدىرمك اوچون ائدىلىردى.

خالق آراسىندا اۇلوم ئايندا جان وئرن آدامين اوستونده شيون قوپارماق اولماز، يعنى اۇلونو «جانيسر» ائتمك اولماز. سون منزىلە گئتمزدن اول اۇلونو يويورلار. اۇلو يويان آدمى ائل ايچىندە «مردشور» و «غسسال» آدلانىدىرلار. عادتدير كى، «اۇلو يئردن قالديريلاندا بوراداكى كنار شخصلر، همچنين مرحومون ياخين كيشى و قوهوملارى اوتاغى ترك ائدىرلر. مرحوملا ويدالاشماق اوچون قادين قوهوملارى ايچرى بوراخيلير. بو مقامداكى ھاراي-حشير، اوز جبرماق، ساچ يولماق، ياخا ييرتماق شيوھ نين ان كسكين آنى ساييلير» (۲۳، ۱۴۴). بو خصوصدا ف.سومرين يازدىقلارى دا يئرئنه دوشور: «باشليجا درين كدر داوارانىشى ايسە آغلاماق ايدى. اسيرليك، اۇلوم كىمى حادثە لر نتيجه سيندە اوردارلارا قارا شيون دوشر، ينى اوردارلار درين ياسا بورونر، جسور بيلر ھۆنكور-ھۆنكور آغلايار، قادينلار ساچلاريني يولار، اوزلرينى و ياخالاريني جيار و آياقلاريندان آياق قابيلاريني چىخارادىلار. گۆيتوركلردن عثمانلى خاندانينا قدر ديششمە دن داوام ائديب گلن عادتلردن بيرى دە بودور. آغلاماق كئچىريلن درين ايضطرابى آزدىردى. توركلردە بئلە حاللاردا آغلاماق طبعىي بير رئعكسيا كىمى قبول اولونور و آغلاماق عيب سايىلىردى. اوغوز ائلى نين باشليجا ياس علامتى آغرنگلى پالتارلاريني چىخارديب قارا پالتار گئيمك ايدى. بو عادت دە سلجوق دؤورونده كى توركمنلر آراسيندا، ايران مونقوللاريندا، تئيموريلردە، قارا قويونلاردا، آغ قويونلاردا، آنادولو بيلريندە و نهايت، عثمانلياردا گۆرە بيلريك» (۳۲، ۳۸۴). بونو «كتابى ددە قورقود» داستانيندا دا گۆرمك اولار: بئريگن اۇلوم خبرى آتا-آناسينا چاتان كىمى ائودە شيون قوپور، قىز-گلن آغ چىخارديب قارا گئىينير، اۇلە نين آتى نين قوپروغو كسيلير، ايگيدلر قارا گئىينيب گۆى سارينير، چالمالاريني يئره وورورلار و آغلاشيرلار (۴۸، ۲۲۳).

آغلاشمادان سونرا اۇلونو سون منزىلە يولا ساليىرلار. اۇلونو اۋز ائويندن گۆتورورلر. ائودن چىخاريلمىش مرحومو يئردن گۆتورن زامان تابوتو قويولدوغو يئردن اوچ دفعە قالديريپ قوپور و نهايت چيگينلردە آپايرىلار. معين مسافە قطع ائدركن تابوتون آلتينا گيرنلر ديششيرلر. اۇلو چىخان ائودە ايسە داش قوپورلار، اوچونجو گونو داشى ائودن بايىرا آتيرلار. بو دا بلليدير كى،

«سون واختلارا قدر گنجه ده اؤلن آدام چتین جان وئررکن، اونون الینه داش وئیردیلر کی، روح بدنن درال داشا کئچسین و اؤلن آدام جان وئرمه عذابیندان قورتارسین. باکیدا مرحومون روحونون داشا کئچمه سی اوچون اونون جان وئردیگی یئره قارا داش قویورلار. قاراباغدا جنازه نی گوئتوررکن ده یئرینه داش قویورلار کی، روح همین داشدا قالسین. حامله قادین اولرکن اونون قبرینه داش قویماقلا بئله گومان ائدیرلر کی، قارینداکی اوشاغین روحو داشا کئچه جکدر و س.» (۵۸، ۱۸-۱۹). بعضی بؤلگه لریمیزده (مثلا، قازاخ) داش ائله همین گون مرحومون آرخاسینجا آتیلیر. تابوتون قویولدوغو اوتاقدا اوچ گون سفره چکیلمزدی، بو حال مرحومون روحونا حرمتسیزلیک ساییلیردی.

خلقین دفن عادتی ایله باغلی مقاملار اورتا عصر متفکرلری نین اثرلرینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. ن. گنجوی انسان حیاتیندا کدرلی و آغیر حادثه حساب اولونان اولومه طبعی بیر پروسس کیمی مناسبت بیلدیریر. یعنی او، بو حادثه نی بیر گون وار اولان انسانین بیر گون ده حیاتدان کؤجه بیله جگی اوبیئکتیو رئاللیق کیمی قبول ائدیر. شاعرین اثرلرینده دفن عادت و اونون اجرا قایدالاری تصویر اولونور. ایلك نؤوبه ده اونو قید ائتمه لیگیک کی، بیر سیرا حاللاردا دفن مراسمی اؤله نین وصیتینه اویغون شکیلده اجرا ائدیلمزدی. بو زامان دفن عادتینه خاص اولان قایدالار اصلا پوزولموردو. بعضا خسته وضعیتی نین آغیرلیغینی حس ائدیب سونونون اولوم اولاجاغینی قبول ائتدیکده عزیزینه وصیت ائدیردی. بونو نظامی ایسگندرین اولوم صحنه سینی تصویر ائدرکن قید ائتمیشدیر. نظامی «اسگندرنامه» اثرینده ایسگندرین آناسینا یازدیغی مکتوبوندا بئله دئییر:

اؤلومه چاره ائتمک اولماز،

چاره قاپیسینی هئچ کسین اوزونه آچمامیشلار.

اؤلوم قیزدیرماسی آداما قصد ائتسه،

علاجین ایزینی حکیمدن گیزله د...

مندن اوئترو اورگینی سیخما،

فیداسیز فریاد ائتمه یه چالیشما (۳۵، ۵۹۶-۶۰۱).

اؤز وصیتینده ایسگندر آناسینا صبر دیله بیر، شیون ائتمه مه یی، قارا گئینیممه گی، ناله ائتممه گی، یاس ساخلاماغی توصیه ائدیر. چونکی دنیا هئچ کیمه قالمیر. فضولی ده «لیلی و

مجنون» اثرینده لیلی نین آناسینا وصیت ائتدیگینی گؤستمیشدیر (۳۰، ۲۲۳-۲۲۶). وصیت ائتمک ایندی ده موجوددور. وصیت شیفاهی و یازیلی شکیلده اولا بیلر. سون مقامدا اوله جگینی بیلن آدمالار یاخینلارینا شیفاهی شکیلده وصیتینی ائدردی. بعضیلری ساغلیغیندا آرزولاری نین نه اولدوغونو بیلدیرردی و یا یازیلی شکیلده قید ائدیپ ساخلا یاردی.

اورتا عصرلرده اولومدن قاباق مرحومون هارادا دفن اولونماسی باره ده اونون وصیتینه عمل اولونماسی عنعنه سی موجود اولموشدور. بو باره ده شرف خان بیدلیسی یازیر کی، قازان خان اولدوکلن سونرا اونون میتینی تبریزه گتیریب اؤزونون تیکدیردیگی مقبره ده باسدیریرلار (۲۷، ۵۴). مرحومو اولدویو شهرده دئییل، اؤز ایستگینه او یغون اولاراق باشقا شهره آپاریردیلار، حتی اولجه دن ساغلیغیندا تیکدیردیگی مقبره ده باسدیریردیلار. قید ائدک کی، وصیتین یئرینه یئتیریلمه سی بو گون ده اؤز آکتوالیغینی قوروپور. آذربایجانین آبشرون و قوبا-خاچماز بؤلگه لرینده اورتا عصرلردن تا ۲۰ عصرین ایلک اونیللیگینه ده ک موقتی دفن ائتمه، موجود اولموشدور. بئله کی، بعضی وارلی شخصلر، دیندارلار، مسلمان دنیاسی نین مقدس سایدیقلاری شهرلرده دفن اولونماغی وصیت ائدیردیلر. بونون اوچون سردابه لرده موقتی دفن اجرا اولونور و سونرالار سوموکلری مشهد، کربلا و باشقا شهرلرده باسدیریردیلار.

نظامی گنجوی لیلی نین اولوم صحنه سینی تصویر ائدرکن اورتا عصرلرده اجرا اولونان یاس مراسمی گؤسترمه یه چالیشمیشدیر:

آنا کی، جوانشیر قیزی ائله گؤردو،
 سانکی قیامت او آندا گؤردو.
 آغارمیش باشیندان یایلیغی آجدی،
 سمن کیمی (آغ) ساچینی یولوب یئله وئردی.
 بالاسی نین اوزو و ساچی حسرتینده
 اوزونو دؤیور، ساچینی یولوردو.
 نه قدر کی، آغی بیلیردی، ازیر اوخودو.
 نه قدر کی، ساچی واردی، باشیندان یولدو.
 گنجلیگینه قوجا کیمی آغلادی (۱۶، ۲۳۶).

گۆرۈندۈبو کیمی، مؤلیف بورادا دفن عادتینه مخصوص اولان خصوصیتلری اولدوغو کیمی تصویر ائتمیشدیر. عینی موتیولی تصویر فضولی یارادیجیلیغیندا دا یئر تاپمیشدیر. بئله کی، او دا لیلی نین آناسی نین قیزی اؤلرکن احوالینی تصویر ائتمیشدیر. مثلن،

بیچاره آناسی آجدی باشین،
باشیندان آشیردی قانلی یاشین.
کافورینی تۆکدو ظفرانه،
سوزی-دیل ایله گلیب فغانه،
چوخ آغلادی، اتندی آهو ناله،
آغلار، کیم اولورسا بؤیله حاله.
القصة، توتوب طریقی-ماتم،
اول واقعه یه ییغیلدی عالم.
تعظیم ایله توتدولار بیناسین.
تن اولدو مقیمی-عرصه یی-خاک،
روح اولدو قرینی-اؤجی-افلاک (۳۰، ۲۲۷).

شاعیرین یارادیجیلیغیندا یاس ائوی ماتمارا کیمی تقدیم اولونور. فضولی حضرتی-امام حسینه مرثیه یازیب (۳۱، ۳۵۸-۳۵۹). دفن مراسملرینده مرثیه دئییلمه سی اورتا عصرلردن بو گونوموزه قدر گلیب چاتمیشدیر. قارائین ماتم رنگی اولدوغونو قید ائدن خاقانی نین بلاواسطه اؤزونون یازدیغی مرثیه لر ده واردیر (۱، ۲۱۸).

شرف خان بیدلیسی ۱۳۶۷-۶۸-جی ایل حادثه لریندن بحث ائدرکن یازیر کی، سلطان اویسین قارداشی امیر قاسیم اؤلرکن خاجی سالمان ساواجی اونون اؤلومونه مرثیه یازیب، بورادا دئییلیر کی، «افسوس کی، اونون جوانشیرلیق گونلری نین گونشی نین شوعاعسی ایکینجی دان یئری کیمی اوزون اولمادی، آپیلما میش قیزیلگول پاییز توفانیندان تۆکولدو. ائی گوئلر، بو گونش اوچون آغلایین! ییز امینیک کی، هامی بو مسکنی ترک ائدیب گئده جک. اما هئج کسده بئله بیر فیکیر یارانمادی کی، امیر قاسیم گنجلیگی نین چیچکلنن واختیندا ابدیت باغیندا اؤز چادیرینی قوراجقدیر. یاخینی بایرام به یه ده سلطان اویس ائله دفن مراسمی تشکیل اتندی

كى، بئله سىنى ھىچ كىم گۆرمە يىب، او اۆزو دە قارا گئىندى، امىرلىرى دە بويونلارينا قارا پالاز (ھر ھانسى بىر اۆرتو نظردە توتولور. — ش. ب.) آسدىلار» (۲۷، ۸۳).
معاصر دۆوروموزدە اولدوغو كىمى، اورتا عصرلردە دە راست گلینىن آغى دئمك، ساچ يولوب اوز و ديز دؤيمك عادتى اولموشدور. خاقانى ياسدا ساچ يولوب ياخا جىرماق كىمى خصوصيتلرين اولدوغونو گۆسترميشدير. يوسف مداح دا دفن مراسمينده آغلاشما اولدوغونو قيد ائدير:

شؤيله كىم، اؤورتلردە عادتدورور،
آغلايىن اؤلونون ياسين اورور (۸، ۲۰۴).

يوسف مداح ماتمده اوز جىريب ساچ يولماقدان بحث ائتميشدير (۸، ۲۰۳). بو باره دە بهلول عبدالله يازير: «ياس مراسىمى نين ان ايلكىنى شيون آيينيدير. شيون، اساسا، اؤلوم باش وئردىگى آندان اؤلونون دفن اوچون ائودن چىخاريلدىغى واختاجان داوام ائدير. اؤلن اوچون تاثيرائيدىجى، يانيقلى سۆزلر، اوخشاملارلا ھۆنكور-ھۆنكور آغلاماق، اوز جىرماق، ساچ يولماق كىمى خصوصيتلر شيوه نين اساس علامتلىرىندىر» (۲۳، ۱۴۲). خالق آراسيندا وى-شيون قوپارماق كىمى دئيم دە واردير. نۆحه قديم ماتم نغمه سيدير. نينكى آذربايجاندا، ائلجه دە ياخين و اورتا شرقده يايلىمىش، ماتم مراسملرينده جنازه يانيندا قادينلار اوز خودوغو آه، ناله ماهيتلى كدرلى شيون ماهنيسيدير. خالق آراسيندا آغىچى آدانان قادينلار اولوردو كى، اونلار اؤلونو آغلاماقدا، آغى دئمكده پشكارلاشيردىلار، ائله بو سببدن دە اونلارى ياس مراسمينه دعوت ائديردىلر. ائل سۆزودور كى، تويونكو اويناماق، ياسينكى آغلاماقدير. آغىچىلار مرحوم باره دە بيلدىكليرىنى و درين كدر حسينى سؤيله دىكلرى يانيقلى آغى-باياتيلار واسطه سيله ديله گتيريب ياسا ييغىشانلارى آغلاديردىلار، ياس ايشيتيراكچىلارنى كدرلنديريدىلر. ياسدا ايفا اولونان و مرحوما خطاب ائدىلن بئله نمونه لردە اؤلونو اوخشايدان شعرلر سسله نيردى. تاريخدن شاعر دوده كى ن آلبان حكمدارى جوانشيره يازدىغى ايلك آغى معلومدور.

منيم شرق اۆلكه مى بورودو كدر،

يايلىمىش جهاننا بو قارا خبر.

قوى ائللر ائشيتسين سسىمى منيم،

سسيمه سس وئريب آغى دئسينلر.

جسوردور، سانکی بیر هئیتلی آسلان،
سوساردی اؤنونده دوشمن هر زامان.
باشچیلار، ایشخانلار تابعیدی اونا،
سونسوز محبتدن، هم ده قورخودان.
اونا قییمیش اولان ملعون بدنیت،
اونا وئرمیش اولان عذاب، اذیت،
گوروم مین لعنته گل‌سین او خاین،
گزسین قایل کیمی، اولماسین راحت.
داراشسین جانینا افعی ایلانلار.
تؤکولسون اوستونه زهرله آغی،
شیشسین و پارتلاسین گوروم او مردار (۴۹، ۲۲-۲۳).

اؤلومله باغلی موجود آغیلار «کتابی دده قورقود» داستانیندا دا یئر آلماقدادیر. بانیچیچک ایتکین سئوگیلیسی نین خیففتی ایله ساچ یولدوغونو، اوز جیردیغینی، گلندن-گندندن اونو چوخ سوروشدوغونو «گئتدی، گلمز بی ایگیدیم، خان ایگیدیم بیئرک»-دئییه آغلادیغینی سؤیله بیر (۴۸، ۱۶۳).

شیون آیینی عصرلر بویو داوام ائدیر. دئییلن آغیلار اؤلنن یاشی، خسته لیگی، صنعتی و س. ایله ده علاقه لندیریلیردی. ب. عبدالله دفن مراسمینده کی بو پروسس، یعنی شیون حقیقده یازیر: «نظم، بعضا حتّی نثرله اولان شیون اؤرنک‌لرینده داها چوخ شیون قوپاران کیمسه نین اؤلنه مناسبتی قاباریق شکیلده اؤن پلانا چکیلیر. بو شیونلر ده، سؤزسوز، مضمونجا بیر-بیریندن فرقله نیر» (۲۳، ۱۴۳).

اؤلونون بدن نین یویولماسی دا دفن عادت‌لریندندیر. نظامی اؤلونون بدن نین یویولماسینا دا اشاره ائده رک معلومات وئیر:

بیر ساعات آغلاماقلا گنجه نی قارالتدی،
چوخلو آغلایاندان سونرا (شاهی) یولا سالماق حقیقده
دوشوندو.
گلابی، میشکی عنبرله قاریشدیریب،

او قانلی بدنه تۆكوردو.

ایشیلدا ییب نور کیمی پاریلدا یانا قدر

گلابلا، کافورلا اونو تر-تمیز یودو،

شاهلارلا لاییق بیر مجلس دوزلتدی (۱۲، ۳۲۳).

تاریخی منبعلرده ده اوْله نین یویولماسی باره ده معلومات واردیر. مثلن، تاج الدین السلمان

تیمور اوْلرکن بدنی نین یویولماسیندان، تابوتا قویولماسیندان بحث ائتمیشدیر (۶، ۲۱). اوْلو

کفنلنیدکن سونرا خالچا و یا پالازا بوکولور. بو باره ده خاقانی دئیر:

منی ماتم پالازینا بوروموش دردو هیجران (۱، ۱۷۵).

بونولا او، اوْلونون پالازا بوکولمه سی مسئله سینه توخونموشدور. حیات یولداشی اوْلدن سونرا

اوْرونو کیمسه سیز حس ائدن، یارینی اوْرونه همفیکیر، غمگسار، حساب ائدن خاقانی هم ده

اوغول ایترن بیر آتا اولدوقدا درد ائکییه قاتلانیر (۱، ۲۱۳). مؤلیف بونولا باغلی اوْز آجی

طالعینی قلمه آلیر، کنچیردیگی داخلی ایضطراب و معنوی سارسینتیلاری شعرلرینه تۆکور.

خاقانی اثرلرینده کفن، تابوت، باشداشی و مرثیه کیمی افاده لر ایشلمکله دفنله باغلی مسئله

لره توخونموشدور (۱، ۲۱۷-۲۱۸). او، حیات یولداشی نین، یگیرمی یاشیندا گنج اوغلو

رشیدالدین، گۆزکملی شاعر فلکی شیروانی نین، عملری کافی الدین و اوحدالدین و س.

عزیزلری نین وفاتی مناسبتیه یازدیغی مرثیه لرینده اوْز درین حزن دولو آنلارینی، ایتکیلرین

اونون اوچون نه قدر آغیر و دهشتلی اولدوغونو اورک آغریسی ایله گۆستره یه چالیشمیشدیر.

فلگین الیندن گیلنلن، اوْرونو باشی داشلی آتا آدلانديران خاقانی درد ائ نین چوخلوغوندا، بونا

ایسه درمانین اولمادیغیندان اورک یانغیسی ایله سۆز آچراق ایضطرابینی بئله قلمه آلیر:

اورگی داغلی آنان اولدو غمینده نالان،

قوی کی، اوندان داها چوخ اوددا آوولانسین آنان.

تابوتون زینتی، زرباف کفتین تئلری تک،

بوکولوب قدی، سارالسین اوزو، تابلانسین آنان،

تورپاق آلتینداسان، آغلار سنه اوستونده فلک،

فلگین دؤورو کیمی ترسینه فیرلانسین آنان (۱، ۲۱۷).

بونونلا یاناشی، ناله سی ایله ائو اهلی نین قلبینی پارچالایان شاعر اوغلونون تابوتونو زره، قبرینی گۆوهره غرق ائتدیگینی دئییر. دها سونرا او علاوه اولاراق تابوتا تیرمه دن اورتوک سالیندیغینی، باشداشی نین اینجیلرله بزه دیگینی ده سؤیله ییر. مؤلیف یازیر:

گونوم قارا، پالتار قارا، قاپیم اوستو قاپ-قارا،
بونو گۆروب بورونموشدور فلک قارا معجره.
سنین غمین آشیلادی نوحگرلیک روحوما،
ماتمینده دؤندوم، اوغول، بیر یئنی نوحگره.
آغلایانلار اطرافیمدا سیرا ایله دوزولموش،
سؤیله دیگیم مرثیه لر دوشموش آرتیق دیلره (۱، ۲۱۸).

آناسی نین اوغول دردینه دؤزمه ییب وفات ائتدیگینی قید ائدن خاقانی اوغلوندان سونرا بو دنیا مالی نین اونون اوچون ده گرکسیز اولدوغونو وورغولاییر.
مهستی گنجوی ایسه حیاتدا اوتیمیمست اولماغی توصیه ائده رک یازیر:

کئفینی کؤک ساخلا، چونکی سون قسمت
اون آرشین کفندیر، اوچ آرشین تورپاق (۹، ۳۶۲).

بورادا شاعره اؤلونون کفته بوکولوب تورپاغا تاپشیریلدیغینی قید ائتمیشدیر.
اورتا عصرلره آید مختلف منبعلرین معلوماتلاریندان آیدین اولور کی، یاس مراسمی زامانی باشساغلیغی وئرمه یه گلن کیشیلر پاپاقلارینی چیخاریلار. شرف الدین یزدی یازیر: «یاس مراسمیله علاقدار اولاراق، عاممه سینی باشیندان چیخاریب، آغلاماغا باشلادی» (۵، ۴۵).
اسار تبریزی نین دئدیکلریندن:

تویدان صحبت گئدن زامان نور ساچیلار گۆزلردن،
ماتملردن سؤز آچیلسا، قم تۆکولر اوزلردن (۸، ۹۸).

شاعر بورادا انسانلارین مختلف حادثه لرله باغلی کئچیردیگی ائموسیونال وضعیتینی جانلاندیریر. یوسف مداح دفن عادتینی حقیقته یازیر کی، اؤله نین قبری قازیب اونو تورپاغا باسدیریرلار. بوندان سونرا مؤلیف یاس گونونو تصویر ائدرکن اؤله نین عزیزینی نین هوشونو ایتیرمه سینی، دیرناغی ایله اؤز اوزونو جیرماسینی، اوز-گؤزونو وورماسینی، ساچ یولماسینی بئله قید ائتمیشدیر:

آغلایب حسرت اودونا اول نیگار،
دوشدو تختیندن آشاغه زار و زار.
ایچینه اود دوشدو اول بیچاره نین،
دوشدی اوسسی گئندی اول مہپاره نین.
دایه اول گول یوزه ساجدی گولاب،
عقلی گلیر کندویه، قیلیر اوقاب.
اوردو الین اول دم گؤرکلو یوزه،
دیرناغیله گول یوزو تا کیم، یوزه.
اول یناق کیم، نازیکو رعناو و تر،
تازه گولدن بلکه خوبو تازتر.
یا بیگیت شاهی دئییب، بیرتار یوزون،
زاری قیلوبن اورار یوزین — گؤزین.
گه یوزین بیرتار، یولار گاه ساجینی،
شول ساجی کیم، عاشیقین مشکو جانی (۸، ۲۰۳).

بونو قید ائتمکله یاناشی، شاعر حتی یاسدا کیشیلرین ده اؤزلرینی نئجه آپاردیقلا رینی قلمه ائلمیشدیر:

شاه یاقاسین بیرتیبان زاری قیلیر،
اول قمو بگلر بئله یاری قیلیر.
آتدان ائنیب جمله سی باش آچدیلا ر،
ورقاوو گولشاه ایچون آغلاشدیلا ر.

اول خلاق جمله سی سلطان ایله،
آغلاشیبان جمله یاس توتدو بئله (۸، ۲۰۵).

گۆروندوبو کیمی، یاسدا کیشیلر باشین آچیر، یعنی پاپاقلارینی چیخاریب باش اییرلر.
۱۲- عصرین نماینده سی قوامی منتظری ده یارادیجیلیغیندا دفنله علاقه دار سادجه آخرتله
باغلی فیکیرلر ایره لی سورموشدور. اونون آخیرتله باغلی فیکیرلرینی تقدیم ائدیریک:

آخرت ائوی نین فیکرین ائتمه لی،
راحاتلیق ملکونو ساتیب گئتمه لی (۹، ۳۹۶).

و یا

اولسا دا بیر ککلیک کیمی دوروشوم،
فنا اوولاغیندا اجل اوو قوشوم-

دئییه رک فیکیرلرینی اظهار ائدیر (۹، ۳۹۷). قاضی برهان الدین یارادیجیلیغیندا دا آخرت سۆزو
ایشله نیر (۳۵، ۳۶۴). ۱۵- عصرده تبریزده یاشایان هدایتین یارادیجیلیغیندا دفنله باغلی
وئردیگی معلوماتلاردا اؤلونو باسدیرارکن اونا بوکولن کفن و اؤلویه وئریلن احسان باره ده سۆز
آچیلیر (۸، ۲۸۲؛ ۲۷۱).

تابوتا قویولموش جنازه قبره تاپشیریلارکن اؤلوم دعاسی اوخونور و فاتحه وئریلیر. فضل الله
روزیخان خونجی اؤلونون اوستونده اونون روحونا فاتحه وئریلدیگینی قید ائدیر (۱۳، ۱۰۰).
فاتحه عربجه «فتح» سۆزوندن گۆتورولوب «آچماق» دئمکدیر. قرآنین ایلک سوره سی اولوب
۷ آیدن عیبارتدیر. معلوم اولدوغو کیمی، «فاتحه نین متنی مسلمان نامازی نین اساسینی
تشکیل ائدیر و مسلمانلارین اصلینده بوتون مراسملری نین یئرینه یئتیریلمه سی زامانی
اوخونور. اوندان دینی بینالارین دیوار یازیلاری اوچون گئنیش استفاده ائدیلیر. فاتحه نین متنی
یازیلیمیش طلسملر واردیر. فاتحه نین متنی:

رحملى و مرحمتلى الله بن آدى ايله!

دونيالارين تانريسي اولان الله ا،
 رحملى و مرحمتلى الله ا،
 قيامت گونونون حکمدارين شکر اولسون!
 بيز آنجاق سنه ستايش ائدير
 و آنجاق سندن کۆمک ديله ييريك!
 بيزى دوزگون يولا،
 نعمت وئردیکلری نين يولونا يۇنلت،

سنين غضبينه دوچار اولانلارين و (حق يولدان) آدانلارين يولونا يۇنلتمه! (۴۴، ۱۱۳)
 ائوده عايله يه باش وئرميش آغير ايتکيه گۆره اوچ گون ياس توتولور. بو مدت عرضينده
 مرحومون عايله سينه باشساغليغى ديله مک اوچون ائل-اوبا ييغيشيب گلير. اورتا عصرلرده
 اولجه اوچ گون ياس ساخلانيلديغى باره ده نظامى گنجوى يازير:

بهرام اوچون اوچ گون کدرلندى (۱۲، ۱۶۱).

شاعر گؤستمک ايسته يير کى، ايلک اوچ گون ان چتين و آغير گونلردير. بورادا همچنين دفن
 عادتينه گۆره اوچونجو گون احسان وئريلديگينه اشاره ائديلير. خاقانى «چون شکور احساندان
 دوغار» - دئيدکده اولويه وئريلن احساندان سؤز آچميشدير (۱، ۱۰۲). احسان حقينده طوسى
 دئيير کى، اوؤلادلارا والدينلره احسان وئرمگى واجيب بويوروبلار، والدينلره ايسه بونو وصيت
 ائتمه ميشلر (۲، ۱۸۷). بورادا جزى ده اولسا، خلقيميزين دفن عادتينه توخونولموش مرحوما
 احسان وئريلديگينه اشاره ائيلميشدير. طوسى ائرينده همچنين آخيرت کلمه سيني ده
 ايشلتميشدير. لاکين قيد ائتمه ليگيک کى، اثرده دفن مراسى ايله باغلى گئنيش معلومات
 اولماديغيندان بيز ده بو دئييلنلره كيفايتلنميشيک.

عماد الدين نسيمي ده احسانين گرکلى اولدوغو باره ده يازير:

اسمى جلالين مظهرى اولان کيشيده دايم،
 خلقي-حسن، لطف و کرم، هم فضل ايله احسان گلير (۳، ۵۱۵).

ف. سومر قدیم تورکلرده احسان وئرمک حقینده یازیر: «داستانلاردا گؤرونن بیر عادت ده قهرمانلار اۆلدوکده آتالاری نین کسلیب یوغ آشی (احسان) وئریلمه سی باره ده اونلارین وصیتیدیر. بو، چوخ قدیم بیر تورک عادت ایدی. گؤیتورکلر زامانیندا اؤله نین آتالاری نین اؤزو ایله بیرلیکده باسدیریلدیغینی و یا کسیدیلدیغینی بیلدیگیمیز کیمی، ۱۰- عصرده کی اوغوزلاردا دا اؤله نین آتالاری نین کسلیب اتی نین یئیلدیگینی گؤروروک» (۳۲، ۳۸۵).

عبدالقادیر اینان گؤستیر کی، قیرغیزلارین ائتنولوژی خزینه سی اولان " ماناس " داستانیندا دا اسلامدان اولکی دفن و یاس مراسمی تصویر ائدیله. قدیم تورک-اوغوز داستانینین قالیغیندان باشقا بیر شئی اولمایان دده قورقود حکایه لرینده تصویر ائدیله اوغوز قازیلاری نین اینانجلاری، دونیاگؤروشلری اسلامدان اولکی قهرمانلارینکیندن فرقسیدیر...بو قازیلارین یاس مراسملری ۸- عصرده اورخون بویلاریندا یاشامیش اولان گؤیتورکلرین یاس مراسملریندن فرقسیدیر. قهرمانلارین اؤلوموندن سونرا میندیگی آتین قوبروغو کسلیه رک قوریان ائدیله، یاسلی قادینلار اوزلرینی پارچالایاراق آغلایلرلار، کیشیلر ساریقلارینی یئره ووراردیلار (۳۷، ۱۱).

آذربایجاندا اؤلویه احسان وئریلمه سی (اوچو، یئددیسی، آدنا گونلری، قیرخی و ایلینده) معاصر دؤورده ده داوام ائدیر. خصوصاً ائو ییسینه احسان وئرمه سی اوچون اونا کؤمک ائتمک و گؤروله سی ایشلرده یاردیمچی اولماق دا بیر عادتیر. بو بلاواسطه قارشیلیقلی یاردیم فورمالاریندا اؤزونو گؤستیر. ب. عبدالله یازیر: «عمومیتله، دئیلن واختلاردا (مولیف بورادا اوچو، یئددیسی، قیرخی، ایلی واختلارینی نظرده توتور - ش.ب.) اؤلۆ اوچون احسان دا وئرمک اصلینده ائله ابتدایی تفکر چاغنین علامتترینی اؤزوندۀ قوریوب ساخلايان اجداد روحونو خاطیرلاما، «آتا-بابا گونو» مراسمی ایله باغلیدیر. بو جهت ایسه اکثر دونیا خالقلاری نین معیشتینده واردیر» (۲۳، ۱۴۷).

عایله معیشتینده کی دفن مراسمی هم ده اؤله نین عایله سی نین دردینه شریک اولماق کیمی خصوصیتی ضروری ائدیر. آذربایجاندا هم اورتا عصرلرده، هم ده معاصر دؤوروموزده اؤله نین قیرخینا قدر اؤلۆ ییه سینی زیارت ائتمک بیر بوج ساییلمیشدیر. عاریف اردبیلی نین «فرهادنامه» سینده محض آذربایجان معیشتینه خاص اولان بو عادت ایله باغلی مسله لر اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بئله کی، گولوستانین اؤلوم صحنه سی تصویر ائدیلهکن اونون اوشاق دوغارکن اؤلدوبو گؤستریله (۱۰، ۶۴). شاعر گولوستانین اؤلومو ایله باغلی آجینی شرح ائدیرکن درین حزنو و کدری بو سؤزلرله شعره تۆکور: «ناله و فغان سسلری گۆیه چاتدی، اورگین

توستوسوندن هئچ کس گۆیو گۆره بیلمه دی» (۱۰، ۱۱۰). ع.اردیلی بو مناسبتله شیرین و مهین بانونون گلستانین ماتامینده آغلاباش-ساغلیغی وئردیکلری حقیقده سۆز آپیر. انسانلارا آغیر کدر اوز وئردیکده، معین معنادا تسلییه احتیاجلاری اولور. بو باخیمدان دا خلقیمیزین دفن عادتینده محض تسکینلیک وئرمک کیمی کثیفیت اؤز عکسینی تاپیر. شاعر حتّی اؤز دردینی بئله قلمه آلاراق یازیر: «هئچ کس منیم کیمی اینیلده یه بیلمز. هئچ کس داخلی یاغینی منیم کیمی افاده ائده بیلمز. چونکی توریاغین آلتیندا جان کیمی عزیز و جان کیمی تمیز یاتانلاریم وار. آی اوزلولر جینسیندن بیر نئچه دیلبر، اورک میوه سی نؤعوندن یئددی اوغول» (۷، ۱۰). شاعر ده اؤز حیاتیندا ان عزیزلرینی ایتیرمیشدیر. بورادا او بو حسلرین اونا یاد اولمادیغینی وورغولاماغا چالیشمیشدیر. شاپورون بیر ایل گئدیپ فرهادین قبری اوسته آغلادیغینی دا تصویر ائتمکله او اؤلویه بیر ایل یاس توتولدوغونو قید ائتمیشدیر. شاعر اؤلولرین تابوتا قویلدوغونو دا خاطرلادیر (۷۵، ۱۰).

اورتا عصر شاعری مصطفی ضریر اثرینده احساندان، حلوادان، آخرتدن بحث ائدیر و دئییر کی، «دوینا فانی، نعمتون سونی قهر» (۲۶، ۲۸۳). شاعر همچنین جهنم آنلامینا گلن تامو، مزار آنلامینی وئرن سین و جنّت معناسیندا اوچماق کلمه لریندن ده استفاده ائتمیشدیر. بونونلا یاناشی، اؤلن آدام حقیقده بئله یازیر:

پادشاه اول دمه پیر اولموش ایدی،

عۆمری آنون آخیری گلیمش ایدی (۲۶، ۲۹۰).

بوتون بو گئیش ماتریال اساسیندا دفن عادتینه تحلیل وئرب بو گونکو وضعیتله مقایسه لی شکیلده مسئله نی اؤیرنمک ممکندور. سولی فقیه «یوسف و زیخا» عصرینده اؤلونون یویولماسی، کفنه ساریلماسی و ۴۰ گون یاس وئریلمه سی باره ده یازمیشدیر (۵۵، ۱۱۶). سولی فقیه آغی دئمک باره ده قید ائتمیشدیر (۵۵، ۲۲۵). سولی فقیه اؤلونمازی نین قیلیندیغینی قید ائدیر (۵۵، ۲۶۸).

میرزه بی الحسن الحسینی جانییدی اؤلوم حادثه سینی حیات ریشه سی نین (یپنین) کسيلمسی کیمی قلمه وئیر. او همچنین یازیر کی، اؤلنلرین روحونو آنماق اوچون «مقدس مقبره نین زیارتینه گئدیپ بؤیوک آتا-بابالاری نین زیارت مراسیمینه باشلادی. نذیرلری کعبه آستانه لی اولان مجاورلره و خادیملره پایلادی» (۲۲، ۶۷۲، ۶۹۴).

صفویله دؤوروندن بحث ائدن میکئله معمبری یازیر: «اونلاردان بیرى اولدوکه اونلار اونو دسته ایله تصویرسیز، یارپاقواری قیزیلی ناخیشلی و پارچاسی نین هر طرفی قوتازلی اولان قارا برآقلارلا باسدیرماغا گئدیله. اونلار نیزه نین باشینا آعاج کیمی بوداقلار دوزور، اوزرینده چوخلو قیرمیزی نارینگیلر یئرلشدیریر و دونبکلرین مشایعتی ایله گئدیله. اونلار همچنین دؤرد نفرین داشییا بیله جگی تاخادان کجاوه دوزلدیرله. بو کجاوه نین باشینا قرآن اوخویا بیلن بالاجا اوغلان اوتوردورلار و او آیه لری اوخویاراق حرکت ائدیله. او، چوخلو کیشی نین مشایعتی ایله گئدیله. اگر اؤلن شاهین عسگریدرسه، اونلار اؤزلری ایله اونون بوتون سیلاحلاری ایله بیرلیکده آتینی دا آپاریرلار. سونرا اونلاری مسجدیه قویورلار. اگر اؤلن شاهین رغبتینی قازانمیشدیس، او، اونون اردیبلده دفن اولونماسینی امر ائدیله. من بونو اوندان بیلیرم کی، تاجیهیاتان منصورون قارداشی اؤلن واخت شاهین قورچیسى اولدوغونا گؤره او، اونون تبریزدن شرقه، اوچ گونلوک مسافه ده یئرلشن اردیبل شهرینده دفن اولونماسینی امر ائتمیشدی. او گون بوتون عیانلار و من قارداشی وفات ائتمیش منصورا تسلی وئرمک اوچون اونون ائونه گئتدیک» (۳۹، ۶۱).

اوروج بی بایات صوفیلرین دفن عادتلینه توخونموشدور. بو تصویرده ماراقلی معلوماتلار وئرلیله. مؤلیف یازیر کی، دفن عادتلی غریبه دیر و اونلار باشقا مسلمان خاقلاری نین عادتلیندن کسکین فرقله نیر. اگر اصیلزاده آدم وفات ائتمیشدیرسه، اونون بوتون خیدمتچیلری تابوتون اؤنونده قورشاغا قدر سویونموش وضعیتده گئدیله و ساغ قوللاریندان بیر پارچا ات قویارماقلا اؤزلرینی یارالاییرلار. اؤله نین اوغللاری دا بئله ائده بیلرله. ایکى یوزه یاخین آدم کندیرلردن یاپیشاراق مرحومون اؤلۆ آراباسینی دارتیب چکیله. اونلار بئله ائده رک یوکسک سسله مهممه ده اونوانلانمیش دینی شعرلر و دعالار اوخویورلار. اؤنده ایسه یگیرمی اوغلان محمدین قرآنینی اوخویاراق قوشا جرگه ایله چیینلرینده قییمتلی بزه دیلمیش تابوت آپاریرلار، اونلاردان داها قاباقدا ایسه اللرینده اوزرینده رنگلنمیش کاغیز حیصه جیکلری، رنگلی لنتلر و همین واختین یئتیشمیش میوه لری آسیلمیش بؤیوک اولمایان آعاجلار و یاشیل بوداقلار داشییان آدمالار گئدیله. دفن مراسمی نین سونوندا مهترلرین آپاردینی و اؤلونون ساغلیغیندا صاحب اولدوغو آتالار گئدیله. آتالار مرحومون محاریبه یه گئدرکن استفاده ائتدیگی سیلاهلار و یوروشده الده ائتدیگی قییمتله یوکلو اولور. قورشاغا قدر چیلپاق اولان مهترلرین چیگیلرینی یارالادیقلاری یئردن قان تۆکولور. بوتون بو گئندلر داش تکنه اولان یئر قدر حرکت ائدیله. بو تکنه نین ایچینده اؤلونون بدنینی یویورلار، سونرا اونو آغ کفنه بوکورله. نهایت، یئندن

حرکتە گلیرلر. یولدا راست گلن کاسیبلار یئمک پایلانیلیر. یئمک بئش-آلتی دوه یه اؤنجه دن یوکلە دلیب و محض بو مقصد اوچون آلینیردی. بو مدت عرضینده زورنا و بالابان یاواش و آهسته سسلە ماتم موسیقیسی چالیر. بیر ایل عرضینده اؤله نین قوهوملاری هر گون قیبر اوسته گلیب دعا اوخومالیدیملار (۷، ۳۵-۳۶). گۆروندویو کیمی، بورادا آدلی-سانلی، نفوذلو خادیمین دفن مراسمی تصویر ائدیلمیر. یوخاریدا تصویر ائدیلمن خصوصیت یالنیز سوفیلر اوچون خاراكتئریک حال کیمی تقدیم ائدیلمیشدیر. بوراداجا اونو دا علاوه ائده بیلریک کی، عموماً گۆرکملی شخصیتلر اوچون معین بیر یئر آیریلدیغی تاریخی فاکتتلارلا دا اؤز تصدیقینی تاپیر. مثلاً، ۱۵- عصرده شاماخی شهرینده عمادالدین نسیمی نین قارداشی شاه-ی خندانین آیدندان گۆتورولموش شاخندان آدلی قبریستانلیق واردیر کی، بورادا گۆرکملی شخصیتلر دفن اولونموشلار (۴۱، ۴۷۲).

نظامی گنجوی اورتا عصر قیبرلری باره ده یازیر:

قیلینج اوینادان ایگیدلر قالخانلارینی آتاندان سونرا قیبرده اؤزلرینه او کریجکلردن قالخان دوزلدیردیلرهر کیمی کی، او کریج نیقابدان (اؤرتوکدن) باشقا هنج شئی یوخ ایدی، گوناھلی اولسا دا، قیبرده عذابسیز یاتیردی (۴۵، ۱۰۶).

یعنی شاعر بورادا ایگیدلرین اؤلندن سونرا مزارا گۆمولوب اونلارا کریجندن (داشدان) قیبر دوزلدیلدیگینی گۆسترمک ایسته میشدیر.

اورتا عصرلرده مختلف تیپلی قیبراوستو آییده لر موجود اولموشدور. بو دا مرحومون اجتماعی موقعی ایله باغلی ایدی. یوکسک طبقه نین نماینده لری اوچون سردابه لر، توربه لر و س. تیکیلیردی. اورتا عصر مؤلفی خاندیمیر «حبیب السطر» اثرینده یازیر: «هولاکو خان دا حیات باغچاسینا وداع ائتدی. امیرلر و دؤولت ارکانی اونون اوچون سردابه تیکدیردیلر» (۸۷، ۱۵). شرف خان بیدلیسی قید ائدیر کی، شاه قباد آتاسی نین جنازه سینی تبریزه گتیریب والیان داغیندا اخی سیدددین ایستحکامی نین یانیندا بامدیردی و مزاری اوستونده هوندور ساری تیکدیردی (۲۷، ۱۸۷). نصیر رضائیو یازیر: «ابن فذلانین تصویر ائتدیگی کیمی ۱۰- عصرین اولینده قوربان کسيلمیش آتین قالغیندان اوغوزلار قیبر اوستونده آت فیکورو یارادیرمیشلار. او واخت بئله دفن عادتی قبیلە ده آت چوخ اولدوغو اوچون ممکن ایدی. لاکین سونراکی ۱۵-۱۶ عصرلرده، موحاریبه لرله علاقه دار اولاراق آتالارین سایى نین آزالماسی نتیجه سینده همین دفن عادتینده دیشیکلیک باش وئیر: داها آت قوربان وئرلمیر، قیبر اوستونده ایسه آت فیکورو

عوضینه داش آت هئیکلی قویولور. اودور کی، بو دفن عادت‌ی نین قدیملیگینه باخمایارق، داش آت فیقورلارینین تاریخی بیر او قدر ده قدیم دئییلدیر. اونلار ۱۵-۱۹ عصرلره آیددیر. آذربایجاندا اوغوز قبیبرلری نین اوستونده داش قوچ هئیکللری ده چوخدور. گومان اتمک لازیمدیر کی، اونلار دا اوغوزلارین همین دفن عادت‌ی ایله باغلیدیر» (۴، ۲۰-۲۱). ماراق دوغوران مسئله کیمی، نصیر رضایئو گؤستریر کی، ۱۶- عصرده اسلام دینی خادیم‌لری اسلامیتدن اووله آید آبیده لرین اوزرینه آیه لر، مقدس آداملارین آدلاری و س. سؤزلر علاوه اتمکله بیر نؤع آیدینی مسلمانلاشدیریر و مسلمان اولولرین قبیبرلری اوستونه قویوردولار. ۳- ۴-عصرلرده حاضیرلانان بئله داشلاری یانلیش اولاراق تدقیقاتچیلار ۱۶- عصره آید ائدیرلر (۴، ۹۱).

م. نعمت اوا گؤستریر کی، آذربایجان، گورجستان و ائرمنیستان «عراضیسینده قالمیش قوچ و آت هئیکلی، صندوقه و باشدشی فورمالی مزاراوستو آبیده لرده کی کیتابه لر، معیشت صحنه لرینی عکس ائتدیرن قابارتمالار، قدیم تورکدیللی طایفالارین دینی آیینلری ایله علاقه دار تصویرلر، تصروفات دامغالاری و س. مقایسه لی اؤیره نیلیدیکده قدیم تورکدیللی طایفالارین زاقافازییا اراضیسینده یاییلماسی و اونلارین آذربایجان خلقی نین تشککولو پروسئسینده حل اندیجی رول اوینادیغینی گورمک اولور» (۴۲، ۴۱).

اورتا عصرلرین دفن مراسمی ایله باغلی معین معلومات آلماق اوچون آرخئولوژی تدقیقاتلاردا گؤرون فاکتارلار نظر یئتیرمک ضروریدیر. اورتا عصرلرده آذربایجاندا اسلام دینی گئیش یاییلمیشدی. بونو قیبر داشلاری اوزرینده عربجه حک اولونان «الله دان باشقا الله یوخدور» کلمه لری ثبوت یئتیریر. گورکملی تدقیقاتچی م. نعمتین اثرلرینده مختلف مزاراوستو آبیده لر اوزرینده عرب و فارس دیلینده یازیلارین اوخونوشلاری وئرلیمیشدیر (۴۶). صوفی طریقتلرینین گورکملی نماینده لری اولان شیخلرین مزارلاری سونرادان پیرلره چئوريله رک اهالی طرفیندن زیارت یئری اولموشدور.

دفن عادت‌ی ایله باغلی آرخئولوژی تدقیقاتلارین نتیجه لری خصوصی ماراق دوغور. آیدین اولور کی، شمال-شرقی آذربایجان اراضیسینده «قدیم دینی ایناملار دا قالیقلار شکلینده داوام اتمکده ایدی. قدیم دینلرله باغلی بیر چوخ مقدس یئرلر، زیارتگاهلار، دینی آیینلر، سؤزتلر ترانسفورماسییا اوغرایارق اسلام دینینه اویغونلاشدیریلیمیشدیر» (۳۳، ۲۳۵-۲۳۶). بؤلگه ده آشکار اولونان مادی مدنیت نمونه لری ثبوت ائدیر کی، اسلام یاییلسا دا، توتیمزمله باغلی ایناملار معین رول اوینامیشدیر، مثلن اؤکوز، قویون، آت، ایلان، اژداها کیمی حیوانلار

مقدسلشدیریلیمیشدیر. بوندان علاوه ، شاپراند ۱۲- عصر طبقه سیندن تایلمیش مادی نمونه لرده «آشپرسستیکله باغلی ناخیش ائلمئنتلری، سیموولارلار اوستونلوک تشکیل ائدیر» (۳۳، ۲۳۸). بو اونو دئمه یه اساس وئیر کی، آذربایجاندا اسلام دینی یایلمیش اولسا دا، گیزی آتشیپرستلیک اؤزونو ناخیشلاردا، معین رمزلرده، مختلف مراسملرده قورویوب ساخلاپیردی.

ناخچیوان اراضیسینده بای احمد کندینده کشفیات خاراكتئرلی تدقیقات ایشلری زامانی اورتا عصرلره آید (۱۴-۱۷-عصرلر) نئکروپولدا قیبرلرلر آیدیه حقیقده آرخئولوقلار ع.نوورولو و و.باخشعلیئو بئله قید ائدیرلر: «نئکروپولداکی قیبرلرلر بیر قیسمی تورباغین آشینماسی نتیجه سینده داغیلیمیشدیر. اونلارین اکثریتی نین باش داشلاری دوشموش، سینه داشلاری ایسه چوروموشدور. قیبرلر قبیله ایستیقامتیندیر. قیبرلرلرلر اساسا یاستی اولوب دؤردکونج فورمالیدیر. اونلار اولدوقجا کوبود حاضیرلانمیشدیر. بعضی سینه داشلاری نین اوزرینده اوجالاری هاچالانمیش خطرله تصادف اولونور. سینه داشلاری نین بعضیسی نین اوزرینده باش داشلارینی کئچیرمک اوچون دؤردکونج دئشیک آچیلیمیشدیر» (۲۴، ۳۵). بونولا یاناشی، مؤلیفلر قازانچی نئکروپولوندا ۱۳-۱۷ عصرلره آید قیبرلرلر ده کوبود حاضیرلانمیشلارینی سؤیله مکله یاناشی، سینه داشلاری نین صانددیق شکیللی اولدوغونو، اونلارین گوؤده سی بویونسا ایسه سوؤرتلی تصویرلره راست گلیندییینی یازیرلار (۲۴، ۴۲). ابرقونوس نئکروپولوندا ایسه «سینه داشلاری نین بعضیلری هنده سی و آرخیئتکتورا اورنا-مئنترلی ایله ناخیشلانمیشدیر. اونلاردان بیرى نین اوزرینده سوؤرتلی تصویر حک اولونموشدور. او، سخمتاتیک قوش، اوجالاری دییرمیشدیریلیمیش هنده سی خطرلر، انسان و آغاچ تصویرلریندن عبارتدیر. تصویر اویمنا ناخیشلا حاشیه لنمیشدیر.» مؤلیفلر حتّی آشکار اولونموش بیر سینه داشی قیریغی نین اوزرینده انسان تصویرى و سککیز گوشه لی گول تصویرلری اولدوغونو دا قید ائدیرلر (۲۴، ۴۹). گؤرونوبو کیمی، بوتون قیبرلر قبیله اسیقامتینده دیر، کوبود حاضیرلانمیشدیر و اوزیرلرینده مختلف سپگیلی تصویرلر موجوددور. بونولا برابر، ع.نوورولو، و.باخشعلیئو ۱۲-۱۶ عصرلره آید خانگاه نئکروپولوندا سردابه قالیقلاری حقیقده دا معلومات وئیرلر: «او پلاندان دوزبوجاقلی فورمادا اولوب داشدان تیکلمیشدیر. برکیدیحی ماده کیمی آهنگ قاتیلیمیش گج محلولوندان استفاده ائدیلیمیشدیر. ایچریسی گجله سووانمیشدیر. سردابه یوخاریدا تاغوارى فورمادا تاماملانیر» (۲۴، ۹۰).

خالق آراسیندا قیبرلری واخت آشیری زیارت ائتمک بیر عادتدیر. بو اورتا عصرلرده ده موجود اولموشدور. مثلن، بیدلیسی گؤستریر کی، شاه اسماعیل اردبیلده آتا-بابا قیبرلرینی زیارت ائتدی (۲۷، ۱۷۰). سولی فقیه یازیر:

آتامیزین، دده میزین سینینه
واریین بیر عیادت ایده لیم یئنه (۵۵، ۲۶۶).

معاصر دؤورده ده عزیزلرین قیبرلرینی زیارت ائتمگی انسانلار اؤزونه بورج بیلیر. بو خصوصاً ده نووروز بایرامی زامانی اجراسی واجب ساییلان داورانیشا چئوریلیمیشدیر. معاصر دؤورده دفن مراسمی اولر ده اولدوغو کیمی، دین خادمی اولان ملانین ایشتیراکی ایله کئچیریلیر و بو زامان بیر سیرا عادتترین اجراسی مطلق ساییلیر. خصوصاً، معاصر کندلرده دفن مراسمینده آغی دئییب اؤلونو اوخشاماق عادتی واردیر. اؤزو ده آغی دئین قادینلار سسلرینه معین آهنگ وئره رک سانکی موسیقی صداسی کیمی خصوصی ایفا ایله دیل دئییرلر. بو زامان اؤلن انسانا خاص اولان کئیفیتلر آغیلاردا اؤز عکسینی تاپیر. یاشینا، خاصیتینه، صنعتینه اویغون اولان خصوصیتلر آغیلاردا تۆکولور. بعضی عایله لر اوچو ایله یئددیسینی بیرلشدیرمه یه اوستونلوک وئیریر. بیر سیرا حاللاردا ایسه جمعه آخشاملاری ساده مراسمله قید اولونور و علاوه بؤیوک احسان وئرلمه دن کئچیریلیر.

ن.قولیووانین معاصر دؤورون دفن عادت حقیقنده وئردیگی معلوماتلاریندا بیر سیرا مسئله لر (مرحومون اؤلن گونو، اوچو، یئددیسی و قیرخی ساخلانیلدیغی حقیقنده) اؤز عکسینی تاپمیشدیر (۲۵، ۲۶۱). معاصر دؤورده اؤله نین ۵۲-جی گونونو ده قید ائدیرلر. بو دا گویا اتین سوموکنن آیریلدیغی گوندور. لاکین بو باره ده معلوماتا هئچ بیر اورتا عصر مؤلفی نین اثرینده راست گلینمیر. دئمه لی، ۵۲-جی گونون قید اولونماسی سونراکی دؤورلره آیدیر.

اسلام دینینده بئله بیر اینانچ دا موجوددور کی، اؤلۆ تورپاغا قاریشمالیdır. بونا گؤره ده «لنکران ایالتینه اسلام دینی داها چوخ تاثیر گؤستردیگیندن، قبریستانلاردا بؤیوک باشداشی و سینه داشی قویماق گوناھ حساب ائدیلیمیش، قیبرلرین یئرلرله برابرلشمه سی ثواب سایلدیغیندان ایندی قدیم قیبر داشلارینا چوخ آز تصادف ائدیلیلر. قدیمده ایندیکی بؤیوک بازار محله سی اوچون ۱۶ عصرده لنکون آدلی کندین یئرینده قبریستان اولموشدور» (۳۶، ۳۹۸).

آذربایجانین بیر سیرا اراضیلرینده (قازاخ، گده بی، ناخچیوان، قوبادلی، لاجین و س.) ماغارا-پیرلر موجود ایدی. اهالی اؤلورلی (گومان ائتمک اولار کی، اونلارین وصیتلرینه گؤر) موقتی اولارق بئله یئرلرده بیر مدت ساخلادیقدان سونرا باسدیرماغا کربلایا آپاریلدیلار (۵۹، ۱۰۲). بو معلومات ۲۰ عصرین اوللرینه آید اولسا دا، اورتا عصرلرین قالینغی اولدوغونا شبیه یوخدور. هله قدیم دؤورلردن «یاس تۆره نینده ده اؤلن اوچون ۴۰ گون تعزیه ساخلاماق، اونون اؤلومونون ۴۰-جی گونو احسان وئرمک عادت و واردیر. اعتقادا گۆره، اؤلنن ۴۰-جی گونو خصوصی مراسمله یاد ائدیلمه دیکده بونون عذابی نی چکن روح غضبله نیب، یئنی-یئنی فلاکتلر تۆره دیر» (۴۰، ۴۵).

شیروانشاهلار ساراییندا اولدوغوم زامان بورادا شیروانشاه ۱-جی خلیل الله ین آناسی و اوغلانلاری نین دفن اولوندوغونو مشاهده ائدیم. دئمه لی، شاهین عزیزلی ده سارایین داخلینده باسدیریلدی. بئله کی، «توربه نین یازیسیندا گؤستریلیر کی، اونو ۶/۱۳۳۵ ایللرده ۱-جی خلیل الله آناسی و اوغلو اوچون تیکدیرمیشدیر. شاعر بدر شیروانی نین وئردیگی معلوماتا گۆره، همین ایله شیروان شاه ی نین آناسی بیبیخانیم و یئددی یاشلی اوغلو فرخ یامین وفات ائتمیشلر... ۱-جی خلیل الله ین داها اوللر وفات ائتمیش اوچ اوغلو شیخ صالح، بهرام، و محمد ابراهیم ده بورادا دفن اولونموشلار» (۳۴، ۸۸). تکجه «تبریزده بیر سیرا ایری قبریستانلیق وار ایدی. هر بیر بؤیوک محلله نین آیریجا قبریستانلیغی اولوردو. اونلاردان سرخاب، گجیل، چرنداب، شام، ویلیانکوه، سیاران و س. گؤستریمک ممکندور. حافظ حسین کربلای تبریزی آدلارینی قید ائدیگیمیز و علاوه اولارق شهرین اؤزوند و بعضی یئرلرینده دفن اولونموش شخصیتلر حقیقنده اطرافلی معلومات وئرمیشدیر» (۵۶، ۷۹-۸۰).

اورتا عصرلرده اجرا اولونان دفن مراسمی حقیقنده معلوماتلار داستانلاریمیزدا دا یئر آلمیشدیر. و.وئیسلووا یازیر: «آذربایجان محبت داستانلاریندا دفنله باغلی مختلف عادت و مراسملره راست گلیریک کی، بو دا اورتا عصرلر آذربایجانیندا دفن عادتلرینی اؤیرنمکده مهم اهمیت کسب ائدیر» (۱۷، ۱۱۴). سیناقلاردا مودریکلشن آتالار سؤزلرینده قید ائدیلیر کی، «ماتم درد گتیرر، گتیردیگینی ده سرت گتیرر»، «اؤلونون وارینا یوخ، گؤرونا آند ایچرلر»، «اؤلونون وصیتی اؤلویله گندر» (۵۴، ۱۳۳؛ ۱۳۵). بوتون بونلاری قید ائتمکده مقصدیمیز ایلکین چاغلاردان اورتا عصرلره کئچید زامانیندا دفن مراسمینده باش وئرن دییشیکلیکلری ایزله مکدن عبارتدیر. بو دییشیکلیک اوندان عبارتدیر کی، ایلکین چاغلاردا اؤلونون یانینا اونون اشیالارینی دا قویوردولارسا، اورتا عصرلرده بو عادت آرادان قالخمیشدی. بوندان علاوه اؤلونون یویولماسی،

کفنه بوکولمه سی و قیبر اوستو داشلارین قویولماسی اورتا عصرلرین یئنیلیکلریدیر. بو جهتدن ق.احمدون فیکری اهمیتی‌دیر. او یازیر: «اسلام و خریستیان (مسیحی) دینی دفن عادت‌لرینده باش و سینه داشلاری اؤلونون خاطره آییله سی اولموشدور. قیبره اشیا قویماق عادت‌ی سیرادان چیخدیقدان سونرا انسانلار همین اشیا‌لارین شکیل‌لرینی قیبرلرین باش و سینه داشلاریندا حک اتمیشلر. حتی قیبرلرین اوستونده داشدان انسان، داها سونرالار ایسه آت و قوچ هئیکل‌لری قویموشلار، توربه لر تیکمیشلر» (۲۱، ۹۹). بورادا قید اولونانلار طبعی کی، اورتا عصرلرده باش وئریردی. آرخئولوژی تدقیقاتلار زامانی گوران‌بویون گورزالیلار کندی عراضی‌سینده آشکار اولونموش «قیبر داشلاری نین اکثریتی یونولموش بویون‌زو و بویون‌سوز قوچ، فیل، آت، صاندیق فورمالی داشلاردان عیبارت اولسا دا، بعضیلری اوزون فورمالی، اجتماعی تیپلی بینالاری عکس ائتدیریر. بو داشلارین بعضی نمونه لری گنجه شهرینده ساخلانیلیر» (۴۳، ۳۹). بو قیبرلرین بعضیلری نین ۱۲-۱۳، بعضیلری نین ایسه ۱۳-۱۴- عصرلره آید اولدوغو آمحمداو طرفیندن (اوزرلرینده کی یازی‌لار اساسا) قید ائدیلمیش. سردابه یالینیز وظیفه صاحیب‌لری آدلی-سانلی دؤولت آدمالاری اوچون قویولوردو. اورتا عصرلرده عایله وی مقبره لر موجود اولموشدور. عمومیتله، قیبر آییله لری اونودولمازلیق نشانه سیدیر، عصرلرین خاطره سیدیر.

ق.قدیرزاده یازیر: «واجیب اولمایان بیر سیرا عمللر، عادت و ایناملار موجود اولسا دا، مرحومون یویولماسی، هونوتلانماسی، کفنلنمه سی، قبرین قورولوشو، میت نامازی نین قیلینماسی، مزارا ائندیریلمه، تلقین، دفن قایدالاری اسلاما اساسلانیر. آدی چکیلن مثلر مرحوم اوچون واجب ساییلیر. بونلارلا برابر بیر سیرا عادت و ایناملاردا دا عمل ائدیلمیش. همین عمللرین مستحب حساب اولونماسینا باخمایاراق، ائل آراسیندا اونلار مطلق یئرینه یئتیریلیر» (۱۱، ۱۸۲).

جنت دئدیگده، مختلف دینلرده اولدوغو کیمی ائلجه ده اسلامدا یئر آلان انسان اؤلدوکدن سونرا اونون بدنیدن آیریلیمیش روحونون ابدی یاشایاجاغی و اوزرینده الله ین تاختی قورولان طبعی زنگینلیکلرین وار اولدوغو بیر مکان نظرده توتولور. جهنم ایسه انسان اؤلدوکدن سونرا بو دونیادا گناه ایشله ینلرین روحلاری نین او بیرری دونیادا عذاب‌لار توش گله جگی مکان آیدین اولور. بئله کی، روحلار نازیک قیلدان عیبارت سیرات کۆرپوسوندن کئچرکن جهنمه واصل اولورلار.

بوتون بو گئنیش ماتریال اساسیندا دفن عادتینه تحلیل وئریم بو گونکو وضعیتله مقایسه لی شکیلده اؤیرنمک ممکن‌دور. یئکون اولاراق دئییه بیلریک کی، دفن عادت‌لری اوزون بیر یول کئچمیشدیر. بو عادت‌لرین ماهیتینده مرحوما مناسبت اؤزونو بروزه وئریر. قیبر آییله لری اوزون

زامان بویونجا اجتماعی طبقه لشمه نی گۆستمیشدیر. ایناملارلا باغلی خصوصیتلر اؤزونو دفن مراسمینده ده بروزه وئیر. وخت آشیری قبییرلری زیارت (خصوصا نووروز بایرامی زامانی) خلقیمیزین عصرلر بویو یاشاتدیغی بیر داورانیش حالینا چئوریلیمیشدیر.

نتیجه

بشر اؤولادی دنیادا یاراندیغیندان بری انسانلار آراسینداکی نکاح و عایله مناسبتلری مسئله لرینه مارق بؤیوک اولموشدور. خلقین یاراتدیغی چوخ عصرلیک مدنیتین تکاملونو ایزله مک، تاریخین گئیشینده باش وئرن کؤکلو دییشیکلیک‌لری (اثنیک پروسس‌لرده کی، دیل، مدنیتده کی و س. ساحه لرده) تدقیق ائتمک، اثنیک تاریخیمیزی آراشدیرماق واجیب مسئله لردن بیریدیر. بو مسئله ائتئوقرافیائین آیرجا بیر پروبلئمی کیمی قییمتلندیریله بیلر. گؤستریلن ساحه ده زنگین بیلییه مالیک اولماق ائتئوقرافیا علمینین هرطرفلی تدقیقینی تامین ائتمه یه خیدمت ائدیر. بیزی احاطه ائدن رئال عالمده موجود اولان فاکت‌لاری اؤیرنه رک، مشاهده ائده رک آنالوژی جه‌تدن مقایسه ائده رک بیلک‌لریمیزی درینلشدیره بیلرک. بو خصوصدا دا تقدیم اولونان دؤورون اورتا عصرلرین تاریخی-ائتئوقرافیک منظره سینی تدقیق ائدرکن بیر سیرا مسئله لر سیراسیندا عایله و نکاحین آراشدیریلماسی معین نتیجه لره گئیریپ چیخاریر.

آراشدیردیغیمیز دؤورو قیساجا اولاراق خاراكتئریزه ائدرکن موختلیف خاراكتئرلی فاکت‌لار اساسیندا دؤورون اجتماعی-سیاسی و اقتصادی اینکیشافیندا زیقراقلی حرکت‌لیلیگین اولدوغونو مشاهده ائدیرک، بو مسئله لر ده عایله مناسبتلرینه اؤز تاثیرینی گؤستیردی.

اورتا عصرلر بشریتین ایره لیگه دوغرو اینکیشافیندا ابتدایدن عالییه بیر پیله یوکسه لیش ایدی. بو زامان امک بؤلگوسو آرتمیشدی. علمین مختلف ساحه لرینده و مدنیتده ایره لیلیش اؤزونو باریز شکیلده گؤستیردی. بوندان علاوه، صنعتکارلیق یوکسک اینکیشاف ائده رک یئنی-یئنی ساحه لرین عمله گلمه سینی تامین ائتمیشدی. بوتون بو گؤستریلنلرین طبعی پروسس کیمی جمعیتین اینکیشافینا بؤیوک تکانی اولدو.

۱۲- عصر آذربایجاندا انتباه دؤورونون باشلانغیجی کیمی قبول ائدیله‌ر. بیلدیگیمیز کیمی، انتباه مدنیتیه یئنی چالارلار گئیردی. اقتصادی و مدنی حیاتدا دیرچه لیش اؤزونو باریز شکیلده گؤستردی. لاکین تدقیق اولونان اورتا عصرلر دؤورو کشمکشلی بیر دؤوردور. بو مدتده آرامسیر هوجوملار آذربایجانین اقتصادی و مدنی حیاتینا گوجلوه ضربه وورور، صنعتکار عایله لری نین یوردلاریندان کؤچوروله رک دوغما وطنلریندن دیدرگین دوشمه سینه سبب اولوردو. بو دا اثنیک زمینده یئنی طایفالارین مسکونلاشماسینا سبب اولوردو. تاریخی پروسس‌لر آخینیندا اراضیمیزین اورتا عصرلرین مختلف دؤورلریندن اعتبارا باشقا خالق‌لارین هوجوملارینا

معروض قالماسی نتیجه سینده (ساسانی، عرب، سلجوق، مونقول(مغول) و س.) ائتتیک ترکیبی آرتاراق دییشمیش بیر سیرا طایفالار مقصدلی شکیلده آذربایجانا کۆچوروله رک بورادا یورد سالمیشلار. کۆچورمه سییاستی نین تطبیقی دئمک اولار کی، بوتون اورتا عصرلر بویونجا داوام اتمیشدیر.

تقدیم اولونان کیتابدا عنعه وی معیشت مدنیته نین عکسی، قطعی قرارلاشمیش عادت و عنعه لرین تصویری، خلقین سېسئیفیک خصوصیتلری یئر آلمیشدیر. بورادا تقدیم اولونان گئیش ماتریاللاردا خلقیمیزین حیاتیندا مستثنی یئر توتان چوخ عصرلیک خالق یارادیجیلیغی نمونه لری نمایش ائتدیریلیر. بونولا یاناشی، تدقیقاتدا ائتئوقرافییا علمی نین نایلیتلرینه گئیش یئر وئریلمیش، اونون تدقیقات اوینکتینه داخل اولان مهم مسئله لرین عکس اولوندوغو منبعلر آراشدیریلیمیشدیر. اورتا عصرلرین یاشام طرزینی، معیشتی نین بعضی خصوصیتلرینی اؤزونده عکس ائتدیرن مینیاتور صنعتی نمونه لرینه ده یئر وئریلمیشدیر.

اثر بویو خلقیمیزین اورتا عصرلرده کی حیات طرزی اؤز عکسینی تاپمیش و آذربایجانین تاریخی ائتئوقرافیاسی نین اورتا عصرلری نین تدقیق اولونماسی نین اهمیتی وورغولانمیشدیر. دؤورون عایله معیشتینده کی بیر سیرا خصوصیتلری آراشدیریلیمیشدیر.

پروبلئم مسئله لر اوزره تدقیقاتین گئیشینده اساس نتیجه لر آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر:

هر بیر دؤورده محض همین زامانا خاص اولان اوزونه مخصوص سجییه داشییان جهتلر و تاریخی محیط موجوددور. بشریتین تاریخی اینکیشافی نین مختلف دؤورلرینده اجتماعی، سیاسی و معنوی آبی- هاوانین عینی اولمادیغی بیر رئاللیقدیر. اونا گؤره ده اورتا عصر آذربایجان عایله سی نین وضعیتی باره ده معلومات آلا رکن بوتؤولوکده تدقیق اولونان تاریخی دؤورون گئچکلیکلرینی و اوزونه مخصوص خصوصیتلره مالیک اولدوغونو نظره آلماق واجیبیدیر. عایله معیشتی مسئله لرینده اورتا عصرلرین تدقیق اولونان زامانیندا فتودال دؤورونه خاراكتئریک اولان خصوصیتلر کیتاب بویونجا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. معلوم مسله دیر کی، جمعیتده آرتیق تام قرارلاشمیش قدیم عادت و عنعه لرله یاناشی، بیر سیرا مسئله لرله باغلی اسلام دینی آیینلری ده اجرا اولونوردو. اسلام دینی یاییلدیغی بوتون اراضیلرده حیاتین مختلف ساھلرینه نفوذ ائده ییلمیشدی. حتّی جمعیتین حقوق نورمالاری دا بو دی نین اساسیندا تنظیمله نیردی. شریعتیه او یغون اولاراق فعالیت گؤستریمک اساس نمونه یه چئوریلیمیشدی.

طایفالارین واحید بیرلیک حالیندا بیرلشمه سی، عمومی بیر اراضینین ثابتلشمه سی، اجتماعی علاقه لرین اینکیشاف ائتمه سی، تصروفات و مدنییت عمومیلگی خلقین فورمالاشماسینی ضروریلشدیرن عاملر سیراسیندادیر.

آذربایجان خلقی نین سیناقلاریندان کئچدیگی اوزون تاریخی اینکیشاف یولوندا اونون عایله معیشتی ایله علاقه دار اولان بیر سیرا عادت و عنعنه لری موجوددور. بو زنگین ارثین هر طرفلی اویره نیلمه سی ائتئوقرافیا علمی نین دهاها دا اینکیشاف ائتدیریلمه سی باخمیندان مهم اهمیت کسب ائدیر. آذربایجان خلقی نین وارلیغینی قوروپان همیشه یاشار عادت و عنعنه لری نین اویره نیلمه سی ائتئوقرافیایین دقت مرکزینده دوران مسئله لردن بیریدیر. عادت و عنعنه لر خلقین سیماسینی عکس ائتدیرن آیناسیدیر و عکسینی اولدوغو کیمی گوستریر. ماهیتیندن آسیلی اولمایاراق، سؤنیج و کدر گتیردیگینه باخمایاراق، بو عادتلر اوزون عصرلر اؤنجه فورمالاشاراق بؤیوک زامان کئچمیش و خلقین روحونو اؤزونده یاشاداراق دؤوروموزه قدر گلیب چاتمیشدیر. عنعنه تاریخی میراثدیر.

عایله مسئله لرینده ایندییه ده ک تدقیق اولونمایان دایه لیک اینستیتوتو لازیمی سویه ده آراشدیرلمیشدیر. ائتئوقرافیک باخمیدان ایلك دفعه آراشدیریلان دایه لیک اینستیتوتونون اورتا عصر آذربایجان عایله لرینده یئری و رولو تقدیم اولونموشدور. ائتئوقرافیک ادبیاتدا قیسمن نظردن قاچان حمام مدینتی اؤز عکسینی تاپمیشدیر. اثردن معلوم اولور کی، تویلاردا، بایراملاردا خلقین بدیی یارادیجیلیق نمونه لری اولان تاماشا و آیلنجه لر نمایش ائتدیریلیر. بونلاردا اجتماعی و معیشت موضوعلاری اؤن پلانا چکیلیردی. انسانلارین فعالیتی نین محصولو اولان بو جور داورانیشلاردا اونلارین دونیاگؤروشلری گیلئی-گذارلاری، آرزو و ایستکلری اؤز عکسینی تاپیردی. بئله نمونه لر اؤز ثابتلیگی ایله فرقله نیر، خلقین حیات طرزلی نین آیریلماز بیر پارچاسینا چئوریلیردی. کونکرئت شخصلر طرفیندن اجرا اولونسا دا، عنعنه یه چئوریلرک خلقین حیات طرزینه دریندن نفوذ ائده بیلیردی.

قوناقسؤرلین اورتا عصرلرده اجراسی زامانی قوناقلارین قارشیلانماسی، ساخلانماسی و یولا سالینماسی ایله باغلی عمل اولونان قایدالار ایلك دفعه اولاراق هرطرفلی آراشدیرلمیشدیر. آذربایجان خلقینین معنوی دیرلری نین، او جمله دن خلقیمیزین گئنیشورکلیلیگی نین، انسانپورلیگی نین گوسترچیسی اولان قوناقسؤرلیک عادتلی نین بوتون جهتلری احاطه لی شکیلده ایلك دفعه اولاراق ایشیقلاندیریلاراق اهمیتی وورغولانمیشدیر.

اثنوگرافیک علمی تحقیقاتین گئدیشینده اورتا عصر عایله مناسبتلری و عایله معیشتی ایله باغلی بو گونه سسلشن معاصر دؤورله موقاییسلی تحلیل نتیجه سینده مختلف پروبلئم مسئله لرین آچیقلاماسینا نایل اولونموشدور.

اورتا عصرلر بشریتین اینکیشافیندا مهم مرحله تشکیل ائدیر و ماراقلی بیر دؤورو تجسسوم ائدیریر. بو دؤور هم تاریخی، هم ده اثنوگرافیک باخیمدان اوزونه مخصوصلوغو ایله فرقله نیر. اونون انسانلارین معنوی یوکسه لیشینده اوزونه مخصوص کئیفیتلرین قازانماسیندا معین ایزلری واردیر. عایله مناسبتلرینده یئنی خصوصیتلرین فورمالاشماسی، یئنی دین اولان اسلاماینامین کؤک سالماسی مشاهده اولونور.

تدقیق اولونان دؤور ائتنیک پسیخولوگیانین، ائتنوپئداقوگیکانین، واحید اراضی داخلینده اقتصاد، معیشت و مدنی بیرلیگین، اوزونه مخصوص عادت و عنعنه لرین چوخدان بری قرارلاشاراق محکم ثابتلشمسی کیمی علامتلرین خاراكتئریک اولدوغو بیر زاماندير.

خلقیمیزین گؤرکملی شاعر و متفکرلری نین مرقی گؤروشلرینی عکس ائدیرن اثرلرینده اجتماعى عدالت، کامیل انسان، قادینی بیر وارلیق کیمی سحیییلندیرمک، اخلاقی دیرلرین یئر آلماسی زامانین تربیوی مسئله لری نین ترننومودور. بو اثرلرین عایله ایله باغلی دیگر مسئله لرله یاناشی، عینی زاماندا خلقیمیزین تربیه مثللری نین اؤیره نیلمه سینده مستثنی رولو واردیر. نظره آلمالییق کی، بو تربیه مکتبی زامانین سرحدلرینی آشاراق بو گون ده قورونوب ساخالنیلمیش و ابدیلیک قازانمیشدیر. یوکسک معنوی صیقتلر، علم ه و بیلیه هوس آشیلاماق، اؤولاد سؤگیسی، وطن محبتی، والدین قایغیسی، بؤیوکره حرمت، قوناقسؤرلیک کیمی کئیفیییتلر عصرلردن گلن بیر میراث کیمی گونده لیک حیاتدا یاشادیلیر.

اورتا عصر شاعر و متفکرلری نین اثرلری اونو دئمه یه اساس وئیر کی، اونلارین اثرلرینده یئر آلان خالقا مخصوص دیرلر، دوشونجه طرزى، خاراكتئریک خصوصیتلر آذربایجان خلقی نین قدیم زامانلاردان بو اراضیلرده حاکیم اولدوغو باره ده زنگین معلومات وئیر. بو اثرلر خلقین سیماسی نین، اونون ماهیتی نین اورتا عصرلرده کی تاریخی اینکیشاف منظره سینی جانلاندیریر. بو زنگین ایرئین هرطرفلی اؤیره نیلمه سی اثنوگرافیا علمی نین داها دا اینکیشاف ائدیریلمه سی باخیمندان مهم اهمیت کسب ائدیر. آذربایجان خلقی نین وارلیغینی قوروپان همیشه یاشار عادت و عنعنه لرین اؤیره نیلمه سی اثنوگرافیاینین دقت مرکزینده دوران مسئله لردن بیریدیر. آذربایجان خلقی اؤز ائتنیک خصوصیتلرینی بو گون ده قوروپوب ساخالیر.

اورتا عصرلرین عایله معیشتینی تدقیق ائدرکن اهاالی نین گوزرانی آیدین گورونور. ایستر حکمدار، ایسترسه صنعتکار، کندلی و س. عایله سی هر بیرى اؤز چرچیوه سینده تصویر اولونور. عایله نین انسان طالعینده کی عوضسیر رولو گؤستريلمه یه چالیشيلمیشدیر. آذربایجانین اورتا عصر عایله سی نین اؤیره نیلمه سی بیر چوخ جهندن هم ده شرق خالقلاری نین تدقیق اولونماسیدیر.

اورتا عصرلرین داخلی ماهیتینه بیر نظر سالماق، دؤورون عایله مسئله لرینی آراشدیرارکن همچنین موجود علمی بیلکلیرى و خالق ایناملارینی نمایش ائتدیرمک مونوقرافیاین اساس قایه سیدیر.

انسانلارین شوورلو فعالیتینی نین نتیجه سینده مادی شرایطه اویغون اولاراق اونلار اؤز تاریخی حیاتلارینی یاشایرلار. اورتا عصر جمعیتی ده انسانلارین اینکیشافیندا اویئکتیو قانوناویغون بیر پروسئسیدیر. انسانلارین علاقه و مناسبتلرینده، تاریخن معین اولونموش اونسیت فورماسی و فعالیت اصوللاریندا عایله نین مرکزی موقعینی ضرورت کیمی سجییلندیرمک اولار. تدقیق اولونان دؤور عایله نین یاراندیغی دئییل، فتودالیزم جمعیتینده کی اینکیشاف مرحله سینه آیددیر. بورادا همین جمعیتین طلب ائتدیگی قایدالار موجود اولموشدور.

تدقیقاتین نتیجه سینده عایله مناسبتلری هرطرفلی آراشدیريلمیش، آد قویما، دایه لیک، نکاح عقدی، سنت، قوناقسؤرلیک، طلاق، حمام مدنیتی، چيله کسمک آیینی خصوصيله تدقیق اولونموشدور.

منبعلردن گئنیش فیدالانماقلا عایله مسئله لرینده اورتا عصرلرین اساس ایستیقاملارینی نشان وئرمک، یئنی دؤورله مقایسه ده تکامل پروسئسینی ایشیقلا ندیرماغا نایل اولماق، عمومیلشدیرمه آپاراراق علاقه لندیرمک و علمی مناسبت نمایش ائتدیرمک جیدی آختاریشلار نتیجه سینده ممکندور.

دیرلی بیر اثر تقدیم ائتمک اوچون اورتا عصرلرین اساس مزیتلرینی اوخوجولارا چاتدیرماق، معین دیشیکلیکلر اولسا دا، ازه لی ماهییتیندن قوپمایان و خلقلین جانینا-قانونا هوپان عادت و انلرین ایشیقلا ندیريلماسینا نایل اولماق، معنوی عالمی قییمتلندیرمک، اتنوپسیخولوژی مقاملاری درک ائتمک، بعضا اتنوغئنئیک الاقلره یئر وئرمک اثرین اساس قایه سینی تشکیل ائدیر. عایله معیشتیله الاقدار اولان عادت و عنعنه لرین تاریخی بیر سیناق مئیدانی کئچدیگی بللیدیر.

دایم اینکیشافدا اولان بشریتین مهم مسئله سی کیمی تربیه پروسئسی هر بیر خلقین عایله مناسبتلرینده اهمیت کسب ائدیر. عایله تربیه سی بوتون دؤورلر اوچون گرکلی اولماقلا دایم آکتوالیغینی قورویوب ساخلایان بیر پروبلئمدير. انسانلار هله یارانديقلاری زاماندا اعتبارا اؤز تجربه لرینی گنج نسله چاتدیرماغا چالیشمیشلار. زامان کئچمیش، تجربه لر آرتیش و تربیه اؤزو بیر پروبلئم کیمی عایله نین اساس مسئله سینه چؤریلمیشدیر. نسلین داوامچیسى کیمی اوشاقلارا تعلیم و تربیه آشیانماسى عایله معیشتینده مهم شرط کیمی قاباریق شکیلده اؤزونو گؤستریر.

آراشدیرما مقصدینه اویغون اولاراق علمی طلباتدان دوغان بیر مسئله کیمی واریثلیگی تصدیق ائتمک باخیمیندان اورتا عصرلرین ماهییتینه نفوذ ائتمک، او دؤورلردن بو گونه گلیب چاتان عادت و عنعنه لرین کؤکلرینی آراشدیرماق و معنالاندیرماق، اولدوغو کیمی تقدیم ائتمک اثرین اساس آمالی اولموشدور. هر بیر جمعیتین اؤزگی اولان عایله لر بیرگه یاشاییش قایدلاری ایله بیر-بیرله باغلی مناسبتلر سیستئمی یارادیر.

مدنی-تاریخی اینکیشافین اولماسی حیاتین باشقا ساحه لرینده اولدوغو کیمی، عایله-نکاح مناسبتلری نین ده دییشمه سینه معین تاثیر گؤستریمیشدیر. بو مناسبتلر خصوصاً قادیلا کیشی آراسینداکی علاقه لره سرایت ائتمیشدیر. لاکین دییشیکلییه اوغرامایان قایدلار دا حکم سورور کی، بو دا اؤزونو ائلچیلیک، توی مراسملری نین داوام ائتمه سینده گؤستریر. یارانماقدا اولان یئنی عایله مناسبتلرینده معنوی، مدنی، پسیخولوژی و دیگر خصوصیتلرین اؤن پلانا چیخماسی اؤزونو بروزه وئیریر. بو خصوصیتلرین بیرگه وارلیغی زمینینده معاصر دؤورده اویغونلاشما پروسئسی گئدیر. خصوصاً بئله عنعنه فورمالاشماغا باشلامیشدیر کی، والدینلر اؤولادلاری نین ماراقلارینا بوتونلوکله تابع اولماقدان امتناع ائدیرلر. دئییلنلره اونو علاوه ائده بیلیریک کی، سوسیال شرایطین دییشمه سی ایله برابر عایله داخلی قارشیلیقلی مناسبتلرده ده معین دییشیکلیکلر آیدین سئزلیر.

اورتا عصرلر جمعیتینه خاراكتئریک اولان تئولوژی دونیاگوروشو زامانین تفکر طرزى نین آیناسیدیر. بیر اولان اللهین انسانلار طرفیندن فؤوقل وارلیق کیمی قبول ائدیلمه سی عمومیتله، جمعیت طرفیندن قانونیلشدیریلیمیش عومده مسئله کیمی تظاهر ائدیر. هر شئین اونون ایراده سیله باش وئردیگینه اینام حکمرانلیق ائدیر. بو اونو دئمه یه اساس وئیریر کی، جمعیت تاریخی نین اینکیشاف مرحله لری انسانلارین فعلیت دایره سی ایله علاقه دار اولاراق مناسب دونیاگوروشونو فورمالاش-دیریمیشدیر، دوشونجه طرزینی رئاللاشدیریمیشدی. معنوی مدنیت

ائلمنتلری ایستر-ایسته مز اینکیشاف ائده رک دییشیکلیکله معروض قالمیشدیر. آنتیک دؤورون تفکروندن اورتا عصر تفکرو نظره چارپیلماق درجه ده فرقلمیش بو دا عایله مناسبتلرینه معین تاثیرینی گؤستمیشدیر.

قدیم دؤورلردن فرقلی اولاراق اورتا عصرلرده ایره لیلیش و اینکیشافدان آسیلی اولاراق کؤکلو دییشیکلیکلر باش وئیر. بو تکامل ایستحصال پروسئسی نین اینکیشاف سوپه سیندن خیلی درجه ده آسیلیدیر. انسانلار بیتیب توکنمه ین طلباتلاری نین اؤدنیلمه سی یولوندا دایم آختاریشلاردا تکمیللشیرلر. بو دا اؤز نؤوبه سینده تفکر طرزینه تاثیر گؤستیریر. زامان فرقینی اورتایا چیخارماق، جمعیتین مضمونونو آچیقلاماق اساس قایه میزدیر. مسئله نین قویولوشو، عدالتلی علمی فیکرین تامیناتی الیمیزده اولان فاکتتلاردان چیخیش ائده رک بشر تاریخینده دیگر خالقلار آراسیندا آذربایجانلیلارین یئرینی معین ائتمک باخیمیندان تقدیم اولونان مونوقرافیا مهم یئر توتور.

اثرین یازیلماسیندا مقصدیمیز خلقیمیزین عایله مناسبتلرینه و اونون معیشتینه خاراكتئریک اولان عنعنه وی خصوصیتلرله باغلی مسئله لرین اوخوجولارا چاتدیریلماسیدیر. اولوب کئچنلره بیر آیدین نظر سالماق، اورتا عصرلر دؤورونه ایشیق توتماق، بیر سیرا عادت و عنعنه لری اوزه چیخارماق، تاریخی کئچمیشیمیزدن بویانان و بو گون ده اجرا اولونان آیین و مراسملرین قدیملیگینی دیله گتیرمک اساس وظیفه میزدیر. کئچمیشدن بو گونه کئچیدین علاقه سینی تحلیل ائدرکن، مترقی اهمیت کسب ائدن عنعنه لردن فایدالانماق و یوردا سئوگی، وطنه محبت آشیلاماق اثرین عومده قایه سیدیر.

خلاصه

اورتا عصرلر آذربایجان عایله سی و اونا دایر مختلف مسئله لرین تاریخی-اثنوگرافیک باخیمدان آراشدیریلماسی مهم اهمیته مالیکدیر. بئله کی، عایله همیشه هر بیر جمعیتین حیاتیندا چوخ مهم رول اوینامیش و اونون ان کیچیک، لاکین ان فوندامنتال واحیدلریندن، ائلجه ده واجیب اجتماعی دیرلریندن بیرى حساب اولونموشدور.

مونوگرافییدا اورتا عصرلر آذربایجان عایله سی و عایله مناسبتلری چوخسایلی تاریخی مأذلر اساسیندا آراشدیریلیمیش، عینی زاماندا اونون اینکیشاف خصوصیتلری و خاراكتیریک جهتلری ایله باغلی گئنیش ائلمی تحلیللر آپاریلیمیشدیر. مونوگرافیاین اوستون جهتلریندن بیرى بو اثرین اورتا عصر آذربایجان عایله سی و اونولا باغلی مسئله لرین هرطرفلی آراشدیریلماسی ایله باغلیدیر. قید ائدک کی، بو مسئله نین تدقیقی ایله باغلی ایندییه ده ک معین بوشلوقلار اولموش و آپاریلان آراشدیرمالار، اساسا ۱۹ عصرین سونلاری و ۲۰ عصرین اوللرینی احاطه ائدیر.

اثرین اساس مقصدی عایله نین اورتا عصرلرده کی یئری و وضعیتینی آراشدیرماقدان عیبارتدیر. بئله کی، قدیمده باش وئرلری بو گونوموزله مقایسه لی شکیلده تحلیل ائدرکن بیر سیرا مسئله لر لازمینجا دیرلندیریلدیکده، اونلارین بعضیلری نین کئچمیشدن بیزه میراث قالدیغینی و نه لرین ایسه تاریخ صحنه سیندن سیلینیب گئتدیگینی داها یاخشی معینلشدیره بیلیریک. بو باخیمدان دا تاریخمیزین بیر پارچاسی اولان اورتا عصرلر دؤورو عایله سی نین آراشدیریلماسی علمی جهتن اولدوقجا ضروردیر.

اورتا عصرلرده عایله لرین ترکیبی عضولری نین ساینندان آسیلی اولاراق مختلیف اولوردو. بؤیوک عایله لرده پاتریارخال عادت و نعنه لر حکم سوروردو. عایله نین قورولماسیندا بیر سیرا مراسملر اجرا اولونوردو. قیز به ینمه، ائلچیلیک و نشانلار عادتلی توی مراسیمه قدر اجرا اولونان ایلکین مرحله نی تشکیل ائدیر. بو ایشده اساس رول آنا یا و باجیا (بعضی حاللاردا ایسه یاخین قوهوملار) مخصوص ایدی. ایکینجیسی ایسه، اوغلانلار اؤزلری گؤروب بیندیکلری قیزلارا ائلچی گؤندریلمه سینی آرزو ائدیردیلر. نهایت، یاخین دوستلار و یا قوهوم عایله لر خالق آراسیندا موجود اولان گؤبککسمه (بشیککرمته) عادتلی ایله کۆرپه یاشلی اوشاقلارینی اثرکن واختلاردان اعتبارا دئییکلی ائلان ائدیردیلر و معلوم اولدوغو کیمی، بورادا اساس سئچیم

والدینلردن آسیلی اولوردو. ایندییه ده ک داوام ائدن نشان مراسمی نین خاراكتئرک خصوصیتلری اساسا اوندان عیبارتدیر کی، او هر ایکی طرفین یاخین قوهوملاری نین اشتراکی ایله کئچیریلیر. قیزا اوزوک و شال آپاریلیر. آذربایجان خلقی نین قدیمدن بری یاشادیب محافظه اتندیگی زنگین و رنگارنگ توی عادتلری ایچریسینده خینایاخدی مراسمی اوژل خصوصیتلری ایله سئچیلیر. بو قیزین آتا ائوینده کی یاخین قوهوملاری و رفیقه لری ایله بیرگه کئچیردیگی قیز تویو ساییلیر. مراسم زامانی هر ایکی طرفین ایشتیراکچیلاری اللرینه خینا یاخیر، دئییب، گولوب ایله نیردیلیر.

آذربایجان خلقی نین عایله مناسبتلرینده ان مهم یثری توی واسطه سیله حیاتا کئچیریلن نکاح توتور. توی عصرلر بویو آذربایجان خلقی نین یوکسک سویه ده قید اتندیگی طنطنه لی شنلیک اولوب عایله نین اساسینی تشکیل ائدن و نکاحین رسمیلشدیرلمه سینی تصدیقله ین بیر مراسمدیر.

آذربایجاندا اساسا مونوقام عایله اوستونلوک تشکیل ائدیردی، لاکین یوکسک طبقه نین نماینده لری نین داها آرتیق آروادی اولدوغو دا معلومدور.

عایله نین بیر سیرا فونکسییالاری واردیر. اونلاردان بیری ده دونیا یا گتیریلن اوولادین تربیه اولونماسی مسئله سیدیر. اثرده آذربایجان خلقی نین عصرلردن بری سوزولوب گلن تربیه مسئله لری، متد و واسطه لری تقدیم اولونور.

اثرده ایلك دفعه اولاراق، دایه لیک، آذربایجاندا حمام مدنییتی، قوناقسئورلیک عادتیی تدقیق اولونور. یوکسک طبقه دایه و قاراواش ساخلائییردی. ان یوکسک سویه ده قوناقسئورلیک اجرا اولونوردو. حمام اوزونه مخصوص فونکسییا داشیماقلا یاناشی، همچنین اینفورماسییا مبادله سی نین گئرچکلشدیگی گؤروش یثری کیمی ده ماهیت کسب ائدیردی.

اثرده، عینی زاماندا چیلله کسمک، آدقویما، سنت، طلاق و دفن مراسمی حقینده دا اطرافلی معلوماتلار وئرلمیشدیر.

SUMMARY

The exploration of middle ages Azerbaijan family and the different tasks concerning it from the historical-ethnographical point have very great importance. In fact, the family as one of the most important social values always played great role in all societies and was considered the smallest but main part of society.

The middle ages Azerbaijan family and family relationship was investigated on the base of various historical sources and also its development peculiarities and characteristic features was analyzed in this monograph. The strongest point of monograph is that author tried to give a comprehensive investigation of Azerbaijan family in medieval ages and the issues concerning it. Actually, there always have been certain gaps in investigation of this question. Indeed, most of the researches done by scientists cover mainly end of XIX and beginning of XX century.

The main goal of this paper is to find out the main role and position of family in medieval ages. When doing comparative analyses of customs and traditions in past and present we just notice that some of them were inherited from the ancient times but some of them were lost. Therefore the investigation of Azerbaijan family in medieval ages is very important from the historical point.

Depending on family members families in medieval ages were different. Patriarchal customs and traditions dominated in big families. There were some ceremonies in forming a new family. The first period like "Qızbeyenme" - getting familiar with maiden, "elchilik" – "match-making" and engagement were the processes before wedding party. Mothers or sisters (sometimes other close relatives) played the leading role in these ceremonies.

Second, boys want to send match making to those girls they love. Finally, close friends or relatives declare boy and girl engaged when they are still babies and the chose was made by their parents.

The main feature of engagement party is that bride's and groom's close relatives took part in this event. The groom's relatives take scarf and wedding ring.

Khina party is also one of the ancient festivals before wedding party that Azerbaijan nation preserved from ancient time. It is like the wedding party but only for females. During the party close friends and relatives of bride take part and put khina to their hands, dance and sing songs.

The cornerstone in family relationship is of course wedding ceremony. For centuries the wedding ceremony was the main ceremony that was celebrated in a happy way for making marriage official.

Though in Islamic families a man can marry 4 times there wasn't such custom in Azerbaijani families. But we can see a few example of this in rich families.

The family has a lot of functions. One of them is the problem of bringing up a child. In this paper author tried to give profound information about methods and means of bringing up the child that was existed and preserved till our days.

The understandings of "nursery", "bath culture" and traditions of hospitality was first time explored in this article it. As we know, the elite people had nannies and housemaids at their home for their children. The hospitality was in high level. Bath-house was not just a place for taking shower and rest, but also it was a place of meetings and exchanging information.

There was given detailed information about Azerbaijan people's ancient traditions such as "chille kesmek", "adqoyma" (naming), "sünnət" (ritual circumcision), "talaq" (to divorce) and "funeral".

РЕЗЮМЕ

Исследование проблемы семьи в средневековье и связанные с ней другие вопросы с точки зрения исторической этнографии имеет большое значение. Как известно, семья на всех этапах исторического развития человечества играла важную роль в жизни общества, являясь маленькой ячейкой общества, она, в то же время, представляла его фундамент.

Монография посвящена семье и семейным отношениям в средневековье. В ней на основе исторических первоисточников, а также методом аналитического подхода и сравнительного анализа наиболее широко были изучены особенности развития и характерные черты семьи. Примечательным в труде является тот факт, что в ней тема семьи исследуемого периода получила всестороннее освещение.

Основной целью труда являлось определение места и положения семьи в средневековье. Следует отметить, что в целом, до недавнего времени в изучении проблемы семьи имелись значительные пробелы. Наиболее полно данная тема изучалась в рамках к. XIX - н. XX вв.

В ходе исследования, сопоставляя прошлое с настоящим, в достаточной степени было выявлено, что некоторые вопросы со временем получили новое осмысление, часть же из них осталась нам в наследство из прошлого, а какая-то часть ушла из исторической сцены безвозвратно. С этой точки зрения изучение проблемы семьи в столь древний исторический период как средневековье в научном аспекте представляется весьма актуальным.

В средневековье семьи в зависимости от количества членов семьи были различными. В большинстве случаев господствовали патриархальные обряды и традиции. Прежде чем создать семью, необходимо было прохождение ряда обрядов. Обряд одобрения будущей невесты со стороны родителей жениха, сватовство и обручение являлись первыми предсвадебными обрядами. Ответственность за проведение всех этих обрядов возлагалась на матерей и дочерей (иногда близких родственников) жениха и невесты. Во-вторых, важным обстоятельством был тот факт, что будущий жених должен был сделать самостоятельный выбор невесты, а после, послать к ней в дом сватов. И, наконец, следует отметить, о так называемом «люлочном обручении», когда, исключительно по согласию родителей между семьями, близкими друзьями или родственниками - детей с младенчества нарекали обрученными и по достижению юношеского возраста объявляли их помолвленными. Подобный обряд

существует, по сей день. Характерной чертой этого обряда является то, что в нем с обеих сторон участвуют только близкие родственники.

Девушке со стороны жениха преподносят кольцо и шаль. Как известно, с древних времен свадебные обряды нашего народа отличаются своею колоритностью и многообразием. Среди этих обрядов, древний обряд «хынахты» имеет характерные особенности. Этот обряд проводят в отцовском доме невесты с участием близких родственников, как со стороны невесты, так и со стороны жениха, в ней также активно участвуют подруги невесты. По сути, этот обряд считается свадебной церемонией невесты. С обеих сторон участницы этого обряда обмазывают ладони хной, ведут беседы и развлекаются.

У азербайджанцев в семейных отношениях имеет большое значение обряд бракосочетания, проводимый во время свадьбы. Испокон веков свадьба у азербайджанцев являлась самым торжественным событием и потому, в народе велико было стремление проведения этого семейного праздника на высшем уровне. Свадьба являлась основой создания семьи, а также церемонией, в результате которого брак приобретал официальную форму.

В Азербайджане в исследуемый период моногамные семьи составляли большинство и только властвующая «верхушка» могла позволить себе иметь более одной жены. Семья имела ряд функций, и самой главной функций было воспитание детей.

В труде приведены множество примеров по верному воспитанию ребенка, проверенные временем, указаны методы и способы воспитания. В монографии впервые говорится о нянях, культуре проведения банных дней. Элите было свойственно содержание нянь и прислуги. В ней указано, что помимо основного назначения бани являлись местом сосредоточения и обмена информацией. В труде отражено, что гостеприимство осуществляли на высоком уровне.

В работе также освящены следующие народные обряды – обряд «чилле кесмек», обряд нарекания имени ребенка, развод, обряд обрезания. В монографии погребальные обряды также нашли свое полное отражение.

استفاده اولونموش ادبیات

1. Həsənov Y. İbtidai icma tarixi. B. "Azərtədrisnəşr", 1963.
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
3. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX - начале XX в. М., "Наука", 1985.
4. Смирнова Я.С. Семейный быт и общественное положение Абхазской женщины (XIX-XXвв). Кавказский Этнографический сборник т 1. М., АН СССР, 1955, 113–181с.
5. Харадзе Р. Грузинская семейная община. Т 1. Тбилиси, изд. Союза писателей Грузии "Заря Востока", 1960.
6. Харадзе Р. Грузинская семейная община. Т 2. Тбилиси, изд. Союза писателей Грузии "Заря Востока", 1961.
7. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., "Наука", 1985.
8. Quliyev N. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). B. "Elm", 1986, 96 s.
9. Рашидад-Дин. Сборник летописей. т 2. М., Л. изд АН СССР, 1960.
10. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1 hissə. B. "Elm", 1994.
11. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. B. "Nurlan", 2005, 336 s.
12. Muradi M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında) Avtoreferat. B. 2001, 32 s.
13. Токарев С.А. Исследование семьи в зарубежной социологической и этнографической литературе (краткий историографический обзор) // Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. М., 1987.
14. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М. Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"), 1996, 304с.
15. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, 6 c B. "Təhsil", 2012, 680 s
16. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва, "Наука", 1983.
17. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М., изд. АН СССР, 1963, 220 с.

قىز به ينمه و انچىلىك

1. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. B. "Elm", 1989.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə, 3 c. B. "Elm", 1984.
3. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
4. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inamlar, etnoqenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003.

5. Qacar Ç. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. B."Nicat", 1997, 304 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üç cildə. 1 c. B. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960, 590 s.
7. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
8. Qaralov Z. Tərbiyə. II c. B. "Pedaqogika", 2003, 304 s.
9. Göyüşov Z. Həzz və izzirab. B. "Azərnəşr", 1969, 372 s.
10. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М., АН СССР, 1957.
11. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
12. Gəncəvi M. Rübailər. B. "Azərnəşr", 1961.
13. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. B. EA nəşriyyatı, 1956.
14. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. "Elm", 1979.
15. Məhəmmədali Tərbiyə. Dənisməndani – Azərbaycan. B. "Azərnəşr", 1987.
16. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. B. "Elm", 2005.
17. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. B. "Elm", 2005.
18. Veysəlova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. B. "Elm", 2003.
19. Ализаде А.А. Семейно-бытовые традиции Лагича. Азербайджанский этнографический сборник, выпуск 5. Б. "Элм", 1985.
20. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. II hissə. B. "Elm", 1994.
21. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. (1 hissə) B. "Maarif", 2001, 320 s.
22. Əkbərov Z. Klassik irs və müasir ədəbiyyat. B. "Yazıçı", 1988 184 s.
23. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. B. "Azərnəşr", 1973.
24. Sarabski H. Köhnə Bakı. B. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958 158 s.
25. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М., изд. Политической литературы, 1976.
26. Füzuli M. 6 cildə. 2 c. B. "Azərbaycan", 1996, 368 s.
27. Cabraylova M.Ə. Toy mərasimi haqqında. (Qasım İsmayılov rayonunun materiallarına əsasən). Azərbaycan tarixinə dair materiallar. VII c.B. Azərb. SSR EA, 1968.
28. Əbu Bəkr əl-Ötbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. B. "Elm", 1984.
29. Marksist etika. Ali məktəblər üçün dərslik. (A.İ.Titarenko, A.A.Hüseynov, V.İ. Bakştanovski və b.) B. "Maarif", 1985, 328 s.
30. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. B. "İrşad", 2003, 192 s.
31. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Yazıçı", 1988.

32. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 1 c. B. "Elm", 1982.
33. Qabusnamə. B. "Azərnəşr", 1989, 237 s.
34. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
35. Adilov M. Niyə belə deyirik. B. "Azərnəşr", 1982, 241 s.
36. Книга Орудж-бека Баята Дон Жуана Персидского. Б. "Язычы", 1988, 216 c.
37. Azərbaycan folkloru antologiyası. 1c. Naxçıvan folkloru. B. "Sabah", 1994, 388 s.
38. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top.Həkimov M.İ.) B. "Maarif", 1986, 392 s.
39. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). B. "Yazıçı", 1981, 336 s.

نشان مراسمی

1. Харадзе Р. Грузинская семейная община. 1 т. Тбилиси, изд. Союза писателей Грузии "Заря Востока", 1960.
2. Qədizadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inanclar, etnoqenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003.
3. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). B. "Elm", 1986, 96 s.
4. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005, 208 s.
5. Azərbaycan bayatıları. B. "Elm", 1984.
6. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1 hissə. B. "Elm", 1994.
7. İnformator Əliyeva Gülzar Əbdül qızı, (Bakı) 1937-ci il təvəllüdü.
8. V.M.Məmmədəliyev, Q.T.Məmmədəliyeva islamda nikah və ailə etikası.İlahiyyat, Humanitar elmlər seriyası, №3 2009
9. Kitabı-Dədə Qorqud. B., "Yazıçı", 1988.
10. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
11. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Əsərləri 3 c B. "Elm", 1977, 328s.
12. Бабаева Р. Материалы для изучения свадебных обрядов на Абшероне в прошлом. Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi. 1 c. s 177-190.
13. Sarabski H. Köhnə Bakı. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958, 158 s.
14. Qurbani. B. "Elm", 1990.
15. Abdullayev B. Azərbaycan folklorunda ailə-məişət mərasimləri və onların poetik mətnləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII c. B. "Elm", 1987 s. 80-140.
16. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. B. İrşad, 2003, 192 s.
17. Ş.Bünyadova. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
18. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. B. "Elm", 1983.
19. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 1 hissə. B. "Turan" nəşrlər evi, 2002, 678 s.

20. Muradi M.M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında). t.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. B. 2001, 32 s.

خینا یاخدی مراسمی

1. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
2. Рашидад-Дин. Сборник летописей. т 3. М., Л. изд АН СССР, 1946.
3. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B. ADU nəşr., 1970.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası 3 cildə, 3 c. B. "Şərq-Qərb", 2007.
5. Atakişiyeva M.İ. Qutqaşenlilərin bəzi qədim adətləri haqqında. Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Muzeyin əsərləri IX c. B. "Elm", 1973.
6. Bürhanəddin Q. Divan. B. "Azərnəşr", 1988.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Yazıcı", 1988.
8. Məlumatçı Mazanova Dilbər Oruc qızı, 1934 təvəllüdlü – Göyçə mahalının Cil kəndi.
9. Məlumatçı Musayeva Esmira Ələkbər qızı, 1949-cu il təvəllüdlü (Binəqədi kənd sakini).
10. Məlumatçı Əliyeva Gülzar Əbdül qızı, 1937-ci il təvəllüdlü. (Bakı şəhəri).
11. Məlumatçı Bağirova Ülkər, 1987-ci il təvəllüdlü. (İsmayılı).
12. Məlumatçı Ələkbərova İradə Sabir qızı, 1965 -ci il təvəllüdlü. (Bakı şəhəri, İçərişəhər sakini).
13. Sarabski H. Köhnə Bakı. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958 158 s
14. Orhan Çeltikci.Türk kültüründe «kına» ve Akdeniz bölgesi uygulamaları. Türkbilim. Sonbahar №1, Ege Üniversitesi Vilkom, 2009, s 27-37.
15. Azərbaycan bayatıları (red: T. Fərzəliyev, İ.Abbasov). B. "Elm", 1984, 260 s.
16. Hacı Qadir Qədirzadə. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). B. "Elm", 2003, 368 s.
17. Məlumatçı Sadıqova Adilə Məşədi Abbas qızı, 1941-ci il təvəllüdlü.
18. Məlumatçı Məmmədova Dürdanə Mirzə qızı, 1955-ci il təvəllüdlü.
19. Məlumatçı Cəfərova Firəngiz Əbdülrəhim qızı, 1945-ci il təvəllüdlü.
20. Rəvayətli ifadələr /niyə belə deyirik/ (top. B.A.Hüseynov) B. "Uşaqgəncnəşr", 1961, 212 s.
21. Hüseynbalaoğlu B. Talışlı M. Lənkaran. B. "Maarif", 1990, 512 s.
22. Cabraylova M.Ə. Toy mərasimi haqqında (Qasım İsmayılov rayonunun materiallarına əsasən). ATDM VII c. B. Az. SSR EA, 1968, s 159-168.

23. Бабаева Р. Материалы для изучения свадебных обрядов на Абшероне в прошлом. Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi. 1 c. s 177-190.
24. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
25. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 1 hissə. B. "Turan" nəşrlər evi, 2002, 678 s.
26. Hacıyev M. Əfqanıstan görüşləri. B. "Yazıçı", 1989, 184 s.
27. Rahmi Yılmaz. Ahilikde gelenek ve görenekler. <http://www.tarihteahili.com/>
28. Azərbaycan folkloru antologiyası. 1 kitab. B. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1968, 289 s.
29. Kərkük folkloru antologiyası. B. "Azərnəşr", 1990, 367 s.

توی عادتلی

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c. B. "Elm", 1984.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 2 c. (VII-XII əsrlər) B. "Elm", 1989.
3. Tusi X.N. Əxlaqi-Nasiri. B. "Elm", 1989.
4. Qəzvini H.M. Zeyl-e tarix-e qozide. («Seçilmiş tarixə» əlavə) B. Elm, 1986
5. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
6. N.Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
7. N.Gəncəvi. Yeddi gözəl. B. "Elm", 1983.
8. N.Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
9. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inamlar, etnoqenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003.
10. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1 hissə. B. "Elm", 1994.
11. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. B. "Elm", 1986.
12. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. B. "Elm", 2005.
13. Bünyadova Ş. Azərbaycanda qonaqpərvərliyi. B. "Elm", 2005.
14. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B. "Elm", 1991.
15. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər (tərc. N. Rəfibəyli). B. "Azərnəşr", 1961.
16. Əfzələddin Xaqani. Seçilmiş əsərləri. B. EA nəşr, 1956.
17. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. B. "Azərnəşr", 1973.
18. Sosiologiya. B. "Təbib", 1994.
19. Nüşabə Araslı. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. "Elm", 1979.

20. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun İmperiyası. 1 kitab. B. "Gənclik", 1992.
21. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (üç cildə). 1 c. B. Az.SSR EA, 1960.
22. Кулиева Н. Современная сельская семья Азербайджанцев. B. "Элм", 1992.
23. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə. B. "Maarif", 1989.
24. Книга Орудж-бека Баята Дон Жуана Персидского. B. "Язычы", 1988.
25. Füzuli. Əsərləri 6 cildə. 2c. B. "Azərbaycan", 1996.
26. Əliyeva N. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. B. "Çaşıoğlu", 1999.
27. Venesiyalılar Şah 1 Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) (tərc, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oktay Əfəndiyevindir.) B. "Təhsil", 2005.
28. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Əsərləri 3c. B. "Elm", 1977, 328s
29. Рашидад-Дин. Сборник летописей. т 3. М., Л. изд АН СССР, 1946.
30. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisi. Tərcümə toplusu № 3 B. "Nurlan", 2006, 648 s.
31. Mirzə bəy əl Həsən-əl Hüseyni Cünabidi «Rövzət-üs-Səfəviyyə». Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi № 3275.
32. Cabraylova M.Ə. Toy mərasimi haqqında (Qasım İsmayılov rayonunun materiallarına əsasən). ATDM VII c. B. Az. SSR EA, 1968, s 159-168.
33. Павленко А.П., Спицына Н.Х. Традиционная брачная система Азербайджанцев и долгожительство. Долгожительство в Азербайджане. М., Наука, 1989.
34. Шарафхан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме. 2 т. (перевод. Е.И.Васильевой). Москва, Наука, 1976.
35. Əbu Bəkr əl-Oütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. B. Elm, 1984.
36. Paşayev Q. Altı il Dəclə Fərat sahillərində. B. "Yazıcı", 1987, 230 s.
37. Muradi M.M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında). T.ə.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. B. 2001, 32 s.
38. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. B. "İrşad", 2003, 192 s.
39. Qətran Təbrizi. Divan. B. Azərb SSR EA, 1967, 440 s.
40. Kitabı Dədə-Qorqud. B. "Yazıcı", 1988.
41. Cavadov Q. Yazdım ki, izim qalsın. B. MBM, 2005, 428 s.
42. Azərbaycan bayatıları (redaktorları T.Fərzəliyev, İ. Abbasov). B. "Elm", 1984, 260 s.
43. Həsənov Y. İbtidai-icma tarixi. B. "Azərtədrisnəşr", 1963, 210 s
44. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B. "Elm", 1993.
45. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005, 208 s.

46. İbn Fədlanın «Səfərnəmə»sindən. (tərcümə F.Hətəmovə). Şərq tərcümə Toplusu № 3. B. "Nurlan", 2006.
47. Üzeyir Hacıbəyli. O olmasın, bu olsun. B. "Şərq-Qərb", 2008, 144 s.
48. Misgin Abdal. (toplayanı, tərtib edəni, ön söz, qeyd və izahların müəllifi H. İsmayılovdur.) B. "Səda", 2001, 287 s.
49. Rəvayətli ifadələr niyə belə deyirik? (top. B.A.Hüseynov) B. "Uşaqgəncnəşr", 1961, 212 s.
50. Sarabski H. Köhnə Bakı. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958, 158 s.
51. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX в. М., "Наука", 1985, 360с
52. Səfərli Ə, Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B. "Ozan", 1998, 632 s.
53. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə (e.ə.IV-b.e. III əsrləri). B. "Azərnəşr", 1997, 120 s.
54. 54. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
55. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. "Azərnəşr", 1995, 183 s.
56. Türkiyə qəzetəsi. İslam ilmi hali. İstanbul, İhlas Matbaacılık, 1990, 480 s.
57. Məlumatçı Mazanova Dilbər Oruc qızı, 1934-cü il təvəllüdlü. Göyçə mahalının Cil kəndi.
58. İslam (qısa məlumat kitabı). B. "Azərnəşr", 1985, 164 s.
59. Məsihi. Vərqa və Gülşə. B. "Azərnəşr", 1977, 288 s.
60. Səlimov T.Q., Abdullayev F.F. Qala və qalalıqlar. B. "Azərbaycan", 1992, 48 s
61. Путешественники об Азербайджане. 1 т. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1961.
62. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top.Həkimov M.İ.) B. "Maarif", 1986, 392 s.
63. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Qaynaqlar. B. "Nurlan", 2005, 336 s.
64. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). B. "Yazıcı", 1981, 336 s.
65. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, 2 c. B. "Təhsil", 2012, 536 s.
66. Məlumatçı Əfəndiyeva Miyasə Əbdüllətif qızı, 1918-ci il təvəllüdlü (Qax).
67. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
68. Məlumatçı Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu, 1928-ci il təvəllüdlü (Qazax bölgəsinin II Şıxlı kəndi).

حمام مدینتی

1. Üzeyir Hacıbəyli. O olmasın, bu olsun. B. "Şərq-Qərb", 2008, 144 s.

2. Məlumatçı Sadıxova Adilə Məşədi Abbas qızı, 1941-ci il təvəllüdü.
3. Məlumatçı Məmmədova Dürdanə Mirzə qızı, 1955-ci il təvəllüdü.
4. Məlumatçı Cəfərova Firəngiz Əbdülrəhim qızı, 1945-ci il təvəllüdü.
5. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B. "Elm", 1991.
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c. B. "Elm", 1984.
7. Məlumatçı Xəlilov Qorxmaz Ağamoğlu oğlu, 1961-ci il təvəllüdü.
8. Məlumatçı Məmmədova Mətanət Saleh qızı, 1963-cü il təvəllüdü.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Yazıçı", 1988.
10. ASE, IX c. B. ASE baş redaksiyası, 1986.
11. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). B. "İşıq", 1976.
12. Sarabski H. Köhnə Bakı. B. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958, 158 s.
13. ASE, X c. B ASE baş redaksiyası, 1987.
14. Рашид-ад-дин. Сборник летописей т. 3. М.Л., Изд.АН СССР, 1946.
15. Rəvayətli ifadələr. /niyə belə deyirik/ (toplayanı B.A.Hüseynov) B. "Uşaqgəncnəşr", 1961, 212 s.
16. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). II hissə. B. "Elm", 1994, 440 s.
17. Путешественники об Азербайджане. Т. 1. Б. Изд. АН Азербайджанской ССР, 1961.
18. Çələbizadə Ə. Quba-dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
19. Qabusnamə. B. "Azərnəşr", 1989, 237 s.
20. Səlimov T.Q. Abşeron folklorundan seçmələr. B. "Elm", 1994, 120 s.
21. İsgəndər Münşi. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi (Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi) 1 c. B. "Təhsil", 2009, 792 s.
22. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
23. Məlumatçı Haşimov Məhəmməd Müseyib oğlu, 1919-cu il təvəllüdü (Lahic).
24. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 1 hissə. B. "Turan" nəşrlər evi, 2002, 678 s.
25. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. B. "Elm", 1982, 280 s.
26. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. B. "Nurlan", 2005, 336 s.

27. Süleymanov M. Azərbaycan diyarı Lahıc (etnoqrafik-bədii lövhələr). B. "Vətən", 1994, 272 s.
28. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. B. Azərb. SSR EA nəşr., 1961, 168 s.
29. Azərbaycan folkloru antologiyası. 1 kitab. B. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1968, 289 s.
30. Гаджар Ч. Старый Баку. Б. "Ока Офсер", 2007, 204 с.
31. Mustafayev M. Şərifan şəhərinin orta əsr hamamları. // Tarix və onun problemləri № 3- 4. B. 1999, s 188-189.
32. AKƏK. 20 cildə. Xalq ədəbiyyatı, 1 c. B. "Elm", 1982, 510 s.
33. Nemət M.S. Azərbaycanın epigrafik abidələri toplusu. VI c. B. "Elm və təhsil", 2011, 144 s.
34. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. B. "Elm", 1983, 360 s.
35. Kərkük folkloru antologiyası. B. "Azərnəşr", 1990, 367 s.

چیلله کسمک آیینی

1. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri 6 cildə. 2 c. B. "Azərbaycan", 1996, s 368.
2. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003, s 368.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
4. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri). II hissə. B. "Elm", 1994, 440 s.
5. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005, 208 s.
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, 1 c. B. "Elm", 1982, 510 s.
7. Cəfərli M. Məhəbbət dastanlarında doğuluş motivləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. B. "Səda", 2000, s 191–197.
8. Kitabı Dədə-Qorqud. B. "Yazıçı", 1988, 265 s.
9. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri üç cildə, 3 c. B. "Elm", 1977, 328 s.
10. Путешественники об Азербайджане. 1 т. Баку, изд АН Азерб ССР, 1961 500 с.
11. Məşədixanım Nemət. Azərbaycanda pirlər. B. "Azərnəşr", 1992, 104 s.
12. Məlumatçı Binəqədi kənd sakini Pirverdiyeva Rəhimə Səfərəli qızı, 1969-cu il təvəllüdü.
13. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
14. Məsihi. Vərqa və Gülşə. B. "Azərnəşr", 1977, 288 s.

15. Əsədli K. Ə.Ələkbərovun tədqiqatlarında arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin problemləri. B. "Elm", 2011, 200 s.
16. Səlimov T.Q., Abdullayev F.F. Qala və qalalar. B. "Azərbaycan", 1992, 48 s.
17. Səlimov T.Q. Abşeron folklorundan seçmələr. B. "Elm", 1994, 120 s.
18. Məmmədova X. Quba pirləri: funksional təsnifat və inanc sistemi. Dədə-Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, II. B. "Nurlan", 2010, s 83-98.
19. Məlumatçı Əhmədova Fazilə İbrahim qızı, 1937-ci il təvəllüdlü (Ağdamın Zəngişalı kəndi).
20. Məlumatçı Məmmədrzayeva Məlahət Təvəkkül qızı, 1959-cu il təvəllüdlü (Binəqədi kənd sakini).

آد قویمای مراسمى

1. Qurbani. Azərbaycan dastanları (5 cildə). 1 c. B. "Lider" nəşriyyat, 2005.
2. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005
3. Tusi X.N. Əxlaqi-Nasiri. B. "Elm", 1989.
4. Seyidov M. Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. V kitab. B. "Elm", 1977, 195 s.
5. Qədizadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inanclar, etnoqenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Yazıcı", 1988.
7. Azərbaycan bayatıları. B. "Elm", 1984.
8. İnformator: Musayeva Esmira Ələkbər qızı, 1949-cu il təvəllüdlü (Binəqədi kənd sakini).
9. Xalqın söz xəzinəsi (tərtibçi P.Ş.Əfəndiyev). B. Maarif, 1985
10. Bəydili C. Qorqud atanın advermə funksiyası haqqında. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab, B. "Səda", 2001, s 29-40.
11. Rəcəbli Q. Azərbaycan oğuzlarında oğlan uşaqlarına ad qoyma məsələsinə dair («Kitabi-Dədə Qorqud»un materialları əsasında). BSU «Kitab aləmi», 2004, 243-244.
12. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B. "Elm", 1981, 247s.
13. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. II hissə. B. "Elm", 1994.
14. Sədiyev Ş. Dil haqqında hekayələr. B. "Uşaqgəncnəşr", 1959, 126 s.
15. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
16. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. "Azərnəşr", 1995, 183 s.
17. Məmmədova İ.G., Əmənova B.T. Azərbaycanda adqoyma mərasimi və antroponimlərin etnoqrafik xüsusiyyətləri. // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2009, № 2. s 199- 205.

18. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləməra-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). 1 c. B. "Təhsil", 2009, 792 s.
19. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
20. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top. Həkimov M.İ.) B. "Maarif", 1986, 392 s.
21. Xəstə Qasım. B. "Nurlan", 2010, 232 s.
22. Azərbaycan folkloru külliyyatı, XX c. Dastanlar (X kitab). B. "Nurlan", 2010, 392 s.
23. Mehmet Özgü Aras. İslamda isim və ad koyma. Selcuq Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 1985, Sayı: 1. s 99-122.
24. Qurani-Kərim. (tərc. Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev) Əl-Əhzab surəsi, ayə 5.
25. Neda el-Huseyni Cabir. İnsan isimleri hakkında bir araştırma. (çev. Ahmet Yılmaz), Selcuq Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2004, Sayı: 18, s 201-206.
26. Наси́ев М. Əfqanıstan görüşləri. B. "Yazıcı", 1989, 184 s.
27. Книга Орудж-бека Байата—Дон Жуана Персидского. (Историко-географический трактат). Б. "Язычы", 1988.
28. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). B. "Yazıcı", 1981, 336 s.
29. AKƏK. 20 cildə. Xalq ədəbiyyatı, 1 c. B. "Elm", 1982, 510 s.
30. Kərkük folkloru antologiyası (top. Q.Paşayev) B. "Azərnəşr", 1990, 367 s.
31. Mirzəyev O. Adlarımız. B. "Azərnəşr", 1986, 286 s.
32. Шайхулов А. Лексико-семантическая общность башкирской и казахской антропонимии. Эническая ономастика. М., "Наука", 1984, с 81-87.

عائله تربيه سى

1. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
2. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. B. "Elm", 1986.
3. Qaralov Z. Tərbiyə. 1 c. B. "Pedoqogika", 2003.
4. Bayramov Ə. və Əlizadə Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. B. "Azərnəşr", 1986.
5. Qaralov Z. Tərbiyə. 2 c. B. "Pedoqogika", 2003.
6. Göyüşov Z. Səadət düşüncəsi. B. "Azərnəşr", 1983.
7. Füzuli. 6 cildə. 5 c. B. "Azərbaycan", 1996, 240 s.
8. Quliyev H. Məişətimizdə adət və ənənələr. B. "Azərnəşr", 1976.
9. Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənışməndani—Azərbaycan. B. "Azərnəşr", 1987.
10. Əhmədov Q. Bu günə hecə gəlib çıxmış. B. "Azərnəşr", 1989.
11. Əhmədov Q. Qədim Beyləqan. B. "Azərnəşr", 1997.
12. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (20 cildə) 2 c. B. "Elm", 1989.

13. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарихи алам-арайи Амини. Баку. “Элм”, 1987, 172 с.
14. Həməzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. B. 2000.
15. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. B. “Elm”, 1981.
16. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. B. EA nəşriyyatı, 1956.
17. Gəncəvi M. Rübailər. B. “Azərnəşr”, 1961.
18. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. B. “Azərnəşr”, 1973.
19. Tusi X.N. Əxlaqi–Nasiri. B. “Elm”, 1989.
20. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B. “Elm”, 1981.
21. Азимов К.А. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку, “Язычы”, 1986.
22. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. B. “İşıq”, 1986.
23. Kərimov Y. İslam dəyərləri işığında. B. “Nəşir”, 1999.
24. Kəndli – Herişçi Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti. B. “Elm”, 1988.
25. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М. изд. Политической литературы, 1976.
26. Əlizadə Ə. Abbasov A. Ailə. B. “Maarif”, 1989.
27. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. “Elm”, 1979.
28. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (üç cildə) 1c. B.Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960.
29. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (20 cildə) 3 c. B. “Elm”, 1984.
30. Mehraliyev E., Axundov Ə. Şirvanilər. B. “Elm”, 1996.
31. Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. B. “Ünsiyyət”, 2000.
32. Mollayev İ. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim–tərbiyə haqqında. B. “Maarif”, 1996.
33. Əhmədov Ə. Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə. B. “Maarif”, 1993.
34. Quliyev A. Əvhədi Marağalı və Əssar Təbrizinin siyasi–hüquqi görüşləri. B. “Azərnəşr”, 1994, 72 s.
35. Qurbanov B. Estetika aləminə səyahət. B. “Gənclik”, 1977.
36. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. B. “Maarif”, 1983, 244 s.
37. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. B. “Elm”, 1983.
38. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B. “Elm”, 1981.
39. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri 6 cildə. 2 c. B. “Azərbaycan”, 1996, 368 s.
40. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafə Zərir. Yusif və Züleyxa. B. “Elm”, 1991, 312 s.
41. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. (1 hissə) B. “Maarif”, 2001, 320 s.
42. İsrəfilov M. Mənəvi zənginlik. B. “Gənclik”, 1980, 72 s.

43. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. B. "Ünsiyyət", 2000, 272 s.
44. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989.
45. Kitabı Dədə-Qorqud. B. "Azərnəşr", 1962, 176 s.
46. Məhəmməd Füzuli. (Elmi-tədqiqi məqalələr) B. "Azərnəşr", 1958, 386 s.
47. Cəfərli M. Məhəbbət dastanlarında doğuluş motivləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. B. "Səda", 2000, s 191–197.
48. Руткевич М.Н. Диалектика и социология. Москва, Мысль, 1980
49. Мамедов Ф. Культурология. Б. Абилов, Зейналов и сыновья, 2002.
50. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. B. 1970.
51. Страбон. География. (в 17 томах) Л., "Наука". 1964, 944 с.
52. Səfərli Ə, Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B. "Ozan", 1998, 632 s.
53. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. "Azərnəşr", 1995, 183 s.
54. Təbrizi Q. Divan. B. Azərb SSR EA, 1967, 440 s.
55. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri). II hissə. B. "Elm", 1994, 440 s.
56. Misgin Abdal. (toplayanı, tərtib edəni, ön söz, qeyd və izahların müəllifi H. İsmayilovdur.) B. "Səda", 2001.
57. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). B. "Ozan", 2008, 696 s.
58. Rüstəmov F. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri (1920–1991) B. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 486 s.
59. İslam (qısa məlumat kitabı). B. "Azərnəşr", 1985, 164 s.
60. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005, 208 s.
61. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. B. "Uşaqgəncnəşr", 1958, 312 s.
62. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-Raz» məsnəvisi. Şərq (Tərcümə toplusu) B. "Nurlan", 2006, 648 s.
63. Кант. Основы метафизики нравственности. Кант. Сочинения, 4 т. 1 часть, М. "Мысль", 1965, с 219-310.
64. Qabusnamə. B. "Azərnəşr", 1989, 237 s.
65. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top.Həkimov M.İ.) B. "Maarif", 1986, 392 s.
66. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
67. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. B. "Turan" nəşrlər evi, 2002, 678 s.
68. M.Muradi. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında) Avtoreferat. B. 2001.

69. Hacıyev M. Əfqanıstan görüşləri. B. "Yazıçı", 1989, 184 s.
70. Azərbaycan folkloru antologiyası. 1 kitab. B. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1968, 289 s.
71. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). B. "Yazıçı", 1981, 336 s.

دایه لیک

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri 6 cildə. 2 c. B. "Azərbaycan", 1996, 368 s.
2. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi–Nasiri. B. "Elm", 1989.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
4. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
5. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B. "Elm", 1991, 312 s.
6. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. "Elm", 1979.
7. Kitabı – Dədə Qorqud. B. "Yazıçı", 1988, 265 s.
8. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri) 2 hissə. B. "Elm", 1994, 499 s.
9. Veysəlova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. B. "Elm", 2003, 167 s.
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c. B. "Elm", 1984.
11. Əfzələddin Xaqani. Seçilmiş əsərləri. B. EA nəşriyyatı, 1956.
12. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. B. "Elm", 2005, 347 s.
13. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B. "Azərnəşr", 1973, 674 s.
14. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
15. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. B. "Elm", 1984.
16. Qətran Təbrizi. Divan. B. AzSSR EA nəşriyyatı, 1967.
17. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B. "Elm", 1981.
18. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə. 2 c. B. "Elm", 1989.
19. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX в. М., "Наука", 1985.
20. Qurbani. Azərbaycan dastanları (5 cildə). 1 c. B. "Lider" nəşriyyat, 2005, 392 s.
21. Qazi Bürhanəddin. Divan. B. "Azərnəşr", 1988.
22. Məsihi. Vərqa və Gülşə. B. "Azərnəşr", 1977, 288 s.
23. V.M.Məmmədəliyev, Q.T.Məmmədəliyeva islamda nikah və ailə etikası Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, №3 (humanitar elmlər seriyası), 2009, İlahiyyat. 166-172 s.
24. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. "Azərnəşr", 1995, 183 s.
25. Qabusnamə. B. "Azərnəşr", 1989, 237 s.
26. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.

سنت

1. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны (перевод З.Бунятова) Б. “Элм”, 1973.
2. Геродот. История. (пер. Г.А.Стратановского) Л. “Наука”, 1972.
3. http://www.geocities.com/tabibler/sunnet_vikipedi.htm
4. Хақани Şirvani. Seçilmiş əsərləri. B. Az.SSR EA, 1956.
5. Васильев Л.С. История религий Востока. М. Высшая школа, 1983, 368 с.
6. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri 6 cildə. 2 c. B. “Azərbaycan”, 1996, 368 s.
7. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. B. “Elm”, 2003, 368 s.
8. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. B. “Elm”, 2005, 152 s.
9. GEO jurnalı, № 5, 2008.
10. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX в. М., “Наука”, 1985.
11. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарихи алам-арайи Амини. Баку. “Элм”, 1987, 172 с.
12. Шарафхан ибн Шамсадин Бидлиси. Шараф-наме. 2 т. (перевод Е.И.Васильевой). Москва, “Наука”, 1976.
13. Q.Qeybullayev. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). II hissə. B. “Elm”, 1994, 440 s.
14. Путешественники об Азербайджане. 1 т. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1961.
15. İslam (qısa məlumat kitabı). B. “Azərənşr”, 1985, 164 s.
16. Məsihi. Vərqa və Gülşə. B. “Azərənşr”, 1977, 288 s.
17. Qabusnamə. B. “Azərənşr”, 1989, 237 s.
18. M.Muradi. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında) Avtoreferat. B. 2001.
19. Hacıyev M. Əfqanıstan görüşləri. B.”Yazıcı”, 1989, 184 s.
20. Rahmi Yılmaz. Ahilikde gelenek ve görenekler. <http://www.tarihteahili.com/>
21. Книга Орудж-бека Байата—Дон Жуана Персидского. (Историко-географический трактат). Б. “Язычы”, 1988.
22. Kərkük folkloru antologiyası. B. “Azərənşr”, 1990, 367 s.

قوناق ستورلیک

1. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Təlxis əl-Asar və əcaib əl-Məlik əl-qəhhar (Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). B. “Şur”, 1992.
2. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. B. “Elm”, 1983.

3. Venesiyalılar şah I Təhmasibin sarayında. (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) tərcümə, ön söz və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü O. Əfəndiyevindir. B. "Təhsil", 2005.
4. Əbu Bəkr əl-Oütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. B. "Elm", 1984.
5. Nemətova M.X. Şirvanın XIV–XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqrəfik abidələr əsasında). B. Az. SSR EA nəşr., 1959.
6. Qətran Təbrizi. Divan. B. Az. SSR EA, 1967.
7. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. "Elm", 1979.
8. Qazi Bühranəddin. Divan. B. "Azərnəşr", 1988.
9. Мешадиханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана 2 т. Баку. XXI yeni nəşrlər evi. 2001.
10. Həsənov H. İbtidai icma quruluşu. B. "Azərtədrisnəşr", 1963.
11. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. "Elm", 1992.
12. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. B. "Elm", 2005.
13. Шарафхан ибн Бидлиси. Шараф-наме. 2 т. (перевод Е.И.Васильевой) Москва. "Наука", 1976.
14. Путешественники об Азербайджане. т 1. Баку, 1961.
15. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. B. "Bakı Universiteti Nəşriyyatı", 1993.
16. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 3 c. B. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1979.
17. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, c 1. B. "Elm", 1958.
18. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. B. "Gənclik", 1998.
19. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B. "Elm", 1974.
20. Əliyeva N. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. B. "Çaşıoğlu", 1999.
21. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B. "Elm", 1993.
22. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. B. "Yazıçı", 1985.
23. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
24. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. B. "Elm", 1983.
25. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. B. "Elm", 1956.

26. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c. B. "Elm", 1984.
27. Ş.Yezdi. Zəfərnameyi əmiri-sahibqıran Əmir Teymuri Gürgan. XIV əsr. Tərcümə A.Qasimovundur. TİAM № 2079.
28. Xəndəmir. Həbibüstər (Azərbaycan tarixinə aid parçalar). Tərcümə A.Qasimovundur. TİAM № 2151.
29. Nəsimi I. Əsərləri. B. "Azərnəşr", 1973.
30. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, (VII-XII əsrlər), 2 c. B. "Elm", 1989.
31. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. B. "Elm", 1987.
32. К истории Кавказских стран и народов (по Ближневосточным источникам) Опыт истории Ширваншахов (составитель Б.Дорн, перевод Д.Джафарова.) Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivı №1741, 1947.
33. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. B. "Gənclik", 1985.
34. M.H.Günabidi. Rövzət-üs-Səfəviyyə. TİAM № 3275.
35. Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т 3. М.Л., Изд.АН СССР, 1946.
36. Övliya Çələbi. Səyahətnamə. B. "Azərnəşr", 1997.
37. Müdrik sözlər. B. "Yazıcı", 1979.
38. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 6 c. B. "Elm", 1988.
39. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B. "Maarif", 1985.
40. Azərbaycan incəsənəti. B. "İşıq", 1992.
41. İsmayıl Şıxlı. Ölüləri qəbristanda basdırın... B. "Gənclik", 1992.
42. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. B. "Elm", 1986.
43. Abdulla Şaiq. Hekayələr. B. "Gənclik", 1981.
44. Behzadi İ.P. Rəvəndinin "Rahət-üs-südürr və ayət-üs-sürur" əsəri tarixi bir mənbə kimi. B. "Elm", 1963.
45. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Övliya Çələbinin 1654-cü il "Səyahətnamə"sində. B. "Azərbaycan", 2000.
46. Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. B. "Azərnəşr", 1987.
47. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri, 2 c. B. Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1965.
48. Nəvvab M.M. Vüzuhül-ərqam. B. "Elm", 1989.
49. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 c. B. "Elm", 1977.

50. İsmayıl M., Bağirova M. Şəki xanlığı. B. "Azərnəşr", 1997.
51. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr. B. "Yazıçı", 1989.
52. Qarabağnamələr. 2-ci kitab. B. "Yazıçı", 1991.
53. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. 2 c. B. "Elm", 1976.
54. Русские писатели об Азербайджане. I выпуск. Баку, АН Азерб.ССР, 1949.
55. Из истории Майяфарикина ибн ал-Азрака Ал Фарики (перевод с арабского А.Дж.Мамедова. Труды института истории, т.XII Баку, АН Аз.ССР, 1957.
56. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, "Элм", 1990.
57. Marağayi Zeynalabdin. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. B. "Elm", 1982.
58. Saleh bəy. Əllər. B. "Elm", 1997.
59. Axundov M.F. Komediya, povest, şərlər. B. "Yazıçı", 1982.
60. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı və kəlamları. B. "Bilik", 1990.
61. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 c. B. "Azərnəşr", 1957.
62. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Azərnəşr", 1962.
63. Xacə Nəsirəddin. Tusi Əxlaqi-nasiri. B. "Elm", 1989.
64. Fəruq Sümər. Oğuzlar (tərcümə Ramiz Əsgərindir). B. "Yazıçı", 1992.
65. Həşimov Ə.H. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. B. "Uşaqgəncəşr", 1958.
66. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 1c. B. "Elm", 1982.
67. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, 4 c. B. Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1969.
68. Azərbaycan məhəbbət dastanları. B. "Elm", 1979.
69. Atalar sözü (toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə). B. "Yazıçı", 1981.
70. Babayev T. Ömrünü nə nur calansın. B. "Azərnəşr", 2000.
71. Bayatılar (toplayanı Vəqif Vəliyev). B. "Yazıçı", 1985.
72. Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. М., Искусство, 1970.
73. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cildə. 1-ci kitab, B. Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1968.
74. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 2 c. B. "Elm", 1989.

75. İbn Battûda Tancî, İbn Battûda Seyahatnâmesi (Çev: A.Sait Aykut), YKY., İstanbul, 2004, c. I.
76. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. “Azərnəşr”, 1995, 183 s.
77. Qabusnamə. B. “Azərnəşr”, 1989, 237 s.
78. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.

طلاق

1. Saadet Maydaer. Klasik dönm Osmanlı toplumunda boşanma (Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre) T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi cilt: 16, say: 1. 2007, s. 299-320.
2. Qurani-Kərim. (tərcümə Z.M.Bünyadov və V.M. Məmmədəliyev) B. Olimp konserni, 1994, 652 s.
3. V.M.Məmmədəliyev, Q.T.Məmmədəliyeva islamda nikah və ailə etikəsi Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3 (humanitar elmlər seriyası), 2009, İlahiyyat. 166-172 s.
4. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri. B. “İrşad”, 2003, 192 s.
5. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Əsərləri 3 c. B. “Elm”, 1977, 328 s.
 6. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B. “Elm”, 1993.
 7. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. Azərbaycan Dövlət Kitab palatası, 1992.
8. Rəşidəddin F. Cami ət-təvarix (tərcümə M. Seyidovundur). B. 2000, 136 s.
9. M.Muradi. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında) Avtoreferat. B. 2001, 32 s.

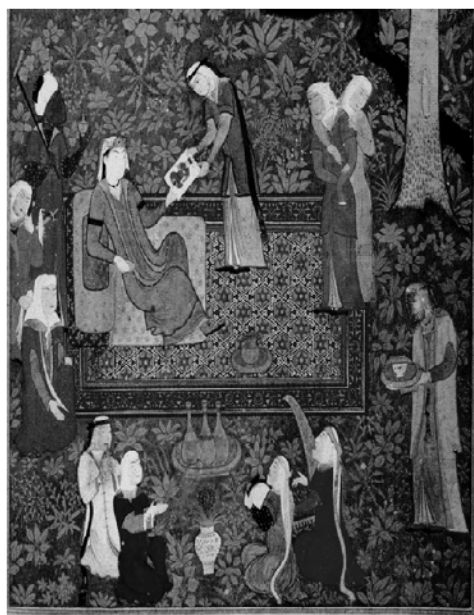
دفن

1. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. B. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1956.
2. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. B. “Elm”, 1989.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B. “Azərnəşr”, 1973.
4. Rzayev N. Möcüzəli qərinələr. B. “Azərnəşr”, 1984.
5. Şərafəddin Yezdi. Zəfərnameyi əmiri-sahibqran əmir Teymuri Gürgən. XIV əsr. (Tərcümə A.Qasimov.) iş № 2079.
6. Тадж ад-Дин ас-Салмани. «Тарих-наме». (пер. с турецкого З.М.Бунятова) Б. “Элм”, 1997.
7. Книга Орудж-бека Баята–Дон-Жуана Персидского (пер. О.Эфендиева, А.Фарзалиева.) Б. “Язычы”, 1988.
8. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 3 c. B. Elm, 1984
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, 2 c. B. Elm, 1989

10. Araslı N. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. B. "Elm", 1979.
11. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. B. "Elm", 2003.
12. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B. "Elm", 1981.
13. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-арайи Амини. Б. "Элм", 1987.
14. Quliyev H. Azərbaycanca ailə məişətinin bəzi məsələləri. B. "Elm", 1986.
15. Xandəmir. Həbibüstər. (Azərbaycan tarixinə aid parçalar.) Tərcümə Abbas Qasimovundur. TİEA № 2151
16. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B. "Elm", 1981.
17. Veysəlova V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. B. "Elm", 2003.
18. С.Ш.Гаджиева, З.А.Янкова. Дагестанская семья сегодня. Махачкала, Дагкнигоиздат., 1978.
19. Эфендиева Р. Традиционная погребально-поминальная обрядность азербайджанцев. (конец XIX–нач. XX вв) Баку, "Агрыдаг", 2001.
20. Quliyev H. Məişətimizdə adət və ənənələr. B. "Azərnəşr", 1976.
21. Əhmədov Q. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. B. "Azərnəşr", 1989.
22. Mirzə bəy əl Həsən-əl Hüseyni Cünabidi. Rövzət-üs-Səfəviyyə. TİEA № 3275.
23. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B. "Qismət", 2005.
24. Novruzlu Ə., Baxşəliyev V. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. B. "Elm", 1993.
25. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. B. "Elm", 2005.
26. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B. "Elm", 1991.
27. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. т 2. (перевод. Е.И. Васильевой) Москва, "Наука", 1976.
28. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B. "Elm", 1993.
29. İsmayilov Q. Abidələr, xatirələr, düşüncələr... B. "Gənclik", 1981.
30. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə. 2 c. B. "Azərbaycan", 1996.
31. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə. 6 c. B. "Azərbaycan", 1996.
32. Fəruq Sümər. Oğuzlar. B. "Yazıçı", 1992, 432 s.
33. Dostiyev T. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX–XV əsrlərdə. B. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001.
34. Vəliyev S. Qədimdən qədim Azərbaycanım. B. "Azərnəşr", 1995.
35. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. B. "Elm", 1983.
36. Hüseynbalaoglu B. Talışlı M. Lənkaran. B. "Maarif", 1990.
37. Türk dünyası el kitabı. Edebiyat. Üçüncü cilt, Ankara, Sistem Offset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992.

38. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanca yaşayış binaları. B. Azərb.SSR EA nəşr., 1961.
39. Venesiyalılar şah I Təhməsin sarayında. (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) tərcümə, ön söz və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü O. Əfəndiyevindir. B. "Təhsil", 2005.
40. Abdulla B. Folklorlarda qırx sayı. Folklor və etnoqrafiya № 2 2004, s. 42-46.
41. ASE. X cildə, X c. B. ASE baş redaksiyası, 1987.
42. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. B. "İşıq", 1987.
43. Məmmədov A. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin tarixi arxeoloji tədqiqi. B. "Elm", 2000, 96 s.
44. İslam (qısa məlumat kitabı). B. "Azərənşr", 1985.
45. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B. "Elm", 1981.
46. Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII–XIX века) Б. "Элм", 1981.
47. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. B. "Azərənşr", 1997, 120 s.
48. Kitabı-Dədə Qorqud. B. "Yazıcı", 1988, 265 s.
49. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B. "Ozan", 1998, 632 s.
50. Göyüşov R. Amaras-Ağoglan. B. "Elm", 1975, 99 s.
51. Vəliyev E. Azərbaycanda zərdüştlik (e.ə. VII əsr-b.e. VII əsr tarixi-arxeoloji tədqiqat işi.) B. "Çaşıoğlu", 2002, 120 s.
52. Rzayev N. Əsrlərin səsi. B. "Azərənşr", 1974, 80 s.
53. Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV–b.e.III əsrləri). B. "Elm", 1982, 158 s.
54. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top.Həkimov M.İ.) B. "Maarif", 1986, 392 s.
55. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B. MBM, 2008, 400 s.
56. Onullahi S.M. XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. B. "Elm", 1982, 280 s.
57. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (историко-этнографический очерк). М. "Наука", 1982, 133 с.
58. Göyüşov. R. Arxeologiya və din. B. "Azərənşr", 1965, 55 s.
59. Nuruzadə. Ş. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda etnokonfessional şərait. B. "Xəzər", 2010, 218 s.

ایچینده کیلر:

اون سوز	صفحه ۱
قیز به ینمه وائلچیلیک	صفحه ۱۸
خینا یاخدی مراسمی	صفحه ۵۰
توی عادتلری	صفحه ۶۱
حمام مدنیتی	صفحه ۱۰۷
چله کسمک آیینی	صفحه ۱۲۳
آد قویما مراسمی	صفحه ۱۳۵
عایله تربیه سی	صفحه ۱۵۲
دایه لیک	صفحه ۲۰۹
سنت	صفحه ۲۲۲
قوناقسئورلیک	صفحه ۲۳۱
طلاق	صفحه ۲۸۸
دفن عادتی	صفحه ۲۹۶
نتیجه	صفحه ۳۲۳
خلاصه	صفحه ۳۳۰
قایناقلار	صفحه ۳۳۶

DR. ŞİRİN TEYMUR QIZI BÜNYADOVA

**ORTA ƏSR
AZƏRBAYCAN AİLƏSİ**